

821/471/06

С. Васильченко

СТЕПАН
БАЧУРАШЕВІЧКО

ІНСТИТУТ ЛІТЕРАТУРИ ім. Т. Г. ШЕВЧЕНКА

СТЕПАН ВАСИЛЬЧЕНКО

ТВОРИ В ЧОТИРЬОХ
ТОМАХ

ВИДАВНИЦТВО
АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР
КИЇВ — 1960

ІНСТИТУТ ЛІТЕРАТУРИ ім. Т. Г. ШЕВЧЕНКА

СТЕПАН ВАСИЛЬЧЕНКО

ТОМ ЧЕТВЕРТИЙ

ВИДАВНИЦТВО
АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР
КИЇВ — 1960

За загальною редакцією академіка

О. І. БІЛЕЦЬКОГО

Підготували тексти і склали примітки:

В. Г. Беляєв, В. С. Курашова, К. П. Федоритенко

Редактор тома *В. С. Курашова*

С. Васильченко. Фото. 1930 р.

АВТОБІОГРАФІЧНІ
ТВОРИ

МІЙ ШЛЯХ

(Автобіографічні записки)

ПЕРЕДМОВА

В минулому ми маємо багато авторитетних голосів про те, що об'єктивні автобіографії — річ майже неможлива. Лев Толстой, наприклад, в своїй передмові до «Воспоминаний детства» оповідає, що його узяв жах при одній думці, що він в своїй автобіографії напише про себе все без утайки. Кнут Гамсун теж казав, що все про себе він міг би розповісти хіба тільки на смертельному ложі. В. Г. Короленко, як відомо, навіть зовсім мав сумнів у тому, що така автобіографія можлива. В світлі сучасного літературознавства цей жах письменників-індивідуалістів здається занадто перебільшений. Нічого особливо «жахливого» чи брудного, що б так конвульсійно треба б було ховати од людей, напевне в житті не було. Були часом якісь психологічні чи патологічні ухили, які інколи бувають і в усіх інших людей, хіба тільки в більше загостреному стані, як у людей із більш чутливою нервовою системою. Напевне, незабаром такі таємниці і страхи ми будемо вважати і у видатних людей і в звичайних робітників за хворобливу амбітність, як вважаємо ми, скажемо, тепер приховування полових захворювань. Нічого виключного, індивідуального в їх немає і не може бути.

Інша справа, чи буде потреба писати про це в автобіографії. Це, звичайно, буде залежати од того, з якою

метою автобіографія буде писана. (Автобіографії без всякої мети — я не припускаю.) Так званої об'єктивної автобіографії, абсолютно об'єктивної, нікому не треба: це була б без кінця довга і без міри скучна й нудна книга. Та й навряд чи може бути змога писати такий невиразний, необ'ятний, незміримий відчит про чиесь життя.

Подаючи свою скромну автобіографію, я не маю на меті, ні прихованій, ні явній, виставляти себе як виняткову людину. Мое завдання ясніше і простіше: в своєму автобіографічному нарисі я маю на меті в загальних рисах показати життєвий шлях народного учителя і мужицького українського письменника, за якого я себе вважаю, шлях не винятковий, а характерний для дітей сільських пролетарів. Тільки потрібні для цього факти я й буду подавати. Потрібні факти й логічні з їх освітлення і висновки. Фактів я не перекручую, в правдивість висновків вірю широко, це, на мою думку, і буде та об'єктивність, яка в даному разі потрібна.

Та й що таке, власне, ми звиваємо об'єктивністю в літературному творі? — Надзвичайно сильний, умілий, обережний спосіб переконувати другого в тому, у що сам віриш цілком і широко.

* * *

М[істечко] Ічня на Чернігівщині, де я народився (р. 1878, 26. XII)*, одне з кращих містечок на Україні. Вже багато минуло років, як я вимандрував із його, проте ще й тепер я часто з вдячністю згадую іченські поля та ліси, стави між садами, навіть бур'яни Сади й ліси, правда, належали тоді багатирям та панам, і нам, босоногим міським хлопчикам, часто доводилось, коли застукають сторожі або хазяї, тікати з їх необзир, проте ми користувалися взагалі благами цих садів і лісів, благами як матеріальними, так і духовними, мабуть, більше, ніж їх грошлюбиві господарі.

Осталась в пам'ятку моєму Ічня ще своїми піснями та напрочуд хорошими голосами, що ними уславилась Ічня

* В автографі дата закреслена. День народження письменника за документами — 27 грудня за старим стилем. Див. також «Автобіографічні записки» (№ 17). — *Ред.*

Мій шлях
2 Наддніпрянство

(Автобіографічний роман) Випуск 1-й (1938)

М. Васильченко на Дніпромузії, 1938

207/211) отже і країнці мислять на Україні. Про багато мислють
про те, що і виступав Н. Гоголь, проте він і Гоголь і саме
в Україні своїм і навіть пана Гоголем, справді він
самою, навіть українською. Справді і сам, українською, іншими
жоді багатьма за панам і сам. Гоголем мислють
хочаби, проте говорився, проте коли виступа-
ють згоряте, але Гоголь, - Гоголь і Гоголь, проте
ми користувалися Гоголем українською мовою
самою і самим, багатьма за мислють панам і українською,
мислють Гоголем, проте і українською Гоголем.

Україна в нашому словесу Гоголь і Гоголь, проте
за мислють українською мовою, проте мислють
Україна Гоголь і Гоголь. Про Гоголь і Гоголь

Україна, проте Гоголь Гоголь і Гоголь, проте Гоголь,
Україна, { Гоголь Гоголь і Гоголь, проте Гоголь,
Україна Гоголь, проте Гоголь Гоголь і Гоголь, проте Гоголь.

Україна { Гоголь Гоголь і Гоголь, проте Гоголь,
Україна Гоголь, проте Гоголь Гоголь і Гоголь, проте Гоголь,
Україна Гоголь, проте Гоголь Гоголь і Гоголь, проте Гоголь.

Сторінка автографа твору С. Васильченка «Мій шлях».

здавна. Хоч бідноти в йому було багато, проте було воно загалом зелене, співуче, веселе. В центрі містечка коло майдану стояла стара похилена хата. З одного боку — ясени, з другого — клен і горобина. В тій хаті пройшли мої дитячі роки.

Батько мій, козак Василь Панасенко, був ремісник-швець, обслуговував він більше сусідні глухі села, де, як відомо, до шевців ставили одну вимогу: щоб не були тісні і міцні були. Влітку, в жнива, вся сім'я виходила на заробітки — жати за сніп чуже. Мати наймала щороку грядку на городину. Хата була стара, напівзруйнована, з одного боку — ясени, з другого сливник та горобина. В цій хаті ми й жили якось великою сім'єю (8 душ). Хоч наша родина дуже бідна, проте в хаті було життя тихе, лагідне. За всі роки, які я прожив у батьковій хаті, я ні разу не чув брудної лайки чи якого цинічного слова.

Батько був людина чутка на розум і почуття і полапки якось виховував нас не згірше гарного педагога.

Між працею і бідунням все ж можна було почути в сім'ї і пісню, і жарт, і байку, і книжку. (Читав найбільше сусід-парубок, бо своїм було ніколи. Мов учора було: батько з моїми братами молоточками постукують, а той вголос «Тараса Бульбу» вичитує.) Часом за роботою співали «Голоту» («Ой, там збиралась бідна голота»), «Кармелюка».

Батько теж був трохи грамотний,— учився колись у дяка,— любив у свято сам почитать, поважав у людях освіту. Живучи з сім'єю у великих злиднях, він зворушливо піклувався про нашу освіту, давши нам з цього боку навіть більше того, що міг давати з його злиднями. «Ні землі, ні худоби, ні доброго ремесла я вам не залишу після смерті,— учіться, діти, та шукайте других шляхів». І діти, справді, після смерті батькової покинули немодне, неживне батькове ремесло і порозлітались по світу.

Слогади про раннє дитинство осталися у мене хаотичні. Пригадую зими: морози великі, а хата холодна, харч убогий, та чад, та брак одяжі... Поки діждешся того тепла. Ну, а тоді брала наша: стави, майдани, бур'яни, крамні смітники... Забуваєш, було, що є в тебе якась там хата. Мати казала: влітку зовсім діти дичавіють — треба якої принади, щоб залучити їх до хати. В цей час виховання звичайно ішло «самопас» — під єдиним доглядом жаркого сонця.

В барвистому квітникові моїх дошкільних спогадів й до цього часу найцвітнішими збереглися чогось спогади, на перший погляд, неістотні, дрібні.

Такі, наприклад, були мрії про срібну гору. В зимові, холодні вечори, лежачи на полу під замуrowаним вікном, що з його лізли льодові роги, зігнувшись під легеньким рядном, я марив про те, що, діждавшись тепла, я зроблю собі срібну гору. Мріяв так уперто, так довго, жагуче, що, зрештою, почав робить підготовку. Чим реальніше, правда, підходив до цієї химерної мрії, тим більше доводилось обмежувати її. Гора в моїх мріях усе меншала й меншала і, зрештою, перетворилась у невеличкий обеліск, завбільшки з аршин, облитий замість срібла, якого, звичайно, я не мав надії добути, звичайним оливом. Почав навіть збирати олив'яні пломби по смітниках коло крамниць. Старші брати поливали оливом «паці» — і я бачив, як його топлять в черепку.

Коли прийшла весна, тепло, зелень, радість, — ці мрії розтопились, випарувались без сліду. Коли я пригадав їх весною, вони тоді ж здалися мені химерними і нецікавими. Було дивно, чого я так довго і так жагуче з ними, так гаряче водився.

Другий такий спогад — це звичайний червоний папірець, що й зараз він стоїть у мене перед очима. В часи мого безпризорного дитячого бурлакування був у мене перевесник мій, сусід і приятель, що у нас із ним була велика, зворушлива дружба. Ми з ним часто ходили на базар межі крамниці по цяцьки, які ми знаходили для себе по смітниках коло червоних крамниць (мануфактурних).

Був у нас на базарі один смітник, який ми зивали «Добро», — коло мануфактурної крамниці. Там щодня була для нас якась пожива — кольорові шворочки, олив'яні пломби, коробочки, пуговички тощо. Одного разу ми ішли базаром до «Добра», як звичайно, обнявши одно одного за шию... Раптом перед очима — червоний папірець, перевитий сухозліткою, як макова ніжна квітка... І таким він здався нам чарівним, таким знадним, що, пам'ятаю, — дух забило. Здавалось, якась стороння сила підхопила нас, як буря. Ми кинулись навипустки до його, не добігаючи трохи, вчепились один в одного, як звірята, качалися по піску, билась, дряпались, поки одразу вхопили обоє разом той папірець і рознесли на дві половини.

Подержали в руках, подивились — звичайний папір. Покидали додолу, засоромлені.

Здається, також із дошкільного мого періоду, ще пам'ятаю такий момент. Їхали ми з батьком у ліс по дрова. Їхали лісом. Ліс був увесь час дикий, глухий, і одразу така в йому картина: мов зелене дзеркало — ставок, по якому розкидано, мов на стеклі, білоснігові водяні лілії. Над ставом — панська купальня, мальований човен. Понад берегом — панський парк, крізь його стовбури видно алеї, білим піском посипані, клумби з різнобарвними розкішними квітами, а над клумбами, як справжнє чудо серед лісової дичавини, білили з карнизами і колонами стіни розкішного палацу. На мене, маленького дикуну, справило це враження надзвичайне, і я не міг одірвати од його зачарованих очей.

— Тату, що це? — питаю в батька.

Батько теж не зводив з будинку очей.

— Це живе тут, сину, князь. Бач, як живуть люди на світі? — зітхнув і примовк.

Потім, чую, стиха заспівав якимось незнайомим мені голосом, мов то не був мій батько:

За Сибіром сонце сходить,
Хлопці, не дримайте
Та на мене, Кармалюку,
Всі надію майте...

Повернув до мене, малого, голову, почав говорити:

— Це був такий, сину, чоловік — Кармалюка, що однімав у багатих гроші і наділяв бідних.

І почав розповідати про Кармелюка легенди.

Пам'ятаю, як у сні,— ми, куткові діти, в бур'яні збудували з булиги будку, потім сиділи з таємничими обличчями і потайки щось розповідали про Кармалюку... здається, дожидали його. І світ здавався таким таємним і прекрасним.

Пізніше, коли дорогу узнали в поле та в ліс,— то й не вилазили з їх. І за ділом і без діла. І діло не яке: овечки, корови — не свої, звичайно. Пізніше, коли був старшим школярем, вчашали гуртом з книжками. В Ічні школа була п'ятирічна. Записався я в неї боязким, соромливим, непомітним хлопчиком, кінчав — кращим учнем, живим, ініціативним, з нахилом до протестантства й навіть до дерзостей, що трохи турбувало моїх учителів.

Скінчивши школу, я, як кращий учень, залишився при їй же на два роки стипендіатом — мав за цей час підготуватися до іспитів в учительську семінарію... При школі була хороша бібліотека — для дітей і для учителів. Ці два роки використані були, головним чином, на читання. Всі російські класики, головніші класики світового письменства, критика, подорожі, природознавство і загалом найрізноманітніша лектура.

Дошкільні і шкільні мої роки в Ічні оставили в моєму пам'ятку хаотичний, проте яскравий, барвистий калейдоскоп окремих моментів.

Золотий ранок, ясне сонце, буйні бур'яни, де ми майструємо будку, рушниці з булиги, сіпавки, пукавки, луки... гамір війни, гудіння паперової змії, гра в коней, у ворона, в баштани... в городах на грядках огірків... в чужих садах... в забутих пустках... по глинищах, гойда по деревах... і вечірня втома... Череда... курява... і зверху — ведуть коло тисячі теплих золотих зорей. Далі: шкільний гам у дворі, снігові стіни, спускання з гори, снігові баби, трудні завданки, вірші. Чарівний блиск дівчачих очей, товариство, мрії. Ліс дмухає першими пахощами фіалок і ландишів...

В цій блискучій, райдужній, світлій дитячій кінопоемі без сліду тонуть смутні моменти мого дитинства, без яких не буває дитинства в бідаря: холодні зими, недоїдання, чад у хаті, брак чобіт. Пасіння чужих овець, батрацька праця на левадах і городах і перша гіркість зневаги до своєї бідності. Та все це, кажу, тоне в radoшах малої людини, що викликає вперше в неї ясне сонце, буйний інстинкт життя...

З цього погляду життя селянської дитини, на мою думку, без порівняння багатіше за дитинство багатців.

Незважаючи на матеріальні злидні, в яких жила наша сім'я, моє дитинство було в цілому, по суті, радісне, як, напевне, і в багатьох моїх товаришів (коли є що загалом радісне на світі).

Коли я тепер пригадую ті роки, вони видаються мені за чарівний сон. Читаючи відомий твір Толстого «Детство. Отрочество. Юность» про дитинство, що з таким пієтетом одгукувався про його автор («Счастливая, счастливая, невозвратная пора детства...»), я порівнював його з своїм дитинством, з дитинством сільського хлопчика. Незважаючи на те, що в Толстого воно проходило в князівських та графівських обставинах, в золоті, в розкошах, в

теплі, в добрі, що змалював його великий, закоханий в своє дитинство художник, моє дитинство, дитинство селянського хлопчика, що минало по смітниках і бур'янах, по лісах, по полях, по городах,— без мамок і няньок, часом напівголове і напіводите, безпризорне, хоч зате більше нагріте сонцем,— все ж воно мені здається в моїй уяві і яскравішим, і радіснішим, і змістовнішим, ніж те графське дитинство, що проходило в золоченій великопанській кітці.

Гарячіше сонце в нашому дитинстві, ласкавіше, голубіше, ближче небо, золотіші зорі, різноманітніший, цікавіший, багатіший увесь широкий світ.

Ще радісніші були для мене шкільні роки.

До сього часу остався в пам'ятку моєму той вечір, коли виряджали мене учитись до вчительської семінарії, коли поривалася та нитка, що в'язала мене з своїм середовищем. Момент був урочистий. По лавках сиділи родичі, сусіди, збоку стояла наша сім'я. Коло порога м'яли шапки в руках куткові діти. Всі рідні були смутні. Мати плакала. Родичі позирали на мене пильними, недовірливими очима і давали свої мені заповіді: «Бога не забувай!», «Пам'ятай батька, матір шануй», «Не забувай, з якого коліна вийшов», «Бідними не гордуй, бо сам із таких». І тут же оповідання — різні приклади хамства учених дітей до своїх бідних батьків-мужиків, до родичів, до селян загалом. «До батьків не признається на людях, не каже сусідам «здоров», «несеться». Терпляче, з увагою, з покорою вислухую. Це — треба. Зрештою, під'їздить під хату віз, що має везти мене на станцію, я б'ю перед іконами три традиційні поклони, прощаюся, цілуючи калічені старим руки, які вони соромливо давали з рукавів. Вилітаю з хати, мов крилами. В мене повно жужмом думок, зворушливих і радісних... В грудях — смуток. Глянув на свою хату, стару, похилену, що світить подекуди латами, й сльози набігли на очі. Проте над всіма почуттями домінує радість. Одчуваю навіть якісь гордощі і разом відповідальність перед родичами, так, ніби посилають мене в інший, принадний край ходоком, делегатом. Миготить радісна, невиразна, пиховита думка: «Між моїм родом — батьками, дідами, самими далекими пращурами — я перший іду до культури, до світла, перший пробиваю ту стіну, що стоїть нам на шляху до того чарівного, такого принадного і такого малодосяжного для нас, бідних селян, іншого світу. Я посланець Прощай, рідне, тепле, безмежне, таке спокійне

народне море... Вернуся до тебе, проте вернуся — іншим». І справді — вже різдвяними святами прибув до рідної хати в пальті — замість чумарки і в кашкеті з оксамитовим околицем.

Шістнадцяти років я поступив в Коростишівську учительську семінарію, а дев'ятнадцяти скінчив її і пішов на учителювання.

Варт декілька слів сказати про цю семінарію. Коростишівська семінарія була широко популярна на Україні. До неї приймали щороку 10—12 душ казенними стипендіатами, і це будило світлі мрії про науку в сільській бідноті. Це був єдиний малісінький огник для бідних здібних селянських дітей, і виростав він в палкій юнацькій уяві до легендарних розмірів. Київщина, Полтавщина, Чернігівщина, Волинь, Подоль щороку надсилали туди найкращий свій цвіт — щастя випадало небагатьом. Навчання було в семінарії трохи хаотичне. Часом вона більше скидалася на музичну або співочу школу. Було чимало гультьяства. Звичайно, потрібної для вчителя підготовки школа не могла давати, і учнів по закінченні школи посилали на учителювання в тій надії, що там за працею самі дозрівають. Директор школи і учні самі це добре розуміли, і на прощання часто директор казав тому чи іншому своєму вихованцеві: «Боюся, що не справитесь із своїм завданням. Варт було б іще годочок подержать вас в семінарії. Тільки треба звільнити місце другому». Усач-вихованець цілував наставничу руку директора, директор ронив батьківську сльозу на голову юнакові. Загалом уклад життя в семінарії був досить ідилічний. (Не раз, наприклад, бувало, що коростишівські дівчата приносили директорові «в пелені». Такі випадки кінчались завжди одруженням шкодливого юнака.) Ця семінарія давня, ще в 60-х роках вона була в Києві, одзначалась народолюбними ідеями, і ще до того там часу витали там тіні таких директорів, як відомий кирило-мефодіївець Посяда.

Три роки пролетіли для мене в семінарії, як юнацьке свято. Не хотів і мене директор випускати за 3 роки, хоч успіхи були мої добрі. «Летюча натура, вітер,— неодмінно влізеш в якусь історію». (Пам'ятаю із семінарського життя одну дрібницю: купив я собі сиву шапку. Побачив мене в її директор. Заклав руки за спину, милується: «Чистий тобі Тарас Григорович». Він знав його особисто.)

При суворості важкого учительського життя роки навчання в семінарії в багатьох її вихованців залишилися як найкращі роки, і тепер ще можна побачити двох старих коростишівців, що з молодечим запалом, з мрійним блиском в очах згадують свої семінарські роки. Вихованці семінарії, коли їх зразу не ламало учительське життя, пізніше закурювались у боротьбі і робились міцними, як криця. Вони й тепер справляють враження старих дубів.

Добре не пам'ятаю, коли саме почалися мої літературні спроби, знаю тільки, що в сільській школі, мабуть, в той час, коли був у третій групі. І знаю, що в ті ж часи, під впливом прочитаних біографій письменників, я вирішив зробитися поетом чи письменником. Пам'ятаю наслідування Кольцова, Пушкіна, Шевченка. Впливи «Кобзаря» були пізніші, позашкільні, проте стихійно сильніші за перших. Впливали також українські пісні, які я записував в окремий зшиток ще сільським школярем. Пам'ятаю, що в старшій групі сільської школи мав таємний у себе зшиток-щоденник. Пригадую одне місце того щоденника. Прочитавши десь, що якийсь поет в 13 років видрукував уже свій перший вірш, я писав про свою журбу: «А мені ось 15-й, а я ще нічого собі й не думаю...» Один вірш з того періоду пам'ятаю і досі. Це — романс. наслідування Пушкіна. Вміщаю його тут, як характерний для школярів того віку.

Тебя я не видел, не знал, не любил,
Тогда беззаботен и счастлив я был.
Однажды я видел — с одним ты была
И, счастьем сияя, его обняла.
И дерзким я оком на вас поглядел,
Но смелым мне взглядом ответ полетел...
И взгляд горделивый мне в душу запал.
Я долго невольно о гордой мечтал.
Я долго боролся, не стало уж сил,—
И гордая дева, тебя полюбил.

Товариші навіть не йняли віри, що це мій вірш. Це дало мені таємну радість. Я думав: «З мене таки буде колись справжній поет». Було тоді мені, мабуть, років 15—16, коли я готувався вже до вступу в уч[ительську] семінарію.

Тепер не пригадую, щоб у семінарії я оддавався своїм літературним вправам. Можливо, що сьому не сприяло

інтернатське життя, особливо при моїй обережності. Можливо, що причина була друга: я з головою устряв у семінарське життя. Пригадую тільки, що мої «класоніе сочиненія» набирали часом белетристичного вигляду і до сліз зворушували трохи романтичного мого учителя словесності.

У всякім разі думка, що я мушу зробитись письменником, не залишала мене і тоді.

Перше місце мого вчителювання — це була однокласова міністерська школа у ветхому будинку під солом'яним дахом в селі Потоках на Канівщині. Пробув я там чотири роки. Скільки нових вражень, скільки досвіду, скільки переживань дало мені, гарячому юнакові, це, на перший погляд, одноманітне, патріархальне життя, що я мушу в своїх записках спинитись на йому докладніше і тим більше, що тут уже я був виштовхнутий на той непокійний, кострубатий шлях, яким довелося спотикатися мені довгі роки. Багато пізніших спогадів стерлись у моїй пам'яті. Спогади ж про учителювання в Потоці й до цього часу в мене свіжі й живі. Ось моя школа з вишняком під битими вікнами, з трухлявим гостинним ганком. Ось і я — безусий учитель у сивій шапці.

Уже либонь третій день живу я на новосіллі у своїй школі. Своїй... Чи давно був я сам школярем, чи давно довгі ночі думав та гадав, як-то воно буде на тому учителюванні? — а ось уже і «господин учитель» — так мене називають і діти і селяни.

Вечір. Сумненько трохи у моїй квартирі: голі стіни, голий стіл, три стареньких стільці, ліжко дерев'яне, трухленьке — і більш нічого, а шкільні хати великі. Юхим, шкільний сторож, пішов вечеряти додому, і мені одному скучненько. Сідаю — пишу свій щоденник.

Чуть ранок, мене збудить дитячий гам [школярів], що позіхались до школи.

Як чудно здалося у класі! Темно-темно, нечисто, сиро, а дітей — тьма. Либонь більше сотні буде. Всі школярі поділені на чотири групи; книжка, як роздивився, майже у кожного інша. Учи їх, як знаєш! Після лекції довго я думав та гадав, звідкіль начать, як повести діло. Ті методи та практика, що мав я в нашій учительській семіна-

рії, нічого не допоможуть мені, бо там усе те пристосовано до того, щоб було не більше 60—70 душ дітей та всього дві групи, а тут не те, коли у них у кожного інша книжка. В того буквар Лубенця, в іншого — Толстого, в того — «В школе и дома», в другого — «Родное слово». Треба своєю головою розміркувати, щоб зробити хоть який-небудь лад.

Увесь вечір складав розклад лекцій, крутив, вертів на всі боки — нічого не виходе. Не знаю, що уже далі буду й робити; невже ж цілий рік отак без толку прийдеться працювати.

Сам бачу, що коли з усіма намагатимуся вести роботу, то сам себе тільки задурю, і ніякого толку не буде. На той рік треба буде як-небудь інакше поставити діло.

А тимчасом уже скучненько робиться. Вечори довгі — поправиш дитячі зшитки, журнал напишеш, а потім і ходиш з кутка в куток. Читати не маю що, у шкільній бібліотеці, яка скидається на віз ганчірника, крім старих-старих підручників та пособій, не найшов нічого. Знакомих ще ніяких не маю. Інтелігенції тут, як кажуть, немало — лікар, аптекар, служаші у сахарному заводі, управляючий економією поміщика, та чи то ж приймуть вони мене до свого гурту, бо щось мій Юхим, як я розпитував за них, казав, що, мов, то великі пани, куди нам до їх.

Коли б не Юхим, не знаю, що б і робив би я; з ним тільки я і душу розважу, наговорюся. Вечором наставимо самоварчик, що позичили в однієї баби (поки роздобуду свого), сідаємо вдвох і п'ємо чай, розмовляючи на всякі теми. Перед сном теж заходить побалакати, і як засидиться він, буває, дома, то мені уже і скучненько без його. Яюсь сам собою у нас завівся такий порядок. Упоравшись там з своїми ділами, заходить Юхим — неначе за якою-небудь справою до мене в кімнату, кладе біля порога прямо додолу свою здоровенну лохмату шапку і зав'язується розмова. Непомітно яюсь займа він свою улюблену позицію, зіпершись спиною до грубки. Я умоцуюсь на ліжку. Горить убогенька лампа. Позакурюємо, і потекла наша розмова, як тихий ручай. За що тільки не перебалакаєм з ним: про старину, про всякі краї, про моря, про зірки, про людську правду, про панів, словом, про все, що тільки зійде на ум. Уже північ, півні по селу перекликаються, а у нас блищить огонь, і ми усе гомонимо... без кінця. Коли ж у мене стануть уже очі склепатися, Юхим замовкне,

зітхне і, побажавши доброї ночі, тихо виходить до своєї сторожки.

Коли ж трапиться, що немає Юхима, то сам собі'ходжу я по кімнаті, згадую товаришів, співаю або граю на скрипці, а за серце щось помаленьку тисне.

Ну, та усе сеє—це ще нічого, се поки що так. Дальше буде інакше. Ось нехай тільки обживусь трохи, обзнайомлюсь...

Журився, що не маю знайомих, а от якось вечором уже придбав двох. Сиджу собі біля стола, пишу земляку письмо, уже пізенько. Юхим десь забарився, коли ось одчиняються двері і з'являються два суб'єкти — один невеличкий дідок, панком діло, у пальті, з брилем у руках, другий здоровенний дядько у світі з голеною бородою. Обидва під градусом.

Старіший підходить з якимсь урочистим лицем, якось хитро шаркнув ногою, другою пристукнув об мостину і став рекомендуватися. «Министерство внутренних дел делает визит министерству народного просвещения»,— промовив він торжественним голосом і повів значно очима. Дядько мовчки подав руку. Прошу їх сідати.

Дідок, оказується, волосний писар. Заводимо балачку.

— По правилам, собственно говоря, вы, как новоприбывший человек, должны были явиться ко мне с визитом,— почав писар,— но пусть на этот раз министерство внутренних дел подчинится министерству народного просвещения. Подумав я собі, що ви чоловік молодий,— казав він дальше,— з благородними звичаями ще не знайомі, так самого охота шибонула явиться, а це — трапився ще компаньйон,— показав він головою на дядька. Дядько сидів на ступі і уже куняв; почувши, що діло іде уже про його, він одкрив посоловілі очі.

Одкинувши полу світи, він мовчки вийняв пляшку горілки і поставив на стіл.

Писар незадоволено подивився на його.

— Раненько трохи; треба було підождаць. Ну, нехай уже так і буде... Так для першого знакомства... Як маємо вас звати?

Я сказав.

— Так, Степане Васильовичу, закріпить перше знакомство,— начав писар,— щоб були приятелями вівіки-вічні...

Я почував себе якось ніяково. Горілки мені не хотілося пити, бо і так щось голова боліла. Став одказуватися — кажу, що не п'ю. Дядько не вірить: каже — зроду такого ще чоловіка не бачив, щоб не пив горілки.

— У нас,— каже,— п'ють усі: малі і великі, чоловіки і жінки, мужики й пани; вашого брата учителя скільки не було — усі пили. Був тут,— став розказувати він,— один молоденький, личко біле, ручки маленькі, як у панянки, і червонів, чуть що, завше, як панянка; до горілки не міг повернутись, а якби ви побачили, як через півроку хилляв... Усіх переп'є було у компанії, ще й голову водою змоче. Отак мусите й ви привикати.

Я усміхаюсь, кажу, що привикати мені нічого, бо під час [і] я вип'ю чарку, тільки біда, що тепер нема у мене тут ні чарки, ні тарілки, ні чого закусить. Дядько хитро моргнув і вийняв з кишені чарку, кусок сала, з-під свити дістав половину хліба, навіть ніж знайшовся.

— Ми й самі не без ума,— каже він,— знаємо, що ви ще не успіли зібратися на своє хазяйство.

Нічого робить — закутили. Писар, здається, нічого собі, добродушний дідок, п'яниченька тільки гіркий: ніс червоний, як буряк.

Базікали про те, про се. Перед тим як іти, дядько казав:

— Ви не думайте, що я абнякий чоловік, я чоловік значний на селі і в громаді маю великий голос. Мій син служить у пристава в канцелярії: там пише хлопчина, як мережить, тепер 6 рублів у місяць получає, а з нового року, казав становий, що ще два прибавить; ось нехай коли-небудь забіжить до вас — побачите, потоваришуєте, може.

— Добре,— кажу,— нехай, як буде час, заходить.

Пішли, здається, обидва задоволені. Прохав писар заходити до його.

— Не дивіться, що я старик,— каже,— душа у мене молода.

Чудачина.

Пам'ятаю, якось знову цілісіньку ніч пробалагурив з Юхимом. Усе розказував мені про життя учителів, що перше були в цій школі. Виклав мені навіть усю історію школи, і передо мною стоїть ціла фаланга учителів — старих і молодих, веселих, похмурих, сердитих, хворих...

— І так,— каже Юхим,— як ота зірка, що котиться по небу: з'явиться, блисне і щезне — і не знаєш, відкіля вона з'явилась і куди полетіла. Учитель, як отой листочок на столі,— хто захотів — подув, він і злетів.

Був такий, що замурувався у школі од людей — крейдою вікна замазував, щоб ні самому не дивиться на світ божий, і ніхто другий щоб не зазирнув до його у вікно. Був такий, що бив дітей, взявши за чуб, об стінку головою, возив воду дітьми — гімнастика тобто така.

Багато Юхим розказував за мого предмісника, чоловіка сімейного, що діти [його] учились десь у гімназії; розказував, як тяжко було йому жити на сімнадцять карбованців платні.

Пік собі картоплю, варив юшку без сала, просив у дітей, щоб приносили гостинців, бо, каже, прийдеться вашо-му вчителеві умерати голодною смертю... Теж доля!..

А то ще такий випадок. Засвітив лампу, став читати. Треба було дістати книжку з шкільної бібліотеки, і я, взявши свічку, пішов у клас, де стояла шафа з книжками. Там трохи забарився. Вертаюсь в кімнату, одчиняю двері — що за історія? — темно. Чи не лопнуло скло, думаю собі. Коли чую, щось суне насупроти мене з кімнати і бубонить собі.

— Хто такий? — питаю.

Передо мною стояв невеличкий чоловічок з п'яними очима, з сивими баками і голоною бородою, лисий.

— Хто ви і чого вам треба? — питаю.

— Что это за порядкі? — бурмоче він якоюсь гугнявою мовою, перекручуючи слова по-московськи.— Заходжу, значитця, лампа горить, такое освіщеніє і нікого нету, і Юхима нет, учителя нет, а лампа горить. Что это за порядкі? Нащо, значитця, обческое светло палить даром і ещо пожар можна зделать, обчеську школу спалить.

Я виторопив очі, дивлюсь і питаю:

— То ви ж хто такий і чого вам треба у мойй квартирі?

— Как то чого треба? — одповіда сердито.— Я повинен знати, чого лампа горить і что делаєть вчитель. Может бить, він п'янствує ілі какой разврат проізвождаеть... а что чуть школи не спалили, то за ето заявлю завтра старшині.

Думаю собі: що тобі сказати? Дідок такий плюгавенький, п'янький та маленький — насилу вдержався од спокуси винести під руки надвір і бовтнуть у грязь, у ту калюжу, що біля ганку.

А далі аж сміх узяв.

— Добре, кажу, ідїть жалїйтеся там кому хочете, та до мене більш не приходьте серед ночі наглядати, що я роблю. Бо погано буде.

Пішов, та щось бубонить собі під нїс.

Розказую Юхиму — той сміється.

— То Саяї буде,— каже він.— Він скрізь завше стромляє носа не в своє діло, а найпаче у школі хотїлось би йому заводити порядки.

— Що ж воно за чоловік? — питаю.

— Так собі,— розказує Юхим,— п'яничка. За кріпосного права біля панів терся, то й тепер усе пристає до панків — до попа, пристава. За чарку у свідки наймається. Він і перше заглядав було у школу, хотїлось йому, бачте, знати, що робить учитель, та попові розказати, бо той таки іноді сам і посилав його. Раз учитель протуриив його добре, то тоді він став попідвіконню по ночах лазить та підглядувать, що тут робиться. Та якось я упїймав його там... ну, після того був і залишив і вдень обходив школу, а оце довідався, що нова тут людина, то, певно, хотїв залякати.

Дедалі — виявляється фігура попа.

Піп у мене — я думав перше — так собі пришелепуватий чоловічок, коли, здається, я помилився — не клади йому пальця на зуби. Не пішов у церкву — він не проминув того і між іншим нагадав і сеє.

Юхим проговорився, що розпитував його, чи молиться вчитель богу та що робить вечорами, що так довго видно у нього світло. Казав також Юхим, що колись бачив його, як він, ідучи з волості, підходив, як примеркло, під вікно до школи та зазиравав у мою хату. Тепер-то я знаю ж, чого той бідний учитель крейдою замазував шибки у вікнах.

Раз розбалакались якось за школу; рано,— каже,— мужика грамоти вчити, та й навіщо вона йому? Хай учиться молитися богу, то й буде для його, а то його научи грамоти, то й пригодиться вона йому тільки на те, щоб прошеніє писати на тебе та бунтуватися. «Грамота мужику — меч безумному»,— пояснив він текстом.

Я мовчу собі та думаю: так он яка ти штука. Далі, коли почав він казати про різки, якими батьківською рукою ще треба сікти людей, то я вже не витерпів — нагадав йому, що я сам селянин і мушу не згодитись з ним. Він спохватився та давай викручуватись, каже, що я, мовляв, вийшов уже з того кола, одірвався од селян.

Такий... Ще до того і хитренький, нівроку йому. Каже якось мені: «Ви, пожалуста, живучи між людьми, держіть ся усіх християнських звичаїв, а то уже мені жаліються люди, що ви немов і богу ніколи не молитесь, і в хаті завше у шапці ходите, не скидаєте її навіть тоді, коли сідаєте обідати; теж свистите у хаті, де є ікони. Кажу усе сее вам як сослуживцю і чоловіку молодому».

Узнаю — коли не люди йому теє розказують, а він сам торочить людям, що, мов, он який у нас новий учитель!

Гурток моїх знайомих збільшується. Зайшов якось до мене урядник. Вечором зайшов до його — закликав посидіти, скуки ради, а насправді вийшло, що у його «бал». Зібралися гості — адвокат сільський, колишній волосний писар, сусідній урядник з жінкою, письменоводитель пристава, фельдшер, ще якісь людиці були, либонь писарі. Пізніш увалився і уже знайомий мені дідок — волосний писар. Цей уже задалегідь десь набрався, як май груш, увесь у грязі і скоро заснув собі у другій кімнаті.

Нічого — веселенько пройшов час. Муляренко — адвокат — добре на гармонію грає. Співали різні пісні. Урядникова жінка добре співає наші українські пісні і танцює хороше. Весела та бідова, а сам урядник, видно, штукар великий та балагур. Анекдотів знає тьму. Компанія вибірна. А як почнуть балакати про злодіїв, про убивства та про усякі випадки із свого життя — цікаво слухати, аж дух захоплює. Випили гуртом гибель наливки та горілки, такі усі добрі, прихильні, увічливі до мене, аж тепліше на серці робиться. Усяке хоче мені сказати що-небудь приємне — і я базікав, сміявся, співав — як давно-давно не було уже зі мною.

Розійшлися пізно. Так щиро закликали до себе і Муляренко і урядник.

Дивуюсь: і чого про їх така ходить неслава, що це

непевні люди. В дійсності — цікаві, розумні люди з великим життєвим досвідом.

Незабаром після цього я пішов знайомитись до писарів канцелярії пристава. Там вони й жили в другій кімнаті поруч. Всіх троє — всі молоді. Письмоводитель Д[анилюк] і два помічники: Зуб та років 15 хлопчина Йосип, син той самий, що його батько приходив до мене з писарем уночі. Веселі, співучі, дотепні хлопці. Мені були дуже раді. Всі — з селян. Мені здається, такі ж, як і всі мої товариші, тільки що наука в їх інша. Та чим же вони винувати? А впливати на їх у гарний бік, здається, можна.

Живу — не скучаю. З одного боку школи волость, з другого — канцелярія пристава. Я цілком щиро й одверто пішов на об'єднання з писарями й писарчуками цих установ. Забігав поспівати на дозвіллі, часом допомагав писати різні розписки, постанови в сільському суді, викликаючи щире собою захоплення: «Ех, і робітник би з вас вийшов!».

Далі самі надійшли одного вечора до мене хлопці й дівчата — «учіть нас співати!» Почалися, мовляли баби, «шкільні досвітки». Далі почали селяни мене закликати в гості — на весілля, на хрестини. В селі знали силу давніх, навіть історичних народних пісень. Дихало на мене привітом, теплом могутчого рідного народу і хотілось нирнути в його теплу глибину, в саму гущу.

Для дорослих відкрив вечірні класи... Цілий день горів. Зранку — школа, після школи — в канцелярії пристава або у волості. Не зглядишся, як уже школа гуде старими жуками. Після — молодь, співи. Мене, здається, таки кругом любили.

Незабаром і інтелігенція прониклася пошаною й привітно одчинила для мене свої амбітні двері.

Це сталося так. Потоцька інтелігенція — пристав, [Його] жінка, сім'я лікаря, попович, — закликавши на допомогу аматорські сили повіту, в потоцькій чайній виставляли українські п'єси. Враження вони залишали в глядачів величезне. Мої «досвітки» ходили за мною, як очмарілі: «А що, коли б спробувать самим». Мої бажання цілком збіглися з їхніми. Почали — з напівграмотними, з неграмотними, що вчили ролі прямо з чужого голосу. З нас багато сміялись, допікали міщанськими дотепами. Ми не зважали. А через кілька тижнів після перших вистав мене,

як організатора й режисера, згідні були піднести до небес. «І як ви могли з таких нетесаних стовпів отаке зробити! Не інакше, як талант!»

Ці чудаци і нездари справді були до краю здивовані: вони моїх хлопців та дівчат щиро вважали незмірно нижче себе, за щось недалеко від обез'яни. Але зате як це піднесло самоповагу у хлопців! Вони теж одчули, що не так далеко од їх це бундючне сільське «панство» духовно, що де в чому вони можуть змагатися, що, наприклад, наш гумориста Панас без порівняння кращий, коли грає в «Борулі» Омелька, ніж перший її виконавець, місцевий лікар. Все село, забачивши Панаса, сміється. Діти — тучею за ним. Кінчилось тим, що всі аматори-інтелігенти, в тім числі жінка пристава, махнувши рукою на свою пиху, побігли до нашого селянського гурту. В гуртку всі були рівні: писарі, селяни, інтелігенція... Це була моя радісна перемога. Вистави не тільки на своє село — гули далеко на околиці села. Їздили по сусідніх селах.

Дедалі моя популярність зростала. Купив собі у старця релю і вечорами на шкільних ганках виспівував під її звуки: «Катерино, вража мати», збираючи коло школи ярмарок.

Мені з гуртком щастило: виставляли, що хотіли й що могли. Головна причина, мабуть, була та, що гарячою прихильницею і безпрестанною його учасницею була молода жінка пристава, який при всій своїй жорстокості мусив який час потурати жінчиним «примхам», навіть мусив пускати до гурту часом своїх канцеляристів. Їздили без усякого дозволу по сусідніх селах—зійшло. Справили шевченківські роковини — з панахидою, з вечіркою—теж пройшло. Виступи в чайній з читанням... з чарівним ліхтарем.

Звичайно, можна наперед гадати, що такий гурток довго жити не буде, що в йому поєдналися непримиренні елементи і він мусить розпастися. Розлетівся і мій гурток, як кажуть, з тріском, а його ватажок вилетів з того села назавжди. Почалося це ось із чого. Одного вечора, перед якимось святом, я пішов провідати приставових канцеляристів. Цей мій візит на все життя залишився в моєму пам'ятку, показавши в справжньому світлі цих канцелярських персонажів. Маю на йому спинитись докладніше.

В канцелярії у їх було прибрано, як на свято... Стіл застелений скатертю. В кутку перед великою іконою горіла лампадка.

— Гостей дожидаєте? — питаю.

— Гостей! — сміються.

— Яких?

— Побачите.

Я наважився йти. Мене держали.

— Так остаєтесь? То роздягайтесь. Хлопці, допоможіть роздягнутись.

Молодші хлопці підскачили до мене, весело почали здімати з мене пальто. Я навіть був зворушений: справді, прості, щирі хлопці. Звичайно, їм би десь в іншому місці пасувало б більше служити, ніж у поліції, але що ж мають робити, коли стежки до всього кращого перекопані усім їм, як і мені. Може, самим їм прикро служити тут, може, вони самі мучаться цим...

Такі думки линули в мене одна за другою, я врешті розчулився і запалився до них самим дружнім огнем...

Увійшли в другу кімнату. Ця кімната завжди вражала своїм гайном, але тепер усе було повимітане, вимите і мало пристойний вигляд, який викликав до всього довіря. Трошки зразу були занепокоїли мене три пляшки горілки, які я загледів за свіжою, допіру вигладженою занавісочкою на вікні, в яких вигравав вилиск од лампадки, але письменоводитель якось непомітно затулив їх тією ж занавіскою — і в кімнаті знову стало затишно. Лампи чогось не світили. Лампадка... Як у келії.

Увійшла наймичка пристава, внесла для канцеляристів киплячий самовар. Дівчина теж була чогось по-святковому прибрана, у вишитій сорочці, з новою синьою стрічкою в гарній, русій косі, зрошеній делікатними пахощами з панського, очевидно, туалету. Постановивши на столі самовар, вона спинилась коло порогу і почала позирати на всіч прищуреними лукавими очима, осміхаючись і чуть помітно кокетуючи бровою.

— Чого ти дивишся, Галько? — спитав її письменоводитель. Дівчина почервоніла і засміялась.

— А де ж це ваші гості? — насмішкувато і розв'язно промовила вона.

— Які гості? — зразу кинувшись, з підозрінням сказав письменоводитель.

— Які? — лукаво, з чуть примітним ревливим у очах блиском перепитала вона. — Думаєте, не знаю? Знаю, — хитнула головою і, захихотівши, швидко вийшла з кімнати.

Письмоводитель подивився питаюче на Якова суворими очима:

— Яків, це вже ти розмолот усім?

— Хрест мене вбий — не я! Я сьогодні і не бачив її, — залупав злякано очима Яків. — Це, мабуть, хто-небудь із стійчиків розказав їй!

— В чім річ? Кого це ви чекаєте? — не витримавши, зацікавився я.

Письмоводитель подивився на мене допитливо, загадково осміхнувся, далі одверто почав:

— Справа, бачите, така, — будемо говорити по правді, — надумали ми сьогодні кубернуть як слід, а щоб веселіше було, послали оце десяцьких на село за дівчатами.

Письмоводитель, розказуючи, не зводив з мене очей, ніби їв ними, спостерігаючи, яке на мене враження справляють його слова.

— Ну? — питаю я, а тимчасом пригадую, де я поклав своє пальто і шапку.

— Є у нас тут на селі одна дівчина, Наталка зветься, коли б ви її побачили — прямо закохалися: висока, чорноброва, як ягода, чортова дівка. Як я до неї вже не підходив — брикається. А на досвітки, бісова пара, я це узнав уже напевне, ходить. Ну, то оце ми, довідавшись, де вона саме гуляє, послали десяцьких, щоб зайняли їх усіх та й пригнали сюди.

— А як приведуть їх сюди, що ж далі? — питаю я, сам собі іще не довіряючи.

— А далі, — сміявся письменник, — ми посадимо їх спершу у холодну, налякаємо добре, а далі гукнемо їх сюди, дамо їм по чарці, по другій, і діло навіть обійдеться без гвалту. А коли б почала яка брикатися — знову в холодну. Яка б уперта не була, а як поповодять так до півночі, — пом'якшає! Ну, та коли б тільки привели сюди, а то так чи інакше, а вона з моїх рук не вирветься, — певно і спокійно казав письменник.

— Ну, а не боїтеся? — питаю його.

— Чого? Щоб після того діла не завела? — засміявся він, — ніколи цього не буде. Що це вона — наскочила на якогось дурня? Перш за все я знаю, за ким посилаю. Дочки якого-небудь Авраменка або Киселя, — він назвав імення відомих сільських дукарів, — я не зачеплю. А це — голоштанники. Куди воно там буде жалітися! Там що вони знають. Згодом — сама ще буде ходити.

І він почав розповідати відповідний випадок із його «практики», коли таким же робом йому удалося звалтувати в арешті одну вродливу дівчину, дочку бідної вдови. Дівчина спершу вперто боронилася — як стала коло вікна, вхопилась руками за ґрати, так і стояла до півночі. Нічого не можна було з нею вдіяти, здорова була. Уже к світові, коли вона, змучена і стомлена, сіла на нари, він таки свого добився.

— Ну й що ж?

— Нічого. Даю їй після срібного карбованця — на, кажу, тобі, Марусе, на стрічки. Вона як не заридає: «Нащо ж тепер мені тії стрічки!..» То, розумієте, мені ніби аж чогось шкода стало,— добував письмоводитель, смутно осміхнувшись.— Ну, а далі — сама вже бігала,— засміявся він, махнувши рукою.

Слухали ми це оповідання з якимось хвилюванням. Іноді забивало дух у грудях — він мальовничо розповідав цей випадок, з кокетливою неповинністю, з глибокою переконаністю в звичайності цієї історії. В помічників зачервонілися уші і заблищали очі. Злочинство позбувалося свого страшного вигляду і здавалося тільки чимсь новим, до хвилювання цікавим, навіть принадним.

Загуркотіли у сінях дверима. Загомніло кілька грубих, сердитих голосів. Ми всі мимоволі схопилися з місця. Забилося в грудях.

— Прийшли! Привели! — поблискуючи очима, схвилювано і тихо казав помічник.

Письмоводитель, намагаючись бути спокійним, звернувся лїнивим голосом до практиканта.

— Яків! А піди довідайся!

Яків метнувся і зник.

Я стояв у кутку кімнати, одітий в пальто, з шапкою в руках, схвилюваний.

Коло мене упали письмоводитель із помічником, одбираючи шапку з рук і намагаючись здійняти пальто і тихим, щирим голосом умовляли:

— Та чого ви злякались? Чи ви боїтеся? Я вам ручуюся, я даю вам слово честі, що цього ніхто не буде знати. Врешті, коли ви так боїтеся того гвалту,— ми його не будемо робити. Я навіть певен, що обійдеться без насильства.

Умовляючи мене, письменник навіть чогось аж запотів, аж задихався. Очі аж горіли тоскною жагою не пустить мене хоч би за яку ціну, умовити. У ньому загорілося щось енергійне й уперте. Я навіть мало слухав його — ноги аж тремтіли, щоб швидше вибратися на волю. Але мене виспали, лагідними словами, спутували щирими очима і осмішками, приковували до місця руками.

Увійшов Яків, трохи ліниво, з дурнотатою осмішкою.

— Невдача! — промовив він, намагаючись пом'якшити нещастя осмішкою. — Горянські парубки одбили.

— Ну, от бачите! Нічого і не буде, — ніби веселіше заспокоїв мене письменник, ховаючи відразу в очах огник хвилинного розчарування. Скидайте пальто та сідайте.

Я сів на стілець з якимось полегшенням. В кімнаті повеселішало, стало затишно, як і раніш. Всі знову стали звичайними симпатичними людьми.

До того лампадка... ікони.

Огник незадоволення загорівся в очах письменника ясніш.

— Що ж то за парубки, ти питав десяцьких? — кинувши гострий погляд на Якова, спитав Данилюк.

— Та ті ж, горянські. Одного привели десяцькі, того застрільщика, Загірного.

Данилюк і Зуб навіть здригнули, насторожились. Обличчя знову ожили. Очі блиснули в того і в другого хижою радістю.

— Загірного? — стиха обоє разом перепитали вони, не маючи змоги удавити хижої радощі.

— Ага, голубчику, ось коли ти до нас попався!

Писарі заходили по кімнаті схвильовані і радісні.

В другій кімнаті рипнули двері й туди стали вператися жмутьки сердитого й грубого крику і гомону.

— Ось ми зараз допросик маленький учинимо цьому сукиному синові, — і зразу набравши спокійного вигляду строгої, але невідкупно правдивої людини, Данилюк ввійшов у другу кімнату і сів за стіл. Затихло.

— В чім діло? — тихим, стомленим голосом невсипущого працівника звернувся він до десяцьких, що церберами, хитро осміхаючись, стояли коло порогу. Десяцькі почали щось розказувати. Але їх раптово перебив схвильований, обурений голос. Спереду їх стояв кремезний хлопець в розірваному піджаці, з напущеним на лоб ру-

савим скуйовдженим чубом, з-під якого визирали сміливі, гострі сірі очі, які одсвічували тихим сяйвом. Лице держав він високо з незалежним, гордим виглядом.

— Та що ви вірите цим продажним собакам, цим посіпакам,— гаряче, з обуренням, розмахуючи руками, заговорив він. Десяцькі змовкли, осміхнувшись певною, нехапливою осмішкою.

— Заспокойся, голубчику, твоє буде далі,— лагідним, тихеньким голосом звернувся він до парубка.— Кажіть далі,— хитнув він головою до десятицьких.

Десяцький почав тим же голосом і тими ж словами спокійно розповідати удруге.

Тимчасом коло мене за стіною Яків і Зуб, схопившись за руки, безшумно витанцьовували по кімнаті якийсь дикий танок, підскакуючи мало не до стелі, очі горіли у їх хижо і радісно. Спинялись на хвилинку, прислухалися, потім знову стрибали. Далі помічник налив собі шклянку горілки, залпом випив її, потім скинув піджак, засукав рукава і почав бігати по кімнаті, вимахуючи зціпленими кулаками, мов треніруючись до бою... Горіла лампадка.

Яків схилився в кутку кімнати. де були поскидані «вещественні докази» різних злочинств— сокири, ножі і т. інше, і, вибравши з них якусь залізяку, почав загортати її в кропив'яний мішок.

— Це щоб не було знаків на тілі,— помітивши мій погляд, казав він,— легені й печінки можна поодбивать, а знаків ніяких— навіть синяків не буде,— поясняв він мені з виглядом досвідченої людини.

— Та брешуть. Брешуть вам, як собаки,— почувся обурений голос парубка.— у вічі брешуть і не моргнуть.

І несподівано загримів чийсь незнакомий, звірчаний голос:

— Замовкни, тобі кажуть! Стань рівно! Руки по швам!— то кричав, зразу одмінившись, Данилюк.

Чорний, блідий, з гарячими, як угілля, очима, з настобурченим чубом— він був страшний.

Але парубок був з неполохливих:

— Та що це таке? Нащо мене сюди привели? Бить будете мене?— сміливо казав він, кидаючи викликаючий погляд письменоводителю.

— Ні, не бить... випити і закутити ми тобі дамо, гадюко,— сильним шепотінням зашипів, пригнувшись до парубка, письменоводитель.

У вікнах загуркотіло. Хтось ізнадвору, поспішаючись, зачинив віконниці.

Парубок швидко озирнув кімнату, подивився на вікна, і щось злякане промайнуло в його очах.

— Рятуйте! — крикнув він на весь голос. Кинувся до одного із вікон — брязнули і посипались склянки.— Рятуйте! — крикнув він голосніше.

До нього кинулися всі разом. Письмоводитель із стільця, десятицькі...

Вітром, як по команді, вилетів із дверей помічник, за ним з залізкою в мішку Яків.

— Кричи! Кричи! Так тебе тут і порятують,— промовив хтось з гурту.

І все стихло. Тільки, здавалось, вихор, влетівши в кімнату, творгочив столами, перекидав стільці, щось троштив і ламав та чийсь із десятків ніг чогось стукали і ковзались по мостині. Щось гупало й ляскало. Перекидалися столи, хиталась лампадка.

— А жилава скотина! А кріпка гадюка!— почувся чийсь тихий, задиханий голос.— Бий по ногах, по ногах бий, кажу, дурило! — хрипко лаяв хтось.

Ще хвилина — і раптово почувся голос тремтячий, сполоханий, який знижено благає:

— Простіть! Простіть! Я більше не буду! Простіть! Здавалось, що ніби аж хруснуло щось.

Гордість людини була зломлена, як тріска, як суха паличка. Парубок стояв на колінах, закривавлений, білий і тремтячий, як осика, захищаючись руками од рук і кулаків, які градом сипалися на нього, намагаючись покласти його на діл.

— Стій! Годі! Не смій бити! — кричу я, як у гарячці, тіпаючи за плече і одтягаючи то одного, то другого.— Годі, кажу! Я ісправникові, я губернаторові буду писати... Що це таке...

Помалу одтягнулися, дивляться на мене стуманілими, незрозумілими очима...

— Що таке? В чім річ? — питають затурбовано, навіть не розуміючи.

— Як ви не пустите цього парубка, я зараз буду жалітися...

На мене дивляться з жалістю, як на несправимо дурну

і вперту дитину, вередливу, яка капризами перешкоджає справі, яка не може зрозуміти добрих до неї і лагідних людей.

І вони, скоряючись капризові безпокійної дитини, кинули жертву і оступили мене з жалем, з ласкою, з лагідними резонами.

— Кого ви бороните! Ви не знаєте, що це за народ,— умовляли мене...

Я горів, як у огні.

Принесли миску води, звеліли парубкові вимити закритавлений вид. Далі письменоводитель звернувся до його:

— Ну, дякуй господину учителеві, а то б ти довго згадував. І далі люто:

— Ну, дякуй же господину учителеві — становись, гадюко, на коліна!

Я вилетів з канцелярії, як із огня...

Прибігши до школи в свою кімнату, навіть гаразд не роздягшись, я вхопив перо і папір і, дихаючи полум'ям, заскрипів пером...

Писав до газети кореспонденцію.

Кілька слів загалом про мої літературні вправи.

Разом із моєю видною для всіх працею у мене одбувалась і друга, нічна, таємна, якої я не хотів показувати нікому. Часто після вечірньої праці, коли з школи по-розходяться мої гості, я зачинявся в кімнаті, витягував свої зшитки і писав, писав, гортав сторінку за сторінкою, аж поки не заглядав у вікно світанок... Папір, здається, горів під рукою... Це був або мій таємний щоденник, куди я заносив свої учительські жалі та кривди, а то й таємна кореспонденція до газети, яка розросталась до розмірів огневої статті, а то — вірші про поселенців, що мусять кидати свою Україну.

Такі картини я бачив у Потоці, і справляли вони на мене сильне враження. Загалом у своїх літературних вправах я не брав далеких абстрактних тем,— теми брав я з того життя, яке мене оточувало і що мене вражало. Про поселенців я написав тоді цілу поему «Розбита бандура», яку надіслав до єдиного українського видання — «Київської старини». Вірші там не були надруковані, але редактор журналу написав мені теплого листа, в якому радив одіслати поему до Галичини, де, на його думку, поему можуть видрукувати. В своєму журналі друкувати, мабуть, побоявся. Вірші я більше нікуди не посилав, проте

відповідь редактора дуже мене порадувала. Тоді ж пробував писати українською мовою ісвели, виробляючи новий стиль. Друкувати не було де, та я й не дуже квапився, «ще вспію,— думав,— а письменник з мене таки буде». До того, владно тягнуло до себе й живе життя, змушуючи переривати літературні вправи.

І тепер кореспонденція виросла в мене до розмірів цілої статті. Раніш писав я свої твори під якимось враженням, другого дня вирішав не хапатися з ними. Цю ж статтю другого дня одіслав до редакції популярної тоді на провінції газети «Биржевые ведомости». Газета використала мій допис для порожнього, безкольорного фейлетона,— досить коротенько, з великою осторогою, так що я навіть не був певний, чи з мого допису взято для його матеріал. Але в селі він зробив сенсацію. Автором в один голос взивали мене. Деякі були обурені, деякі налякані. Всі почали тікати од мене. Гурток розпався. Артистка-приставша не стала зі мною вітатись, а пан пристав при зустрічах кидав на мене такі погляди, з яких я добре зрозумів, що так це мені не минеться.

Аж так. Минуло кілька тижнів. Одного вечора я гуляв на весіллі в сусіда-селянина. Співали давніх пісень, говорили про селянське безземелля, про попів та про мандри поточан на поселення — події, які справили на мене велике враження. Про повстання полтавських селян, що одбувалися саме тоді. Такі розмови були звичайні в мене з селянами — і минали вони мені дурно. Тепер вишло не так. На другий день уранці, ще я спав, прибіг до мене в школу сусід, в якого я гуляв весілля, стурбований, переляканий.

— Яку це гору на вас вернуть! Ви ще не чули? — почав розповідати. — Всю перезву по одному перетягали до пристава в стан. Багатьом уже пристав і морди побив: все допитується, що казав учитель на весіллі. «Мені,— каже,— відомо, що він намовляв вас палити панський хліб». Тільки ви не бійтеся,— ні одна душа й слова поганого не сказала про вас. Ми вже довідались, хто це доказав йому. Бачили — крутилось учора в хаті, отой канцелярський вилупок — Яшка, то, мабуть, він. Ну, та батько прикрутив його — мовчатиме.

Весілля було далі сумне. Цілий день водили людей мимо школи з весілля до стану.

Увесь час інформували мене, як іде допит, кому досталося по зубах, кому — коліном у спину. Ні один не проговорився й словом.

— Гуляли чесно, пісень із нами, спасибі їм, співали, про планети розказували, а щоб про панів хоч слово — боронь боже.

Як не тяг за язика — нічого не добився.

Проте до губернатора був посланий відповідний папір. Губернатор запропонував інспекторові (за словами того ж інспектора, відомого в той час ліберала Бутовича) звільнити мене. Інспектор взяв мене на свою відповідальність і перевів до Богуслава, великого містечка на Канівщині, в двокласову школу за вчителя.

Теж ненадовго. Не вибув там і одного року.

Усі запевняли, що з усіх боків у Богуславі буде мені краще — учительської платні було далеко більше (в Поточі одержував по 210 крб. на рік, в Богуславі — 540). Працювати — з одною групою, в містечку — багато інтелігенції, в містечку — красуня Рось... Проте одразу тут мені стало тяжко. Нудьга за своїми хлопцями-поточанами, за вільною працею гризла мене щодня. Праці в школі хоч небагато було на мою долю, — була вона не цікава, а тяжка. Клас складався з учнів різної підготовки одногородники, двогородники, тригородники і навіть більше, — це була та 1-ша група, кошара із сирим матеріалом з якої за рік треба було витягнути душ 30—40 для дальшої групи. Систему цю [завів] хитрий лис завідуючий, якому в старшій групі доходили кращі й здібніші учні. Звичайно, при такій системі вжити якихось методів не було ніякої можливості. Праця була хаотична, утомна й нецікава. Завідуючий був старий лис, з медом на устах, якого, проте, радили мені стерегтися. З попом, гонористим протоієреєм місцевого собору, при першій прояві з його боку до себе зневаги став «на ножі», примусивши його поводитись чемно. Попечителя школи, лісничого удільних лісів, перед яким вся школа становилась «на задні», знать не хотів і не визнавав ніяких його прав над учителем. Репутація склалася для мене загрозлива. Почував себе спершу самотнім. Шукать розваги в інтелігенції — сплошне, круте міщанське болото, на фоні якого сільський учитель, безправний і матеріально бідний,

зневажений і принижений в своїх пориваннях «до вищого общества», був без міри, до сліз нещасний, вартий самого глибокого жалю.

Я не міг миритися з таким становищем учителя. Інтелекція богуславська, в порівнянні з моїм потікським оточенням, здавалась мені ще більше безкольною і беззмистою, а вчителі, що домагаються, як вищого щастя, помисти в гостинну якого-небудь пана Псіола, викликали в мене справжній глибокий біль. Загалом немалий уже запас гіркоти збирався на душі.

Учителів і в Богуславі і в суміжних селах було багато, я охоче знакомився з ними. Тут я глибоко обзнакомився з учителем. Яких тільки типів не наділав я там: загальних попихачів, панських прихвоснів, таких, що оддають гроші на проценти, а найбільше того ж безправного, приниженого, гіркого працівника, що топить вільний час у горілці. Скрізь гаряче пропагандував за те, щоб, залишивши мрії про панські гостинні, де вчителю коли й одводилось, то дуже непочесне місце,— організувати своє життя сільського інтелігента-пролетаря: учителя, фельдшера, дяка,— тримаючись у той час обома руками за народ як за єдину нашу підтримку. Я доводив, наприклад, в жарких суперечках, що часто одбувалися в нашому колі, що така література, як романи Тургенева, в яких я раніш дуже кохався, що вони для нас шкідливі, одриваючи наші думки і прагнення од того оточення, в якому нам судилося жити. На мою думку, мусила бути література не менше принадна і художня з нашого пролетарського життя. Той німб, той ореол, яким вінчали учителя, як святого мученика (до того, вінчали лицемірно), мене як учителя обурював і ображав. Учитель не мусив бути «святим» безсловесним попихачем, учитель повинен бути сильний, незалежний,— до цього мусить прагнути. Вирішив: так жити не можна — треба боротись. Та як? За зброю до такої боротьби я вирішив узяти слово. Переживав це я дуже сильно. Після довгих вечірніх розмов на цю тему дома до світу писав іще на цю тему в щоденнику.

Одного разу після сумних іменин в одного вчителя, пам'ятаю, мені майже фізично стало в тих умовах важко дихати: п'янство, темнота, доноси. Хотілось закричати так, щоб почули всі народні учителі. Вирішив написати спершу повість із учительського життя, легше буде дихати. Ні, повість довго ждати — написати на пробу оповідання,

щоб вхопило за вчительське серце, а видрукувати його в популярній поміж учителями київській газеті.

Було ранньої осені перед працею в школі. Писав дні і ночі, як у гарячці. Руки, як в огні. Серце билось. Гнів, образу, гіркоту, обурення — все хотілось викласти на папері. Все здавалось не те. Кидав писати, ходив по кімнаті. Аж ось — заплакав. Ні, нема відповідної сили. На душі стало раптом затишно й замирено. Одчув і зрозумів, що треба бути ширим, без жалю до себе одвертим, правдивим, об'єктивним, і що це буде незборна сила. Я порвав написане і, скропляючи часом слізьми, писав наново свій твір так, що, мабуть, ширіше не міг би писати рідному братові... Писав, звичайно, російською мовою, володіючи нею непогано.

Послав у редакцію однієї з київських газет¹, що вміщала часом оповідання. Не пам'ятаю тепер назви її: чи то «Киевская газета», чи «Киевская почта». Серце моє радісно казало мені, що оповідання не можуть не надрукувати. Може, виправлене, може, скорочене, а видрукують. Вже через кілька днів почав хвилюватись. Часом не дожидав своєї газети, що приносили мені з пошти пізно, бігав купувати. Не чуть тиждень, другий... Аж ось пакет... Тільки не звіди. Пакет був од інспектора. В ньому мені повідомляли, що я звільнений зовсім з учительської посади. Справа була така. Під час праці в школі я повинен був одзначати в своєму класному журналі пророблену працю, і одзначати неправдиво «по програмі», в той час як у своїй хаотичній групі робив зовсім не те. Я не хотів цього робити в журналі. Та й загалом вважав ту працю в журналі зайвою, нікому не потрібною. На перемінках в учительській, замість записувати лекції в графі «что произошло», я малював напівмеханічно у відповідних графах профілі попа, зава, писав епіграми на їх, вірші на злободенні шкільні пригоди, свої міркування про школу, про систему та загалом що було на той час в голові і тому подібний дріб'язок. В кінці року закинув цей журнал кудись на шафу, певний того, що звіди його не витягнуть до страшного суду. Одначе не так вийшло. Пильне око зава своєчасно загляділо «крамольні» записи в журналі. Порадилися з попом і передали журнал попечителю школи — лісничому. Той, обпечатавши його сургучем, одіслав, минавши інспектора, попечителю шкільної округи. В результаті — такий сюрприз. Неприємний він був особливо в

цей час для мене. Не маючи учительської служби, я повинен був з'явитись тієї ж осені в комісію по прийому на військову службу. Про оповідання згадав із гірким почуттям і забув. Треба було шукати і шукати швидко учительського місця в іншому місці.

Далі починається моє летюче, непокійне учителювання, що бувало по троє учительських місць мусив міняти на рік. Після звільнення, сяк-так, зо всякими застереженнями й умовами, одержав місце в убогій школі в с. Карапишах між безталанними учителями. Пам'ятаю: завжди курява, в класі, гамір, темрява така, що діти порозлазяться по вікнах, а маленькі граються в жмурки. Та ще пам'ятаю, як, вернувшись із класу, молодий спітнілий учитель кашляв кров'ю. І півроку не був, перекинувся на Полтавщину. Тут знову осміхнулось мені примарне щось. Школа двокласова, гарна, з начальства ніхто не заглядає, співробітники — учителі — хороші. Робота налагодилась. Діти люблять, люди поважають, колеги умовляють: «Годі вам жити циганським життям, залишайтеся назавжди у нас «директором». Ми тут вас оженимо й прикріпимо до місця. Так більше буде з вас користі». «А чому б, справді, не окопаться тут?» — майнула снокуслива думка. На другий чи на третій день після таких думок була вже мені й кара за їх. Наказ од інспектора: за 24 години перебратись за помічника в Драбівську школу.

В чім річ? За що? Пишу інспектору, жду. За інспектора там був прозваний між учительством Діоклетіаном лютим знаменитий своїми грубощами інспектор Кішка. Другий пакет був такий од його: «Приказываю... в течение 3-х часов с момента получения сего выехать из Буромской школы...»

Думка була: це для більшого тільки страху. Налякати. Аж ні, серйозно. За пакетом зразу увійшов старшина з папером. Старшині од інспектора теж наказ: прослідить, щоб неодмінно за 3 години учитель вибрався з школи. Виявилось пізніше — надіслано було йому мою характеристику.

Драбівська школа — будинок непоганий, багата школа, тільки сумно мені: як не як — інша; два вчителі — поповичі, два законовчителі — попи, учителька — попівна. Між ними я — селяк, пролетар.

Вечорами в учительській, де я мусив жити, не маючи квартири, «кубрючать» і ріжуться в стукалку вибрані драбівські типи. Вперше нудно мені стало на вчителюванні. Надумав — покину. Поїду кудись учитись. Стало мені легше. Тільки закінчилась робота в школі, я склав свої речі — і в Ічню, до матері, в стару, розвалену, милу хату. До вступу у вищу школу семінарія не давала прав, в деякі спеціальні школи давав право поступати учительський інститут, цей, так званий мужицький університет. Я й надумав: поступити в інститут, а після в політехнікум або сільськогосподарську академію. Літературних вправ я все ж не кидав. Написав зворушливе прощання в своєму щоденнику з учителюванням — «навіки!» Воно уціліло, хоч погризене мишами, до цього часу, і дещо з цього юнацького крику я наведу тут:

«Ні, годі... прощавай, школо, бо більше нема уже сили служити в тобі. Не шкодую за тобою, прокляте учительське життя, не шкода мені й тебе, рабсько-злиденна школо,— великий жаль мені сил молодих, що даремно трапляться й навіки гинуть тут. Кожного року молода народна зграя, молода надія народу іде на цю працю й без сліду гине, як у безодні.

Вибачте мені, товариші, що не здолав я терпіти більше, бо несила уже моя була...

Я чув слова: учительство — то є благородна місія, учитель — то трудівник чесний, народна нива, народна користь, «світильник цивілізації». Як огидли мені ці слова, як боляче вражають вони мене, яка зла, яка гірка іронія почувається мені в них...

Учитель — то єсть вимучена, скалічена і фізично і морально людина з порушенням до болю чуттям; учитель — мученик, і краща частина суспільства дивиться на його, як на мученика, як на каліку, з своїм противним жалем.

...Скиньте з нас сумні шати, дайте нам змогу працювати просто й чесно, дайте нам людського життя, бо ми не хочемо бути каліками... Дайте нам хліба і світу, бо ми люди, як і усі... Ви одіваєте нас у шати подвижників, але знайте, що не сього нам треба, і на вашій совісті ми будемо стояти обідрані, голі, голодні, темні і забиті примари, ми, народні посланці, найкращий цвіт і сік нашого народу.

Та я ж не хочу бути мучеником з-за одної пустої й навіть смішної мрії... Бо те, що пише й говорить про учителя ота

солодка інтелігенція,— то пуста мова, перехвачена, що дзвонить у дзвін і не зна, по чому.

Скажіть мені, що може доброго зробити для народу отой нещасний, слабкий, темний учитель, що мусить бліднути перед всякими гудзями та кокардами, кому всякий сільський інтелігент як милостиню подає кінчики своєї руки, той, що нема йому просвітлої години у боротьбі з нуждою за насущний кусок той? Яке він добро зможе зробити людям? Забитий, загнаний, з вимученим лицем, з боязким хоробливим блиском в очах, завше безмовний, завше покірний. Та чи се ж той чоловік, що сміливо повинен вести до світу, до правди [людей]?.. Хто піде за ним?..

Багато я бачив таких обездолених, даремних трудівників між літніми вчителями, і бачу, і знаю, що коли остануся учителювати — і мене така доля чекає... мене страх бере, мурашки поза спиною проходять — й пориває бігти, тікати... бігти куди-небудь, хоч в писарі, хоч торгувати за прилавком, хоч навіть у старці, аби втекти від того імення — учитель... Я ще молодий, в мене є здібності, енергія. Ні, я ще поборюся за кращу долю...»

Так попрощавшись із школою, взявся енергійно до підготовки в інститут.

Літературних спроб не закинув. Пам'ятаю, вже виключно для себе писав якісь поезії, що починались прозою, закінчувалися розміреною мовою, навіть римами. Проте друкувати їх не збирався. Я вважав, що те моє оповідання з учительського життя, яке я писав, буквально ковтаючи сльози, «Київська почта» не надрукувала, і це засіло мені глибоко в груди колючкою, одбивши охоту посилати свої твори до редакцій.

Аж ось з сусіднього села навідується до моєї хати мій ще змалку товариш, теж учитель — приїхав десь з Волині на літо. Так гаряче обнімає, так щиро цілує, руки тисне. Помічаю — якась особлива в очах у його світиться до мене ніжність і щирість... Виявилось: моє оповідання, що послав я з Богуслава до київської газети, таки було видрукувано. Земляк читав його в гурті волинських учителів, і справило воно на їх колосальне враження. Деякі плакали. Газета ходила потім по руках, поки потемніла. Казав: хусточкою промивали й протирали, така була, зрештою, замащена. (Оповідання звалось «Посвященіє»², його я по пам'яті пізніше написав українською мовою під

назвою «Антін Вова».) Земляк казав, що учителі багато чекають од мене, і гріх було б мені занехаяти свою працю.

Цілий клубок думок, смутних і радісних, заворушився в моїй голові: було смутно, що не мав я радощі побачити свій перший твір, коли він був надрукований, а радісно—що так добре улучив в бідне учительське серце і маю стільки друзів. А разом з тим ворушилась уже в грудях солодка туга од того, що мені почулося, що вже ні,— мабуть, не випустить мене з своїх рук учительська доля довіку.

До інституту все ж вирішив їхати: набратись знаннів, начитатись уволю, щоб потім вернутись знову-таки в народну школу. Думав, крім того, що в інституті буду писати велику повість з учительського життя.

Проте на літературну ниву я вийшов ще не скоро. Одтягувало живе життя, зраджувала доля.

Учительський інститут, забастовка в йому, вихід із інституту, анахоретне життя в хуторських школах, школа на шахтах і, зрештою, півтора року тяжкої тюрми, куди я попав, власне, тільки через те, що я — народний учитель... І тільки після того, як випустили з тюрми, мене силоміць одірвали од школи й життя, категорично заборонивши учителювати, я більш-менш ґрунтовно засів за літературну працю і потонув у їй, захопившись нею без вороття.

В інститут я таки того ж року поступив. Сумна була ця школа. Незважаючи на те, що її вважали за мужицький університет, офіційно її прираховували навіть не до середніх шкіл, а до нижчих. Це був тупик, в який заганяли тих з селянських учителів, які прагнули вищої освіти. Учительська молодь сюди валила валом, хоч іспити до неї при вступі бували тяжчі, ніж при випуску. Поступали до цієї школи переважно з виключними здібностями.

Лекторів же, по більшості, прислали сюди слабеньких — кращі сили з університетів ішли туди, де більше було різних вигод: в гімназії, в реальні школи.

Маючи вихованців часто більш розвинутих за себе, ці вихователі, щоб хоч скільки-небудь здержувати свій престиж між слухачами, приватних розмов уникали з ними, а на лекціях міцно, як сліпий тину, держалися свого офіційного програму. Та й самі учні знали, за чим ішли до інституту. Ішли за тим, щоб поповнити свої програмові знання, одержати диплом городського вчителя або проскочити до вищої школи.

Був звичай — ще за місяць-два до випуску випускні справляли собі формену, з блискучими чиновничими ознаками, одіж. Між ними багато було вже не першої юності, жонатих, з дітьми. Учні ходили зосереджені в собі, мовчазні, ні молодого гомону, ні, особливо, співу не рясно було в школі. Це була похмура, ділова казарма, де крім академічного навчання не було доступу нічому другому. Стіни були нудні, часом до кошмару.

Це були загалом роки найтемнішої реакції* 1905 року. В часи мого перебування в інституті кадри вихованців склалися з більш живої молоді. Та й часи вже були симптоматичні. Проривались подуви свіжого повітря, по Глухову засновувались гуртки для вивчення політекономії. Склалися вони з гімназистів, з вихованців інституту, які відігравали провідну роль там. Сміливіше запрацювала есерівська місцева організація, до якої залучено багато сил з інституту і мене. Життя в Глухові пожвавішало. Зате в самому інституті стало ще нудніше. Почувалося, що все тут протрухло, поцвіло, а як усе це освіжити — не знали. Особливо тяжка атмосфера утворилася після того, як без усякої видимої причини, «з нудьги» застрелився один з вихованців, накидавши купу записок товаришам, зворушливих і хаотичних. Яюсь вірнлось, що це задавили юнака ці похмурі, казенні стіни. Зашуміли, захвилювалися. Вирішили бастувати. Бастувати до переможного кінця, скріпивши постанову «словом честі». Спершу поставили вимогу економічного характеру, далі — реорганізацію інституту, і, зрештою, вимоги чисто політичного характеру. Я був одним із гарячих організаторів страйку — виступав на зборах, складав петиції, був постійним делегатом до адміністрації інституту. Довго тримати страйк було трудно, жар проходив, велика група одколалась, розпочала заняття. Один за одним почали переходити до них інші, зрештою на боці страйкарів, що не хотіли ламати свого слова, залишився один я. Кинувши слово презирства зрадливим товаришам, я став вимагати свої документи. Тимчасом несподівано для нас розгортались політичні події. Це було восени 1905 року. Загорілася в жовтні революція.

* С. Васильченко має на увазі царські урядові репресії цього року.—*Ред.*

«Оставайся тепер з нами, тепер усе буде по-новому»,— радісно закликали мене товариші й навіть адміністрація (остання з сумнівною щирістю).

Коли ж мене тепер уже зовсім не вабив інститут! Я поїхав знову вчителювати в сільську школу, залишившись, як казали в жарт мої товариші, єдиним страйкарем в інституті назавжди.

Деякі моменти жовтневих у Глухові днів лишилися у мене назавжди. Перший — це коли на вулицях Глухова вперше заgrimіла «Марсельєза» в гамошньому натовпі з червоними прапорами. Навіть причулось, як прилюдно, тут, на вулиці, рвалися й падали на землю кайдани. Вірилось, що так уже й буде.

Надвечір, охриплий від промов і співу, я казав одному з товаришів: «Нам доведеться тільки пожаліть, що ми не брали близької й безпосередньої участі в цій революції. Другого такого щастя вже не буде». Той усміхнувся: «Не журись, хватить ще й на наш вік».

А увечері я, переодягнений, бачив друге несподіване видовище: по глухих закоулках города з факелами, з портретом царя Миколи II, рсвучи «Спаси, господи...» і «Боже, царя храни», ходила чорна сотня. Товсті животи, довгі бороди, з мутною люттю в очах і з молитвою на губах — я вперше реально побачив ту ворожу силу, на чолі якої стоїть ця темна і брудна потвора в короні... не йняв віри, що це серйозна сила: така вона була незграбна, одверто люта, темна... Викликала сміх.

Ще один момент.

Увечері в інституті.

Було здавна заведено, що після вечері вихованці вставали й гуртом співали молитву «Спаси, господи...» Яюсь увійшло це було в звичку, і всі робили це не думаючи. Після маніфестації, коли одбулась пізня вечеря, наш за-коноучитель з лисячою фізіономією, що часто стукав кулаком по кафедрі і кричав: «Докажемо, що наш «му-жицький» університет кращий за панський»,— після ве-чері, кажу, цей лицемір з роблено бадьорим лицем і соло-денькою осмішкою казав нам: «Ну, я гадаю, що ми люди дорослі і розумно возпримемо свободу і після вечері про-співаємо ту ж «безобідну» молитву». У нас на той рік було багато в інституті голосів, особливо басів. Мов грім, під-няли вони знизу «Отречемся от старого мира!» Підхопили

інші, і, ніби буря, зашуміла нова, радісна. Од гнітючих казармових стін подуло весною, квітами...

Глянув я на свого законовчителя.

Стоїть блідний, безсила злість в очах, яку він намагається погасити, а на обличчі закростеніла та ж солодка лисяча осмішка.

Іхав до інституту в тій надії, що там поповню свій багаж освітній, уже по-справжньому оддамся літературній роботі. Я і тут помилився. Життя в інститутському інтернаті не сприяло моїй літературній праці ще в більшій мірі, ніж життя в учительській семінарії. Проте не можна сказати, щоб запал до літератури у мене погас, він на який час був закритий новим життям, новими враженнями. Увесь час я одчував, що я повернуся до цієї праці, що я мушу вернутись, повинен.

Не знаю тепер, може, кидати інститут спонукала мене жага творчої праці, для якої життя в інституті, в інтернаті аж ніяк не сприяло. За півтора року перебування в йому я не написав і рядка.

І знову, як у калейдоскопі, сільські школи: на Полтавщині, Брусове, Зубані, Щербинівка... Мої сподіванки на більшу працю в школах виявилися незабаром примарними. За першими вибухами революції надійшла незабаром люта реакція. У Брусові, правда, перший рік працював, як сам хотів,— школа глуха, між хуторами. З начальства ніхто не заглядав у неї, навіть лекції закону божого покладені були на мене. В цій школі я вперше зробив спробу в навчанні українською мовою, використавши для цього лекції закону божого. Тут учні мені, між іншим, записували силу етнографічного матеріалу (переважно пісень, казок), з якого я міг би був скласти чималий збірник.

Під час учителювання в цій же школі була написана моя стаття — перший друкований твір українською мовою — «Народна школа і рідна мова на Україні», яка була видрукувана в журналі «Громада» 1906 року, здається, в листопадовій книжці³. Одначе довго учителювати тут не довелося — почались доноси, і мене переведено в Зубані, село нудне й нецікаве. Захотілося бурхливого життя. Мене вже давно тягло поучителювати в робітничих центрах. Я кидаю нудні Зубані і їду на Донбас, в Бахмуччину, де мені запропонували місце в с. Щербинівці. Тут справді шумувало життя, але не встиг я придивитись до живого

й шумкого шахтарського життя кругом себе, як мене разом із двома другими вчителями було арештовано і посаджено в Бахмутську тюрму. Обвинувачення — розбійний напад (експропріація).

Я не хотів би, щоб хто-небудь подумав, ніби я, користуючись цим випадком, намагаюсь незаконно збільшити свій революційний стаж, і тому кажу просто, що арештовано нас цілком неповинних, але мушу сказати, що наше учительське «звання» найбільше, мабуть, прислужилося до того, бо нам, що ясно доводили непричетність до справи, тільки через півтора року удалось вирватися із тих сітей, які нам накинули слідчий і крамар-обвинувачель. Особливо коли взяти на увагу незадовго ліквідоване Горлівське повстання, кероване вчителями. Засліплений злістю глитай затявся, що це «робота» цих «босяків» («Та хіба вони з благородних?»), і брехав очевидячки. Але слідчий радий був такому «улову», він учив глитаїв, як треба казати, і не хотів навіть слухати наших зізнань. Пам'ятаю, коли я почав доводити нікчемність цього обвинувачення, доводити гаряче, правдиво, він відповів мені такими словами:

— Хто не винуватий, той плаче в таких випадках, а ви поводите себе дрянно.

Мене обурила така «психологія», і я у відповідь сказав йому щось таке, що ретельний конвойний хотів загородити мені в бік багнета.

Півтора року ми борсались у цих сітках. Судив військовий суд у Катеринославі. Виправдав.

Із тюремних спогадів найсвітліша згадка осталася в мене про осетина Олексія Хостнаєва, що впросився в нашу камеру, яка складалася із інтелігенції. Він щовечора розповідав нам свої прекрасні казки, як на ночлігах, і багато закрашував наше сумне арештантське життя. Він дуже важко переносив неволю і часто плакав, сумуючи за сім'єю. Відкався, що неграмотний, бо так йому хотілося своєю рукою написати листа своїй Марії! Я взявся його навчити грамоти, до того, цікавим методом. З першого дня ми почали з ним писати листа його жінці, все так, як йому жагуче хотілося: «Любезная моя супруга Мария», — написав я йому на грифельній дошці, звелів копіювати. Днів зо три потів він коло цих слів, пишучи їх укупі і в розбивку, поки навчився сам написати їх. І очі світилися радістю, і руки тремтіли в нього, коли він чорнилом виводив ці слова на поштовий аркушик... Написав, чепурненько

склав, заховав у книжку, а тимчасом почав далі на дошці нову фразу: «Во первых строках моего горького письма...»

Здається, через місяць з чимось лист був готовий, і Олексій жував мого «Кобзаря»: «Кохайтесь, чорноброві». Дружбу мав до мене гарячу, глибоку. Був, наприклад, такий випадок. У нашій камері, анархістично-інтелігентській, завжди стояла шура-буря. Олексієві більш подобався тихий і деспотичний уклад життя в угловних камерах, де лад підтримував необмежений владар, який-небудь каторжник, іменуемий «богом».

Олексій почав було знішка гарячу і уперту пропаганду: «Виберім собі за бога кучерявого вчителя, будемо добре годувать його, постіль йому м'яку слать, будемо слухати його всі — і буде у нас у камері тихо і приємно».

Бідний був справді опечалений, коли його поради підняли на глум.

Виніс із тюрми перше всього я тиф, з яким пролежав кілька тижнів в Бахмутській лікарні. Очунявши, пробрався до Ічні, до матері, в стару, напіврозвалену хату. Учителювати інспектор не прийняв уже, та й самому зразу не хотілось. Почав жити з приватних лекцій. В Ічні скромно оплачувався цей труд, проте нам з матір'ю при наших скромних вимогах на прожиття вистачало. Ночі й вечори, як звичайно, оддавав літературним вправам. В Києві видавали в той час українську газету «Раду» і зо два журнали. До газети я послав вірш «Коло хати» за підписом С. Панасенко. Вірш видрукували⁴. Проте це був перший і останній видрукований мій вірш. Почав писати новели. Улюбив їх друкувати в газеті, в якій одразу ставав перед великою аудиторією. Пам'ятаю, як було видруковано з трое моїх оповідань, од редакції «Ради» одержав запрошення на постійну працю при газеті. Вів я там відділ «Державна Дума», одержуючи за працю скромну платню, на яку я одначе жив без особливої нужди. Прожив я на Солом'янці, працюючи в «Раді», щось до чотирьох років, пишучи переважно новели, оддаючись цій роботі з великою любов'ю.

1914 року друкувалася моя збірка. З'явилися перспективи на краще життя й на вільнішу працю. Загриміла війна. «Раду» закрили. Мій збірник конфіскували й потягнули видавців до суду. Мене мобілізували у військо. Випив, як кажуть, цю чашу я всю, до самого дна. Майже

три роки без перерви блукав я на передових позиціях, переживши всі відступи в Галичині і довгі холодні зими в передових окопах на Двінському, а далі на Румунському фронтах в ролі командира роти. Виявилось — якимось чином на передових позиціях в ролі офіцерів було виперте те ж учительство. Тут я знову з ним зійшовся ближче.

Тільки після революції 1917 року я покинув окопи. В ролі делегата спершу од полка, а потім од дивізії мене посилали на з'їзди: в Білгород — на армійський, в Одесу — на фронтний і в Київ — на український військовий. Далі заболіло в мене серце, і мене евакуювали в Святошино в санаторій. Але підходили гарячі події, санаторій закрито, не долікувавшись, демобілізувався.

Після перших бур, коли в порожній школі почали з'являтися перші учні, я пішов після такої довгої перерви знову за вчителя, тепер уже в нову, українську школу.

Не кидав також і літературної праці.

Доводиться, зокрема, говорити про ті чинники, що виробили з мене українського письменника. У мене, як і в кожного, мабуть, іншого письменника, було їх два головних. Один — це природний нахил і другий — впливи передущих письменників. Природний нахил до літературної творчості в нашій родині виявлявся яскравий. Був, наприклад, такий випадок: з своїми літературними спробами я ховався пильно аж до того часу, коли почав друкуватися. Ховався і од знайомих, а особливо од своїх братів. Потім я випадково довідався, що всі мої три брати теж писали різні твори і так само, як і я, ховалися з ними. Пам'ятаю, коли я працював у «Раді», видрукувавши вже там цілу низку своїх новел, якось почали з'являться оповідання за підписом «Ф. Темний», які чогось мене дуже зацікавили і навіть хвилювали. В редакції справжнього імення теж не знали і мали підозріння, що то я сам подаю свої оповідання, нащось змінивши свій псевдонім. Через якийсь час справа вияснилась. Я одержав од свого меншого брата листа, в якому він признається, що автор тих оповідань — він. Це для мене була тим більша несподіванка, що цей мій брат, учитель малювання у вінницьких школах, захоплювався своїм мистецтвом. Крім того, якраз перед тим я жив у його кілька місяців у Вінниці і ніяких ознак того, що він займається літературою, я не помічав. В голову про те мені не могло ввійти. Незабаром після

того брат помер од туберкульозу — 1914 року, надрукувавши всього, здається, четверо оповідань. Навіть старша моя сестра, селянка, що писала з великими труднощами друкованими літерами, і в тієї я знаходив компіляції з народних пісень, пристосованих до її особистого життя, — в яких виявлялась до деякої міри власна її творчість.

Життя моє, в цілому неспокоїне, не сприяло моїм літературним вправам, проте з малих літ у мене не переводились щоденники, вірші і інші зшитки з власними творами. Збираєш було ці папери, возиш за собою як дорогоцінність, губиш десь і знову через який час обростаєш ними. Вперше пробудив у мене віру в свої літературні сили редактор «Киевской старины» Науменко, якому я послав свою поему «Розбита бандура», в якій оспівав селянське безземелля та селянський рух. Видрукувати її редактор не видрукував, але написав мені в лагідному листі, що вона варт того, далі радив мені послати до Галичини, де її могли видрукувати. Згодом я десь загубив і ту поему і той лист, який я беріг як святиню. Життя не жартувало зі мною, і доводилося часом про літературні справи забути. А там — тільки хвилина супокою, вже й тягнеш як не щоденник, то зшиток із творами.

Перебуваючи довгий час в Бахмутській тюрмі в досить тяжкому стані, я писав там поезії в прозі, які зразу ж і рвав, щоб не попались в руки тюремних дозорців. Або писав просто на грифельній дошці. Писав і затирав. Там же записав од осетина Олексія Хостнаєва, нашого камерного Шехерезади, серію осетинських казок, які мене вразили буйною фантастикою і особливо своєю надзвичайно красивою будовою. По вишуканості будови я не знаю таких других в світовій народній літературі. До речі: хтось із моїх критиків сказав таку нісенітницю про ці казки: осетинські казки мало чим відзначаються од звичайних новел С. Васильченка. Сучасна новела і східна народна казка! Сказано або не читавши, або не подумавши — аби що сказати. Але який живучий цей конфуз: друкується вже чимало років, не червоніючи, і передруковується другими критиками як авторитетна думка «визначного» критика. Винести з тюрми мені їх не вдалося, — проте знову написати їх по пам'яті не було ніяких труднощів.

Або ще такий доказ: перебуваючи довгий час на передових позиціях в недавню велику війну, часто під черговий гуркіт німецької артилерії, я написав свою п'єску

до Галичини, де її могли видрукувати. Згодом я десь загубив і ту поему, і той лист, який я беріг як святиню. Життя не жартувало зі мною, і доводилося часом про літературні справи забути. А там — тільки хвилина спокою, вже й тягнеш як не щоденник, то зшиток із творами.

Перебуваючи довгий час в бахмутській тюрмі в досить тяжкому стані, я писав там поезії в прозі, які зразу ж і рвав, щоб не попались в руки тюремних дозорців. Або писав просто на грифельній дошці. Писав і затирав. Там же записав од осетина Олексія Хостнаєва, нашого камерного Шехерезади, серію осетинських казок, які мене вразили буйною фантастикою і особливо своєю надзвичайно красивою будовою. По вишуканості будови я не знаю таких других в світовій народній літературі. До речі: хтось із моїх критиків сказав таку нісенітницю про ці казки: осетинські казки мало чим відзначаються од звичайних новел С. Васильченка. Сучасна новела — і східна народна казка! Сказано або не читавши, або не подумавши — аби що сказати. Але який живучий цей конфуз: друкується вже чимало років, не червоніючи, і передруковується другими критиками як авторитетна думка «визначного» критика. Винести з тюрми мені їх не вдалося, — проте знову написати їх по пам'яті не було ніяких труднощів.

Або ще такий доказ: перебуваючи довгий час на передових позиціях в недавню велику війну, часто під черговий гуркіт німецької артилерії, я написав свою п'єску «Не співайте півні», — писав в ті безнадійні часи, коли не дожидав бачити свій твір друкованим.

Я не вживаю слова «призваніє», але природний нахил до творчості, органічні якісь дані до цього, безумовно, були.

Дехто з наших літературознавців і критиків звертали-ся до мене з листами і з анкетами, прохаючи в мене відповіді на різні питання про мое життя, працю і про інше. За винятком одного-двох випадків з різних причин я не міг одповісти на їх. В цьому загальному до всіх моїх читачів листі можуть знайти відповідь на багато своїх запитань і згадані критики.

Питання про впливи на письменника інших письменників у наших критиків займає чогось передне місце, хоч розв'язують вони його, на мій погляд, дуже поверхо-во, а іноді навіть цілком невір-но. Вплив на письменника буває дуже багато, і не тільки видатніших, а навіть слабших, і змотуються вони в такий клубок, що розмотати його — річ дуже тяжка, вимагає довгого й пильного студювання, широкого знайомства з авторською лектурою, з його біографією — загалом річ настільки тяжка й клопітна, що навряд вона буде виправдана тією потребою, яка в дійсності є на неї. В цьому питанні, звичайно, чи не найбільше важитимуть звідомлення самого автора. Щодо літературних впливів на мене, то починалися вони, як і мої літературні спроби, в дитячі роки, коли я наслідував Кольцова. Разом із тим, здається, почалися впливи наших народних пісень, для яких я ще в сільській школі мав окремих зшиток. Далі почалися впливи Кобзаря і Гоголя... Отже, впливи народної української пісні, Шевченка, Гоголя—це основні, здається, впливи, під якими я сформувався як український письменник. Звичайно, пізніше було багато впливів російських класиків і пізніших новітніх письменників і навіть чужоземних модерністів, але тут уже питання стояло в тім, щоб перенести нові способи творчості в українську літературу. На початку дев'ятисотих років, певне, багато зразу одчули цю потребу в українській літературі. Дуже наочно одчував її і я, хоч, живучи на селі, був ізольований од українського літературного руху. Тоді ж я почав писати українські новели і мав наївність думати, що перший починаю в українській літературі цей стиль. Незабаром, правда, я... прочитав оповідання Стефаніка «Кленові листки»,— і побачив, що така робота в українській літературі починається. Писав поезії в прозі, частини якої починалися прозою, а кінчались віршем. За українські новини в літературі мушу завдячувати тій же українській фортеці — книгарні «Київської старини», яка після того, як я раз звернувся до неї, уже сама надсилала мені в глухі села свої каталоги.

Українські прозаїки, скільки я пам'ятаю, не зробили на мене великого впливу, ні Квітка, ні навіть Марко Вовчок.

При всій моїй повазі до Яцкова і Коцюбинського — за своїх учителів я не вважаю їх, як це твердить в своїх підручниках літератури проф. Дорошкевич, та, очевидно, автор не дуже обстоює це. (В одному виданні своєї книги він рахує мене учнем Яцкова, в другому виданні тієї ж книги — учнем Коцюбинського). Загалом мене дивує безпорадність наших критиків, коли вони візьмуться за це питання: вигадують якісь фантастичні впливи і не бачать дійсних, очевидних, яких, здається, тільки сліпий не помітить. Перечитував якось я своє оповідання «Циганка», і в одному місці мені аж гаряче стало: воно мені здалося мало не плагіатом із «Детства. Отрочества. Юности» Толстого (його знаменитий вираз: «И мы летим выше и выше»). Кого тільки не писали мені вчителі, — а цього ні один мій критик не помітив. Безпорадність дивовижна.

Тепер кілька слів про світову літературу. З світовими класиками я ознайомився ще в часи, коли був за стипендіата при двокласовій школі. Два роки тоді було витрачено виключно на читання, а фундаментальна бібліотека при школі була прекрасна...

Вальтер Скотт, Діккенс, дещо з Шекспіра («Король Лир», «Сон в летнюю ніч») читав з охотою, а більшість з примусом. Од деяких класичних творів, як, наприклад, «Дон-Кіхот» Сервантеса, тхнуло нудом і цвіллю, і я дуже був засмучений, що я не почуваю високого інтересу до цих видатних творів. Пізніше я зрозумів, чому це так. Найсильніше враження, повторюю, справила на мене ця трійця: Пісня, Кобзар і Гоголь, твори, яким я не знаю рівних в світовій літературі. Перегортаючи «Кобзаря», я [не] один раз пригадував все своє життя... Од тих літ, коли на печі слухав і плакав од «Наймички» і «Катерини», і до останніх років, коли в новій школі читав школярам «Якби ви знали, паничі...», «Погинеш, Україна...» і інші. Школа, учителювання, і залицання, і тюремні мури, і передові окопи... — от що бачу я іноді, перегортаючи сторінки і перечитуючи знакомі вірші.

лад, «Дон Кіхот» Сервантеса, тхнуло нудом і цвіллю, і я дуже був засмучений, що я не почуваю високого інтересу до цих видатних творів. Пізніше я зрозумів, чому це так. Найсильніше враження, повторюю, справила на мене ця трійця: Пісня, Кобзар і Гоголь, твори, яким я не знаю рівних в світовій літературі. Перегортаючи «Кобзаря», я [не] один раз пригадував все своє життя... Од тих літ, коли на печі слухав і плакав од «Наймички» і «Катерини», і до останніх років, коли в новій школі читав школярам «Якби ви знали, паничі...», «Погинеш, Україна...»⁵ і інші. Школа, учителювання і залицяння, і тюремні мури, і передові окопи...— от що бачу я іноді, перегортаючи сторінки і перечитуючи знакомі вірші.

Дещо про письменницьку освіту...

Це питання, теж не знаю чому, і критиків і читачів цікавить занадто, до гостроти, до жаги. Особливо освіта офіційна, шкільна. Пам'ятаю, в одні із годовин Коцюбинського в академії, на засіданні, присвяченому його пам'яті, доповідачі чогось з особливим інтересом і особливо довго дублювали в питанні про освіту Коцюбинського. Треба було бачити, яка хвиля якогось розчарування пішла по аудиторії, коли доповідач сказав, що Коцюбинський не мав навіть середньої офіційної освіти, і треба було бачити, як грізно настовбурчились при цьому довгі уші дипломованих, з дозволу сказати, ослів, яких в тому гурті було чимало! Питання про офіційну освіту письменника, що так гостро цікавить критику і літературознавців в кожному окремому випадку, на жаль, мало цікавить в загальному його вигляді. Ніхто, наприклад, не дослідив, який відсоток із наших художників слова не мав закінченої шкільної освіти, не розглядав брак офіційної освіти як стимул до боротьби й творчості, не брав на увагу того факту, що майстри слова навчалися своєму ремеслу не в школах од професорів, а од попередніх великих майстрів слова, придивляючись до їх творів. Так, як кравець учитися у кравця, швець у шевця. Отже, письменницька освіта — поза школою. Мені здається, що уважне студіювання цього питання дало б цікаві, несподівані висновки. Це студіювання дало б змогу вирішити хоч би таке питання, чи міг би Шевченко бути Шевченком і Горький—Горьким, коли б скінчили гімназію та університет. Це, напевне, не дало б приводу дипломованим тупицям, бездарним і задріс-

ним, де можна — одверто, де ні — поза спиною зневажливо кривити губи і шепотіти: «Що ви хочете — людина без освіти». Скажуть — чи варт на таких звертати увагу? Думаю, що варт. Вони утруднюють і без того тяжку життєву путь письменника. Коли ви з дипломом, вам пробачать вашу ні до чого нездатність і кризь пучки подивляться на ваше тупоумство, коли ж ви без диплома, вам не подарують того, що ви не так поставите наголос в якомусь цвілому латинському терміні. Та хіба тільки це? Я знаю приклади, коли у редакторсько-видавничих колах не давали ходу даровитим, але бездипломним початківцям: «Таких, мовляв, і без того у нас багато. Він широко не розвіється». Пам'ятаю розмову поміж значних грошовитих українських громадян в той час, коли перед смертю в злиднях і недузї борсався Архип Тесленко: «Талант у людини є, можна було б його, звичайно, витягти, коли ж людина зовсім без освіти, — і його талант багато все одно не дасть». (Може, тут було примішане щось інше: Тесленко-бо співець сільської голоти.) Це питання мене і хвилювало і обурювало, і про свою освіту я до цього часу ніяких відомостей для друку не давав. Це, мабуть, спричинилося до того, що мене було проголошено людиною без усякої шкільної освіти. Мені здається, я розумію, чого крився з цим питанням Коцюбинський. В моїх очах його образ ні найменшою не потьмарився б тінню, коли б він у деяких випадках деяким дипломованим ушам сказав: «Так, я маю вищу освіту». Я дуже хотів учитись у вищій школі — не довелося.

Гадаю, що не буде зайве, коли на ті питання, які були зачеплені критикою і які розв'язувалися нею, на мою думку, невірною, я подам свої міркування, а також поділюся з читачем своїми власними думками і поглядами на свою творчість, на те, які я ставив собі завдання і до чого прагнув. Я знаю, критика не любить таких виступів письменника. Вона звикла бачити його в цьому людиною безсловесною, яка мусить йняти віри, що «за богом молитва, а за критикою справедлива оцінка не пропаде...» Отже, на їх думку, письменник мусить терпляче дождатись, яких би вигадок на його не вигадували, — правда, мовляв, вийде наверх. Воно, дійсно, письменникові не рука б, здавалось, пояснити свою творчість, треба б його увільнити од цього, проте в деяких випадках це буває необхідне й потрібне. Поглянемо на нашу сучасну критику⁶. Перше, що

кидається у вічі, це її гіпертрофічність. Критиків в сучасній літературі мало чим менше, чим белетристів і поетів. Це одне вже — річ загрозлива. Література у нас ще зовсім молодая, і витримати на своєму тілі такої сарани не буде мати сили. На мою думку так і виходить: як молоде деревце, на яке насіло тучею вороння,— воно обламлюється і чахне. Скільки молодих талантів проявилось у нашій молодій літературі — і майже всі вони впали, загризені цією сараною. Скільки в нас таких, що одцвілись, не розквітавши. Контролю над письменниками — занадто. Над критикою — ніякого. І кого тільки немає там. Переважно ті, які пробували щастя самі бути письменниками і поетами, та, пересвідчившись в своїй бездарності, взялися за критику. Малограмотні, заздрі, з великим запасом злісної енергії. Тут професори з «яркою печаттю бездарності», що самі пишуть невдалі вірші. Тут «знавці» з самопевним виглядом, в яких бракує елементарного чуття художності. Ті, що нагадують високих знавців музики, яким бракує звичайного музичного слуху. Звичайної не проспівав гами. Загалом варт було б вивчити сучасну критику, обмежити, поставити у належні їй рамки, щоб не тримати цілої орди всякого хламу, що плутається поміж ногами без толку, заважає праці, з'їдає таланти.

Є така популярна думка, що про мене як про письменника мало пише критика і багато читає читач. Я б дуже радий був, коли б критика ще менше писала про мене. Вона побільшості стає стіною поміж моїми творами і моїм читачем, який краще почуває і художній їх бік і ідеологічний. Я розумію одну критику, що вириває мої твори із рук у читача, у студента, в учня,— критику, яка має для цього рацію,— і не розумію другої, так званої пролетарської критики, яка мусила б давати іншу оцінку моїм творам і у всякім разі не гнати теж їх од мого читача, якого здобув я чистим, прямим шляхом. А як вражає ця їхня хватана, базарна робота — скільки не передивляйтесь критичні статті й журнали — і випадково не потрапите на глибоку, оригінальну думку. Коли удасться кому висловити щось похуже до такої думки, її підхоплюють і дзвонять нею на всіх перехрестях. Така наша убогість. Дійсно, що старець у старця краде торбу. Щодо моєї творчості, то з приводу її шириться між читачами і поміж старших і малих учнів багато безпідставних і, на мою думку, неправдивих тверджень. Тому вважаю за потрібне з приводу зазначених

твердженъ подати і свій голос, обов'язковий, звичайно, настільки, наскільки уважливий і вдумливий читач сам одчує в йому правду. Буду писати в анкетному порядку.

Чому не пишу, чи мало пишу на теми з сучасного життя? Майже всі критики відповідали на це питання тим, що, мовляв, автор «не знайшов себе в революції», що революція не зачепила автора і інше подібне. На мою думку, справа стоїть простіше: дитячі роки, юність і молодість автора, тобто ті часи, які дають авторові міцну зарядку враженнями на все життя, пройшли перед революцією, тому автор часто і тепер звертається за типами до минулих часів. Великі події пізніших років, звичайно, можуть давати теж авторові теми для його творчості, але для художнього їхнього втілення, треба думати, потрібна перспектива й час. Принаймні ті твори, які я пробував писати тепер з сучасного життя, мене не задовольняли.

Далі дехто з критиків притъмом намагається вчепити мені буржуазну чи дрібнобуржуазну ідеологію. Пишучи свої твори, менше за все я турбувався за цю безпеку. Мені здавалось і здається, що з самого дитинства, гостро відчуваючи на собі класову нерівність, завжди обурюючись, болюючи нею, я органічно не можу навіть несвідомо виявляти в своїх творах буржуазну ідеологію. Хоч би й були в мене її ознаки — вони б вигоріли в мені, в моєму житті. Я, правду кажучи, не дбав і за те, щоб вона у мене кричала з творів, вважаючи це за нехудожній, слабкий, непереконаливий спосіб пропаганди, але при уважному аналізі моєї творчості, на мою думку, можна легко викрити безсумнівну її пролетарську в основі ідеологію. Під час мого ювілею я одержав од одного мого читача листа, в якому він висловлював своє мені спочуття і обурення з приводу ювілейних статей в періодичній пресі, де мене ославляли як дрібнобуржуазного письменника. Автор листа дав собі труд згадати коротенько мало не всі мої твори і мої літературні персонажі, запитуючи, чи не тут ховається тая буржуазная ідеологія. Картина виявилась дуже яскрава й переконлива. Я радив би тому, кого цікавить це питання, звернутись до такого ж способу. На мою думку, моїх критиків часто уводить у блуд і те, що ідеологія в моїх творах, як я вже сказав, не кричить, але це ще не означає, що вона не діє або менше діє, ніж агітний лемент. Пам'ятаю, за царату, коли вперше мав бути випущений збірник моїх оповідань і коли його, несподівано для

видавців, було конфісковано і видавців потягнуто до відповідальності, багато було здивовання і обурення в літературних колах: «І що, мовляв, такого вже крамольного знайдено в тих творах, що їх заборонено?» Інші, більш досвідчені, їм відповідали тоді: «Будьте певні, що такі особи, як Шульгін, знають краще, що для них більш шкідливе. Найбільша крамольність цього збірника є та, що він — художній. А ідеологічне насіння, що глибоко сховане в художньому слові, — це страшна зброя, приймається на всякому ґрунті». Отже, справді, царська цензура чи не краще розумілася на цих питаннях, ніж сучасна критика.

Закидає мені критика і те, що маю узьке коло спостережень і тому тематика моя вузька і герої «сірєнькі»: учитель, школяр, село, селяни... Пояснюють це тим, що живу переважно в селі, другого нічого не бачу, що, мовляв, «серед заела». Глибока помилка і цілковита непоінформованість. Я в місті, і то у великому, жив більше, ніж на селі. Мав змогу спостерігати життя міщанства, студентства, української інтелігенції і навіть українського панства, в мене багато тиоремних вражень і вражень імперіалістичної війни — отже, причина тому зовсім не та. Народний учитель, народна інтелігенція, мільйони селян і їх дітей, тобто великий, як море, народ, — на мою думку, більш достойні того, щоб із них брали теми для художніх творів, ніж маленькі островки вищезазначеного життя. Більше цікаві і більше дають авторові радощів — служать йому. Отже, слова «сірєнькі герої» і «взьке коло», «цікаві теми» — поняття умовні. Всякому куликові своє болото здається, мабуть, за найбільше й найцікавіше.

Далі. Зауважували мені як хибу і те, що пишу твори, невеликі розміром. Один із критичного молодняку, як казали мені — «надійний», — в одній своїй статті пояснив це браком у автора освіти. «Мы все учились понемногу...» І тому було б з мого боку непростимою сміливістю доводити критикові протилежне, проте мушу зазначити, що на цей раз громадянин надійний критик висунув це своє обвинувачення зовсім не до речі. Пояснення новельного жанру має причину зовсім не в зниженні письменницької освіти. Напхати мішок всяким, яке попаде під руку, ганчір'ям, аби був товстіший мішок, — далеко легше, ніж написати гнучку й різьблену новелу. Справа тут не в тому. Справа в тому гаслі, яке викинуто в останні роки і яке мусить бути обов'язкове в пролетарській літературі: мен-

ше розміром, більше змістом. Часи товстелезних романів, які читалися лежнями, що мали змогу три дні підряд ви-качуватися в ліжкові з двохтомовим романом,— ці часи минають, особливо в нашій дійсності. Коли й потрібні нам романи й повісті, то, будучи максимум динамічними, розміром вони мусять бути такі, щоб прочитати його можна було за один раз, витративши на це годину-дві. До того йшлося в літературі, і до того я прагнув у своїй праці. Появлення в останній час «товстих романів» у нашій літературі є регрес і для читача і для автора. Товщина твору є сумнівна цінність, швидше — хіба. В своїй творчості я всіма силами борюся з балаканиною. Свої новелістичні романи й повісті, такі, як «Петруня», «Осінній ескіз», «За мурами» й інші (а що їх треба вважати дійсно за романи й повісті — це не моя тільки думка), — ці свої твори я написав спершу удвічі, втричі більшими, чим вони видруковані, а далі хватало в мене мужності скорочувати їх удвічі, а то й утричі, переробляти і переписувати разів по тричі. Коли б усю цю енергію я витрачав на те, щоб збільшити розмір романа, я, певно, довів би його до розміру так званих «великих полотен», тих товстих романів, голосно званих «полотнами», які останніми часами, як величезні лопухи на городі, посідають нашу літературу. Я певен, що мое «полотно» не було б найгіршим. Отже, можу запевнити критика, що коли письменник пише свої твори, обмежуючи розмір їх, то справа тут не в малій освіті автора, а швидше, мабуть, у школярській наївності того молодого вченого, який буде запевняти протилежне, в наївності, яка вбачає великий розум і освіту в «Сочиненні на 12-ти листах» і розмову на 12-ти языках. Далі — мала продукція... Так, дійсно, написано мало. Справа тут не в тому, що не було бажання. Свою працю я люблю і бажання було до неї завжди. Але з поверхового опису мого життя, я гадаю, видно, як фатально не сприяли мені в цьому умови мого життя. Потім не можна рівняти продукцію українського письменника в дореволюційні часи з продукцією, скажемо, російського письменника. Коли останній мав за свою працю і матеріальне забезпечення і славу, український — старцівство, глум та переслідування. Крім того, писати твори українською мовою, молодою, невиробленою, без порівняння важче, ніж російською, з її широченним лексиконом, з готовими фразами. Українському письменникові доводилося тут робити подвійну працю — тягнути

разом два плуги: писати художній твір і разом творити для його мову. Та й загалом — великий любитель рідного слова, я в той же час не прихильник великої продукції — не в многослів'ї-бо рятунок. ...Ще про що пак?.. Ага — хуторянство, просвітянство... і інші подібні жупели.

Цей жупел закидають з обох флангів критичного фронту — з правої і з лівої руки, проте з їхніх слів не видно, що вони, власне, розуміють під цією страхітною лякачкою — «хуторянство». Некультурність, відсталість, забобони у думках, що проводжу в своїх творах? Ніхто про це не довів із критиків і не доводив. Примітивність, незграбність форми — теж ні. Навпаки, майже всі критики одноголосно визнають високу майстерність, чудову мову, імпресіонізм, символізм, модерний стиль, що дорівнює з цього погляду мої оповідання до новел найновіших першорядних європейських письменників, навіть мають щось оригінальне (що саме?). В чім же річ? Де ж воно, те хуторянство? Невже тільки в тому, що сюжети для своїх творів я беру з сільських та хутірських глибин, що найдорожчі фарби, які в себе маю, я витрачаю на малювання «з найбідніших-бідних, з найтемніших-темних»? Виходить, так. Є така частина критиків, яка з охотою повикнула б мої твори на смітник, а їх автора — випхнула б з літературних лав, щоб і пам'яті не лишилось про його. Щоб не профанірував божественного мистецтва та щоб не сунувся, мовляв, з суконним рилом та в калашний ряд. Це — переважно стара, професорська критика, літературні зубри і акули з заіржавілою зброєю. Чого ж часом те ж саме лепече пролетарський критичний молодняк, то я вже й не знаю. Мабуть, просто з таємного страху перед «професорами», авторитетність яких вони без міри перебільшують, та з панічного страху перед словом «хуторянство». Ми теж, мовляв, не абищо, — розуміємо культуру і зневажаємо «хуторянство». Пережитки рабства, лакузництва.

Отже, мушу висловити й свої думки і мрії, які мене спонукали до цієї роботи, свої завдання, які я собі накреслював в своїй творчості. Гадаю, що, може, це допоможе якомусь совісному критикові краще і швидше розібратися в моїх творах. Кажу це, бо на власнім досвіді пересвідчився, що до тих думок, які з'явилися у автора і в уважного читача зразу по виході твору, критика пленталась наосліп, тиняючись у різні боки років 15—20. Про мене склалася

така думка, що я — людина надзвичайно скромна, і я боюся своїх читачів розчарувати в тому. Але ж правду кажуть, що скромність — не завжди достоїнство, і в деяких випадках це було б просто брак волі, ганебна відсутність сміливості. У всякім разі повторюю, що я висловлюю свої заміри й надії, якими я керувався в своїй творчій праці, наскільки ж мені вдалося їх досягнути — про це хай судить проникливий і справедливий читач.

Моя творчість ішла в парі з моїм життям, з моїми переконаннями. Виходячи од серця, вона в парі з ним завжди контролювалась розумом. Мої болі, обурення, які я мав на своєму життєвому шляху,— вони були часто стимулом до моєї творчості, яку я вважав моєю зброєю до боротьби з класовим моїм ворогом. Я вже нагадував, що дворянську красну літературу, таку, як романи Гончарова, Тургенева, Толстого і інші подібні їм, де життя чужого й ворожого нам класу малювалося в принадних фарбах, як життя красиве, тонке, змістовне, я вважав за шкідливу, за отруту для того селянського шару і його інтелігенції, до якої я себе рахував. Вона одривала нас од свого оточення, знецінювала наше власне життя, робила з нас мрійників, прихильників і рабів, лакеїв того класу, життя якого нас так захоплює в творах художників. Ми, зневажаючи своє життя, жалю достойні мрійники, упивалися, досліджували те життя, яке йшло десь понад нами, яке зневажалось й глумилось над нами і до якого нам стежки були заказані.

Для своєї творчості я брав свідомо сюжети із близького мені життя, поставивши собі за завдання одбити його в художніх засобах, повернути мого читача лицем до його власного життя, до близьких йому людей, до його величезного класу з його інтелігенцією, класу, що повинен бути господарем, до рідного народу. Цей народ повинен дати ширший, свіжий, кращий матеріал для художнього втілення, ніж ворожий нам, чужий, зледачілий панський прошарок. Мистецтво його взагалі повинно стати поруч з мистецтвом других великих європейських народів.

Такими думками я керувався, коли всі свої творчі сили я оддавав «хуторянським» сюжетам і своїм «сіреньким» героям і оддавати комусь іншому органічно не міг.

Я глибоко вірю у велике майбутнє українського слова, у його велику красу і силу і вважаю за велике для себе щастя бути в фалангах тих піонерів, які дбають за

високий розвиток нашого чарівного слова як зброї широких трудящих мас, їхньої зброї і втіхи, джерела радощів. Чари свого слова я помічав на людях. Показуючи життя своїх персонажів, я вважаю за неприродне малювати їх і їхнє життя одними сумними фарбами. І неприродне, і непотрібне, навіть шкідливе. Я гадаю, що не слід навмисне гасити бадьорість, життєздатність, радість життя, яка мусять бути в усякому житті, навіть у житті сільської голоти. Це аж нітрішки не буде присипляти їхню класову оборонспроможність,— навпаки, буде стимулом до боротьби за світ, за сонце, за красу й радощі в житті.

Така, на мою думку, суть мого творчого «хуторянства». Я гадаю, що критики з класово-ворожого мені стану коли не ясно бачать, то одчують це спрямовання в моїй творчості, проте не в їхніх інтересах виявляти це. Тупі й обмежені в своїй ворожнечі, вони не можуть і не хочуть погодитися з тим і ніколи, мабуть, не погодяться, щоб високе, мистецьке, чарівне слово було привласнено і йшло на послугу різним «Голопузенкам» та «Голопузенкам», як з властивою їм грубістю взивають вони сільський пролетаріат, всякому селянському чи хуторянському «мурлові». Ці «баришнільські європейці», ця містечкова чвань самі того не помічають, яким крутим міщанством тхне од їх, корявим міщанством, якого аромату не порушили нітрошки довгі годи навчання в гімназіях і університетах, духом брудного куркульського жирного господарства, яке має за гордощі придуркувата куркульська пиха.

Дождитись якогось іншого до себе ставлення од цих горе-критиків з мого боку було б наївністю, ці «професори» одверто заявляють, що таких письменників, як Тесленко й Васильченко, зовсім не потрібно для української літератури. Одначе не те мене обходить. Мені не цікава була б прихильна оцінка з боку цих критиків, навпаки, була б неприємна, змушувала б тривожно насторожитись. (І не те мене обходить.) А обходить мене ось що. Жаль бере мене і жаль великий, коли я бачу, як якийсь селяк-студент, з тяжким духом од голодування, з червоними віями од безсонних ночей, пригнувшись, ретельно й довірливо записує в свій зшиток верзюкання цих «професорів» про «хуторянство та просвітянство» в українській літературі, про «чєрнь», якій горщик печний дороже... і про богів... Я добре навчився розпізнавати такі типи в житті і бачу міщансько-троглодитні ікла одразу, ікла та крутий

міщанства дух, що фатально випирають із них, де б не були, що б не робили... Це — їхнє нещастя, як би вони не перефарбовувались, у що б не переодягались, і мене часом бере обурення...

А втім — годі!

Бо вже прокидаються в мені мої давні учительські жалі...

Декілька слів про мою письменницьку працю взагалі. Працював я, по більшості, безалаберно, запоєм, часом по кілька днів і ночей підряд. Причини цьому — умови життя, а найбільше наша традиційна письменницька необачність. Як дорветься до роботи, то поки не виссе себе, як цитрину, — не покине. Як це погано може впливати на здоров'я — я тільки з'ясував пізніше. Моя тепер думка: для письменницької праці варт завести строгий регламент — гігієна праці письменникам потрібна більше ніж кому іншому. Наприклад, з великою обережністю треба підходити до важких, гнітючих тем, що розхитують нервову систему і автора і читача, особливо малого. До порнографії — теж. З цього погляду над літературною продукцією, крім педагогічного, потрібний медичний контроль. Письменникові, на мою думку, не слід закопуватися виключно в свою роботу, робитись узьким професіоналом. Щоб не поривати зв'язків з живим життям, треба працювати в іншій професії. Це, може, негативно одіб'ється на техніці писання письменника, зате письменникові твори дуже багато виграють свіжістю тем, вражень і фарб, близькістю до життя. Треба пам'ятати, що письменників у зародку і письменників з великим хистом в народі більше, ніж нам спершу здається. Гумористів, новелістів, поетів. Треба було б їх якось витрушувати, висіювати. Треба пам'ятати, що бездари, що грізним фронтом ідуть в літературу, далеко енергійніші і більш пристосовані до боротьби за місце в літературі, ніж більше обдаровані одиниці. Енергія останніх спрямована в інший бік. Потрібні люди з лопатами, які повинні прочищати митцям із народу шлях. Це — достойна мета для критиків.

Треба письменника культивувати, як, скажімо, дорожку садову деревину, поливати її, обполювати бур'ян, землю обкопувати. Продукція буде буйніша і краща. Треба... Мрії, мрії...

Художники слова, взявшись як слід до справи,

могли б дати гідну відсіч нечесній і халтурній критиці, але ж тягнути два плуги — річ дуже тяжка і не може не одзначитися на фаховій роботі художника слова.

Наостанку дещо про маленькі письменницькі радощі й печалі. Почну з останніх. Що мені найбільше увірилось в моєму письменницькому житті, так це той письменницький гіркий «ореол». Більше, ніж у свій час страдницький вінок народного вчителя. Скидалося іноді на глум. Ходиш було, а завжди в тебе таке почуття, мов на голові в тебе «дурацький колпак». «Он пішов письменник», «Це наш письменник». «Ну що, як ваше натхнення? Як ваша муза?» А тимчасом, виходячи на час із кабінету і зирнувши на черевики служителя муз,— з осторогою бере на ключ стіл, щоб цей високонадійний наш талант не забрався з руками до грошей. Або коли б ви знали, як почуває себе ця людина в «ореолі» у видавця, коли той починає витягувати з його жили. Коли він з пихою і презирством озирає ваші латки на черевиках або прим'ятий піджачок. А скільки розчарувань у найвіх провінціальних читачів, що здійснюють свою мрію, знакомлячись із письменником. Звичайнісінька людина, навіть босяцького типу. Ідете ви на якусь іншу працю, працюєте довго й сумлінно, але якась дріб'язкова помилка, і вам її не пробачать: «Що ви хочете — пост!» А не буде й дрібних помилок, буде ваша праця бездоганна — зроблять все ж кислу гримасу і скажуть: «Так, добре зроблено, та тільки хіба ж це — його робота? Писав би краще свої твори». І коли треба буде когось скоротити, то, звичайно, письменника в першу чергу. А скільки різних анекдотів розпустять про письменника пікантних, часом брудних. Маленьку хибу, дрібний якийсь випадок роздмухають, роздувають до розмірів слона і пускають гулять межі люди. А то навіть так, без усякого приводу. Коли я приїхав до Києва на працю в газеті, поміж українським колом уславлено було мене, наприклад, за потайного п'яницю, хоч до цього ніякогісінького приводу я не давав. Як я не протестував проти цього — ця неслава держалась довго і уперто. Мені пучками надсилали вирізки з газет із оповістками спиртних напоїв. До мене, коли я приходив до українського клубу, з різних кутків буфету нетвердими ногами зіходились суб'єкти з червоними носами, пильно, співчутливо дивились мені в лице мутними очима і гаряче чогось і

любовно тиснули руку. А то одного разу вночі до мене на квартиру заходить один з літераторів, що справді запивав горьку і запивав добре. Він прийшов до мене з пляшкою, і коли я одмовився пити, він, ображений, виказував мені: «І чого б ото я крився з цим? Ну п'яниця, то й п'яниця — кому й що до того? Та й перед ким критикути». І ще. Колись в одного із старших громадян я за обідом одмовився од чарки. Він подивився на мене пильно, зітхнув запечалено і промовив: «Скажу вам щиро, як синові, краще б ви на людях пили чарку-другу, ніж наодинці квартами та пляшками». Я сміявся, запевняв його, що він турбується дурно, — і таки, здається, не переконав.

Багато, здається, так і до цього часу залишились такої думки. «Ореол слави», «любимець муз» — скільки дає це приводу до злісного шипіння на адресу пролетарського письменника критика-класика і видавця з куркулячою душею. Не до лиця нам, взагалі пролетарським письменникам, цей ореол, і чим рішучіше і швидше ми розквітаємося з ним, тим для нас буде краще. Замість цього нам треба було б повести енергійну боротьбу за правдиву пошану й повагу до письменника як до корисного й дуже відповідального робітника — робітника слова.

Згадуючи про письменницькі жалі і болі, не можна, однак, запевняти, що письменник не має своїх радощів. Кожний письменник має їх, маю їх і я. Може, збоку здадуться вони дрібненькими, проте для письменника вони мають велику вагу, стимулюючи його працю. Найбільша письменникова радість, звичайно, то радість творчості. Радість залюбленої праці. Для українського письменника вона збільшується ще свідомістю того, що до деякої міри він з'являється у створенні нової української літератури, у виробленні нової літературної мови піонером. Несприятливі умови для життя — холод, матеріальні злидні, убога кімната — я не нарікаю на все це, — все це тільки поетизувало, поглиблювало мої радощі, радощі самовідданої, захопленої творчої праці.

Друга радість, не менша першої, це та радість, яку відчуваєш, коли бачиш, що твоя праця не йде на марне. Критика мене не дуже балувала взагалі, — по-перше ж, вона просто зовсім ігнорувала мене як письменника. Ці дощі замолоду не поливали мене. Проте од цього я, здається, не програв. Завдячуючи цьому, в мене повинен був, з

одного боку, розвинулись нахил до суворой й уважної самокритики, з другого — пильно примусити стежити, де можна, за тим, яке враження справляє вона на читача, дослухатися до його часом таємного голосу. Треба сказати, що читач мене не зрадив. Тільки через довгі роки в критичних статтях, рецензіях — і то далеко не всіх — я мав змогу почути ті думки про мою творчість, які приходили мені в голову самому і які я чув безпосередньо од свого читача. Чулий і делікатний, з гарячими очима, з щирим стикуванням руки, з рідною осмішкою — це такий мій читач, що дарував мене іскрами радощів. Читач, голос якого, його осмішку, очі я одчуваю коло себе, коли беруся за перо. Ніби він дивився на моє писання через моє плече. Звідкіль, конкретно, цей іде голос? Чую його часто я із кола сільських учителів і учительок, із неможливого кола студентів і курсисток, загалом — од сільської пролетарської інтелігенції, од дітей-школярів, з одного боку, з другого, правда, рідше, — голос висококваліфікованого, об'єктивного замилювання в мистецтві. (Німою й похмурою стіною як стояло, так і стоїть до мене тільки міщанство та куркульство, проте я добре знаю, що ховається за цією мовчанкою.) Цей мій читач живив, радив і грів мене. То колективний гарячий лист од невідомих учителів і учительок з подякою за останнє оповідання, яке, за їхніми словами, ходило й читалося доти, поки так зачитувалося, що не можна було вчитати — протиралося вогкою хустиною й знову читалося.

То випадкова летюча зустріч із студентом, який, між іншим, розповість, що десь там у селі, в Таращанському повіті, один «чудак»-селянин вивчив напам'ять одну мою п'єску і вчитує її і на призьбі, і на весіллі, і в сільській кооперативній крамниці. То несподівана розмова з людиною чужого народу, яка, випадково ознайомившись з моїми оповіданнями, висловлює мені ті про їх мої думки, які з'являлись у мене при писанні твору і яких, однаке, ніхто інший ні разу не сказав, так що я починав уже думати: «чи не помилкові вони?» Були випадки, коли українські літератори зізнавались мені, що мої твори були для них стимулом писати українською мовою. До того мріяли про російську літературу. Або ось дитячий малюнок, якого переслала мені в дарунок якась школа з Переяславського повіту: це — зміст моєї дитячої п'єси, яку школа виставляла і яка дала багато втіхи школярам. До речі — в «Історії

літератури» О. Дорошкевича є категоричне й рішуче, хоч і голословне, запевнення, що мої п'єси, які я «намагаюсь» писати, для сцени непридатні. Я завжди ставлюся до своїх творів із суворою критикою, але в цьому випадкові повинен зазначити, що практика виявила зовсім інше. Більшість моїх п'єс, особливо дитячих, викликали на сцені багато інтересу, уваги, часом цілу бурю веселоців. Отже, твердження О. Дорошкевича, очевидно, не перевірене і надто поверхове і самопевне. Звичайно, «на чужий роток не накинеш платок», досадно тільки, що це більш ніж суб'єктивне твердження вміщено в підручникові, тобто має обов'язковий характер для вчителів і учнів. Вихватка так ніби не зовсім тактовна. Ну та буде вже. Краще про веселіше. Не забуду я також ще одного зворушливого випадку. Жив я в кімнаті з одним газетним співробітником. Жили, звичайно, бідно. У мене якось порвалась була на подушці наволочка, і, не маючи другої, я мусив одівати на подушку свою чисту сорочку. Мій товариш похигав головою, зітхнув, далі взяв номер газети з одним моїм оповіданням і кудись зник. Через день-два він приніс мені в дарунок од читачки прекрасну вишиту наволочку. Він розповів мені, що здобув її так: пішов до однієї своєї знакомої робітниці, прочитав їй «з почуттям» моє оповідання і, діждавши, коли слухачка пустила сльозу, сказав їй: «А ви знаєте, що автор цього прекрасного оповідання не має на своїй подушці наволоки?» — Наволока була одразу обіщана.

Хочу ще поділитись згадками про мої «лаври». Ставили в Києві вперше мою п'єсу «На перші гулі», яку я написав у дарунок українській селянській молоді, що після того так нашуміла скрізь по маленьких і великих сценах по Україні. Прекрасно обставлена, п'єска зробила на публіку надзвичайне враження. Молодь була очарована. Казали, що в залі весь час одчувався подих таланту. Я дивився виставу з гальорки, гадаючи таким чином краще сховатись на цей час од знакомих. Проте мене в кінці вистави студенти викрили і впорядили овацію. Три курсистки піднесли мені букет квітів. Я спершу сховав його на грудях під пальтом. Курсистки почали протестувати, прохати, щоб я ніс його одкритим. «Ми, бідні курсистки, — казали вони, — купили ці квіти на останні свої копійки, а ви так їх зневажаєте». Довелось вийняти. Була сумна доля того букета. Надворі стояла негода, дощ, грязь, а жив

я на Солом'янці. Хотів взяти візника — не поїхав. «Ти мені заплатиш полтиник, а шапка в мене стоїть троячку». — На Солом'янці вночі нападали на візників і грабували шапки. Три рубля! — загилив він мені ціну. Довелось тьопати пішки, під дощем. А темно, хоч бий у око. Збираючись на Солом'янську гору, я посковзнувся і так брязнув кілька разів букетом об шлях, що, увійшовши у свою квартиру, побачив, що в руках у мене був один деркач: всі головки в букеті поодлітали. Це були мої лаври... Шкода була викидять! Довго стояли вони в мене без головок...

Року 1929-го 1 березня в Києві місцевком письменників та Київська наросвіта впорядили ювілейну вечірку з приводу 50-ліття мого народження. Я не прихильник різних ювілейних свят, проте дуже шкодую, що не мав змоги бути на їй. Мені передавали, що ця вечірка була виключна, не шаблонова. Виключна була перш за все аудиторія. Ні літературних, ні громадських тузів, звичайно, не було в їй — складалась вона виключно з мого читача — пролетарського студента, письменника, робітника, дрібного службовця і вчителів, і цілої орди різного віку дітлахів: трудшколи, дитбудинки. У вічі кидався зовнішній надто скромний вигляд аудиторії... Казали, що де в кого аудиторія викликала зневажливу, іронічну посмішку. Я ще раз шкодую, що не був там. Там я стрінувся б з моїм читачем лицем до лиця. Виключна була аудиторія, виключно панувала там інтимність і щирість у настрої, виключні, не стереотипні привітання, живі, гарячі. Більшість їх було писаних. Я читав їх після. Ціла злива. Одно другого тепліше; як читав — мов стояв під гарячим душем. Багато зворушливого, наївного. Один, наприклад у своєму привітальному листі запевняє в своїй читацькій вірності до смерті: «До смерті буду читати ваші твори».

Чи не вчитель? Або, мабуть, був за вчителя. Шире, гаряче, правдиве мужицьке серце.

Р. 1931. 21.III

м. Київ

ТИПОВА БІОГРАФІЯ

Степан Васильович Панасенко народився 26 грудня 1878 року в м. Ічні, Борзенського повіту, на Чернігівщині в сім'ї бідного селянина-козака. Василя Панасенка, на половину хлібороба, на другу ремісника. Бувши малоземельним і мавши чималу сім'ю, батько письменника з осені сідав за верстат шити селянкам чоботи, а влітку пахав свою нивку. Кожних жнив із усією сім'єю ходив на чуже жито жати за сніп. Степан Васильченко з самого малку вже почав ходити з батьками по чужих нивах — спершу носив жінцям воду, збирав за ними колоски на постатях, а потім, коли трохи підріс, ставав і сам між жінцями із серпом на постать.

Хоч родина Васильченкова була дуже незаможна, але хатне життя в сім'ї було тихе і лагідне, без свар і лайки.

Діти виховувалися по давніх народних звичаях, які часто-густо цілком зіходилися з думками про виховання кращих педагогів. Крізь бідкування в родині часто-густо можна було чути і рідну пісню, і тихий жарт, і книжку, і казку-анекдот, який ні-ні, та й почне розказувати своїм дітям батько.

Панасенко сам трохи знав грамоти, любив читати книжки і всіх дітей своїх, одриваючи од останнього, часом недоїдаючи й недопиваючи, оддавав до школи учитись.

Ні худоби, ані доброго ремесла, казав він, я вам не покину, ото тільки і їхнього, що научаться в школах. І діти учились, поки, трохи зіп'явшись на ноги, розлетілись по світу.

Степан, скінчивши народну школу (двокласову), пішов учитись до учительської в м. Коростишеві семінарії, яку

скінчив 19 років і пішов учителювати на села. Учителювалося йому неспокойно — не злюбили його ні попи, ні поліція, і за короткий час учителювання йому довелося з примусу багато міняти місць, навіть бути зовсім із посади звільненому. Не бачивши перед собою другої стежки, Степан їде тримати іспит в учительському інституті, але кидає його, не закінчивши. В учительських інститутах, цих, як тоді взивали їх, мужицьких університетах, панували тоді тяжка реакція і поліцейсько-казармовий уклад життя. Краща молодь із народних учителів, якій до науки не було других шляхів, валом валила до інститутів і складала часом із себе такі кадри учнів, які по загальному розвиткові стояли вище своїх наставників-учителів, засланих у ці богом і людьми забуті школи, як найменш придатні і талановиті вихованці вищих шкіл. Цілоком натурально, що скільки-небудь здержувати свій престиж ці «наставники» мали змогу тільки за допомогою жандармських походів, шляхом погроз, страхання, пригнічення в учнях людини.

В часи перебування Васильченка кадр вихованців інституту складався із більш свідомого і розвинутого молодняка, який увесь час тримав у непокої «начальство». Вихованці кидали директору інституту цілу низку різних вимог і оповістили забастовку, давши один одному слово додержати її до краю за всяку ціну. Васильченко був одним із організаторів цієї забастовки.

Згоди, звичайно, на вимоги вихованців з боку начальства виявлено не було, бастовців дедалі все меншало і меншало, поки, зрештою, не остався в стані забастовщиків один Васильченко.

Кинувши зрадникам-товаришам на останньому з цього приводу зібранні кілька гарячих, образливих слів за рабство і «шкурництво», Васильченко, лишаючись один вірним своєму слову, кидає інститут і їде знову учителювати в сільську школу кудись на хутори Полтавщини. Через дві зими Васильченко кидає Полтавщину і їде учителювати в Катеринославщину на рудники. Там незабаром він попадає в тюрму, де під загрозою кари на смерть перебуває півтора року. Суд, одначе, його виправдав, і він знову на волі; але учителювати він більше не пішов, взявшись за літературну працю. Років з п'ять він працює виключно в «Раді», в якій і вміщає свої оповідання. Перед війною видавництво вперше випускає книгу його оповідань. Але збірник майже без видимої причини був конфіскований,

а тимчасом самого автора взяли в «москалі», послали на фронт, де він на передніх позиціях на посаді офіцера і перебув беззмінно усі роки війни.

Після цієї примушеної перерви Васильченко знову вертається до літературної праці.

Васильченка ніхто з боку не наvertsав до української літератури, із стихійного до свідомого українця він перейшов самотужки, без усякого побічного впливу.

Українська родина, українська казка, байки та пісня із самого малу викликала в ньому живий зародок українства... Тільки що хлопець научився читати, уже звідкільсь з'явилася у нього в руках Шевченкова «Катерина», тільки научився сяк-так дряпати пером — уже в нього завівся свій зшиточок з народними українськими піснями. Далі, коли підріс, почав і сам писати вірші, звичайно, наслідуючи Шевченкові. З раних літ Васильченко писав вірші, писав оповідання, але дуже ховався з ними, нікому не показував і ніде не друкував. Треба сказати, що тоді не було де їх і друкувати.

Свідомого українця, живучи в глухих селах, Васильченкові зустрівати не доводилось, а показувати свої літературні спроби кому-небудь із байдужих до цієї справи людей йому не хотілося. Якось тільки був наважився він і послав свої вірші до «Киевской старины», єдиного в той час журналу на Україні, де вміщали часом українське слово. Редактор «Киевской старины» В. П. Науменко написав юнакові довгого листа, в якому дуже хвалив вірші і радив послати їх в Галичину в один із журналів.

Васильченко питав, шукав того шляху, куди і кому посилати вірші в ту Галичину, та так і не допитався. В другий раз одно з своїх оповідань Васильченко переписав поросійськи і послав в одну із київських газет. Оповідання було видруковане, але автор довідався про це щось більше ніж через рік, та й то випадково: в той час саме його гаяли з одного місця в друге.

Але автора завжди тягло до пера. І завжди, коли траплявся більш-менш спокійний період в його житті, — з'являлися і нові зшитки з творами, які знову через який час десь губилися при переїздах.

Перше друковане по-українськи оповідання «Роман» з'явилося в «Раді» р. 1909 в одному із останніх чисел.

КРИТИКА
ТА ПУБЛІЦИСТИКА

СТАТТІ, ЗАМІТКИ

В. О. КЛЮЧЕВСЬКИЙ

Московський університет, російська історична наука і все російське громадянство понесли тяжку, велику втрату: 12 мая в Москві помер відомий російський історик Василь Осипович Ключевський¹. Ключевський вийшов з духовного звання, вчився спершу в семінарії, а вищу освіту здобув в московському університеті, на філологічному факультеті, який скінчив року 1867. Степень магістра російської історії одержав року 1872; докторську степень — в році 1882 за дисертацію «Боярская дума древней Руси». Ключевський читав лекції в духовній академії, в університеті та на Вищих жіночих курсах. Один час організував публічні лекції. Okремі монографії і статті його друкувалися головним чином в «Русской мысли». В 1904 році Ключевського обрали ординарним академіком. Найближчий учень і заступник по кафедрі Сергія Михайловича Соловйова, Ключевський більше 40 років чесно працював на вченій і учительській ниві. Він збагатив російську історичну літературу цілою низкою класичних дослідів, етюдів і нарисів по російській історії, в яких талант глибокого аналітика і гострого критика зв'язувався з талантом великого художника слова. На його лекціях по російській історії виховувались покоління освіченого російського громадянства. Із всіх сучасних російських істориків ніхто не зробив такого

рішучого впливу на розвиток російської історії і на виробку загального історичного світогляду, як Ключевський. Він утворив біля себе цілу школу російських істориків, які з любов'ю розроблювали чергові теми, підказані курсом російської історії Ключевського. Наслідками цього була ціла низка дослідів по внутрішній історії Росії. З часів видання його лекцій духовний вплив Ключевського поширився далеко за межі вищої школи і охопив широкі шари російського громадянства.

ПРОЦЕС МОСКОВСЬКИХ ІНТЕНДАНТІВ

[Засідання 6 червня]

6 іюня в Москві особливе присутствіє головного військового суду почало розбирати гучну справу членів прийомної комісії московської військової округи і членів адміністрації та служущих фірми «Тиль и К°». Підсудних з'явилося 63 душі. Всім їм загрожують арештантські роти. Біля стіни в залі купа ящиків з «вещественними доказами». За столами 46 оборонців. Фірма «Тиль» має оборонцями депутатів Маклакова і Тесленка. Суд починається оголошенням акту обвинувачення.

Акт обвинувачення

В яварі 1909 року по розпорядженню сенатора було зроблено труси у осіб, які приставляли у військово харч. Було знайдено при цих трусах багато документів, які свідчать, що чини інтендантського відомства, приватні особи, що увіходили в московську прийомну комісію, брали хабарі в 1904—1909 роках. Виявилося, що хабарництво у всіх oddілах комісії стало звичайним.

Перший oddіл завідував прийомом сукна. Як каже фабрикант Синицин, за 28 років його знайомства з інтендантством він знав тільки з нього трое душ, які не брали хабарів. За останні три роки хабарі збільшились. В розмові з Синициним член Шереметевський казав: «Незабаром наші часи скінчаться — ми повинні пильнувати, щоб взяти своє».

Далі в такому ж дусі дають посвідчення Солдатченков, Хутирова і Анохін. Один свідок казав, що навіть солдати-прислужники вимагали хабарів.

Такі самі порядки панували в 2-му і 3-му oddілах, які приймали юхту й полотно.

Бувало так, що за хабарі комісія приймала негодящі товари. За побільшені хабарі комісія приймала негодяще сукно. Чоботи приймали такі, що рвалися під час одси- лання.

Особливими вільготами з боку інтендантства користу- валася фірма «Тиль». Адміністрація цієї фірми завела в систему поставку негодящих товарів завдяки хабарям. За останні 25 років фірма витратила на це 20 мільйонів. Посвідчується це документами та листами.

Полковник Штальберг свідчив, що в боротьбі за ка- зенні інтереси він не знаходив піддержки з боку підвлад- них йому чинів.

Хабарі, як казав свідок Мельгунов, давалися так: на початку кожного місяця приносили гроші. Член очима покаже на коридор. Туди треба було вийти і наодинці оддати гроші. Предсідателеві хабарі носили в кабінет. Члени комісії вибирали між собою одного касира. Він брав гроші на всіх, а потім вони між собою ділилися ними.

Особливою ненажерливістю визначалися полковник Зінов'єв, технік Криштоф, капітан Шереметєвський, технік Морозов і капітан Малишев.

Свідкові Гальперінові Малишев казав: «Дай мені ха- баря 15 000 карб., а потім іди скаржитися до сенатора Гаріна».

Криштоф, як казав Тіль, за час своєї служби в при- йомній комісії наскладав 300 тисяч карб.

Із повідомлень московських банків виявляється, що багато з підсудних робило великі вкладки в банк.

Підсудний Райбул послав в Одесу телеграму Ратнеру: «Хочу тікати за кордон; коли б тільки було можна добути пашпорта, я б зараз і поїхав». Із всіх підсудних тільки Чеботарєвський, Пилсудький, Тимофєєв, Ларнер, Зина- ревич, Фріауф, Сухоручкін хоч і не визнали себе винува- тими в шахрайстві, але заявили, що одбирали од постав- щиків грошові дарунки. Останні підсудні категорично заявляють, що плати од поставщиків вони ніякої не брали. Адміністратори та служачі фірми «Тиль» також не ви- знали себе винуватими.

На підставі всього вищенаведеного предсідателі і чини прийомної комісії, що служили на посадах в період з 1-го

января 1904 року по 20 ноября 1909 року, по попередній між собою змові, вимагали од поставщиків плати кожному з підсудних визначеного відсотку з вартості товару. При незадоволенні їх вимог вони гаяли прийом і зовсім бракували товар. Таким шляхом вони одбирали у підрядчиків гроші. Далі в акті наводиться, хто з підсудних од кого і скільки взяв хабарів. Бралися хабарі тисячами, десятками і сотнями тисяч. Зловживання ці мають на увазі ст. ст. 13, 377, 378 ул. про карі.

Чини четвертого oddілу комісії обвинувачуються в тому, що по попередній змові між собою і з фірмою «Тиль», наперекір своїм обов'язкам по службі, за одержані од фірми хабарі не доглядали за виготовленням речей з казенного матеріалу. Міщанин Боровков і селяни Ф. Мінін, Лазорев [та ін.] обвинувачуються в тому, що перших два, під час пробування їх адміністраторами, а останні — прикащиками фірми «Тиль», по попередній між собою змові і по змові з чиновниками комісії, виплачуючи останнім хабарі, постачали казні негодяще (ст. ст. 13, 492, 1666). Полковник Зінов'єв обвинувачується в тому, що за хабарі не признав до прийому товари, які були привезені фіктивно (ст. 373).

За такі злочинства вищенаведені особи oddаються під суд особливого присутствія московського військово-окружного суду височайшою волею.

Проти підсудних викликають 104 свідки і 3 експерти. Оголошенням цього акту закінчилося перше засідання. Справа буде тягнутися, як кажуть, тижнів зо три.

ПРОЦЕС МОСКОВСЬКИХ ІНТЕНДАНТІВ

(Засідання 7 юнія)

В цьому засіданні почався допит підсудних, чи визнають вони себе винуватими. Всі підсудні не визнають «лихоимства»; 18 душ призналися, що брали «дарунки», але без порушення обов'язків служби. Характерні пояснення давали деякі з підсудних.

Залевський почав свої пояснення такими словами: «Тяжко одповідати». Потім зітхнув і сказав: «Так, брав, коли давали. Я питав, за віщо платять, і мені сказали, що я строевий офіцер, а порядків не знаю: мене можуть

підвести під «начет», і тоді прийдеться платити з свого кармана. Дарунок і береться про запас».

Капітан Чеботаревський заявляє, що в таких дарунках він не вбачає нічого поганого.

Коротков пояснює: «Коли мене призначили в комісію, товариші вітали мене з тим щастям, що випало мені на долю. Я спитав, яке то щастя, мені пояснили, що члени прийомної комісії мають завжди дарунки од підрядчиків. Я зрадів і дякував богам, що він послав мені таке щастя. Своїх обов'язків я не порушив».

Інші підсудні заявляють, що дали пояснення під час судового слідства. Далі оголошують посвідчення тих, котрі на суд не прийшли. Загальне вражіння од посвідчень таке, що підсудні офіцери, до зачислення їх в комісію, знали, що в комісіях беруть хабарі, і вважали це за можливе.

НА КИЇВСЬКИХ УЧИТЕЛЬСЬКИХ КУРСАХ

Цими днями слухачі київських учительських курсів впорядкували гулянку, проїхавши на пароході Дніпром і одвідавши Межигір'я.

Що все це були учителі з України, помітно було зразу: весь час співали тільки українських пісень, розмовляли між собою, за малим винятком, все тільки українською мовою. Можна було думати, що всі вони глибоко відчувають ті ненормальні умови, при яких їм приходится працювати в українській школі, одначе, як виявляється з слів самих курсистів, вони чомусь замовчують про найпекучіші справи, навіть в той час, коли, здається, сам порядок речей підказував їм підняти про це питання. Взяти хоч би такий факт: цими днями в аудиторії курсів читалися лекції по методиці рідної мови в школах. Гіркою іронією повинні лунати ці лекції перед представниками української народної школи, з якої ту саму рідну мову так рішуче виганяють, і можна було сподіватися, що українські учителі як люди, свідомі своєї праці, що носять в собі болі рідної школи, зроблять, принаймні, запитання, які ж практичні наслідки вони можуть мати з цих лекцій про методи навчання рідної мови в українській школі, коли в їй учення одбувається не на рідній мові. Перед представниками сучасних українських шкіл, може, більше підходящими були б лекції не про методи навчання рідної мови,

а про ті методи, за допомогою яких можна якнайскоріше одучити дітей од рідної мови, бо цю роботу в українських школах приходиться робити зовсім без всякого методу. Наскільки успішно йде ця робота в українській школі і як впливає вона на дитячий духовний розвиток, ми думаємо, про це добре знають наші вчителі, і коли промовчують, то тільки, певне, через те, що сонлива байдужість до цього питання уже здавна увійшла між українським учительством в традицію.

І тепер ці лекції про методи навчання рідної мови на курсах не розбудили в учителях болючих питань рідної школи. Ми не можемо з'ясувати собі причин цього сумного факту: може, з'являється це наслідком перевтоми шкільною працею, може — чого-небудь іншого, не хотілося б тільки запевнитись, що це простісінька байдужість чиновника, якого інтересує його робота постільки, поскільки вона може забезпечити йому начальницьку ласку і спокійне пробування на посаді.

Кажуть деякі з курсистів, що на курси зібралися люди, один з одним незнайомі. Кожний слухає, що йому читають, а що сам гадає, про те мовчить.

Раді повірити цьому, але ж думаємо, що, зібравшись в такому значному числі (600 чоловік), учителі не тільки повинні слухати, що скажуть їм лектори, а повинні сказати й своє слово про народну сучасну школу і своїм лекторам і всьому громадянству, яке не може не прислухатися до їхнього голосу.

МУЗЕЙ ІМЕНІ Т. Г. ШЕВЧЕНКА

Тепер в залі Петербурзької Академії художеств, суміжній з бібліотечною залогою, йде підготовча робота для заснування постійного музею імені Т. Шевченка як академіка по гравюрі. В цій залі (колишня майстерня, де працював і помер Т. Шевченко) по ініціативі професора гравюри В. В. Мате будуть зібрані всі його роботи¹ починаючи з дитячих років, а також речі, які ілюструють його життя і хатню обстанову за часів пробування в стінах Академії, коли він жив там разом з художником Мартиновим.

«ЗИЧНИЙ» ГОЛОС

Газета «Київ» в своєму номері за 2 лютого зичним голосом вигукує новину, од якої мусять горіти з сорому академії й академіки, учені й публіцисти і все інтелігентне громадянство: Шевченка і його «Кобзаря» вигадано!

Далі йде така баєчка: був собі один п'яничка, мужичок-неук, і плодив він якесь патякання, таке собі, що й купи не держалося, ніщо. Попалась якось та писанина в руки Куліша, який візьми та й розстанови у їй де треба точки й коми. І що б же ви думали? З тієї безглуздої писанини вийшов на увесь світ славний «Кобзар», автору якого, згаданому мужикові, збираються будувати у Києві пам'ятника.

Схаменіться ж, люди, опам'ятайтеся: ви будете пам'ятника людині, яка не знала навіть Кирпичівкова¹.

Не знаю, яку сенсацію це одкриття зробить у громадянстві, але вороння однієї з «Київом» зграї мусить скористуватися для своєї мети цією новиною дотепного їх товариша. Вони таки розшукають у тексті «Кобзаря» Кулішівські зап'яті, повикладають їх звідтіля, і всьому світові покажуть на очі... що тоді лишиться од того «Кобзаря»?!

Побачимо.

А тимчасом цікаво, що б лишилося од згаданої статті в «Києві», коли б повикладали з неї нахабство й вопіющі дурниці?

Точки та зап'яті, яких саме бракує Шевченкові?

І кого тоді краще шанувати?

Замість того, щоб витратити дурні гроші обдурених громадян на пам'ятник якомусь неотесаному мужикові, що писав свого «Кобзаря» без точок і зап'ятих, чи не краще було б за ті гроші збудувати величний монумент авторові статті, якого редакція «Києва» не інакше як взяла за гучний голос «напрокат із зоологічного саду», цьому недвоному феноменові, котрий якимось чудом умів розставляти точки й зап'яті? Збудувати монумент нечуваним дурницям!

ІЧНЯ¹ НА ЧЕРНІГІВЩИНІ

Співучий закуток

Наше містечко здавна уславилось, як один із найспівучіших закутків на Чернігівщині. В містечку чотири церкви й при кожній із них здавна співають організовані хори,

які завжди конкурують між собою. В пам'яті іченців і досі зберігається велика низка видатних голосів: тенорів, басів, дискантів і т. п. Про деяких навіть склалися легенди.

Не переводяться вони й тепер. Одні зникають, інші з'являються й приваблюють до церкви навіть мало охочих до молитви людей. Грунт в цьому відношенні в Ічні надзвичайно родючий. Треба почути тільки, як інколи вечорами загудуть в Ічні з усіх кутків вулиць всякі пісні, щоб це відразу кинулося на увагу. Кажуть, що тепер зразу можна набрати в одній Ічні голосів на яку хочете оперу.

Зле тільки одно: конкуруючи один з одним, іченські хори ворогують один із одним, особливо регенти, місцеві ж таки хористи, і це не дає їм змоги об'єднатися і впорядити загальними силами який-небудь концерт, який, можна сподіватися, по своїй силі був би надзвичайний. Такі спроби були вже, але не доходили до кінця: завжди пересваряться й розійдуться. І нема доброї людини, щоб могла вплинути на їх — залишити дрібні сварки.

А при добрій згоді й при гарному керівничому із іченських голосів можна було б організувати великий народний хор, який сміливо міг би виступати навіть у великих городах.

Та ще недобре те, що хористи більш захоплюються тільки церковними співами, а народні пісні співають неухважно, між іншим, хоч і знають їх багато.

Шкода — чи нема кому, чи ніхто не хоче направити на відповідну стежку цю силу.

ДУМКИ ПЕРЕД ЮВІЛЕЄМ

Якось прохали мене написати маленький доклад на Шевченкові дні, тему радили взяти узеньку — Шевченків словник абощо. Мовляв, трудно сказати тепер щось нове про Шевченкове слово, та ще нашвидку — надіходить час досліджування деталей «Кобзаря». Порада слушна.

Звечора роблю собі свято — беру «Кобзаря», розгортаю... Не написав я того докладу ні одного рядка, хоч просидів допізна. Не туди повів він мене, не на ті погнав думки — погнав могучим вітром, противитись йому було трудно і не хотів противитись. І це не перший раз бу-

вало — візьмеш книжку, якусь справку навести, знайти потрібний вірш, почнеш читати — вхопить жива хвиля й понесе. Жива, могуча, буйна сила поезії не дає змоги підійти до себе з аршином дослідника! Сила надто жива ще і надто свіжа. Почувається, що, незважаючи на десятки років, вона ще не позбавлена безпосереднього впливу на людину, не вижила, так би мовити, свого першого цвіту. Віє, хвилює все чимось живим, свіжим, новим...

Пригадуєш, що було сказано в нашій літературі про Шевченка, що довелося читати, і бере сумнів: та чи сказано про Шевченка те останнє слово, яке б яскраво освітило цю гору, цю велетенську постать од верху до низу, од хмар до землі, чи зовсім розгадана ця загадка нашого народу? І розум і почуття протестують рішуче: ні і ні! Не тільки останнього, загалом головного слова ще не сказано про це. Все, що найсильнішого було сказано про Шевченка, на мою думку, все ж міститься тільки в словах Квітки: «Коли я читав Шевченка, в мене ворухився на голові чуб»¹. А те слово, що освітить нам цю скеля, ще поперед. Коли це так, яка ж цьому причина? — Не підберуть аршина, з яким до його підійти, — не було відповідних сил в українській літературі. Можливе те, можливе й друге.

Очевидно, Шевченко як поет не має собі двійника в світовій літературі, як немає другого народу з такою історією, з такою піснею, як український народ. До того українська література по зрозумілих причинах ще не стала на ту височінь, щоб товарицьки простягнути руку цьому велетню. Ще й досі у їй серед горбків стоять аж під хмари дві скелі: Шевченко і його мати — народна пісня. Це одно, що нам видно. Друге, що можна побачить, — Шевченко народний поет в найширшому розумінні цього слова, народний, як ніякий другий. Дивно й чудно якось слухати, як деякі голоси в нашій критиці чогось домагаються довести, що Шевченко поет не народний. Аргументи — дитячі: [ніби] багато дечого в Шевченка народ не розуміє, з одного боку, з другого — поезії Шевченка задовольняють вибагливий смак — щось уроді цього.

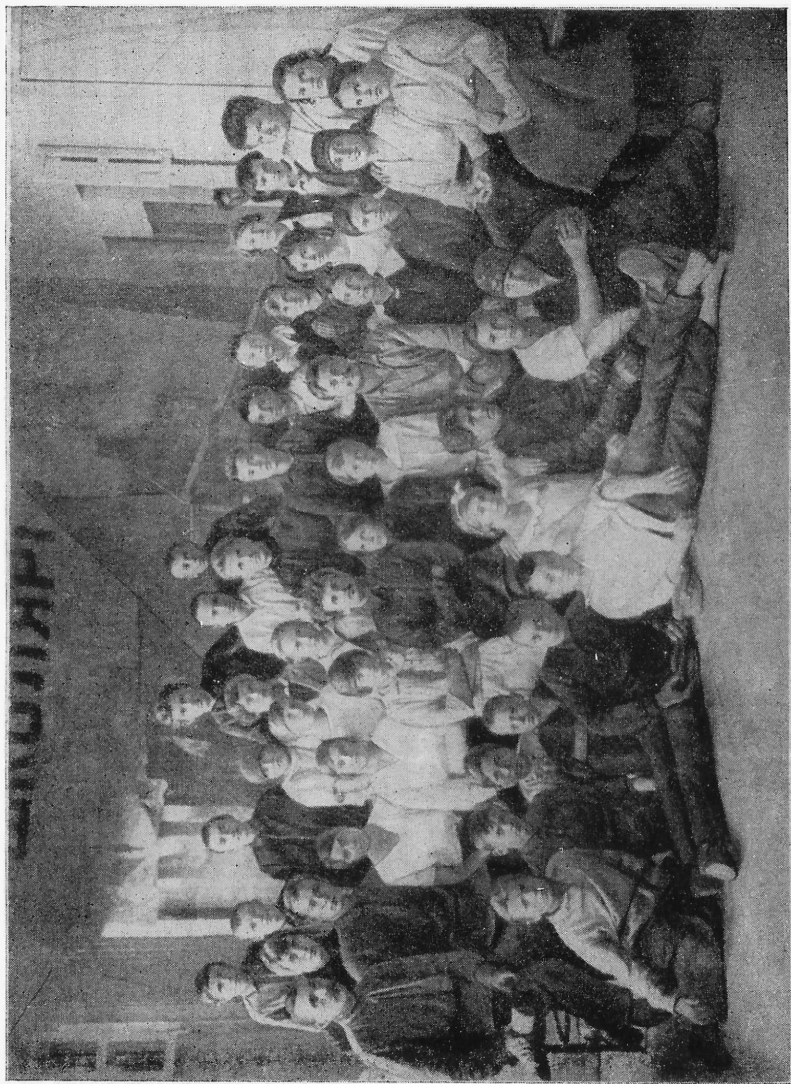
Шевченко не мав собі в українській літературі других попередників, крім народної пісні, якою він, мовляв Куліш, упоїв свою назавжди душу і якою обвіяв свого «Кобзаря». Цілі вступи у віршах він брав з народної пісні, брав теми, кидав рядками, брав цілі пісні, дещо тільки змінюючи («Ой, одна я...», «У тієї Катерини...», «Лілея»). Недаром

одну пісню, знайдену в Шевченкових паперах, багато людей до цього часу не знають, куди прирахувати — чи до народної, чи до Шевченківської («Головонько моя бідна, та чого ж моя мила зблідла»). Але Шевченко як народний поет не спинився на переспівах народної пісні, він далі пішов її шляхом і, з другого боку, своїм цим шляхом дійшов до верхів індивідуальної поезії. Шлях до цих верхів він брав широкий, народний шлях, він перший перекинув міст од народної творчості до інтелігентської, може, таким чином пробиваючи природне широке русло, яким мусить плинути поезія і загалом література всякого вільного народу, щоб полили з його глибин всі живі по її сили. Я без найменшого сумніву вірю, що література мусить іти цим і тільки цим шляхом і для селян і для робітників.

З ЖИТТЯ ТРУДШКОЛИ ім. ІВАНА ФРАНКА В КИЄВІ (№ 61)

В 15 числі нашого журналу ми вже згадували про цю пролетарсько-незаможницьку школу, з приводу її п'ятирічного ювілею, годиться згадати її й тепер, в день ювілею її славного патрона, того «Коваля», що в його «серце тепле».

Перше й найбільше враження од неї, те, що найбільше кидається у вічі, це те, що діти люблять свою школу. Люблять чепурний будинок школи, один з найкращих будинків на Лук'янівці, люблять садок при їй, яри й кручі за ним, люблять свої гуртки, свої організації. Зранку до ночі метушаться вони, як комашня, в школі і коло школи, а в дні інтенсивної роботи, як перед святами, залишаються навіть ночувати в школі. Коли школа буває замкнена, ходять коло неї, зазирають у вікна, нудяться. Так, діти люблять школу, роботу в ній. Як характерну ілюстрацію до цього можна навести уривок із щоденника одного учня: двоє приятелів працює в гуртку до 5 годин, зранку не ївши; в 5 годин починається праця в другому гурткові — учням хочеться остаться в цьому гуртку, але мучить голод — зранку не їли. Ідуть смутні, з неохотою додому. Але на дорозі знаходять порваний, зім'ятий «мільярд», кимось викинутий. Зміняли його, в крамничку — купили хунт хліба і раді-радісінькі вертаються в школу,

С. Васильченко серед учнів та учителів 61-ої київської школи
ім. І. Франка. Фото. 1924 р.

Учні, що мають кінчати школу, сумують, допитуються, чи можна буде брати участь у гуртках, в яких тепер працюють. Короткий роками і довгий пригодами шлях цієї школи залишив багато згадок про неї і сумних і гарних, що однаково прив'язують їх до цієї школи. Згадують, як мерзли в нетоплених класах зимою, як своїми силами будували сцену в школі, ламаючи стіну, як заробляли гроші і їздили на їх на могилу Кобзаря, як ходили в екскурсію за 40 верст по мамонтові кістки. Особливо остання залишила глибокий слід у дітей, коли вони урочисто верталися за возом, на якому було повно кісток, породи глин, каміння і інше музейне добро, збираючи коло себе улицями Києва цілий натовп цікавих.

Тоді ж, здається, налагодився у дітей зв'язок із селом, який вони і тепер підтримують. У школі навчаються учні-селяни, і діти притулків, переважний контингент школи, потоваришували з ними, знайомлять їх з своїми будинками і у вільні од шкільної праці дні пішки мандрують із ними у їх села, верстов за 30—40. Вертаються томлені, засмажені, всилу по бруку ноги тягнуть, але з живим огником у томлених очах, з цілим запасом свіжих вражень [від] незнаомого для них нового сільського життя, природи, нового побуту — вражень, які вони тут же, серед дороги, незважаючи на втому, наперебій із захватом розповідають, зустрівшись з ким-небудь із знайомих.

Наступає літо — мріють із захопленням про далекі подорожі, про екскурсії, мріють...

З другого боку, треба знову все ж таки зазначити про те, що здавна заїдає школу і з чим школа героїчно бореться шостий рік, — злидні.

Немає взимку дров, немає потрібного ремонту. Немає приладдя, убогий фізичний кабінет, майже порожня бібліотека. Чого гіршого — сором признатися, немає навіть повного видання творів Франка і в потрібних випадках доводиться позичати їх в приватних осіб...

Що поробите — пролетарська школа.

Але все ж школа бадьоро дивиться вперед. Не загинула раніш, не загине вперед, — думки того учителя Ковалю, того упертого Каменяра витають над нею, і школа стане в повному розумінні тією кузницею, де «кується краща доля».

ЗАМІСТЬ ПЕРЕДМОВИ

В дощові осінні вечори, коли в гості до мене приходила нудьга і не хотілось ні робити нічого, ні думати, я мимоволі доставав цей школярський збірник і брався його читати, попершу мляво, знехочу.

Що ж бувало далі... Проглядаю одну школярську роботу, другу,— минає небагато часу, і я, на диво самому собі, помічаю, що вже одірватися од цієї роботи я не можу, що вже вихрем лнуть на мене думки, що вже й сліду немає ні нудьги, ні того зневір'я, що я оживаю, так ніби з цих сторінок віє на мене живим вітром і весняним дощем. І я перечитую все до останнього рядка, а дещо й не раз.

Я не берусь пророкувати, з кого саме із школярів-авторів вийде колись літературна сила, я не хочу вгадувати з їх видатних талантів, бо це, на мою думку, річ трудна й небезпечна.— в моїх думках встають тільки сотні й тисячі таких же Федорів, Нін, Дорошенків, яких тепер скрізь можна знайти по школах України, і перед моїми очима на тому місці, де була ще так недавно пустиня, зростає ліс... Молодий він, ще тільки од землі його видно, але я бачу, я чую, що небагато мине років і зашумить він зеленим верховіттям там десь під хмарами, треба тільки, щоб сонце на його гріло, щоб дощі височили, а сприятні вітри лист його широчили. Я бачу, що наша правда не вмирає, наше слово оживає...

Сила суне знизу, одживають забиті джерела і незабаром зашумлять нові потоки рідного живого слова.

Сила іде знизу, од народного серця.

Але я бачу, що в школі оживає душа нашого народу, його слово, що було забите й закуте до останніх часів, творче слово.

Вільне, творче слово — це душа кожного народу,— забите було слово — і край лежав сотні років мертвою цеглиною. І я бачу, що ваше покоління оживить, підніме рідне слово на недосяжні високості.

Повторюю, я не буду гадати, хто з вас має силу й талант, щоб не завести в блуд, не буду пророкувати широкий шлях, але скажу — хто почуває з вас любов, хто має огонь до рідного слова, гартуйте його, учітеся, і коли в кого справді є та іскра, що зветься талант, вона не згасне — ви-

веде його на широкий шлях. Коли серце ваше горить до рідного слова, готуйтеся...

Усім треба рідним словом володіти, усі гуртом мусимо підняти його на височінь.

Ви не знаєте, діти, яку боротьбу нам доводилось вести за рідне слово в ті часи, коли його не тільки не пускали в школу, але виганяли з ужитку і казали, що «українського язика не було, нет и быть не может», не знаєте й того зневір'я, яке часом находило на нас іноді, коли слабодухі з наших рядів махали рукою й казали: «нічого з цього не вийде», коли ми не надіялись бачити за свого життя рідної школи.

Пригадую я наші роботи, коли я був колись у школі, ті граматично правильні і бездушні «сочинения», за які нам ставили «п'ятьорки», і мене бере живий за серце жаль за ті щирі дитячі зусилля, що пішли на марне, за ту кривду, що не гріло мене рідне слово в школі і що поза школою довелося іти до його заказаними тернистими шляхами, наосліп. Жаль за ті перли неоціненні, що топкали необачно в болото не тільки чужі ворожі ноги, а часом і свої,— за наше рідне слово.

СПОГАДИ ПРО 100-ЛІТНІЙ ЮВІЛЕЙ Т. ШЕВЧЕНКА

Коли я читав цей документ*, мені пригадалось, як одбувався той пам'ятковий ювілей 1914 року в Києві. Україна готувалася до бучного ювілею, і він мав би вилитися в таке всенародне свято, якого ще до того часу не знала Україна; влада це бачила і вжила заходів: всякі святкування, навіть панахиди, були суворо заборонені.

Всім школам був з цього приводу суворий наказ. У Києві видавництво «Криниця» видрукувало 12 000 примірників «Кобзаря» до ювілею — всі вони були конфісковані. Гадали, що ніякого святкування не буде. Але якось несподівано в пам'ятковий день увесь Київ, особливо молодь, вийшли на улиці міста з портретами Т. Шевченка,

* Циркуляр міністерства народної освіти 1914 р. про заборону святкування 100-літнього ювілею Т. Г. Шевченка (див. примітку).

з співами, з прапорами, з квітками. Того року була рання весна, і цей день видався надзвичайно теплий і ясний. Всі улицы були забиті людьми. Ганяла поліція, гарцювали з нагаями козаки, цілими натовпами хватали в тюрму — нічого не помагало.

Участь у цій демонстрації брали, звичайно, не тільки українці, але всі, які були в Києві національності. Особливо гарячу участь студенти-грузини — народ вільнолюбний і гарячий. Коли їх, арештованих, поліція питала: «Какой вы национальности?» — вони відповідали: «українець!» — «Какой же вы украинец, вы же — грузин!» Вони сердито відповідали: «Тебе хаварят — пиши українець!» Друга, чорносотенна частина київського студентства, які звалися тоді «академістами», помагала, як тільки могла, поліції. Вони вчиняли бешкети: били вікна в редакції української газети, вихвачували з рук і рвали портрети Шевченка, бюсти, що стояли у вітринах, обкидали грязю. Надвечір вийшов ювілейний номер газети — вони платили великі гроші, купували їх пачками і тут же на улиці рвали на шматочки. Але люди хапали клаптики і ховали на спомин про великий день.

Наслідки були відомі: всі помешкання київських тюрем були до вечора набиті студентами, курсистками і іншими учнями вищих і середніх шкіл.

ЧУМАКИ

Молодого поета Василя Чумака¹ я знаю мало, більше — його дядьків і тіток в часи їхнього парубкування. Чумаки, по-улишному Лікаренки, живуть недалеко од дворища мого батька. В роки їхнього парубкування коло двору Лікаренків завжди гула вулиця. Я добре пам'ятаю ті зоряні вечори, коли ми, мала ще куткова дівтора, курили піском коло того двору, роблячи покручену «дорогу до Києва», і коли нас звідти прогнали, щоб не пилили. Нас чогось, проте, тягнуло саме туди. Там завжди світили цигарками, гомоніли, сміялись, дуже часто співали. Рід Чумаків — співучий рід, веселий, гострий, любив гуляти. Принаймні був за молодих літ таким. Тітка поета, Марта, була цікава, гостра на мову дівчина, в часи дівування повита фльором романтичності. Це одчували навіть ми, діти. Веселі, співучі парубки, цікава їхня сестра-дівчина

навіть і спричинилися до того, що коло їхнього двору, де поміщена була «лавочка», приваблювало молодь до цього двору, завівши тут щось подібне до постійних вечорниць.

Дядька поетового, Івана, я пам'ятаю ще раніш, коли він був півпарубком і гонив завжди вівці в поле. Це був типовий чабан — з торбою через плечі, з киярою в руці, з сопілкою за пазухою, — він краще за всіх за нас, менших пастухів, знав звичаї пастухів і був нам завжди за принакний приклад.

Обидва брати — і батько поетів і дядько співали в церковному хорі, і я часто бачив їх на співках, які в моєму пам'ятку залишилися веселими, цікавими вечорницями, де баци на високій ноті гасили голосами лампу.

В такому оточенні зріс молодий поет. З Ічні я вибув молодим і навідувався вже туди не часто — святами або влітку, і після того, як поженились Чумаки, я стрівався з ними мало. Про дитинство хлопця-поета через те спогадів не маю. Пам'ятаю тільки, як колись, навідавшись улітку додому, я сидів у себе на призьбі і дивився на куткових дітей дошкільного віку, що галасували коло нашої хати. Тоді звернув мою увагу на себе один між ними хлопчик, що про його сказали мені, що це — Грицьків Чумаків. Що це хлопчик Чумакового роду, — можна було, власне, й самому зразу вгадати.

Сухеньке, смугляве, з очима, як стигла смородина, з дзвінким голоском — воно надто нагадувало свій рід. Хлопець буквально робив з дитячої гри якийсь вітер, перевертав дітей, розкидав дитячі хатки, збивав біганину, утворював такий пронизливий коло себе сміх і галас, що хотілось затулити уші. А то раптом нема хлопця. Дитяча гра увиходить в свої спокійні береги. Аж ось з'являється з городу на перелазі: лице все вимазане в попіл, тільки зуби та очі поблискують. Стрибає з ліси, розставивши крилами руки, кричить: «Тікайте, я — цорт!» (чорт). Діти зразу кидають гру, і знову галас. Я гадаю, що то і був поет Василь Чумак.

Познакомився я з В. Чумаком, уже з поетом, в 17 році, коли, утомлений війною, вернувся з фронту до матері в Ічню. Тоді в хату до мене зайшов одного дня юнак в гімназичній формі з зшитком своїх віршів, більшість яких я зустрів пізніше в невеличкому його збірникові, назвавшись — ваш сусід, Чумак. Мов наших рідних чернігівських квіток приніс він мені в хату.

Після того вечорами, коли я гуляв улицями Ічні, з гурту незнаомої молоді привітно вітався до мене його голос, а трохи згодом десь уже на другій улиці виривався з того ж гурту вгору, в зорі, п'яний юнощами й надіями гарячий тенор...

«Це, мабуть, Чумак»,— спадало на думку.

Коли я читаю його молоді, ще напівдитячі вірші, і коли пригадую його рід, співучий, гарячий, ліричний, для мене стає ясним, що в особі молодого Чумака ми втратили справжнього і не малого поета, і не такого поета, якого треба було підбадьорювати, підштовхувати, роздувати, а його читача запевняти й умовляти. Без цього, своїми власними шляхами луною одгукнувся б його голос на Україні, і без усяких вагань і сумнівів кожний би ясно одчув: так, це — поет.

ДО РЕДАКЦІЇ [ГАЗЕТИ] «ПРОЛЕТАРСЬКА ПРАВДА»

Прошу дати мені місця в газеті на декілька слів, що мають не стільки особистий характер, скільки громадський. В «Пр[олетарській] пр[авді]» кілька раз здіймалось питання про дитячу книжку і, між іншим, про її ілюстрування. Власне, по цьому останньому я хочу поділитись своїм досвідом.

Я завжди надавав цьому питанню великого значення. Останніми часами, коли ілюстрації моїх творів для дітей стали набувати потворного й хибного характеру, я рішуче виступив в оборону своїх творів од такого непрошеного співробітництва. Цю з цього вийшло. будьте ласкаві, послухайте.

Хоч я завжди прохав про ілюстрування моїх творів радитись зо мною, ілюстр[ації] до мого оповідання «Ол[ив'яний] перст[ень]», яке має вийти великим тиражем, я побачив тільки тоді, як вони були вже виконані й ухвалені. Зроблені не у відповідному стилі, сумні й сухі, вони дуже нагадують своїми малюнками старі церк[овно]слов'янські книги й ікони. Деякі з їх мають до того близьке сходство з іконами, що можна серйозно стерегтись, щоб такий малюнок не був богомільними і малограмотними людьми заведений у рямці і повішений замість іконки. Ла-

даном, церковним сумом, релігійним кошмаром, темрявою церковних закутків віє од їх.

Я став доводити голові худ[ожньої] комісії при ДВУ, що такі малюнки зовсім не відповідають ні змістові книжки, життєрадісному й веселому, ні її педагогічним завданням, що вони хибні. До деякої міри зо мною погоджувались, але одкинуть малюнки не хотіли, аргументуючи тим, що на малюнки зроблені значні витрати, що видавництво знало, кому замовляло, отже, не могло сподіватись чогось іншого і, саме головне, той, хто робив ілюстрації,— визнаний художник, має сам за себе відповідати. Було кинуте між іншим, що художник робить честь моїй скромній книжці і що мені робиться виняток, коли загалом говорять зо мною у цій справі. На їх думку, це не авторська справа.

Вирішили, звичайно, як самі хотіли. Я запитав: «Чи вам не здається, що це ж похоже на насильство над автором?» Мені порадили, правда, люб'язно й охоче, звернутися до преси.

Це ще справа рішалась, так би мовити, в полюбовний спосіб,— далеко сумніший для автора був другий випадок в тому ж в[идавництві], коли я в аналогічній справі звернувся до іншого представника адміністрації ДВУ. Я звернув його увагу на потворні, сміхотворні, що можна визнати за глул над книжкою, ілюстрації до останнього випуску мого оповідання «Оксана». Цей реагував на мої претензії більш рішуче. Не знаю, чи хотілось йому «старим добрим звичаєм» «припугнуть» візитера і одразу скінчити неприємні розмови, чи тут мав місце вибух прихованого справжнього самодурства, тільки зразу він накрив мене холодним адміністраторським рядном. Тонем, що не терпить заперечень, він заявив мені з компетентністю лікаря, що тільки людині з хворою фантазією можуть здатися малюнки за такі, за які визнаю їх я. (Дуже багато було б хворих — вийшло, певне б, на те, що вся рота не йде в ногу, тільки капітан.)

Обминаючи цей останній факт з боку його некультурності й грубості, на що має реагувати місцевком письменників, я хочу сказати тут, з поради ДВУ, декілька слів по суті зачепленого питання. Власне, хочу навести декілька відомих істин, які чогось уперто не прищеплюються у видавництвах, те, чого мені не вдалося висловити.

Я хочу нагадати перш за все, що найкращий ілюстратор для художнього твору є дитяча уява і що питання про

доцільність ілюстрацій є спірним, що у всякім разі ілюстрування вимагає всебічного знання цієї справи, що неохайне, невідповідне ілюстрування вносить у дитячу уяву грубий, часом варварський, дисонанс, який з художнього твору може зробити в дитячій голові «кашу» і назажди одбитись в потворній формі.

Перше й елементарне правило ілюстрування повинне бути те, щоб ілюстрації не розходились ні з змістом, ні з настроєм книжки, щоб художник був хоч би елементарно обізнаний з тим, що він малює, а цього ніхто так не одчує і не помітить у малюнку, як автор. Тому, здавалося б, автора треба було б всіма заходами заохочувати до цієї справи, коли взагалі має тут місце справжнє зацікавлення книжкою, а не чинити такий дикий опір, з дозволу сказати, як це чинив згаданий адміністратор авторові цих рядків. На жаль, тут немає свідомості.

Часом адміністрація видавництв навіть широко дивується: чого, власне, втручається автор у цю, чужу, на їх думку, для його справу. Книжку видали, гонорар заплатили, був би радий та вдячний, а дали ще ілюстрації до книжки — мав би для себе за честь. Така, поскільки мені відомо, видавничо-обивательська про це думка. Їм навіть незрозуміло, що авторові може боліти, що автора може обурювати, коли силоміць примушують його носити в книжці ворожі йому і його творові малюнки, часом зроблені просто варварською, халтурною рукою. Малюнки, які обгиджують, а не прикрашають книжку, знецінюють її, а не підносять.

Отже, варто було б видавництвам, не покладаючись на «старі традиції», переглянути це питання, до якого вони ставляться занадто поверхово: мовляв, який не є малюнок, аби малюнок.

Не треба, звичайно, серйозно дивитись і на аргумент, що, мовляв, малюнки вже куплені, то, які вони не будуть, треба їх вмщати. Стара народна мудрість «бачили очі, що купували...» має характер гумору і провадить її в життя тут не завжди доцільно... І тим паче, що в останньому випадку очі, які купували, їсти не будуть, можливо, навіть книжки не розріжуть, а споживатимуть її тисячі, а то й десятки тисяч неповинних у тім школярів, яким потрібен споживний харч, щоб росли та цвіли та розгортали свої духовні сили, світогляд, а зовсім не для того, щоб «вилазили їм очі» од такого «харчу».

ТЕАТРАЛЬНІ РЕЦЕНЗІЇ

УКРАЇНСЬКА ТРУПА М. К. САДОВСЬКОГО

«ОЙ НЕ ХОДИ, ГРИЦЮ, ТА НА ВЕЧОРНИЦІ»,

драма М. Старицького

Без ліку виставляли в українському театрі цю стару, широко відому п'єсу; будова п'єси важка, сюжет — старий, а проте і досі, як виявилось на позавчорашній виставі, ходить на неї досить публіки, яка охоче слухає всі довгі дії до кінця. Мимоволі доводиться подумати, що є привабного в цій п'єсі і взагалі в п'єсах подібного шаблону, що притягає до себе навіть інтелігентного слухача й неволить слухати довжелезні малоцікаві монологи, слідкувати за плутаниною в дії та з нудьгою вичікувати, коли ж, врешті, хоч як-небудь будуть виведені кінці? Актори поставились до п'єси цілком совісно, висмоктали з неї все, що можна було висмоктати, але мимоволі після моментів захоплення в грі їх виглядає зануда, зануда людини, яка мусить довгі роки в'ялити свої сили, свій художній хист над марудною ремісничою роботою.

І все ж у п'єсі є немало моментів, коли і слухач захоплюється і актор підбадьорюється. Місця такі — це окремі сценки, малюнки і особливо прекрасно виконані народні пісні, ці високохудожні перлини народної творчості, якими густо вмережано поле п'єси і які часто із самою п'єсою мають мало спільного.

До речі чи не до речі вплетена пісня, але вона робить сильне вражіння на слухача — ухо чарує рідна мелодія, а відповідна декорація переносить в далекі села.

Перед очима проходять випадкові малюнки — веселі вечорниці, дівчата на річці з білизнаю, весела баба вночі плентається напідпитку по сонній вулиці, патякає сама до себе, приспівує й пританцьовує.

Отакі й подібні до них сцени в прекрасному виконанні артистів трупи М. К. Садовського надають і важким малоцікавим п'есам великого інтересу.

Зазначена п'еса має багато таких місць, і в театрі Садовського вона, треба думати, завжди знаходитиме глядача.

УКРАЇНСЬКА ТРУПА М. К. САДОВСЬКОГО

«ЗАЧАРОВАНЕ КОЛО»¹, казка Ріделя

Мабуть, чи й є друга така перекладна п'еса в репертуарі українського театру, щоб так легко й кріпко прищепилась до нього, як ця п'еса письменника близької нам по мові і звичаям польської народності. Лишається вражіння, що п'еса не перекладна, а оригінальна.

П'еса, як відомо, художня, і приємно одзначити, що в репертуарі трупи д. * Садовського вона з'являється часто і все далі й далі одсуває старі п'еси.

Вистава цієї п'еси, що одбулася 21 августа в театрі Садовського, як і в перші рази, пройшла з матеріальним і художнім успіхом. Ні краса художнього твору, ні його глибока думка не були затерті артистами. Дехто з артистів спромігся навіть утворити оригінальні високохудожні постаті. Особливу увагу звертала на себе дурника Мадюся, хлопчика із складною психікою та з поетичною душею, з тонким духовним складом в кволу, в шмаття одягнуеному тілі. Мов яким чаром приковувало до сцени публіку в такі, наприклад, моменти, коли цей «дурник» скаржився лісовому дідові на свою потайну тугу за красою, і коли, здобувши чарівну дудку, він тулився до мо-

* добродія.

гутнього дуба і вигравав на тій дудці, як він казав, і зорі, і місяць і всю красу чарівної ночі з лісовою тишею і з танками в місячному сяйві русалок.

Не гармонував тільки, на жаль, партнер його в цій дії — актор, що грав лісового діда.

Взявши осуркувато-роблений тон, він увесь час немов передражнював когось, удаючи якогось крекотня-хохла, «гепа», як це часто вдають любителі анекдотів Раєвського. Не було того епічного спокою, старечого смутку, тої теплої ласки старого, багато досвідченого в житті діда, до милої дитини, яку мав виявити в цій сцені старий дід-лісовик.

Але подібних хиб було мало, і вони не порушували цілності вражіння од вистави, вражіння чогось свіжого, оздоровляючого український театр.

Навіть безнадійних скептиків щодо українського театру вистава цієї п'єси примусить задуматись і звіритись, що часи, коли на українській сцені можна було почути тільки «Хому та Ярему», проминули.

Треба мати немало тупості або бути цілком засліпленим злістю до українського національного руху, щоб не бачити, як скидає наш театр із себе стару плісняву шкаралошу, струшує з плечей ярмаркове баляндрасничання та інше сміття і формується в свіжу національно-художню силу, якій не буде сором стати плече в плече з театрами культурних країн.

ТЕАТР М. К. САДОВСЬКОГО

БЕНЕФІС АРТИСТА І. О. МАР'ЯНЕНКА

«БАТРАКИ»,
драма на 4 дії

«НА ПЕРШІ ГУЛІ»,
жарт на 1 дію

П'єс із робітничого побуту в українському репертуарі обмаль, а життя вже починає вимагати їх і од українського театру,— може, тільки це примусило бенефіціанта взяти для свого бенефісу 24 августа п'єсу «Батраки»¹, ці грубо намазані, випадково постягувані докупки «лубочні» малюнки із робітничого життя.

Якої-небудь провідної думки в п'єсі — нема, п'єса, очевидно, будувалась із матеріалу, який був напихаті, і робить вона вражіння оповідання баби Риндички в етюді Кропивницького, яка, викладаючи свою скаргу, за одним заходом розкаже вже і про зайця, що перебіг їй дорого, і дасть пораду — про зілля, про виховання ярчати тощо. Кінець 3-ої дії та 4-та приточені до п'єси, як нові головки до старих халяв. Живих типів немає: в кожній постаті фальш криком кричить, вопіє до неба.

Центральна постать у п'єсі Юрко, якого грав бенефіціант, — це низка всяких несподіванок. В одному місці він — поет, закоханий в гай та в пташині співи, людина жартовливої вдачі, в другому — резонер, далі обурений за сестру месник; в одному місці, оступаючись за покривджену сестру, він закликає людей до людяності, в другому він проповідує, що слабому і хворому не повинно бути місця в світі.

І перед публікою постає не цільна, правдиво змальована натура, а якась механічна кривляка, що мінє по волі і для потреб автора щохвилини свою вдачу. Цілком натурально, що бенефіціант затратив силу праці й напруження, щоб дати яскраву й суцільну постать Юрка, але це річ майже неможлива, бо п'єса не дозволяє. В п'єсі брали участь кращі сили трупи, які щиро й совісно поставились до своїх ролів, але навіть дружні зусилля талановитих акторів не змогли оживити п'єсу. Тільки д. Левицький в деяких місцях, виконуючи роль п'янички-наймита, власною спромогою утворював живу постать. Публіки в театрі було повно, слухала вона п'єсу вибачливо, добродушно, часто позіхаючи в руках, і щиро вітала бенефіціанта й артистів; але це, треба думати, свідчило більше про симпатію публіки до бенефіціанта і про міцні зв'язки її з українським театром, а не про задоволення п'єсою.

В кінці було поставлено жарт «На перші гулі». Користуючись нагодою, маємо подати декілька своїх уваг щодо постановки цієї п'єски в згаданому театрі.

До її постановки дирекція театру, як помітно, поставилась уважно, не шкодувала заходів, обставила кращими силами трупи; виставляється п'єска часто, з кожним разом більш вирівнюючись, обточуючись, і незабаром набере того вигляду, коли додавати до неї буде нічого. На

нашу думку, для цього варт було б звернути увагу перш за все на співи в селі. Найхарактерніше в молодому вечірньому гомоні в селі — це дівочі переспіви в різних кінцях села: вони будять особливий настрій од тихих вечорів у селі, утворюють певну ілюзію. Це деталь, але деталь характерна й на неї слід звернути увагу. Обережніш треба поставитись до сцени з опудалом, з якої дуже легко утворити шарж. Д. Мироненко в ролі Савки дав дуже правдивий тип селянина, похмурого, трохи тупуватого, але для згаданої п'єски він не зовсім підходить. Савка — людина спокійної, лагідної вдачі. Хоч і гримає він на «молоді дурощі», але робить це тільки через те, що так годиться, що так ведеться од старих людей, але сам він відчуває добре принаду парубочого гуляння, виявляє журбу за минулими молодощами. Тон треба було б узяти, на нашу думку, більш ширий, світлий, тоді б теплішою могла б вийти сценка «розмови» його із жінкою на самоті, однієї із тих інтимних розмов чоловіка з жінкою, про які згадують в пісні, коли співають — «темної ніченьки ні з ким розмовляти».

ЛІТНІЙ УКРАЇНСЬКИЙ ТЕАТР

БЕНЕФІС М. К. САДОВСЬКОГО

«САВА ЧАЛИЙ»,

драма Карпенка-Карого

Сюжетом для цієї п'єси взято одну з найкращих українських народних дум — думу про Саву Чалого, але поstatt самого Сави Чалого автор утворив самостійно, оригінально, і його Сава Чалий не такий, яким малюють його в народних думах. В думах — це звичайний зрадник, якого старий батько кохав козачеству на славу і який потім продався ворогу за всякі принади, руйнував церкви, топтав під ноги козацтво і наробив старому козакові, батькові, великого жалю й сорому. Зрада цього козака більше нагадує зраду Бульбиного Андрія у Гоголя. І в одному із варіантів цієї думи батько, «старий, сідий», сам посилає козаків згубити зрадливого сина. Сава в народній думі — це один із тих зрадників, що найбільше картають серце покривдженим, які, покладаючи на них надії, так старанно й любовно пестили й кохали їх. У п'єсі Карпен-

ка-Карого Сава Чалий — тип більш симпатичний; це не свідомий зрадник, а жертва тодішніх обставин; він переходить до ворогів не тільки за принади й «лакомство нещасне», а більше бажаючи знищити гайдамаччину і заспокоїти вимучений руїною рідний край. Наскільки такий тип, що підходить більше до теперішніх часів, можливий в ті криваві часи, тепер не беремося судити, досить того, що у виконанні М. К. Садовського, який для свого бенефісу 30 августа вибрав згадану п'єсу, — це був тип живий і правдивий. Козацьких лицарів ми частіш бачимо на українській сцені із страшними очима, з грізними вигуками, за якими не видно живої людини.

М. К. Садовський в Саві Чалому показав нам лицаря-козака із зовнішнього і внутрішнього боку, виявивши для цього багато тонкої артистичної гри. Мимоволі симпатії публіки протягом всієї п'єси, де тільки виступав шановний бенефіціант, притягувала до себе ця прегарна і зовнішнього і внутрішнього боку постать козака-лицаря, оповитого смутним фльором хоч і не свідомої, але жалючої зради.

Вся п'єса пройшла гармонійно.

За найкращу частину п'єси треба вважати останню дію. Ця художня сцена утворює особливий настрій. Почувається якась правда в цій далекій тепер нам хатній ідилії козака-лицаря тих часів, коли українське панство жило близьким народові життям. Цілком здавалося натуральним, що в тій же хаті сам значний багатий полковник Сава й пише папери великої ваги і тут-таки поруч Савиха — «пишна пані», як величають її в думі, дитину колише. А момент, коли темної ночі вбігають гайдамаки і зводять з господарем криваві рахунки, нагадує більше, ніж цілі дії, давні, неспокійні часи на Україні.

З матеріального боку вистава теж пройшла з повним успіхом. Незважаючи на дощ, публіки зібралось повно. Бенефіціанта щиро вітали, підносили дарунки.

Слава М. К. Садовського як артиста і його велике значення як діяча українського театру, що міцною рукою направляє український театр в головній його течії на певний шлях національної свідомості, широко відомі українському громадянству, і тепер, при вчасній нагоді, побажаємо тільки йому поміж всякими каміннями й тернами щасливо вести й далі рідний театр по певному шляху.

УКРАЇНСЬКИЙ ТЕАТР М. К. САДОВСЬКОГО

Одкриття зимового сезону

31 августа в троїцькому народному театрі українська трупа М. К. Садовського розпочала зимовий сезон, виставивши для першого разу «Наталку Полтавку» і жарт «На перші гулі».

Надзвичайно гарно залунав першим із сцени цього театру в новому сезоні чистий, як щире срібло, голос Наталки — д-ки Литвиненкової¹, іскрами розсипався по найдальнішим куткам театру, немов вітаючись з ним після літньої перерви. Почувся чудового тембру голос, і з'явилася багата правдою та гумором постать Садовського — Виборного. Перша вистава в цьому театрі, з участю М. К. Садовського і д. Мар'яненка в характерній для нього ролі Миколи, пройшла легко, бадьоро, при тому особливому і в публіки і в артистів теплому настрої, який буває в тій сім'ї, яка довго і тісно тулилась по сусідах і врешті перейшла у власну, світлу й простору господу.

Коли слухаєш «Наталку Полтавку» в театрі М. К. Садовського і спостерігаєш, як приймає її публіка із народних мас, мимоволі загадаєшся над тим, чи справді пора цю вічно молоду п'єсу здавати в архів. Художня вартість п'єси безумовно вище такої вартості багатьох п'єс новішого репертуару, постаті в п'єсі, в характерних своїх рисах, живі, які скрізь, завжди можна зустрінути на Україні, і впливає п'єса на народні маси безпосередньо, надзвичайно сильно розбуджуючи в них добрі, людяні почуття. На провінціальних сценах, а особливо по аматорських гуртках п'єса має широкую популярність. Отже, саме життя каже, що п'єсі сходити із сцени далеко ще не час.

П'єса повна життєвих сил, і коли б не деякі, всім відомі, застарілі архаїзми в ній, що теліпаються на живому тілі, як остатки старої шкаралющі, і затьмарюють простому слухачеві в деяких місцях зміст п'єси, п'єса мала б цілком сучасний вигляд і слухалась би з новим, ще більшим інтересом. Беручи все це на увагу, ми гадаємо, що не було б гріхом перед автором п'єси і вандалізмом, коли б ту зайву шкаралющу, звичайно, з пильною осторогою, було знято з п'єси.

УКРАЇНСЬКА ТРУПА М. К. САДОВСЬКОГО

«СУЄТА»,

п'єса на 4 дії Карпенка-Карого

Широку популярність цієї п'єси, на яку, як і завжди, зійшлося в театр М. К. Садовського 2-го сентября багато публіки, можна пояснити не тільки однією її художністю. Не менше значення з цього боку має й те, що в п'єсі надзвичайно яскраво демонструється одна з найбільших сучасних народних кривд; найгостріший його жаль — той безперечний факт, що наша інтелігенція із народу, вихована й виняньчена народом, кидає його, — факт, який ствердять багатьма прикладами в кожному закуткові України. Ця думка глибоко проходить через усю п'єсу, ілюстрована правдивими, вихопленими із самого життя відповідними сценами. Але особливу силу має сцена в другій дії, коли до рідної батькової простої хати всякими вітрами позаносило молодих птахів, що порозлітались були з рідного гнізда здобувати собі освіти, а тепер зібралися, щоб, може, в останній раз, всім разом посидіти в батьковій хаті, поспівати, згадати дитячі роки та знову розлетіться, може, назавжди. Ця глибоко побутова сцена була обставлена в театрі кращими силами трупи, відповідальну роль Івана грав М. К. Садовський — і вийшла вона надзвичайно мальовнича й правдива до найменших дрібниць. В цій, досить багатолюдній сцені, не було зайвих або сірих, невиразних типів — кожна постать жива, оригінальна, цікава.

Тут і вчений син — значний чиновник, і вдумливий освічений брат його, хлібороб-селянин, тут і старі батьки, виховані в народних традиціях заможні селяни, тут і дочка-гімназистка, і грубоватий енергійний родич, по-своєму закоханий в науці Терешко, з нерозлучним Матюшою, і над усіми визначається постать талановитого недоучки Івана, що дає тон розмові і утворює теплий настрій в родині. Сцена різнобарвна, широка й захоплює слухача надзвичайно глибоко. Момент прощання сина-чиновника з простою селянкою-матір'ю під журний спів:

Ой буде ж нас, нене,
По горах, по долинах,
Та буде ж нас, нене,
По чужих країнах,—

набрав надзвичайної сили, навіть символічного значення. Здавалося, що це сам народ розлучається з найкращими своїми надіями, своїми улюбленими синами, що, здобувши освіту, линуть кудись на панські принади, лишаючи йому, темному, один смуток спогадів за коханими дітьми і таємний тихий жаль одкинутої й зневаженої материнної любові.

П'єса, як і завжди, пройшла з повним успіхом, хоч на цей раз виступали в ній нові в деяких ролях артисти. Роль старого батька, в якій раніш виступав д. Вільшанський, виконував д. Мироненко; роль дочки-гімназистки — молода артистка Жабко.

Не копіюючи своїх попередників у цих ролях, артисти дали оригінальні, цікаві постаті.

УКРАЇНСЬКА ТРУПА М. К. САДОВСЬКОГО

«ТАРАС БУЛЬБА»,

драма на 4 дії М. Старицького (по Гоголю)

Переробка для театру художніх повістей і романів, як відомо, дуже небезпечна річ, якою легко можна поспувати літературний твір і розхолодити те вражіння, яке робить на читача оригінал. Коли автор пише роман або повість, то користується іншими літературними формами, тримається цілком іншої планіровки, якої вимагає драматичний твір; щоб пристосувати роман до сцени, треба увесь художній матеріал, з якого його зоткано, розсукати по нитці і пересувати на нове, що найкраще зробити міг би тільки сам автор.

Повість Гоголя «Тарас Бульба», на нашу думку, найменш підходяща для сценізації, і вся невдячність цієї роботи виявляється завжди, коли ми бачимо згадану вище переробку на сцені. Тільки деякі окремі сцени (зустріч Бульби з синами, ніч під Дубном, смерть Андрія, смерть Бульби) і з участю М. К. Садовського в ролі Бульби й д. Мар'яненка в ролі Андрія піднімались до гоголівської сили й оновляли те вражіння, яке робить повість при читанні. Решта у п'єсі — це не художні картини й постаті, а звичайні ілюстрації до художнього твору. І коли дивитись на цю виставу як на звичайне ілюстрування повісті, а в даному разі од акторів, на нашу думку, нічого іншого

вимагати не можна, то своє завдання театр виконав цілком совісно.

Вистави «Тараса Бульби» дають добрі збори в театрі М. К. Садовського і мають між публікою багато прихильників, як мають своїх прихильників між читачами книги з малюнками.

«КРУТИ, ТА НЕ ПЕРЕКРУЧУЙ»,

комедія на 5 дій М. Старицького

Ця вистава мала той інтерес, що давала змогу видніше показатися молодим силам трупі, якими переважно була вона обставлена і які провели п'єсу з дружньою молодістю бадьорістю. (Брали участь добродії Корольчук, Мартинич, Коваленко, Мироненко, д-ка Хуторна й інші.) Цільно, енергійно була проведена роль сільського крутія-адвоката, бадьоро, з гумором — глухого бідового діда, правдиво й детально — хитрого й рухливого селянина-глита, чепуренько, граціозно — дочки й паймички адвоката.

УКРАЇНСЬКА ТРУПА М. К. САДОВСЬКОГО

«ДВІ СІМ'І»,

драматичні малюнки на 4 дії М. Кропивницького

Дуже цікава вистава одбулася в театрі М. К. Садовського 16 септєбря, коли, завдяки зменшеним цінам, з одного боку, і київській виставці — з другого, в театр мали спромогу й нагоду прийти багато селян. До самих перших рядів у театрі видно було селянські свитки й керсетки та хустки селянок; скрізь публіка спостережлива, уважлива, що забилася сюди, до Києва, з певною метою і ставиться до театру трохи інакше, ніж наш городянин.

«Дві сім'ї», що виставляли цього вечора в театрі, — побутові сільські драматичні малюнки, в яких поруч змальовано попсовану міщанською культурою сім'ю сільського дуки, з чадом завжди п'яного життя і з родинним безладдям, і другу сім'ю хлібороба-селянина, що збудував своє життя на старовинних селянських традиціях.

Головна дійова особа п'єси, Зінька, що марнує вік за нелюбом (Самвросем) і без надії закохалась у дівера (Романа), мало має типових рис, але у виконанні д-ки Ліницької, артистки надзвичайно сильної, яка дала декілька сильних драматичних моментів у п'єсі,— була яскравою й незвичайною.

Найбагатша, найтипівіша й найбільш закінчена роль у п'єсі — це Самврось у виконанні М. Садовського,— добродушний самодур, що під впливом своєї матері знущується над жінкою, хвастовитий задавака і широкий любитель «теплої» компанії і всякої галасливої пиятики. Ще в 1-й дії М. К. Садовський дав цілком закінчений характер цієї постаті, і в дальніших діях вже згадка про самого артиста одійшла на задній план, артиста не було видно,— він цілком потонув у своїй ролі, і на сцені жила правдива, вірна собі при всяких обставинах, цільна в найменших деталях постать безжурного самодура Самврося.

Глибоко продумано й правдиво грала д-ка Борисоглібська роль бадьорої молодиці, довічної горювальниці, дуже чутливої як до чужого горя, так і до чужих радощів.

Звертала на себе увагу тонкою детальною грою в маленькій епізодичній ролі бідової дівчини д-ка Жабко.

Слухала публіка п'єсу взагалі з великою цікавістю, і тут же можна було спостерегти вплив українського театру на селян, постаті яких рясно виглядають в антрактах між іншою публікою. В одному кутку збився гурток сільських кооператорів, змагаються із якимось скептиком за українську мову; до них підходить підліток-парубчак, чемно втручається в розмову і з скромністю меншого перед старшими і з гарячою вірою неофіта популяризує головні українські питання, і новою, надзвичайно переконуючою силою згучать в устах цієї дитини села відомі істини. В другому місці боязко купчаться дівчата, біля них крутяться два парубки — всі стиха діляться вражіннями — очі поблискують, радісні осмішки, червоні обличчя — мабуть, півчаки з якогось села або аматори. Тут же недалеко поважний селянин з великою бородою доводить якомусь панкові, що він і сам дещо розуміє в українській справі і надзвичайно мальовничо виходить у нього, коли він спокійним рухом однієї велетенської руки показує, як русифікація «підвернула» під себе Україну, а другою, не меншою рукою, знизу — як тепер Україна вивертається.

Все це боязко топчеться по кутках, отирає стіни, думає уважно, рухається ліниво, але пре од нього такою чорноземною силою, що поневолі стає на душі бадьоріше.

ГАСТРОЛЬ П. К. САКСАГАНСЬКОГО

ТРУПА СВІТЛОВА

«СУЄТА»,

комедія на 4 дії Карпенка-Карого

П. К. Саксаганський виступав у п'єсі в ролі Івана, старшого військового писаря. Перше, що приємно вражає у грі талановитого артиста, це — відсутність зайвої шатанини по сцені, штучної жвавості й фальшивої пози. Найбільші чари його гри — у внутрішньому напруженні творчої сили. Його жарти — не крикливі, показується у них людина з чуттям міри, людина, яка щиро шанує сцену і вдумливо ставиться до завдань артиста. Така фраза, наприклад, як: «чу-чу, свинота!», яку кидає Іван у 3-ій дії услід своїй, до мужика зневажливій пані-братовій, у д. Саксаганського зовсім не вражає грубістю; сказана з ноткою стриманого обурення, вона одчулася цілком заслуженою. Звертає також на себе увагу блискуча, натуральна вимова Саксаганського української мови, що нашим артистам дається взагалі дуже тяжко. Наша мова в устах українських артистів завжди хоч трохи скидається або на дядьківське патякання, або на штучну декламацію; у Саксаганського не помітно і тіні цього.

Гра П. К. Саксаганського, якого мені довелося вперше побачити на сцені, зробила на мене вражіння свіжої, молоді, надзвичайної сили на українській сцені, хоч ім'я його давно гримить серед широкого загалу.

Із партнерів гастролера слід одзначити д. Яремченка в ролі сільського учителя, гра якого приємно вражала витриманістю, спокоєм і інтелігентністю. Гарний міг би вийти Терешко у оригінальному виконанні д. Світлова, коли б не деякі «фортелі»; шкодив також грим під якогось мерця. Д. Чугай був трохи гарячий в ролі Карпа, витриманого селянина, до якого Іван і учитель ідуть навчатись робочої дисципліни; помімо цього гра його одзначалася ширістю і вдумливістю. Не вдалася роль Михайла д. Барвінському; помітно працю, помітно серйозне відношення

артиста, а гра виходила якоюсь мученою. Навіть на обличчі артиста з-під гриму помітне безсиле, безпорадне напруження.

Нудною, сірою, скрипучою вийшла роль Макара Барильченка у д. Шендрика. Чепурно пройшла роль гімназистки Василини (д. Ясинська). Тепло, хоч для студента трохи вахлакувато, провів д. Волинський роль студента Петра. Од Тетяни, Барильченкової жінки, завжди лишалося вражіння надто розв'язної молодиці.

Взагалі п'єса пройшла рівно, хоч трохи мляво. Найкраще місце у 2-ій дії — розлука батьків із сином, що, одриваючись од села, назавжди кидає рідну сім'ю, почало було навівати публіці відповідний глибоко смутний настрій, але д. Світлов сам зіпсував його немилосердно. Перед тим як під тихий спів «Ой буде ж нас, нене, по горах, по долинах» мала спуститись завіса, він раптом витяг за руку «Матюшу» до публіки: «Катай, Матюша, «Гуси!» І під регіт гальорки Матюша почав «катати». І сміх і гріх.

ПЕРЕКЛАДИ

З РОСІЙСЬКОЇ

М. ЛЕСКОВ

ЗАЯЧИЙ РЕМІЗ

(Спостереження, досліди і пригоди Онопрія Перегуда з Перегуд)

Стань, коли хочеш, на рівному місці і звели поставити кругом себе сотню люстер. В той час побачиш, що один твій тілесний болван володіє сотнею видів, а як тільки люстра забрати, всі копії зникають. Одначе ж наш тілесний болван і сам є єдина токмо тінь істинного чоловіка. Сія твар, як би обез'яна, образує лицевидним діянієм невидиму і приспосуду силу її божество того чоловіка, якого всі інші болвани сугь як би зеркало-видні тині.

Григорій Сковорода.

КОРОТКА ПЕРЕДМОВА

З одної сумної нагоди я досить довгий час одвідував лікарню для нервових хворих, яку в звичайній мові взивають «домом для божевільних». Вона така справді й була. За винятком кількох «іспитуємих», всіх хворих цієї установи вважали за божевільних і «невміняємих», тобто що вони не одповідають ні за свої слова, ні за свої вчинки.

Приходивши сюди з тим, щоб навідати одного з таких хворих, я непомітно познайомився і з багатьма іншими. Між ними були люди цікаві з того боку, що божевілля їхнє було майже непомітне, а проте, без сумніву, вони були

божевільні. Між такими був надзвичайно трудящий, до того дуже веселий і балакучий дід в баб'ячій пов'язці, на ймення Онопрій Опанасович Перегуд із Перегудів. Начальство установи, прислужники й всі хворі звали його «Панчішний фабрикант», бо він повсякчас, якщо не їв чи не спав, плів панчохи і дарував їх бідним. За прозвання «Панчішний фабрикант» він анітрохи не ображався, а навіть був ним задоволений, вбачаючи в цьому своє поклікання. Він був друг усім і фаворит, і його не кривдив навіть «Король Бриндохлист» — божевільна людина, величезна на зріст і з страшенною силою, що ходив у короні з шумихи й вимагав від усіх улесливої пошани, а непокірних перечіплював ногою і давав потилицьники. Перегудові він зробив це тільки один раз, першого дня, як той прибув до лікарні, а потім ніколи цього вже не було, він навіть боронив його, як свого «вірнопідданого болвана» і лейб-плетільника. Про те, через віщо Перегуд так потоваришував з королем Бриндохлистом, ще раз буде згадуватися в цій історії на своєму місці.

Перегудові було років за шістдесят. Він був дуже сильний, міцно збудований, присадкуватий і мав кругле обличчя, мов добрий кавун. Походив він із дрібної шляхти, що їх у Перегудах нараховували дуже багато.

Спочатку він не готувався до плетіння панчіх, а навіть «урвав собі надзвичайне образование» і «виконував надзвичайний обов'язок службовий вище всякого уявлення». У всьому цьому Перегуд остільки самого себе перевищував, що наслідок навіть «став сам для себе незрозумілий і дивовижний». Своїми переконаннями він був почасти честолюб, а почасти консерватор, а в житті любив «тишноту», та щоб «ніхто один сдному не насмілювався позу рожі* показувати». Маючи такі в собі здібності, Онопрій Опанасович Перегуд «найдивовижніше превозніс себе чином явлення істини» і потім «сам же себе найжорсточіше изменштовжив». Сталося це і дивовижно й сумно, проте Перегуд не нарікав на це, бо все це «походило од власної його дивної природи». А природа його була така, що він іще малим бігав сам за собою кругом діжки, уперто намагаючись сам себе наздогнати й випередити. Натурально, що людині з такими настроями завжди було невпокіжно, і дійшло до того, що він таки домігся, щоб ста-

* Очевидно, вираз обличчя.— Ред.

ти пожильцем дому для божевільних. Тут він і розповідав в цікавих для всіх розмовах повість, що зараз за цим ми її подаємо.

Та перше ніж переказати Перегудову повість, прошу дозволу дещо сказати про місце, де він жив і працював, а також про його походження.

I

Є на Україні одно велике і гарне село Перегуди. На думку тямущих людей, це село давно слід би було переіменувати на містечко або навіть і на місто. Тільки ж цього не можна зробити, бо «проти цього є закляття од старого Перегуда». А хто такий був старий Перегуд? Це треба пам'ятати, бо він був колись людина дуже поважна — козацький старшина й лицар: він хвацько командував полком і звався він Опанас Опанасович. На честь його всі його онуки й правнуки, що мають прозвання—Перегуди, чи Перегуденки, неодмінно потрапляють так, щоб їх діти мужеського роду були або Опанаси, або, принаймні, Опанасовичі.

Така вже поведенція, щоб молоде дитя завжди називали на дідову честь, бо дід його вартий.

— Я вам про його достометно можу розповісти,— казав, ізсுவуючи ковпака на потилицю, Онопрій Перегуд і розповідав довгу історію. З цієї історії я подам тільки найцікавіші витяги.

Прошу мене не осудити, що тут його й мої слова будуть перемішані до купи. Я дозволив собі цеє, щоб не все розтягувать так довго, як казав на гулянках Онопрій Перегуд. Багато дечого, що на його думку мало вагу, насправді мені здавалось нецікавим, і я його минав, бо було воно зовсім не до діла. Залишаючи хід подій, я одкидав повторення та іншу балаканину мрійного маніяка, що через неї оповідання було б занадто розтягле і неодмінно втратило б цікавість.

II

Полковник Опанас Опанасович, або «старий Перегуд», як його всі взивають, сам і заснував село Перегуди. Раніш там нічого не було, а потім стояв тільки млин—«мельниця»

по-російськи. Пам'ятаєте пісеньку: «Був та нема, та поїхав до млина», а кацапи співають: «Был да нетути, да поехал на мельницу». Дурноголова ж кацапузія, а бачте — так і мудрує скрізь, щоб усе на свій фасон переробити! Ну, та менше з тим!

А потім, ще пізніше, коло млина виріс Перегудів хутір, а ще пізніше, коли з божого призову люди понароджувались і населення помножилося, то стало вже й село. От тоді дід Опанас, закрутивши собі чуба, й почав витівати: накопав ставків, напустив риби з Остра, порозводив баштани та городи та й почав скликати жінок та дівчат на полоття та з ними разом, маєте собі, ще більше людей намножив. І стало тоді вже так багато християн, що хочеш не хочеш, а довелося і церкву для них збудувати й попа їм письменного дати, щоб вони в законі християнському жили та й те знали, якого вони роду й чим їхня віра краща від усіх вір на світі. Іначе вони не могли б відрізнити себе од литви й ляхів, а найпаче од лютерів та євреїв. Старий Перегуд все, що треба, й зробив: і церкву із дзвіницею збудував, і звідкілясь привіз попа Прокопа на диво, бо ця людина була показна. З вигляду — рослявий, пузатий, в червоних чоботях, а лице таке червоне, як у серафима, а що вже голос, та такий просторий, що навіть вуха од його затуляли.

Старий пан Опанас був така вже людина, що коли вже що починав робити, то робив до ладу, а як був він великий і вірний борець за православну віру, то й не міг терпіти ніяких недовірків і винайшов у Перегуди такого й пона, що не потерпів би ні лютерів, ні євреїв, ні, боронь боже, ляхів. Коли вже усю правду казати, то вони обидва не дуже поважали і «господ» москалів, і навіть ніколи їх інакше й не ззивали, як «чортові діти»; проте, щоб не накликати собі москаля у двір, вони одвертої боротьби з ними не заводили, а тільки господеві стиха молилися, щоб їх «сила божа побила».

В поведженні з підвладними людьми дідусь Опанас був хитрий-мудрий, а особливо з тими, що були цього варті. Перегуд не ховався з тим, що він щиро поважав тільки одне добре козацтво, і був такий йому вірний, такий до його чемний, що заволодів усією перегудинською козацчиною й вимудрував так, що всі тутешні люди ні розпливатися скрізь не могли, ні по дурному звичаю перемішатися з ким попало. Опанас Опанасович закріпачив їх

за собою й учинив себе паном над ними ще геть-геть до Катриних часів. Це зробив Перегуд ще за козацької старшини, що за нею добрі люди всі груди визітхали та й очі виплакали. І зробив він це за допомогою тієї старшини так чисто, що всі перегудинські козаки й не помітили, як та яким побитом їх почали писати кріпаками. А тих, що не хотіли йти до дідуся на панщину, то, щоб вони не опиралися, їх, вважайте собі, у панському дворі добре прострочили кого російськими батогоми, а кого рідною пугою, проте були в обох тих заходах і ціна й смак однакі. Ну, а як новим перегудинським кріпакам все цеє все ж таки не подобалось, тоді, щоб виправити їхні покалічені уявлення й освіжити одерев'янілий смак, до справи взявся піп Прокіп. Він правив служби в червоних чоботях і кожної неділі читав людям під час служби оте «Павлочтеніє», яке вбиває в голову людям віру, що вони раби і що вони живуть для того, щоб бути покірними своїм панам. А щоб було це міцно, навіки вічні, то й сталося оте зачаття, що не дозволяє селу Перегудам перейменуватися ні на торговельне містечко, ні на місто.

III

Перегудинські козаки не вбачали для себе втіхи в тому, щоб бути кріпаками і, скоштувавши батогів та пуги, зрозуміли, що це одне одного варте й що дома бунтувати їм немає змоги. Тоді вони пішли до Хаїма, щоб позичити в його кону червінців. Кріпаки подумали послати до Петербургу справедливу людину, що могла б доступити до цариці й довести їй або її великим російським панам, що в селі Перегудах було справжнє козацьке лицарство, а не кріпаки, яких можна продавати й купувати, ніби кримських невільників або яке бидло. Та перш ніж козаки договорилися з євреєм про гроші, довідався про це пан полковник і перелупцював усіх цих колишніх лицарів як сам знав, «одностайне пугою». А як він не любив абияк закінчувати всяку справу, то ще прирозумів, що б передбачити й надалі. Перегуд догадався, що може зчинитися, коли кріпаки набудуть розуму й грошей, і вирішив одвернути всяку можливу шкоду, знищивши спокуси. А як спокуси невілнним людям завжди подають люди вільні, то треба

було потурбуватися, щоб невільні з вільними близько не сходились.

І ось для цього благої пам'яті старий полковник наскочив із своїми хлоп'ятами й зруйнував єврейський дім, а далі й самого єврея вигнав із Перегуд і за вітром розвіяв його бебехи.

Після цього все як слід втихомирилось. Минуло немало часу, і козаки перестали зазіхати на те, щоб здобути собі назад лицарство. Тимчасом милосердний бог судив Опанасові Опанасовичу дожити літ життя його. Він дождався синів і дочерів, і синів од синів своїх і дочерів, про всіх про їх потурбувався, як справжній християнин, який знає, що заповідано в божому письмі, у святого апостола Павла, до Коринф'янів в другому посланні, в дванадцятому розділі, в чотирнадцятому стихові. Там сказано, що «не повинні бо суть чада родителям дбати за маєтки, а родителі чадам». І Опанас Опанасович додержав цього святого наказу: коли його працею, а божою волею, стало багато Перегудів і Перегуденків, то було вже для їх у старого полковника надбано багато всякого добра.

Коли ж усе земне було впорядковано і Перегуд побачив, що в житницях у його повно, а вік його доживається і «літа пройшли вже, як слід по закону», тоді став позирати й у «вишня». Одного разу занедужав він на живіт, та до того погано, що мало не повилазили йому всі тельбухи, тоді він пригадав і про «час волі божої». Він почав уявляти в своїй фантазії, «що тоді буде, як його козацька душа помалу, помалу та на останок і зовсім вискочить із тіла. Ой, не минути тоді йому того, щоб не зустрінутись із тими страшними-престрашними чортами та бісами, що намальовані в Лаврі на стіні коло печерної брами коло виходу... Гей, буде тоді з ними добра робота, дешево не одкупишся. А ще до того й гроші всі на землі остануться...»

Був він дуже сміливий, коли ж, знаєте, спаде кому на думку отака непокійна зустріч, та ще в недузі, то це, я вам скажу, не жарт. Спробував був Перегуд добре випити «на потуху» і міцно заснути, та все ж оте чортovinня і уві сні гонилося за ним. Перегуд бачив, як вони, зашумівши крилами, як у кажанів, ловлять його за чуба і тягнуть у пекло, а інші підганяють позаду огняними хлудинами.

— Борони й рятуй од цього, мати божа печерська!

Пан Опанас пробудився, зразу ж послав за попом у червоних чоботях і дописав у своїй духовній ще сто дука-тів на дзвін, щоб було його вилито з його «фігурою». Потім сказав тому пузатому попові Прокопові нишком якусь залятку і тут же при всіх скривив пику та й умер. Отакий був його кінець. А як принесли його в церкву, всі хотіли його побачити, бо він був одітий в червоний жупан, а пояс із золотими квітками, та піп Прокіп не дав і подивитись на полковника. Він виліз на амвон, махнув рукою на труну, сказав: «Закрийте його швидше: хіба ви не чуєте, як засмерділо». А коли віко накрили і червоний жупан Перегудів сховався, тоді піп Прокіп на весь голос почав воздавати славу Перегудові і так казав:

— Братія! Всі ви його знали, та не всі ви тепер знаєте, що оцей наш пан Опанас заповідав, бо то була велика його таємниця, що він мені її сказав тільки в останній його час. Він волів, щоб я вам про це сказав над його труною, і щоб усі ви мені повірили, бо я є муж в такому освященному сані, що присяги приймати я не можу. Всі ви мені повинні йняти віри по моїй ієрейській совісті, бо вона є освященна. І тому я питаю вас по доброму: чи вірите ви мені, чи не вірите? Кажіть просто!

І всі як один одповіли:

— Віримо, панотче, віримо!

А отець Прокіп похитав головою, сльозою вмився, потім витер долонями обоє очей і сказав, скривившись:

— Спасибі вам, дітки мої духовнії! Ой, спасибі вам, що ви мене, недостойного, так утішили, хоч я раніш по очах ваших бачив, що ви ймете мені всякої віри, істинної і нелицемірної, і нелицеприятної, і плодоносящої і добродіющої. Так знайте ж за це, всі люди божії, що цей старий наш пан і благодітель, що його же ховаємо, в останньому часі життя свого схилився до мого уха, а потім на груди, так що мені од його аж порохом і смородом смертельним повіяло, і він у той час сказав мені... Слухайте ж! Усі слухайте! Бо це слова вже все єдино як із того світу... То він сказав так:

«Панотче! Як будуть мене ховати, скажи тоді всім людям, що я їх заклинаю, і всіх моїх родичів, і нащадків на вічні віки, щоб ніколи не було у нас, у Перегудах, ні єврея, ані католика! От! І щоб не було у нас ні католицько-

го костьолу, ні єврейської школи. А щоб була у нас завжди одна наша істинна християнська віра, і повинні всі в цій вірі сповідатися у тебе, Перегудинського попа, і тобі признаватися про все, хто й що думає. А хто цього святого заповіту не доконає і потаїть що-небудь, то буде часть його со Іудою, який сидить на колінах у самого головного чортяки в пеклі з капшуком у руці, й жаритися в сірці».

Тут піп Прокіп підняв руку і забожився, що він це не вигадав, а що так істинно говорив полковник.

Цьому всі довго вірили, а потім стали з'являться вольнодумці і починали казати, що панотець Прокіп ніби не завжди каже одну чисту правду, а іноді, прости його господи, і добряче таки брехне. І от через це трохи ніби бере сумнів: чи правда, що старий Перегуд поклав закляття, чи, може, то отець Прокіп, поздоров його боже, сам од себе вигадав, щоб тільки йому одному бути єдиним за все село у бога жалібником.

І як пішло таке еретицтво по людях, то, натурально, що страх божий одкидали пріч і незабаром «часті со Іудою» уже так що й зовсім не боялися. І тоді почали налазити в Перегуди євреї і католики, щоб тут купувати місця і ставити собі будинки на базарі, а потім, звичайно, вони почнуть стругати столи, штани шити, та чоботи, та шапки лагодити, та пекти бублики, та грати в шинку у скрипочки, та й доведуть Перегуди до того, що всі чисто тутешні християни понапиваються і понабивають тверезим євреям носаті піки, а тоді за їх, чого доброго, доведеться ще й одповідати, ніби й за справжніх людей. Проте, незважаючи на всі хитрощі, Перегуди все ж мали змогу легко зробитися містечком, коли б всі перегудинські дворяни самі поміж собою не пересварилися. А які на світі були перегудинські дворяни і скільки їх було, про це Онопрій Опанасович не знав напевне, і всіх їх описати не можна. Досить тільки сказати, що всі вони сварились і намагались один одному дошкуляти й надокучати. Окремо з їх треба назвати тільки найповажнішого — то був Опанас Опанасович, що вивів свою фамілію в люди, покинувши домашнє байдиківання і служивши десь в комісаріяті, в першій чи в другій армії. Цей збільшив свою житницю і, мавши єдиного сина Дмитра, дав йому таке превисоке виховання в московському пансіоні Галушки, що цей молодець научився про що завгодно говорити по-

французьки. Після того його незабаром оддали служити на митницю, де він служив почесно і мав чин колезького радника. Там він надбав собі грошей та й вийшов в одставку на пенсію. Бувши ще на службі, Дмитрій Опанасович Перегудов взяв законний шлюб з родичкою свого начальника Матільдою Опольдівною, що про неї казали, ніби вона нікому зовсім і не родичка. Та це ваги не має, бо як тільки Перегуд приїхав до себе в село, жінка його не вподобала тутешнього життя і швидко втекла од його жити в Мітаву. Дмитру Опанасовичу не було вже з ким розмовляти по-французьки, проте він швидко надумав, як цьому лихові запобігти. Про його вчинки далі й чекає нас коротенька повість.

Другий же видатний перегудинський дворянин був, коли хочете, той самий Онопрій Опанасович Перегуд, що я зазнав його в домі для божевільних. Далі уже він сам буде розповідати вам про своє життя, досвіди й пригоди.

Онопрій Опанасович — зовсім іншого виховання, ніж Дмитро Опанасович. Онопрій не досягнув московського Галушчиного пансіону, та зате він у своєму вихованні улучив щось інше, до того далеко цікавіше. Ось він тепер перед вами: він вирівняв на колінах своє плетиво й почав говорити.

— Прошу уваги.

V

В моєму житті було всього дуже багато, а найбільше оригінальності й несподіваності. Почну з того, що так учитись, як я вчився, навряд щоб кому іншому із освічених доводилось. А я все ж таки ще й вийшов у люди і, зважайте, яку зразу посаду добув: і судив, і допитував, і немало користі зробив, і жив би довіку так, коли б не романс: «И, может быть, мечты мои безумны...» Ах, слухайте, я ж учився всіх наук в архієрейському хорі! Чого ви хочете! А як я звідти попав просто на цивільну посаду, це теж знаменито. Треба тільки неодмінно знати вам хоч трохи, яке в нас село Перегуди, інакше ви нічого не зрозумієте з того, що буде далі про мого отця, і про рибу мене, і про мого благодіятеля архієрея, і як я пристав до його, і як він мене влаштував.

Воно, тобто наше село, бачите, зовсім, як пишуть у

романах, розташувалося в чудовій, як мальованій, місцевості, там, де єдналися чи спливались дві річки, обидві не варті того, щоб їх згадувати за їхню нездатність до судоплавства.

І є у нас в Перегудах все те, що прикрашує всіма улюблену країну — Україну: є сади, є стави, є тополи, і білі хати, і браві парубки, і чорнобриві дівчата. І всього люду там тепер наплодилося більше, ніж три тисячі душ, що живуть у біленьких хатках. Про нашу Україну багато вже писали такі великі пани, як Гоголь, і Основ'яненко, і Дзюбатиї, а після їх мені немає вже чого й сунутись. Особливості ж, що були в нашому селі Перегудах, склалися з того, що в нас у одному селі та було, дякуючи богові, аж одинадцять поміщиків, а у їх одинадцять садиб, і всі будиночки по більшості стояли вікнами до великого ставу. Влітку в цьому ставу іноді купалися перегудинські пани, дай їм, боже, здоров'я, а од цього разом бували й неприємності і задоволення, бо критую полотном купальню завів тільки оний вихованець Галушчиного пансіону Дмитрій Опанасович, бо у їх, після того як виїхала до Мітави їхня законна жінка, завжди були доброзачні економки, а тому Дмитрій Опанасович, маючи ревнивнє почуття, не бажав, щоби інші люди на сих дам позирали. Господи мій! Нібито вже їм од очей щось подіється! Ну, а всі інші перегудинські пани на такі витребеньки не втрачались, а купались собі просто з бережечка, де краще виходити з води, та й не закривались, бо що в тому за таємниця, хто з чим од господи сотворений? Це ж і є в тому тайна господнього творіння, що поділяє чоловічий рід і жіночий. А людині немає чого тому дивуватися та мудрувати, бо не дурно мудріший глаголе в еклезіасті: «Не мудруй багато, да не коли ізумишися». І справді, були в нас такі пани й пані, що, бувало, як роздягнуться і почнуть увиходити у воду, то краще не дивись на їх, «да не ізумишися». Проте наші того не боялися, а інший навмисне один одному таке робили, що коли один із гостями вийде на балкон, то другий, що ним незадоволений, навпроти стоїть голий, а коли на його не дивляться, то гукає: «Уклоніться бабуні та поцілуйте ручку».

Перегуди й Перегудівни — все це люди терплячі, вниктом був тільки я, бо, кажу, в своєму вихованні в архієрейській півчі мав особливе підготування.

А зараз, прошу вас, буде вам мова про моє виховання,

що про його ви, напевне, ніколи й не чули, а тепер довідається про все зразу, як було воно, і головне — зовсім несподівано і, вважайте собі, з невідходящого приводу — з-за риби мене.

VI

Тільки ви пробачте, що я про це почну вам із мирних, наймирніших часів, з мого найщасливішого дитинства, коли я пробував коло моєї матусі і скрізь ходив за ними по господарству, їв солодкий шум з варення, що вони найсмачніше варили, плів за їх доглядом для себе панчохи та рукавички. Тоді мені здавалось, що мені нічого більше й не треба, ніякого багатства, ані знатності, аніяких сторонніх благополучій і велелешій. Думав, що й прохати у бога чого-небудь гріх інакше, як так: «Сповняй еси, господи, наше всяке животне благоволеніє», що про його сказано в молитві по трапезі. І справді, зважайте собі,— здається, що коли людина найдена і їй тепло, і вона може мати добре товариство, ну то чого ж їй ще треба! Звичайно, є невдячній й злослівій, що їм усе мало,— ну, так у нас таких не було. Матуся моя, проте, були не з Перегудинських, та все ж таки теж непоганого дворянського роду, а з бідності життя своє проводили дуже просто. Татуня вони дуже любили, та й не можна було не любити його, бо татуньо мій був сильно молодець. Зовсім не такий, як я! Еге! Де там: нема чого й рівняти. Я якийсь опецькуватий та присадкуватий, а він був як той явір високий. І чином теж був він майор і вийшов в одставку, мавши рани, з пенсією, що йому видавали по сім карбованців щомісяця з казначейства. Без цього нам було б, може, й дуже скрутно, як і іншим Перегудинчанам, ну, а з пенсією ми жили добре, і матуся завжди, бувало, казали мені:

— Ей, Онопрійку! Шануй свого тата, бо ти бачиш, скільки нам платять за його кров: ми маємо змогу і чай пити, а он у інших, так і до м'яти немає сахару.

Так ми й жили у всякій богові вдячності, і як родителі мої були побожні, то як вийшло мені сім років, матуся одвели мене до попа на сповідь. А піп тоді був у нас Маркел, Прокопів зять, бо Прокіп помер, і був той Маркел дуже хазяйновитий і превеликий хитряга, і він навмисне спитав у мене:

— Чи не крав ти, хлопче, огірків або кавунів на баштані?

А як мати мене навчали відповідати по правді, то я йому й одповів:

— А то як же, панотче! Крав.

Він каже:

— Молодець!.. Бог простить — це діло дитяче.

А потім щось згадав та й питає:

— А чи не крав ти часом і на моєму баштані?

А я й одповідаю:

— А то як же, панотче, крав з іншими хлопцями й на баштому.

А він тоді вхопив мене зразу за чуба та й почав так трясти, до самого долу пригинаючи, що я тільки тим і врятував себе, що дав йому під епітрахіль у пузо, і насилу од його вирвався і, плачучи, жалівся на тее своєму татові й мамі. Татуньо хотіли за це бити попа, тільки коли вони зійшлися, то замість битись настало поміж ними оте самеє «животне благоволеніє». Спричинилося до цього тее, що тоді саме настановлено у нас нового архієрея, а він був татуні моєму товариш по школі і лагодився він церкви об'їжджати. А тато взяли та Маркелові попові тим і похвалилися і сказали йому:

— От я тебе вельми наб'ю, та й нічого не боюся, тобі буде звелено мовчати проти мене. А то ще й парафії позбудешся.

Тоді піп Маркел, як тільки це почув, так і каже татові:

— От тепер я й бачу чисто все, що дурно ми сварилося. Коли таке діло, то хочте бийте, хочте — милуйте, а я проти вас не піду, а коли ви з нашим архієреем знакомці, то нехай од цього нам обом буде все добре.

Татуньо йому й одповідають:

— Поясни, що ж таке. А архієрея я знаю добре: ми в бурсі з ним спали поруч і разом ходили кавунів красти.

А піп смикнув себе за бороду та й одповідає:

— Звольте ж вам за це подарування: ось вам перше, що зволите взяти, це на жупан сукна і хунт грецького мила дружині вашій, щоб шкура пом'якшала.

І подає і сукно і мило.

А тато йому й одповідають, що «що ж це ти подаєш та й поясняєш, за віщо твое угожденіє, а сам уже, бач,

думаєш, як би з милом під мене підплинути. Отакі і всі ви, духовні, хитрі. Та я ще не забув, як твій тесть над труною мого діда його волю з амвона вигукував; а може, то все були брехні, що він сам хотів випхати з Перегудів євреїв, а потім, коли вже євреїв не стало, то він почав сам давати гроші на проценти, а тепер і ти за ним слідом пішов».

Маркел каже:

— От про цеє й мова.

А тато кажуть:

— Та що там за мова! Нема про що й казати — страм! Єврей брав тільки по одному процентові у місяць, а ви берете дорожче єврейського. Це, братику, не милом пахне.

Маркел відповідає:

— Ну, а коли не милом, то я подарую вам ще великого глинястого індика. Що тоді буде?

— І індик не pomoже.

— А коли ще разом із ним і дві індички?

— Я глинястого пера в птиці не одкидаю, бо вона мені ік двору так, як було б і теля світлої масті, проте все ж правда дорожче, що ти розоритель.

— Ну, добре! Нехай вам буде правда всього дорожча. Робити нема чого: я вам додам іще й теля. Володійте, бог з вами. З його буде швидко добра корівка.

— Ну, це коли ще вона там виросте.

— Е, ні, не кажіть так: виросте й буде дуже добра корівка.

— Та коли ж? Скільки на це дождити! Та й як його молоко її пити, коли згадаєш, що це не за одну правду, а ще й за кров дитячу взяв.

— От уже вчепились ви за ту дитячу кров, та ще за ту, що й не було її!

— Ба! Як же то не було її! Ви ж скубли за чуба мого сина! А цього на сповіді не дозволяється.

— Ото ж бо велике діло, що я поскуб за чуба хлопця на сповіді, що він у мене кавуни крав: він од того росте, а ви од корівки молоко будете пити.

А тато сказали:

— Цього не можна.

— Чому ж не можна?

— А ви хіба не читали в патріаршому заповіті, що після того, як продали Йосифа, то не всі його брати

проїли гроші, а купили собі та жінкам своїм чоботи з свинячої шкіри, щоб не їсти ціну крові, а топтати її.

— Ну, та вже розумію, розумію. Ще й топтати щось хочете. Ну, то нехай уже буде вам що й топтати, нехай буде по-вашому: я вам додам ще й підсвинка з усією його шкурою, та тільки попереджаю вас, що коли ви мене од всенародного озлоблення не обороните, то ніякої користі не набудете, а коли обороните, тоді все, що я вам обіщав,— все буде ваше.

Тоді татуньо сказали йому:

— Ну йди, і веди до мене індика, і теля, і підсвинка. А всі видатки — на твій рахунок.

Піп повеселішав. Що там ті видатки!

І почав він прохати тата, щоб тільки він пригадав і сказав йому: що саме особливо поважав архіерей колись раніш у житті. А тато штовхнули рукою його в живіт, кажуть:

— Еге! Дивись, який хлюст! Оце так візьму я тобі та й скажу про це! Мало чого хіба ми любили тоді з ним, в оні молодецькї роки, та тепер же в такому його сані не все тее й годиться.

— Ну, а в харчопитанії?

— В харчопитанії він найбільше улюбив, як і загалом усі духовні, смажену поросячу шкурку, проте і цей смак він, напевне, повинен облишити. А ти краще не полілуйся та злітай в місто і довідайся про теперішні його уживання у прислужника.

Піп Маркел швидко змахав і, вернувшись, сказав: «Тепер владика над усе поважає юшку з розгніваного м'яса». Зразу ж вирішили для цього знайти й придбати цю рибу і привезти її живую і зав'язати її дратвою за жабри, пустити її гулять у ставок і так її виховувати, поки не приїде владика, і тоді її витягнути на суше, і принести її в кориті, і угнівляти її поступово різками, а коли вона до краю розсердиться і печінка у неї опухне,— тоді вбити її і зварити юшку.

Татуньо написали архіерееві листа на великому аркуші, проте з невеликою пошаною, бо така вже в їх була військова звичка. В короткому, жартовливому тоні було написано привітання й запрошення, що коли він приїде до нас у Перегуди, то щоб не забув, що тут живе його давнішній камрад, «що з ним їх обох колись в одній мірі у бурсі палями бито і за чуба скубано». А в кінці листа

додано прохання: «не погордувати нашим хлібом-сіллю і заїхати до нас їсти юшки з печінкою розгніваного мене».

Уважайте ж собі, які з цього зчинилися наслідки!

VII

Одвезти татусів лист додому владиці спокусився сам піп Маркел, бо в ті часи посилати їх поштою поважним особам вважали нечемним, а до того піп мав на думці сам довідатись про що-небудь корисне для його. І справді, коли він вернувся, то привіз багато дечого цікавого. Було навіть дивно, що за такий недовгий час він успів побачитись з багатьма особами з архієрейського штату, багатьох із їх умудрився пригостити. Пригощаючи, він увесь час розпитував про архієрея і зробив висновок, що архієрей — людина з розумом високопросвіщенним, проте дуже вахлакуватий. Це стверджувалось і його відповіддю, що швидше скидалася на резолюцію і була написана на власному батьковому листі. Зміст цієї відповіді був такий: «Ну й добре: готуйся — приїду».

Тоді почалася чудасія, бо гордий із свого майорства татусь мій аж ніяк не був задоволений такою вахлакуватістю. Він зразу ж випустив на волю козацьке слово і дописав на листі: «Не буду готуватися — не їдь», і послав лист назад, навіть незапечатаний. Та архієрей, людина добра й благорозумна, дійсно був вартий свого велеліція — він за те не розсердився, а в свою чергу вернув листа з новим написом: «Не ожерсточайся, сказав — буду, ну й буду».

Тут мій татуньо, маєте собі, навіть розчулилися — лягнули листом по столу і гукнули:

— Сто чортів і один диявол! Йй-богу, він іще добрий хлопець!

І татуньо звеліли матусі подати собі великий келих вина і, випивши його, сказали: «Це за доброго товариша!» Потім казали матусі приготувати слив'яні смокви, а попові Маркелові звеліли добуть мене. І все це було благочасне виконано. Панотець Маркел привіз у діжці велику-превелику рибу мене, що вони вкупі з становим одняли її у єврея, який дожидав до себе благословенного цадика. Як тільки рибу привезли до нас, то зразу було звелено нашій прислужниці бабі Сидонії, щоб вона

спряла з овечої вовни міцну мотузку, а потім панотець Маркел і мій родител ь зав'язали нею рибу за жабри й пустили її плавати в чистий ставок. Другий край мотузки прив'язали до верби, що над водою стояла, а людям наказали, щоб цієї риби ніхто не насмілювався вкрасти, бо вона вже посвячена і «дана є архієрею». І що б же ви думали, як на це всі одказали!

— А одказали ось як:

«О, бог з нею! Хто ж її буде красти!» А проте взяли й украли... Та ще коли вкрали! Перед самим тим днем, коли архієрей поволив прибути до нас у Перегуди. Ой, та й було ж тоді переполоху! Ой-ой, боже мій! І тепер, як тільки про це згадаєш — мурашки по тілу побіжать... От, їй-богу!

А ось зараз ви ж і побачите, як у цій шкоді все обійшлося і що з того вийшло, щодо мене міркуючи.

VIII

Дивовижна історія з крадіжкою риби виявилася так: хотіли її витягти, щоб почати її угнивляти різками, аж зразу мотузка, що ходив на їймень, так порожня й телепнулась — була перервана. Хто украв мене — ніяк не можна було дізнатись, бо у нас щодо цього були дуже меткі хлопці і щодо їстівного були злодії добрячі, не боялися навіть самого бога — не то що архієрея.

А поелику до приготування їжі часу осталося небагато, то слідство і розшук про винуватих у злодійській крадіжці оної найсмачнішої риби були залишені, а зараз же у ставок закинули волок і оним, на щастя, витягли величеньку-таки щуку. Родителі мої й вирішили приготувати «по-єврейському», з шафраном і узіомом, бо татуньо пригадали, що раніш любив архієрей і цеє. Та що було несподіване, так це те, що після того як була оглянута церков, зразу запрохав архієрея до себе в гості інший наш поміщик, Финоген Іванович, що його татуньо мій дуже не злюбили за його нахабності. Цей поміщик вискочив в церкві на солею в якомусь, дідько його знає, не властивому йому мундирі, вхопив владика за благословенну його десницю і возгласив нібито од святого письма: «Жив господь і жива душа твоя, аще оставлю тебе!» І так сміливо держав і волік за собою архієрея, що той сказав йому: «Та одійди ти геть од мене! Чого причепився?» Потім

іще якось нагукав на нього, проте обідати поїхав, а наш обід, хоч і без мене, та гарно зготовлений, залишився в погордуванні. Татуньо мій за це страшенно розлютувались і послали в дім до Финогоя Івановича спитати у архієрея: що це має означати? Архієрей одповів: «Нехай дожидає».

А побідавши у Финогоя Івановича, владика вийшов, сів та й поїхав знову не до нас, а до Олени Якововни, що теж прилипла до його, як шевська смола. Татуньо тоді послали хлопця довідатись, що там робить архієрей, і хлопець сказав, що він знову сів обідати. Тоді татуньові здалося це за таке бешкеття, що він гукнув на хлопців:

— Дивіться мені — не смійте пускати його до мене в дім, коли він над'їде!

А сам, щоб запал свій прохолодити, звелів одному хлопцеві взяти простирадло і пішов до ставка купатись. Він навмисне почав роздягатися просто перед будиночком Олени Якововни, де тоді сидів на балконі архієрей і три дами, попиваючи вже каву. Архієрей, як тільки побачив мого рослялого татуню, так і сказав дамам:

— Як ви не приставляйтесь, що нічого не бачите, та я цьому не вірю: цього не можна не побачить. Ні, краще аз возстану і піду, щоб його присоромити.— І зразу схопився, надів клобук і поїхав до нас, понад ставком. А на балконі в Олени Якововни дівчата показували на його і кричали до нас: «Швидше одягайтесь, пане, до вас хорхирей іде!»

А в татуні і за ухом не свербить — і не думав хапатись, стоїть собі в воді та ніби аж посміхається, дивлячись на архієрейську карету. Архієрей під'їхав і зразу спинився коло нас, висів із карети і просто пішов до татуня і зовсім весело гукнув до їх:

— Що це ти тилищем світиш? Чи ж у тебе зовсім сорому немає? Старий безстрамнику!

А тато одповідають:

— Добре, що в тебе є сором! Де обідав?

Тоді архієрей ще простіше спитав:

— Та що ж ти, дурню, бешкетуєш?

А татуньо одповіли:

— Од такого ж дурня чую!

Тоді архієрей посміхнувся, сів на ослінчик і сказав:

— Чи довго ще будеш ти, грубіяне, лютувати? Соблюди при невіждах чемність! — Сказавши цеє, гикнув, звів

свої очі на хмари, що збиралися кругом сонця, і промовив по-латині: *Si circa occidentum rubescunt nubes, serenitatum futuri diei spondent* *. Це має для мене значення, бо я обіщав і повинен з'їсти у тебе обід і поспішити на завтрашній день освящати каміння. Виходь швидше на суше і пошли, щоб швидше приготували твого мене, що ти ним стільки вихвалявся.

Почувши це ущипливе слово про мене, татуньо засміялись і одказали, що мене вже немає.

— Поки ти по-латині збирався, добрі люди божі поруському його украли.

— Ну, й на здоров'я їм! — одповів архіерей. — Я вже багато дечого їв, а вони, може, ще й голодні. Ми з тобою згадаєм про старовину і чим доведеться задовольнимо своє животне благоволеніє. Не те має вагу, що з'їси, а те, з ким з'їси.

Почувши, що він добре каже і що погоджується ще раз обідати, татуньо швидко із води вискочили і вирушили обидва з найкращим миром, що більше ще постановився од того, що архіерей все знову їв, що перед ним не становили, а ївши весело жартували із татуньом, пригадуючи про різні веселящі речі, як ось про київські пироги в Катковському шинку і про поросячу шкурку, а потім татуньо, може, через те, що вжили трохи занадто питія, спитали запитанням ніяковим: «Чого це ти, мовляв, про неповинні втіхи, що були у світі, отак прямодушно пригадуєш, а сам тим світом погордував і оцей чорний цебер на голові надів?»

А той і на цеє не гнівався й одповів:

— Облиш уже це, чоловіче добрий, та краще й не згадуй. Що з того за користь, коли будемо говорити про те, що не вернеться? Ось що я тобі скажу: за життям в миру я не шкодую, бо в йому повно суєти, і все єдино, як і наше, воно далеке од священної тишноти філософії; та зате в нашому званні хоч зірки на перса легосніше ниспадають.

— Оце-то правда, — сказали татуньо, — а зате од вас немає племені. — І далі почав говорити, як він бачив у грецьких ченців, що в їх є «геронтеси» і як вони, ції геронтеси, часом навіть пантофлею б'ють...

* Коли хмари червоніють на заході, провіщають вони ясну погоду наступного дня (лат.).

Аж тут матуся, що слухали розмову, засоромились і сказали:

— Ах, ваше преосвященство!.. Та, звичайно, все найкраще так, як ви кажете! — А потім повернулись до татуня й їм сказали:— А ви, дусю моя, своє настановлення облиште, бо писано є, що «і маючі жени хай живуть, як не маючі...» Хто ж має що-небудь проти цього сказати, що як зорі на перса вам ниспадають, то це так і слід їм ниспадати і по закону і по святому письму. А ви мужа мого не слухайте, а ось заспокойте мене в тому, в чому я вас духовне прохати про господа маю.

Татуньо сказали:

— І, напевне, це, дусю моя, у вас якась дурниця!

А матуся одказали:

— І навпаки, дусю моя, це не дурниця, а зовсім те, що всім треба знати, бо це скрізь може трапитись.— І зразу по цьому розповіли архієреєві про те, що в їх є в сумлінні, а це було ось що: коли перед минулим великоднем обмітали пилюгу з стелі, а найпаче по кутках, то у вітальній кімнаті упав образ всемилостивішого спаса, і от цеє лежить у неї на душі, і вона всього боїться і не знає, як треба до цього ставитися.

Архієрей же терпляче вислухав її, трошки подумав, а потім сказав, починаючи з кінця.

— На дискурс ваш одповім спершу з кінця, як про цеє є написано десь у книгах історичних: повір'я про ікону, що впала, пішло з Риму, з часів поганських, і відоме з того випадку, як перед загибеллю Нерона дари впали під час жертвоприношення. Це — примітка поганська і християнам йняти віри їй недостойно. А щодо причини бувшого у вас випадку, то раджу вам кожного року хоч один раз передивляться мотузочки, що на їх привішано речі, та щоб слуги ваші, обмітаючи, не били їх дуже щіткою. І тоді падати не будуть. Розкажіть про це кожному.

Матуся мою це ще більше здивувало, бо вони були дуже сильно віруючі і неодмінно хотіли, щоб їхні заботони усі вважали за найсвятішу істину. Так уже водиться на світі, що всі жінки всякого звання люблять вважати за віру всі свої дурниці. І архієрей розумів, яка незручна з ними трактація, і для цього просто із поганського Риму зразу перенісся до хатнього господарства і спитав: «Чи вмієте ви готувати на зиму пурмидори?» А переговоривши про це, перекинув мову на мене, і ось оця його

найжахніша увага мала вельми поважні наслідки для мого життя. Кажу так через те, що коли б не було згадано про ту, що впала, ікону, то не було б і розмови про неї і не було б після того несподіваних наслідків.

IX

Бувши по своїй натурі одночасно богослов і реаліст, архієрей не шанував «созерцання» і не любив, щоб інші люди залітали в мудрування, а завжди охітніше звертав із філософської суперечки на дійсні потреби. Так і тепер: невеликі достатки мого татуня не втекли, очевидячки, од його спостережливого зору, і він сказав:

— А що, *collega* *, як мені здається, ти не забагатів?

А татуньо відповідають:

— Де там у чорта забагатієш! На трудові копійки рокового псалтиря не замовиш.

— Отож бо й то, а поки тобі до псалтиря, то, я гадаю, і дітей дуже тяжко виховувати?

Татуньо одказали, що тим тільки й добре, що в їх дітей не багато, а всього один тільки син.

— Ну та й свого одного треба в люди вивести. Вчити його треба.

А коли довідався, що я вже вчився в дяка, то спитав у мене: що було в шкіні свіденія? На це я одповів, що там були скрижи, жезло Аваронове і чаша із манною кашею. І архієрей сміявся і сказав:

— Не журись; ти більше знаєш, ніж інститутська директриса.—І до того розповів іще, що коли в інституті спитав у панночок, який член символа віри починається з «чаю», то ні одна не одповіла, а директриса сказала: «Вони підряд знають, а на куплети поділяти не можуть».

І знову всі сміялись, а матуся сказали: «І я теж не знаю, де там про чай». А коли архієрей довідався, що я маю гарний голос, звелів мені що-небудь заспівати — який-небудь тропар або пісню, а я заспівав йому дуже пустого вірша:

Сею-вею, сею-вею,
Пишу просьбу архирею.
Архирей мой, архирей,
Давай денег поскорей.

* Товариш, колега (лат.).

Родителі мої засоромились, що я оце саме заспівав, а я, навпаки, тому його заспівав, що я цієї пісні навчився од мого учителя дяка. Та архієрей нічого про те не дізнався, а тільки ще веселіше засміявся і, похваливши мій голос, сказав:

— Облиште докоряти дитя. Мені рішуче поза його рожі подобається, і я полюбив його за його неповинність. А ви мені скажіть краще, куди ви його думаете оддавати?

Татуньо одповіли:

— Ё, та чого там поспішати! Нехай іще він підросте, а потім я покорюся Дмитрові Опанасовичу і попрохаю у його листа, щоб хлопця прийняли у прикордонну сторожу — там можна наживатись.

А архієрей одказав:

— Крий тебе боже! Що це за втіха — послати сина в ловильники. Ось прочитай-но, що про їх у книзі Еноха написано: «Очеса їхні, яко свічі погаслі, і зуби їхні вишкірені». Чи вже ж ти хочеш такої слави племені своєму! Ні, да не буде так. А щоби не даремні були мої сожалощі, то знову повторюю: мені його поза рожі подобається, і я пропоную вам взяти цього вашого сина до себе для поповнення півчі. Чого вам ще кращого?

А до цього ще обіщався одягати мене й обувати і содержувати й навчати усіх наук на особливий скорочений манір, «як принца», бо на такий же скорочений манір тоді з малолітніми співаками науки проходив особливий інспектор. Матуся цього не зрозуміли, але татуньо зрозуміли, і коли матусі пояснили, тоді й їй уподобалось, а найбільше їх привабило, що архієрей обіщався висвятити мене в стихарі, і після того я неодмінно братиму участь у церемоніях. Це вже остільки стало привабним у фантазії матусі, що вони навіть заплакали од щастя бачити мене в облаченні і парчовому стихарі, і, напевне, уявляючи мене «мало в чому умаленого од ангел» і в наближенні до найвищого неба, що звідти вже матиму змогу дещо й сородичам своїм з неба на землю скинути. І тому, коли ще татусь думали, матуся перші погодилися оддати мене у висвяту, а татуньо і тоді ще вагались. І тоді архієрей сказав йому:

— Повір мені, що духовна служба од усіх найкраща, і немає щасливіших на світі, як ті, що мають духовні посади, бо буває, чи в горі люди, чи в radoшах, духовні все собі од їх дещо мають. Будь розумний, не тікай од цього

для сина, бо Росія ще така, що довго із цього коловороту не вийде.— Проте татуньо все ж таки і тепер хотіли на своєму поставити й сказали:

— А де ж тоді візьметься покоління для стражів?

Архієрей одказав:

— А тобі що до того! — і знову вчитав од Еноха: «Видів аз стражі, стоящі, яко аспіди, і очеса їхні, яко свічі потухлі, і зуби їх вишкірені». Порівняй тепер, чи таке ж життя в духовних, де сповнюється всяке животне благоволеніє... А я ж твоє дитя поверну мирно од честі до честі і які хочеш, такі я й дам йому посади. Я зроблю з його й книгоносця, зроблю з його й свіщника й за посошника його настановлю, і буде він світити у всіх осіб перед очима, посеред храму, а не те, що порубіжний чи прикордонний сторож....

Тут уже й татуньо не витримали, а матуся піднесли вгору руки й заголосили:

— Ой боже мій! Боже мій милий! І звідки мені такеє, і чи доживу я до цього! Не кажіть уже нічого, ваше пресвященство, бо я вже й так почуваю, яка я з усіх матерів богообранная й превознесенная. Беріть мого сина: я бажаю, щоб було так, як ви кажете, щоб він перед усіма серед дня свічою стояв і світив! Та нехай уже і ту книгу подержить, що ви читаете! Вам що? Аж можна?

Архієрей усміхнувся й промовив:

— Можна!

А матуся казали далі:

— Я знаю, кажуть, що на цьому світі все можна, і зараз піду і поскладаю йому білизну, щоб він з богом та з вами разом і поїхав. А потім схилились до татуня й сказали: — А ви вже, дусю, не сперечайтесь.

Татуньо одповіли:

— Ну, та добре!

Після цього вони схопились і побігли виряджати мене, а татуньо услід їм і кажуть:

— Ич, яке в жінках величенне самолюбство! Того вона й не спитала, що може б дитя поволіло іти краще в судві паничі і, бог дав би, може, коли-небудь вийшло б і на станового.

Посада ж станового татуні моєму подобалась, бо, знаєте, він і різками парить, і з шаблюкою їздить, і все у його ніби подібне до полкового.

А архієрей одповів:

— Ну, то що: коли твій син побажає зробитись світським, то й це мені не буде тяжко: я попрохаю віце-губернатора, і його запишуть у приказні, а потім він матиме змогу й на станового вийти. Так він, навіть, може бути й за стража, а все ж це не те, що прикордонники, бо становий злодіїв і конокрадів ловить, а се є потреба неминуча.

Це замирило всі сумніви мого татуня, який все ж таки не сподівався такої широченної доброзичливості з боку владики і, не знаючи, що йому на цеє відповісти, зразу кинувся йому на перса, а той простяг свої богом наставлені руки, і вони обнялися, і змішали один із одним свої радісні сльози, а я ж, нещасний, що про його все вже умовлено, крадькома вийшов у сніи, сховався в темному кутку і, обнявши улюбленого собаку Горілку, цілував його в морду, а сам плакався гірко.

Х

Та, як кажуть, що Москва на сльози не вважає, то й я своїми сльозами собі не допоміг, і зразу ж після цього мені було звелено взяти у родителів благословення і їхати в місто з архієреєм, або, краще сказати, не з ним, а з його помічником, що сидів у будці, яка була привішена за архієрейською каретою.

Та ось воно як: мень одірвався і втік чи там був скрадений лихими сусідами, а я замість його попався на мотузок, і далі про преподобного попа Маркела і про його процентіві операції, здається мені, зовсім ніякої не було розмови у мого татуня з архієреєм, а для мене відтоді закінчилися дні мого щасливого й безтурботного дитинства і почалося нове життя в архієрейському домі, що в йому я мав виховання й освіту по скороченій методі на манір «принца» і брав участь у найпишніших священнодійствах, перебуваючи на найпривабніших для уваги посадах. І на цьому місці визначається природний перелом у моєму житті, бо до цього часу я доростав в домашньому свому становищі, яке мав по своєму народженню у нашій родині, а звідси починається вже розумовий і моральний мій розвиток, що складає ніби другу частину мого життєпису, який далі поділяється ще й на третю.

Як із початку архієрей виявив себе дуже простою і доброю людиною, таким, загалом, і надалі залишався і дуже немалої любові заслужив. Правда, що інші не вбачали у його багато духовності, та зате був він дуже великий прихильник миролюбства та господарства і остільки був до цього уважливий і досвідчений, що коли приходили просителі, то він непохитніше вів із ними розмову про урожай на полі та про скотарство, і багато з його порад були дивовижні. Наприклад: мешканцям тієї місцевості, де виховували свиней, він давав таку раду, як можна довідатись про товщину сала на свині, проколюючи живу свинку шилом у спину, а од цього вона буде тільки помаленьку вищати. А другого разу розповідав тим, хто страждав од крадіжки птиці, яких хитрих і дивних заходів уживали цигани, що крали так гусей, щоб птиця не кричала, і чому од циган треба, загалом, стерегтися. Знав також він і дечого іншого багато, про що неuki вигадують суєт-ная і ложная до підтримання поганського суевірства. Коли купили одного разу для його корову, щоб мав він свої вершки з молока до чаю, і та корова почала голосно ревти, тоді економ та іже з ним були гадали, що треба корову перемінити, бо вона такої масті, що не підходить до двору, а владика засміявся та спершу по-латині й каже: «*Tu deorum hominunque tyranne Amore*», тобто «О ти, Амуре, тиране богів і людей!» А далі казав по-нашому:— Чи не сором оце вірити вам в отакі дурниці! Та хіба ж ви, що іншим людям повинні пояснити темноти їхнього нерозуміння, та й самі ще того не розумієте, що коли рогата худоба реве, то це, напевно, од того, що мріє про побачення з бугаєм. І щоб звіритися в цьому, звелів повести корову до дячка, що держав у себе породистого бугая, і як звідти корова вернулася, будши життям цілком задоволена, то виявилось, що владика був прозорливіший серед усіх суевірів. Та інакше й бути не могло, бо це була людина з величними од бога даруваннями і з страшною ученістю, до того, що навіть із Сквородою у розуміннях зіходився і на всі уваги про ті чи інші поліпшення по його справах казав: «Верти не верти, а треба прокладати шлях посеред насипаних буртів буйного невір'я і подлих болот улесливого суевір'я, а сіє, коли пам'ятаєте, речено є оним вічнопам'ятним Григорієм Варсовою Сквородою. І видів

він усе так ясно, що сміявся з тих, хто в чужі землі їздить та й знову з тимо ж розумом вертається, і «очима бачуть, а устами гогочуть і красуються, як обез'яни, а міняться, як місяць, а турбуються, як сатана. Хто сліпий удома, той і в гостях нічого не побачить». А він і вдома в своєму манстирці сидів, та все знав і розумів: і Платона, й Цицерона, й Тацита, і Плавта, й Сенеку, і Теренція, і інших багатьох, та, боже мій, чого він тільки не знав і чого не читав, може б і мене навчив, та не міг усе вкupu сполучити. Йй-богу! От йй-богу! Ви, мабуть, не ймете віри, а це, йй-богу, уся правда — не міг! Таке я мав щастя, як він казав, що йому поза рожі моєї подобається, то й справді він мене жалував і регентові бити мене камертоном по голові не дозволяв, і содержував, як сина свого приятеля, далеко ніжніше від інших, а як я був дуже ласкавий і прехороше співав, то крім того сталося так, що я став ходити у віце-губернаторський дім, до дружини й дочки свого сановника, для зовсім особливого діла, що ви про його теж довідаєтесь. А учення в нас у півчі йшло погано і кращім не могло бути, бо всіх премудростів ми, півчаки, повинні були навчитися якнайшвидше і виключно од однієї особи, що була нашим навчителем, а взивали її для чогось «інспектором». Була ця людина в своєму роді достопримітна й найменувалася вона раніше Іграт Семенович Овечкін, а далі він своє прозвання перемінив через те, що на його було підозріння, ніби він прискорив смерть своєї жінки, а після того йому навіть і священнодійство було заборонено, і він скинув сан і вийшов у цивільне звання. Тоді пошив він собі величенну жилетку з шкуратяними кишенями й понасипав у ці кишені табаки, і нюхав її без табачниці, просто загібаючи з кишені і підносячи до носа всіма п'ятьома перстами, бо робили так ніби дяки, що він брав і собі з їх приклад, змушуючи, щоб усі боялися його ябеди. І те, що владика цюю людину держав, судити, уважайте собі, не слід, бо то був негідник, паче, ніж Регул, а того ж у Римі всі остерігались за його побожність і нахил до доносів. Він же і раніш про все доносив, коли був у школі за назирателя, і тоді жорстоко різками сік, як ніхто інший, зате дуже добре знав, як проводити приказні справи, а це було дуже потрібно по канцелярській частині, і через те владика цинив його і мав його за інспектора для навчання співаків. «А даби не згадувались перші оного лютості, то було змінено йому й саме

прозвання, а саме — замість першого найменування «Овечкін» почали його взивати «Віковечкін». І так всі його люти вчинки сховалися через одміну невідповідного цьому вовкові овечого прізвища. Та треба ж знати вам і те, чому він нас навчав. Воістину — це прецікаво: вважали його за богослова, мабуть, тільки за те, що він знав напам'ять всі до одного свята й канони на свята, і для навчання нашого мав зшитки, що з їх він здобував знання, що в їх, я гадаю, мабуть, і сам Феофан Прокопович не багато б утямив. Ось, наприклад: «Благословен господи, благості твоєї боже». А саме найперше для насадження й непохитності віри давав нам вивчати: «Не сумніся про віру, чоловіче, бо є не один, і не десять і не сто свідків про віру, а без ліку люду». Розумієте, тут немає якоїнебудь розумової балаканини про якісь міркування чи думки, а, казати просто, все засновано на свідках і все було виведено так, що нехай хто спробує не повірити: «Перші убо свідки є пророки — сії самі вірили і нам передали...» Будь ласка — хто має відвагу суперечити цим свідкам. А далі — «другії свідки — се апостоли: сії ядоша і пиша з творцем всячеських...» Теж спростуйте, прошу вас, — і так далі й далі жене цією стежкою аж до самих до святих всесвітніх соборів і отців, і авви Дорофея, і порахунку їх: «на одному точію було 418 святих»... Маєте собі. А скільки на всіх було істинних святих. От вам ручуся — виберіть тепер кого хочете з теперішніх академіків і спитайте: «Скільки було?» — так не всякий навіть інспектор скаже або візьме та збреше. А наш Віковечкін все це знав напам'ять уроздріб, по місяцям, і нам убив у голову так, що я й досі хоч патріархові можу одповісти, що у вересні 1100 святих, а в жовтні 2543, а в листопаді аж 6500, а в грудні ще більше — 14000; а в січні уже навіть 70000, а в лютому — зменшується, всього 1072, а в березні навіть 535, а в червні всього 130, — а скільки ж то усіх разом! Уявіть же собі, скільки переконання, що можна подіяти проти такої тьми свідків! А потім, крім цих, на свідках заснованих доказів, починаються найдокладніші справки про дні й часи, і знову: «Посоромся, чоловіче, і побійся!» Багато дивуються Карамзінові, що де він ото там повикопував та повиписував та ще бо-зна, чи то все правда, чи неправда, про що він розповідає, а в нашого інспектора Віковечкіна твердо було визначено, що пресвята богородиця народилась у літо 5486, а благовіщення бисть у літо

5500, в неділю, о десятій годині вдень, коли було їй дванадцять років і сім місяців. Господь народився в літо од сотворення світу 5550-те, о сьомій годині вночі. І так усе до дрібниці, і не токмо про цих, а й про менших усе пригадає: «Спогадай, душе моя, і того і ового: спогадай Мойсея оного, іже себе на ланцюг прикував, аки би скот немовлящий, пригадай Анастаса, що в його ноги його до пояса вяжу аки сухе древо; Дмитрія, що він ядяше єдину воду, і Олександра, що він ядох єдину шерсть, або Симеона, що од його розлазились усі гади». Усю-всюсіньку знав історію, що була на землі, і навіть добачав, що понад землею, і міг навчити, звідки яка пристрасть у людини і як із нею боротися: «Супротив-бо віри борються маловірство і сумніви, а тримає їх біс сумнівів; проти любові — гнів і злопоминання, а держить їх біс гнівливий, проти дівоцтва й чистоти — біс блудний» і таке інше, і «в коєму уді кій біс живе, де саме перебуває і яку пристрасть воздвизає» і «як онії духи входять овогда чувственне некако, а овогда ж і входять і виходять чувственне неяко» і «яко насупротив їм чоловікові подобає нудитися...» І всі оці науки ми пройшли і знання набули; крім того, владика сам мене кликав і учив мене по-латині, і я такий, справді, був хлопець тямущий, що ми не тільки якогось там Корнелія Непота перекладали, а ще, бувало, він сам читав мені свої переклади із Овідія!.. Еге! От коли б ви всього послушали, то ви б і побачили, що це вже овечці рівня, і ви б жахнулися, що справжня поезія діє з людиною. Особливо про стадо: «Чим заслужили на смерть мирні стада, що народилися підтримувати життя людей; ви, що даєте нам солодкий нектар, одягаєте нас своєю шерстю і своїм життям даєте більше користі, аніж смертю? Чим винуватий віл? (Примічайте сіє про вола — сколь ніжно!..) Чим винуватий віл, тварина правдива й без хитроцнів (о, пресвята й велика правда!) — тварина проста, яка народилася, щоб покірливо переносити працю! Істинно, що невдячний і недостойний пожинати плоди свого поля той, хто, знявши ярмо з свого пахаря, наважився зарізати його... хто поразив ножем тую шию, що натерта працею, яка оновляла жерстокий ґрунт... (Не судіть мене, що я плачу!) Звідки у людини бажання до сеї забороненої їжі? Як ви насмілюєтесь годувати себе вашим другом волем, смертнії люди? Схаменіться, тікайте од кривавих бенкетів, де ви пожираєте тих, хто вас годує...»

Онопрій Опанасович Перегуд на цьому закінчив напам'ять цитату з Овідія і хвилини зо дві жалібно зітхав за волом, а потім додав, що кожного разу, коли він був молодший і архієрей вичитував йому оце із Овідія, то він не міг кілька днів ніякого їсти м'ясива, крім як у ковбасах, де нічого не видно, а потім, коли над цим поганством сміялися, то воно «потрохо сходило» і знову наставляв звичайний порядок учення й життя.

— З цього боку найцікавіше було теє,— полегшивши себе сльозами, казав він далі,— як я всього учився по скороченому способу у Віковечкіна, то це робилось по його зшитках, проте відповідей він не питав, бо вчити лекції нам не було коли. Про богословів та церковну історію я вже згадував, а з гражданської історії всьому висновки були жахливо короткі. Наприклад, опісля я бачив, що в дуже багатьох книжках на кількох навіть сторінках згадувалося про французьку революцію, а в нас про неї всього було сім рядків у такий спосіб, що я й тепер увесь артикул пригадую напам'ять. «Сіє найжахливіша і вічного прокляття достойна найганебніша подія зовсім не варта на увагу, та учинене на основі безглуздих і руйнолюбних вимог лібертите та егаліте, вона закінчилася знищенням заслуг і смертю короля французького на ешафоті, а після того Францію було оповіщено республікою. А Париж узяли, і його повернено було французам тільки з великодушності переможців. З того часу значення Франції — нікчемне».

Одначе, хоч про це й коротко було сказано, та все ж воно, знаєте, породило в голові думку, що у всьому цьому є щось таке, ніби «не по носові табака», і коли згодом, буди у віде-губернаторші, почув я про приставлення смертної кари згідно з порадами поета Жуковського, то мені вже прецікаво було почути, як то оті одчайдушні французи отакого нарobili!

— Знаєте, зібрали ватагу самих головорізів і заспівали собі марталезу і ось тобі маєте! Пішли, вигукуючи найжахливіші слова: «Алон анфан де ля патріє», власноручно розкидаєм свою власну найжахливішу фортецю Бастиль! Ну, що ви з ними вдієте! Та ще й убивали вірно-піддані королівські слуги, а злодіїв спускали з важких ланцюгів і пускали на волю. Віковечкін інакше французів і не звиває, як «прокляті», ну, а владика пом'ягшував це й казав у згоді з Фонвізінім, що досить того, щоб про-

сто навчати, що «з природи своєї сей нарід дуже скотинуватий і легко загавлюється». Ну, а ось я помічаю, що не за порядком мову веду, що кажу про смертну кару за порадами Жуковського, а до цього ще черга не дійшла, і це прийде згодом на своєму місці.

А тепер знову вернемося до порядку.

XII

Не минуло й половини року, як мене вирвали з обіймів матері, а я знав уже найдрібніші порядки урочистих одправ і так добре у всьому потрапляв, що навіть зовсім не вимагав, щоб мною, як іншими, керував протодиякон. А досягнув цього я тільки тим, що сам напам'ять вивчив усі тридцять і дев'ять пунктів про те, як уклонятися владиці під час літургії і знав, як отченаш, коли треба уклонятися по одному разу, а коли по тричі. І мене одразу висвятили в стихар і навчили, як у йому ходити тихо, опустивши очі раз — оце, і руки смирно, а позу рожі — горі.

І звідділь я почав свою духовну діяльність, що про неї ізчислю все в порядку: був я спершу за ісполатчика, та незабаром трапилось таке, що я спав з голосу і став за послушника. Через віщо я спав з голосу, це почалося з показової смертної кари за порадами Жуковського; та про це скажу окремо, а про службу з посошниками скажу зараз. На цій посаді обов'язок мій був такий, щоб кидати під ноги й приймати з-під ніг орлеці. Це, я вам скажу, марудна комісія, що пильності великої вимагає, бо того тільки й пильнуй, що дуже сплутатись можна і всю кадрелю зіпсувати. А потім я носив рипіди і був за книгодержателя і свічоношу, і на цій посаді знову ж таки ніхто краще од мене не вмів поскладати на таці священні речі, як те потрібне надалі, що зверху всього мантию, а на мантию — рясу, а на рясу — клобук, а на клобук — чотки, а на другій таці митру, а по її боках — панагію й хрест, а зверху митри — ордени й зізди, а позаду їх гребінку «на браду, браду його...» Аякже! Такий бувши молодий, а я вже тоді одрізняв усі ордени не гірше, ніж який-небудь природжений принц, і все урозумів — яку одно із їх має перевагу перед другим, і потім — який орден після якого треба накладати, і той, що його надівають нижче, так я того й

клав на блюді зверху, а той, що його надівають опісля, того нижче. Може, вам здається, що все це не є наука, проте я і всього цього вивчився і завжди мав при собі, як це і в керівничій книжці показано, отаке, як про всякий випадок і голки, і шовк, і нитки, й шпильки, і ножиці, й шнурки, бо все цеє під час складного облачення може потрібне бути раптом.

І архіерей бачив всі мої оці акуратності і кілька разів умовляв мене благосне або прийняти ангельський чин, або женитися і йти в біле духовенство, проте я, вважайте собі, не побажав ні того, ні іншого, і не зовсім приємно сказати, через який химерний випадок, що навіть у йому соромно й признаватися. Можете собі уявити, що я закохався, та ще в кого? Разом у двох, що одна з їх була віце-губернаторська дочка. Ну зовсім же як у Гоголя! А цікаво знати ж і про те, як дерзнув я на це і з якого спричинення. Спричинення було тее, що віце-губернаторша була людина найніжнішої, інститутської душі і скінчила з шифром і один раз мала розмову із Жуковським, що її він лагідно привітав і розважив із приводу закінчення гіркого на цім світі талану її брата, і вона заспокоїлась і полюбила читати його твори про те, як треба карати на смерть православних християн, щоб це виходило не по-грубіянському, а для всіх наставительно, а їм самим легко і душі їхній спасительно. Жуковський бажав, щоб карри на смерть у Росії одбувалися не так, як у чужих землях, а без усякої лютості й образи, а «як спасающий порядок од самого бога настановлений». І — боже мій милий — як же у його про все про це хороше понаписувано, щоб чинити це «таїнство» в особливій церкві, що радить він такую на особливий манір змурувати за високими стінами, і там чинити кару смертельну під співи найніжніші, і щоб тут, як каратимуть, були тільки одні вибранці, а щоб усі люди стояли навколішки за стінами і слухали б співу, а як співи затихнуть, так щоб і йшли додому, розуміючи, що «таїнство» закінчилось. І віце-губернаторші дуже бажалося, щоб у Росії якнайшвидше таку церков збудували, і нехай вона стоїть за стінами-за мурами, поки така нагода лучиться, щоб таїнство це чинити, і вона почала збирати пожертви на цеє, а од нетерплячки впоряджала приклади такого таїнства у себе в покоях, а її донька, чотирнадцятн років, над присудженням літала у вигляді ангельському, і я під її хитонем співав святі співи, що їх

Віковечкін складав. Так гадали, що тут я й голос свій порвав, проте це сталося не од того, а було так, що я разом закохався і в ангела і в осужденницю, що за неї була з панського наказу дуже молоденька і вродлива по-коївка, дівчина з кучерявою косою і очима такими палкими, як у диявола... Як казати правду, то найбільше через неї я й з голосу спав, бо я спершу навчився її обіймати й пригортати до серця, а потім дуже довго ходив, вичікуючи її під ворітьми, коли її пошлють по сухарі... Все, знаєте, ота молодість без розуму, коли ангелом співаєш, а в чорта закохаєшся. Ну, та бог дав, сталося так, що й це мені не пошкодило, а вийшло на щось добре, бо в той час, коли ми робили вистави «таїнства» смертельної кари, татуньо мій померли, а матуня, певне, досить уже навтішалася з того, що бачила мене в урочистих одправах, і зразу, невідомо з якої причини, переіменувала свою прихильність і стала так казати: «Годі вже тобі дякувати! Бачила я вже тебе, як ти ходиш «оце — разоце», а позу рожі д'горі, досить уже з нашої долі для господи й бога, а тепер іди додому та мою доглядай старість».

Тоді архієрей, згадавши обіцянку, попрохав за мене віце-губернатора, що надумав тоді розводитися з оною впорядницею смертельної кари, і він мене зразу записав у приказні, а потім за кілька днів покликав мене до себе в установу і наказав піти й доповісти владиді, що мене призначено прямисінько в Перегуди за станового.

А як у ті часи розвелось у нас велике-превелике коней крадіжництво, то він іще й додав, що він має на мене надію, що я всю тую погань винищу й виведу, це тоді, знаєте, як я нічого ні в яких познаннях не тямлю і з своєю особливою освітою умію тільки метати орлеці. А через це, почувши про таку до мене ласку і тверді на мене надії, я хотів уже зректися тої посади, та, згадавши про дивовижний у практиці розум владики, побіг до його й, упавши йому в ноги, все розповів і став прохати поради.

Він же слухав мене, слухав та й по-доброму й каже: — Перш за все встань із колін, бо ти вже мені тепер не підвладний, а далі — ось яка моя тобі рада: ніколи од гарної посади не одмовляйся, а бери всяку, бо треба тобі й те знати, що й інші заступають на посаду ані за свої знання, ні за здібності. Ось ми, навіть архієреї, це я тобі скажу не кривуюсь,— хоч ми й найнеодмінніше одмовляємось, та це тільки такій звичай, бо все ж таки цотім ми

і «приємлемо і нічесо же наперекір глаголемо». В цьому — покірність. А що до того, як будеш правувати, то чого турбуватись? Ми зараз гукнемо Віковечкіна: він такий любчик, що на все знайде пораду.

І коли Віковечкін прийшов і про що мова довідався, то спершу не хотів говорити, а далі, взявши од архієрея срібного карбованця, гребнув із кишені жилетної повну жменю табаки, втягнув її у свій страхітний ніс і почав таке говорити:

— Коли ти будеш поводитись із злодіями, як каже закон гражданський, то будеш дурень, це — не годиться, бо злодії не суть громадяни, а вороги громадянства, бо вони ідуть на громаду війною. А ти держися проти їх закону духовного.

Тоді владика спитали:

— Чи як слід ти усе цеє урозумів?

— Ні, кажу, ваше преосвященство, навіть і зовсім нічого не врозумію, бо як правду вам сказати, то я ж, навчаючись із співаками на легкий спосіб, і зовсім нічого не навчився.

А Віковечкін на цеє й каже мені:

— Ну, та годі вже тобі, дурню, жалітися! Не з одним із тобою було так, і це ваги не має: так завжди й повинно бути, бо хоч легким способом нічому й не навчаються, проте многії на цей фасон просвіщенії живуть у світі, і ти по легкому способу вчений, легко й міркуй. Наш нарід не знає людської правди, а більш од усього поважає побожність, от ти цим і керуйся,—і, вийшовши до себе на недовгий час, приніс мені зшиток синодського друку з гачким заголовком: «Чин, буваемий во явленії істини поміж двома чоловіками тяжущимися», і сказав мені: — Ось тобі, тут знайдеш собі всього досить на всякі богом наставлені правила і цим викорениш, а мене згадуй у свята.

І от я взяв од Віковечкіна той зшиток, а од владики одначасно з тим благословення і уміцнився духом владичним і пішов до кравця, казав йому пошити форму і шапку з чирушком на околичці і поїхав у Перегуди, маючи подвійну турботу: явити істину і доглядати моєї неоди́нної матері, хоч ця, треба вам сказати, незабаром після того, як я став за пристава, слідом пішла за моїм родителем туди ж таки, де немає ні печалі, ані воздыхання, а одна тільки жизнь безконечна, яка вже кому по його заслугах. А я вже, ви тільки подумайте собі, остався сам собі сиротою

на цій земній планеті та ще в боротьбі із множайшими, найстрашнішими і найвідважнішими злодіями й конокрадами, що я їх винищити повинен по «Чину явлення істини».

Ви тільки подумайте!

XIII

Одначе, як каже святе письмо, «господь був зо мною», бо хоч я й поступив на свою посаду зовсім до оної вихованням не приготовлений, проте, бажаючи оддати себе на служення добрим людям, що їх кривдять злодії, я незабаром став на своєму місці остільки не гірший од інших, що їй-богу прості люди мене шанували і навіть мною вихвалялися, їй богу. Із самого з початку я, звичайно, перш за все сів із свічкою та добре просмакував «Чин виявлення істини», бо як уже вам відомо є, що я велику мав віру до практичності архієреєвої і до непереможної дерзості Віковечкіна. До того ж я не мав ніякого іншого джерела до юридичного познання, як оцей «чин». І розпізнав цей «Чин явлення» так добре, як раніш знав порядок поклонів і метання орлеців. Все — просто, знаєте, не так, як у Цицерона чи там у інших римлян, та й куди вже нам, та й для чого пертися нам до тих поганських римлян!

А в «чині» мені те дуже вподобалось, що на кожне «коєй-небудь речі позбавлення» у цьому духовному правилі визначено «предлагати перед очеси жахливий страх і виявити провину богоухищренним засобом». А саме так, як про це там просто й зрозуміливо сказано: треба привести деликвента і поставити його коло порогу, а потім встати і возіхнути про злобу його й нерозкаяння і вичитати йому голосно молитви — спершу «царю небесний» та «святий боже», а потім «отче наш» та «помилуй мя, боже», і в цій псалмі на сильних місцях кілька разів повторить із притиском, як таке, наприклад: «Научу беззаконний путем і нечестивії обратяться» або «боже, боже спасення мойого». Ух, яка ж це за серце хапательна річ... А ще як до всього до цього та я ще умів надавати інтонації та, вичитуючи чудовії словеса, воспущу інший глагол особливо од серця, так вірите чи ні, а от їй-богу інший деликвент слухає, сірома, слухає та одразу як не зареве або, аще кріпкостоятельний, то й тоді помітно, як він починає

змагається і, втомою томлений, вже не знає, що йому робити, й шепоче: «Ой, кончайте вже одразу!» А я це помічу та потім почну ще й у вищий голос: «Глаголи моя внуши, господи, розумій званіє моє...» (А він розуміє, ніби це «званіє моє» сказано про те, що мене взивають «пристав!») «...яко бог, не хотяй беззаконія, ти еси... погубиши вся, глаголящие лжу...» і тут знову на одному словеси тричі по тричі «погуби вся глаголящие лжу, погуби, погуби, погуби!» «Гроб одверстий — гортань їх». «Суди їм і ізрини я», «і к тобі воззову, да не премовчиши і процвіте плоть моя» (я замолоду був у процвітанні, червоний і повний). І повернуся до злодія та погляну на його гордим оком, та ще й скажу: «Процвіте моя плоть, а нечестивий загине!» І от од такого звертання людина, нехай яка вона буде, злякається і од жаху сотрясється і вже ладен сказати: «Винуватий». А я тоді сідаю, беру в руки гусяче перо і оноє обчищаю, а потім загострюю, а далі випробовую його на розкепку, сам тихо рукою виводжу, а устами приказую: «Спробуємо пера й чорнила, що в йому за сила: перо пише, як муха дише». А ти, рабе божий, ім'я рек, слухай: яко же божественна і священна євангелія учить і заповідає нам, признавайся: забирав ти чужого коня чи вола, або забрав сіна стільки й стільки кіп? Або одповідай, що це на тебе набріхують і забожися: «Ні-ні, єже є не брав ні коня, ні вола, ні раба його». Ой, та тільки ж пам'ятай, раб божий, і блюди себе во явленні істини, а не бреш, бо тута коло нас є і ангели, що предстоять невидимо, і вони словеса твої записують, що за їх істязані будете во друге й страшне пришествя. І аще дерзнеш показати неправду, то да трясешся, яко крин на землі». Отут уже він, сірома, і затрясється, а я йому додаю іще: «Так, так! І земля пожере тебе, яко Дафона і Авірона, і да восприемлеш проказу Гіезієву і повішення Іудино». І, ух,— подивилися б ви, як вони боялися цього Іудиного повішення! Проказа Гіезієва ще, знаєте, нічого, бо вони, дурні, коли казати правду, і не знають, що то за проказа; ну, а повіситись чи крізь землю провалитись — цього бояться! Страшно, знаєте, бо під землею ж що? Там же все чорти! І так бувало, що як доклянеш до цього, то витримає хіба якийсь одчаяка, а то кожний закричить: «Буде вже вам таке страшне читати! Я краще покаюся у всьому, в чому хочете, як отаке мені страхіття слухати».

— Оце, маєте собі, вам юристика! А попробуйте ви без цього по цивільним законам: чи зможете того досягнути, щоб дізнатись од людини, про що хочете? А тому очайдушному, що його ніщо не могло брати, далі було ще таке, що «пожере вас земля, і часть ваша буде з безбожниками і еретиками. А житло вам у вічному огні». А коли вже й тут витримає і не буде каятись, то на кінці зшитку був гарненький розділ про цілування хреста. Сказано: хто буде одмагатися і не по правді поцілує хреста — бити того канчуком по три дні і потім посадовити на рік, а коли цього діла викрити не буде чим, тоді оддати його на муки.

На цьому місці я, мого читача всепокірний слуга і автор, що цю повість викладаю, дозволив собі перепинити Онопрія Опанасовича Перегуда, почтиво зробивши увагу, що люди, яких він допитував, могли йому і не поінняти віри, що він має право бити їх канчуком і допитувати катуванням, а він одповів:

— Дозвольте, а чому ж би вони мені не повірили? Це ж і в книжці видруковано.

А я йому одповів:

— Цю книжку, без сумніву, було видано далеко раніш, ніж скасовано рабство, катування й канчуки.

— Вибачте,— одповів колишній становий і дістав із своєї шухлядки зшиток, що в йому містився «Чин во явлення істини», і показав «вихід», що з його було видно, що «книга сія друковалася во святому граді Москві року 1864 індікта 6 місяця березня». І після цього Онопрій Опанасович сказав, що він мав повне право «предлагати» перед очеса людей жахливий страх благоухищренним способом. І що це було дуже гарно, і ніхто на цей порядок не нарікав, а, навпаки, поелику цеє на конокрадів дуже гарно впливало, то сільські люди дуже цей закон возлюбили і шанували «вище всіх томів Собранія». А за те, що Перегуд знав такий гарний закон, що його інші не знали, добрі люди його поважали, а злодії труслились, і од того йому прийшла разом велика користь і превелика шкода, бо він, з одного боку, сподівався, що незабаром після цього він міг би з такими правилами всіма керувати і правувати навіть довіку, а, з другого — його спіткала лихая доля в тому, що, викоренивши всіх конокрадів, він упав у спокусу, і в його душі народилась ненадленна жага слави й честолюбства. Тоді, захоплений цією пристрастю,

Онопрій Перегуд із Перегудів побажав краще за всіх визначитися на більше і загинув «аки обре», остаточно сховавшись далі в домі для божевільних, що в йому тепер одбувається ця розмова.

За цим коротким одступом нехай далі розповідає свою історію знову ж сам Онопрій Опанасович, своїми словами.

•
XIV

Не знаю, як ви зважаєте на того панотця Прокопа, що він в онуку, давно минулу епоху, після того як були вигнані з Перегудів євреї, сам став ще лихішим лихварем та й передав теє і синові, і зятеві Маркелові, і шкода мені, що я цього не знаю. Напевне, багато думають: «Ось оце були найгірші», але пробачте,— це не так було. Може, звичайно, треба інакше жити і ходити перед богом, а не так, як ходив у своїх червоних чоботях піп Прокіп, та всі ж люди живуть не так, як годиться, а тільки коли й Маркел нагло помер скорописною смертю, якраз над своїм глечиком із грішми, то ось тоді ми побачили щось гірше, бо до гробу вельмилихварного попа Маркела наїхали студенти не токмо з бурси, а навіть академісти, і почали дочку його, сиротиночку Домасю, або Домну Маркеловну, такими очима їсти і такії стріли стріляти в неї через батькову труну, що навіть усім стало ніяково од їхніх сліпих зарядів. А все цеє тільки для того й робилося, щоб тут ж зараз внушити їй до себе пожадливість, а тоді з нею вкупі одержати собі у володіння і оний преславний і прехвальний батьківський глечик. Та за це не слід судити:

Деньги счастье дают,
В деньгах правда, в деньгах сила,
Все за деньги отдают.
Все, что нравится, что мило.

Це ми співали у півчі, і хто має силу не полюбити такої могутності! А тільки з усіх цих стукачів найметкіший був один Назарко, поет і мрійник, що в останню часинку над труною Маркеловою розкошматив собі на голові чуб і, закрутивши кіски, витягнув наперед руку і сказав промову, та таку, вражий син, одбарабанив промову, з хріями й тропами, і метафорами і синекдохами, що одразу з усім із цим так прямисінько він і вїхав у пшенишне серце До-

масине. Так вона, бідна сиріточка, тут і закохалась у його, як кішка, і він після цього учинився піп, і наречеся отець Назарій, і осівся в Перегудах. Оцей уже був не такий, як дід його жінки й батько, бо то були люди прості й пильнували тільки своїх хапанців, ну, а цей, як тільки він сів на Перегудинську парафію, таж і почав втручатись не в свої справи, а найголовніше, що став залазити і в мою частину і з самого ж до того найдивовижнішого боку: наприклад, зразу ж він почав на сповіді розпитувати не тільки про те, що чи не думає хто коней красти, а все про якісь інші думки й дурниці, на зразок того, що «чи ви усім живете задоволені або чи не напучує вас хто-небудь дождити кращого, і як із вас становий добирає податки?» Ви тільки подумайте, до чого це таке? А коли ж пішла до його на сповідь моя служебниця Христина, що вона була, як казати правду, така собі... досить гарненька, то він її висповідав гірше, ніж по «Чину явлення істини», і так її утомив своїми випитуваннями, що та прийшла додому та й реве, та й каже: «Усі люди он з мене сміються: чого це піп мене одну тільки довго так розпитував». От і почала вона доскіпуватись у голові: «Хтось то вже про мене всі оті дурниці йому повикладав?» Я їй кажу: «Та ну вже, годі! Нехай він собі що там хоче, те й думає». Так ні! Все, бідолаха, плаче та сумує: «Як-таки так: чого це він про все знає, ніби він із нами тут і жив укупі!» І зразу на мене причину верне: «Ні, каже, я вже тепер не хочу з вами ні того, ні цього, і жити навіть не хочу на селі, а піду в город і буду там, поки краси моєї».

— Ну й провалися ти зовсім крізь світ, чортова бабо, іди! А все ж воно дошкульне це втручання і порушення волі кавалерського життя. Та дома в мене цеє не довго тяглося, бо Христя жінка була ласкавая, через те швидко заскучала і сама прийшла і пробачення прохає: «Що він там, каже, не говори, а я одна боюся, бо мені мертвяки сняться,— нехай бог милує,— краще знову будемо, як і раніш». А піп Назарко дедалі — більше, дедалі — більше, почав уже до того випитувати, що навіть не тільки вже теперішні гріхи висліджує, а й на майбутні наміри випитує: «Чи не надумуєш, мовляв, того чи іншого...» От! Люди, знаєте, всі налякались і почали мені казати: «Що це за нова поведенція, чому раніш ніколи цього не було і в законі божому про те не сказано! Ви, кажуть мені, самі люди письменні: ви перед самим архієреєм із свічкою

стояли, вам повинно все бути світле, поясніть же нам: про віщо це новий піп натякає нам, а якщо ні, то ми в інше село підемо!»

Бачте, яке пішло коловертя! Вже, мабуть, і парафію згодні покинути! Уже вам карний злочин!

XV

Упав я, знаєте, в задуму, бо бачив, що це щось таке, проти чого мені треба якнайшвидше щось зробити. А що саме зробити — на те в моєму «Чині явлення істини» поради немає.

Зверніть увагу, з вашої ласки, як ніяка книга не може обійняти всі різноманітні події життя.

Двоє тільки, бачу, треба було вибирати: йти мені порозумітися з Назаром і умовити його, щоб він усе це залишив, а потім думаю: ні, він мене не послухає, а ще питає: «Звідки ви це знаєте?» і потім заведе свої хрїї та метафори. Ні, не годиться розпитувати. А друге було теє, щоб написати на його донос, що він людина дуже сумнівна. Та писати доноси я боявся і увесь час вагався, аж ось раптово безпосереднє викликає мене сам губернатор, і він мене питає наодинці про таку поезію: чи не знаю я такої пісні: «Колись було на Україні добре було жити»?

Я відповідаю:

— Дуже добре знаю, ваше превосходительство.

— А звідки ви її знаєте?

— А звідти, кажу, знаю, що в нас її люди співають.

— А ви ж про це доносили коли-небудь?

— Ні, відповідаю, ніколи не доносив.

— А чому ж ні?

— Та що ж тут доносити про такі дурниці?

— А отакі слова: «Добре було жити, як не знали наші діди москалям служити»? Такої співають?

— Достотно так,— відповідаю, здивований, далі докладаю, що таких пісень у нас іще багато, а буває й так, що ще й тепер люди нові пісні складають.

Губернатор на мої слова, погоджуючись, схитнув головою й каже:

— Цілком ваша правда, а як ви цеє знаєте, то надалі ви повинні знати й те, на що треба звертати всю увагу.

Боже мій! Та хіба ж я до цього часу не знав ще, на що треба звертати увагу? Та й що це за премудрість така! На що треба звертати увагу? Звичайно, на злодіїв, тих, що в людей коні крадуть, а не на тих пустограїв, що співають пісні. Нащо тут і говорити про такі дурниці, і для чого це мені така заковика? Коли б живий був архієрей, що дав мені скорочену освіту на манір «принца», тоді б я впав йому до його непорочних ніг, і він, бувши великий практик, пояснив би мені, так чи не так, та на той час він уже відійшов до праотців, чи, просто сказати, «дав дуба». Так, так, так, який він не був благочестивий, та й він помер, і я забув вам про те сказати, що помер він спокійно, промовивши слова, що з їх було видно, що він мав себе за «олицетворенну ідею», з волі божої, що «сам нас одушевляє, годує, дає порядок, лагодить і знову розбирає». І все він оце розумів, і дуже дивно, що нікому того духу не передав, і хоч сам добре одмандрував до вічних берегів, та після його лишилась одна тільки найсвітліша голова в губернії — оний вельмишановний любчик Віковечкін, і я поїхав до його страхоподобія, сподіваючись, що од його розуму нічого немає таємного, і як приїхав, то поставив перед ним дві пляшки мадери і кажу йому: «Послухайте мене, вельмишановний, і по-перше, візьміть од мене оце німецьке вино, щоб були здоровенькі, а по-друге, порадьте: що ось яке мое діло і що дають мені отакі натяки, і що я в такому становищі маю робити?» А він мені не відповідає, а каже так, ніби притчею: «Вино мадера хоч і походить із німецького города Риги, проте воно не німецьке, а грецьке. А злодії й розбійники завжди були поміж людьми і завжди, треба сподіватися, будуть. Так і до потопу було: Каїн убив Авеля, брата свого, і Йосифа теж продали його брати, і вони за ціну його купили собі і жінкам чоботи. А ось тепер настали інші зискателі, мужеський рід з великими чубами і в капелюхах, що з оної ж землі грецької, де й мадера зростає; а жінки, ох, леле, стрижені і в темних окулярах, і взивають їх усіх сіцілісти, або, те ж саме, потрясователі основ, бо то вони і є ті самі, що трони розхитують. Так от, аще хочеш нагороди, ти хоч одного із отих і впіймай, і тоді буде до тебе інша увага».

А я й кажу із жалем, що це можливо тільки де-небудь у країнах просвіщенних, а в нас, у Перегудах, ні про яких потрясователів і чутки немає.

А оний вельмишанований чолов'яга мені на це й відповідає:

— Вони тепер скрізь пролазять, тільки треба дивитись. Ти конокрадів покинь. Конокрадів хоч і всіх перелови, за їх честі не заробиш, а ввіймай хоч одного в капелюхові, що із землі грецької, або стрижену жінку в окулярах і одержиш нагороду кращу од Назарія.

А я й питаю:

— Як? Хіба Назарію дадуть нагороду?

А вельмишанований мені відповідає, що він уже її одержав.

— Коли?

— А ось, каже, на цьому тижні, коли випав сніг. Тоді Назарію на перса і нагорода впала.

Господи! Христе, царю небесний! Та яка ж після цього є правда на світі. Стільки вилловив конокрадів і коней селянам повертав, і мені за це нічого ще не впало, а піп Назарко щось там таке брехнув і вже здавав нагороду...

Напала на мене од цього нудьга і одразу виросло непомірне честолюбство. Не можу так служити — хочу нагороди. І зайшов я в собор і плакав коло раки преподобного і — ось вам хрест господній — запрягнувся я тут коло святих мощей не прохолонуті до того часу, поки не викрию хоч одного потрясателя і одберу орден і таким чином всучу Назарію під самий його ніс кирпатий яку ні на є найвеличенну дулю, щоб він і нюхав її й смоктав довіку.

XVI

І ото, знаєте, як сказано в святому письмі — «не клянїтеся ніяко», — отак, повірте, і повинно бути, бо зразу ж після того як я запрягнувся, пішли думки в мене в голові обертом, а також і все в мсему житті. Покинув я свій «Чин явлення істини» і зовсім перестав дивитись за конокрадами, а тільки одного й пильнував: як би мені де-небудь у своєму станові зустрінути потрясателя основ і зловити його, а потім надіти на себе ордена, принаймні не нижчого од того, як у панотця Назарія, а то ще й вищого.

І, господи мій пренебесний, от уже тепер, після мого великого занепадання, коли я, одірваний од недалекої

слави, пригадую про ці божевільні мрії мої, то не повірите, а мене охоплює жах. Такий я був загурбований, що ночами зовсім перестав спати, а як коли-небудь і засну, то зразу знову неспокійно прокидаюсь і кричу: «Де вони? Де? Лови їх!» І моя прислужниця, она жінка Христина, що я вже казав вам, що вона в мене ще й раніш була за прислужницю, бувало як почує цей крик мій, то вся затремтить і каже:

— Що се ви, Онопрію Опанасовичу, так сильно почали дуріти, що аж із вами у домі бувати страшно?

І дійсно, знаєте, я так її налякав, що вона бувало сяде скраєчку на постелі і боїться йти і причепиться до мене:

— Скажіть мені, мій голубе сизий, що се таке вам подіялось, чого се ви все жахаєтесь та кричите?

А я їй і одказую:

— Іди ж собі, Христе, це не твого розуму діло!

А вона така-то вже була жвава молодичка та кругленька і дуже ласкава, почне плечиями крутити і нізачо не одчепиться:

— Це, каже, правда, мій миленький, що я проста жінка і нічого не розумію, а як ви мені розкажете, то я тоді і зрозумію.

Будь ласка, уявіть собі нічної доби і наодинці з молодю жінчиною терпіти од неї такі хитрощі! Ну, звичайно, не одразу одчепишся од неї. А вона знову почне:

— Ну, от усе цеє й добре: нехай бог помагає, а тепер скажіть, кого ж ото ви, серце моє, боїтесь?

— Злодія боюсь.

А вона тільки через свою пухленьку губу подує та й відповідає:

— Ну де ж таки, щоб ви, отакий храбрющий пан, що ніколи ще ніякого злодія не боялися, та тепер зразу забоялись! Ні, це ви, серце моє, щось ніби брешете.

І таки-то була цілковита її правда, що вона мені казала, бо я з найжорстокішими злодіями був аж ніяк не полохливий. Вважайте собі, що бувало прикличу арештанта і сиджу з ним сам на сам, і читаю йому по зшитковій молитви і клятьби, і лякаю його то тим, що земля провалиться, то частію його со Іудою, а сам навмисне розкладаю по столу бритви, а потім полощу їх у теплій воді, а далі капну із пляшечки оливкою на оселок та лаштую бритви на оселочкові, а потім витираю їх рушничком, а потім починаю помалу й голитися. А той, винуватий, все стоїть

та нудиться, і пити йому страшенно хочеться, і коліна в його ламаються під ногами, і Христя каже: «Я було тільки думаю, чого він, дурень, сам не візьме у вас бритви та горла вам, серденько, не переріже. Ні, ви зовсім не полохливі були, а тепер ви мені, бідній сиротинці, тільки правди сказати не хочете: кого-то ви уві сні хапаєте, а самі аж труситесь? Я після цього буду плакати».

А я їй відповідаю: «Ну-ну-ну!» Та все їй і розповів: які з'явилися на світі нові люди в капелюхах землі грецької.

А вона, бісова жінка, уявить собі, аж нітрошки цього не злякалась, а тільки спитала:

— А що ж вони, мусить бути, ще молоді чи старі?

— Які ж там старі? кажу. Ні, вони ще зовсім, мусить бути, в свіжих силах і навіть зовсім молодці.

— То це добре, що вони молодці. От якби вони тут були, то я б на їх подивилась!

— Так, кажу, ти б подивилась! І видно, що дурепа! А ти б те подумала, що в якому вони страшному убранні!

— Ото ж бо, чого я їх буду страхатися? Як вони молоді, то в якому хочете вбранні все буде добре, як роздягнуться.

— Вони в капелюхах землі грецької.

— А це ж який такий капелюх землі грецької?

— То ж то воно й є, що я ще сам не знаю, який він! Такий кошлатий.

— Ну, так що ж, що він кошлатий. Може, це ще й не страшно!

— Ні, це дуже страшно, і як він на тебе наскочить, так ти злякаєшся і впадеш.

— Ну-у, це ще вам нічого не звісно!

— Ні, я знаю, що вони для того й створені, щоб розхитувати основи й трони, а що ж уже од тебе тоді останеться?

— Це, каже, все у божій волі: може, бог так мені дасть, що яка я є сама, такісінька й останусь, і вони нічого лихого мені не заподіють.

Я розсердився:

— Бач, яка ти наволоч! кажу. Ну, коли ти так хочеш, то й нехай він тебе заколе своїм капелюхом.

А вона з серцем і відповідає:

— Та що це ви мене все тим капелюхом лякаєте? Хіба ж у його той капелюх до лоба цвяхом прибитий? Отож,

боже ласкавий! Я думаю, вони їх, коли треба, здіймати будуть, а не колотися.

Та мені це здалося за таке нахабство, що я закричав:
— Та вони ж убійники!

А вона відповідає, що, на її думку, вони можуть убивати тільки чоловіків, а жінок будуть оберігати.

Тут я її пхнув рукою і сказав:

— Иди з моєї кімнати геть!

А вона одповіла:

— Таки й піду, та ще й з превеликою охотою, а того, в капелюсі грецькому, не боюся, от що: не боюся й не боюсь.

XVII

Прогнав я дерзновепную Христю, та дух мій обурився од її нахабства, і зразу тоді ж я почув, що який оце тяжкий турботний тягар я поклав на себе ради якоїсь, можна сказати, мрії. «И может быть, еще мечты мои безумны» та «напрасны слезы и тоска», а проте я вже одчував неповний, а далі ще один бог відає, що на мене чекає! Приємно, звичайно, один тільки бог відає як приємно ввіймати і привезти до міста потрясователя, та де ж його тут узяти! Боже мій милий!.. І до того ж іще що це за біснувата жінка оця Христя, як виявляється! Подумайте тільки собі, вона їх аж нітрішки не боїться, а навіть їй цікаво довідатися: чи то в їх прибитий той капелюх до лоба, чи не прибитий, і чи скидати його можна? От чорт — не баба! А що, коли інші такі будуть?!

Ну, та нехай би тільки попався мені той горопашний потрясователь, а я б уже його легко з рук не випустив! Нехай би він мені тільки до рук попався! Я б уже з ним управився; та де ж це вони?!

Може, їх треба приманити? Сім'я конопляного їм насипати, га? Та як же це треба чинити? В який спосіб? І став я про це думати і до того себе утомив, що й на виду одмінився, як той прикордонний вартовий, і стало у мене, як і в тих, очі, як свічі погаслі, а зуби обнажені... Тьху, яке препоганство! А до того ще Христя щоночі не спить, як собака, і все вештається... А почну питати — каже, що їй усе вбачається, ніби скрізь коти нивкають та шкребуться.

— Все це — дурниці, кажу. Яке тобі до котів діло! Більш щоб цього не було! Спи!

Скаже, що спатиме, та й знову не спить і в вікно дивиться.

Каже:

— Ви самі у всьому винні: нащо мені бозна-чого наказали про тих, що скрізь усе трясуть, що в капелюхах із землі грецької, а їх і немає? Мені тепер так і здається, що се вони десь шкрябаються.

Я їй сказав, що то я говорив не насправді, що немає нікого, і в капелюхах ніхто не їздить.

— Це, кажу, було давно колись і не в нашому царстві, а може, нічого того зовсім і не було, а тільки так писареві здалося.

А вона, маєте собі, вже мені і не йме віри.

— Ні, каже, вони де-небудь шкребуться; це моє серце чує.

Дурепа! Бачили — в неї «серце чує»! І така вона мені здалася вся неприємна — вся така гладка, а потім од неї несе гострим духом, як од молоді кози.

Іменно ці жінки нічого більше, як не введи мене, господи, з ними в спокушеніє, а одрятуй мене од лукавого.

Спіткавши якось панотця Назарія, я спитав у його, чи не чував він чого-небудь в місті про потрясователів основ, хоч я цьому й не вірю.

А Назарій відповідає з погордою:

— Яке ж ви маєте право цьому не йняти віри?

— Ну, а де ж вони? кажу. От через те, що їх немає, я й не вірю.

— Як же ви можете так сказати: хіба начальство бреше?

Ось як суворо!

— Дозвольте, дозвольте, відповідаю, я начальство поважаю не менш, ніж ви, а я тому так кажу, що я потрясователів не бачив.

— Так ви ж і Китаю і Америки не бачили?

— І справді не бачив.

— І Петербурга, мабуть, не бачили?

— І Петербурга теж не бачив, і Москви не бачив, та що ж з того, що ж тут за порівняння?

— А таке порівняння, що ви ж, я думаю, віру маєте і не маєте сумніву, що є на світі Китай, і Америка, і Москва, і Петербург.

— Дозвольте, будь ласка, відповідаю, це зовсім величезна різниця: з Китаю йде чай і ми його п'ємо! Ос! А Америку знайшов Христофор Колумб, що його невдячні земляки оббрехали і в кайдани закували, і є про це малюнки, і це в театрах грають. А в Москві був Іван Грізний, що він, може, звелів би із вас із живих шкуру здерти, а Петербург заснував Петро Великий, і там є риба «ряпушка», що про неї невмирущий Гоголь згадує, а потрясователі — це що! Я їх не бачу і навіть знамення їхнього пришестья не одчуваю.

Отець Назарій так і кинувся:

— Як це так — знамення їхнього не одчуваєте?

— Не одчуваю, бо яке я тут застав найповніше неущтво, таке ж саме воно й тепер залишилося.

— Ага, каже, ось куди ви хилите!

— Так, я запевняю, що тут і на багато будущих років усе в тій же темряві залишиться. А коли це не так, то, прошу вас, покажіть же мені знамення оних пришестья. А от ви мені цього й не покажете.

Я думав, що от як я гарно схитрував, а він стиха показав мені перстом на свій орден та й каже:

— Іншого знамення не буде вам!

Та я ж од його ще був хитріший, бо зразу ж узяв перехрестився і поцілував його хрест і кажу:

— А цьому ось моя повага і віра.

І ось тоді він, од самолюбства і молодості своєї п'яний, не зрозумів того, що я в його випитую, і почав розповідати, що потрясователя не одразу побачиш.

— А як же, кажу, скажіть мені, будь ласка, я людина дуже цікава і все хочу знати.

А він відповідає:

— Перш ніж вони з'являться, будуть люди говорити!

— Дозвольте, кажу я, про що будуть люди говорити і що саме будуть цим виявляти?

— Будуть виявляти бажаний намір, щоб критикувати вчинки і міркувати про оних взаємні відношення.

— Так! А далі?

— А після цього наступає усе шкідливе, і тоді вже приходять ті, вороги роду людського і потрясователі основ. мужеський рід — в капелюхах землі грецької, а жіночий рід — стрижені і в темних окулярах, як жаби.

— А все ж таки, кажу, майте ви ласку, що ж його

таким людям у нас тут робити? У нас же поблизу ніяких освічених людей немає і потрясовати немає чого.

А Назарій, видно, дуже вже хотів просвітити мене та й каже:

— На це не вповайте, бо вони пролазять скрізь, маючи на думці сіяти недовір'я до щастя і незадоволення щодо родинного життя, а вихваляють щедрість і життя без шлюбу, а потім зразу уменштовують велич усіх тих, що на їх тримаються державні основи, і те все для того, що потім самі возсядуть і будуть погубляти душі.

— Так ото ж то, кажу, і є, що у нас же і тих немає, що собою знаменують основи.

— А ви та я! — каже мені строго отець Назарій, — хіба ми не основи?

— Ну де ж таки! Хіба такі бувають основи!

— А чому ж ні? Я — основа віри, а ви — основа громадського порядку.

— Ну, дозвольте, кажу, що ви основа віри — на це я ладен погодитися, а я ж — найостанніша спиця і роблю тільки те, що мені велять.

Проте Назарій, уявіть собі, зразу ж виявив величезний талант і так, вражий син, почав мені на перстах загинати, що от, їй-богу, я й сам почав себе за добру основу вважати і почав боятися за своє життя. Та й як же інаče!

Перше бувало живеш і їси, і п'єш, і в лазні випаришся, і за конокрадом скачеш так, що аж земля двигтить, а потім вимнеш його гарненько по «Чину явлення Істини» і ні про яку для себе небезпеку не думаєш, а тут раптом на всі мої думки упав ніби туман од страху й сумніву. І перше, за що я подбав, — це щоб купити собі многоствольний самопал і носити його усякий час із собою з набоями, і вночі класти його під подушку і палити із його зразу, як хто тільки з'явиться.

Єврей привіз мені з міста потрібний самопал, що звався «барбос», на шість стволів, і я їх усіх понасіпав порохом і позабивав кулями, тільки не понакладав пістонів, щоб часом од їх не стрельнуло. І добре, що так було зроблено, а міг вийти жах, бо тієї ж ночі мені наснився сон, що потрясователі сховались у мене під ліжком і хитають його, і я, злякавшись, зіскочив і кілька разів спробував стріляти з свого самопала «барбоса» і став гукати до себе Христю і, здається, міг би її вбити, бо в неї вже шура

зробилась якась худа і так і шаруділа, ніби вона й справді була козлиха, що хоче іти з козлом за ликами.

Та ви зверніть увагу на той сон, що я казав, бо є сни, що їх значіння нікчемне, що походить од наповнення шлунку, а є і не нікчемні, що од ангелів. От оці дивовижні!

XVIII

Здається, я вже казав вам, що між панями, що їх було немало в Перегудах, жив поважний і вельмишановний добряга й мій ніби родич Дмитро Опанасович. Ото, мушу вам сказати, теж був добрий цвях. Це той самий, що про його раніш трохи згадували,— він здобув собі визначну освіту в московському пансіоні Галушки, а потім набрав хабарів за прикордонні крадіжки. Він давно розвівся з жінкою і, будши пристрасним прелюбодієм, нудьгував без жіночого товариства і через те мав завжди впорядкований жіночий будуар, і там оселяв окремих осіб жіночого роду для одночасного виконання у його господарських і подружніх обов'язків і для розмови французькою мовою. Для того ж, щоб дати всьому цьому поєднанню пристойний вигляд, він узяв собі для виховання золотушну небогу шести років і, ніби для її освіти, під цією нагодою тримав відповідних осіб для виконання всіх перемішаних жіночих обов'язків у домі. А головне, що він мав підлу звичку — не всі їхні обов'язки пояснити їм при умові, а тому траплялось, що з деякими з їх у його траплялися незадоволення, і інші незабаром кидали будуар і од його тікали. Були й такі навіть, що зверталися до мене під оборону як до представника влади, та я, бог із ними, я їх завжди заспокоював і казав: «Ось послушайте мене — із суперечання нічого не вийде, а моя рада така: найкраще, що можна у вашому жіночому становищі виконати, то й слід виконувати...» І інші ті ради слухалися, а одна, вважайте собі, і така була, що мені за це та ще й у лице плюнула. А проте, мій голубе, своєї долі одначе ж не втекла, і Дмитрій Опанасович, знаєте, це дуже оцінював і за те в інших своїх таємницях од мене вже не ховався. Привезе бувало нову виховательку і говорить до мене моїми ж словами: «Спробуємо пера й чорнила: що в йому за сила?» або каже: «Ну, як-то ця Коломбіна, потрапить чи ні — догодити нашому П'єро?»

А потім теж одверто оповіщав:

— Ні, ця Коломбіна — бека! Вона нашому П'єро не потрапила! І відразу ж за це такій була зміна. І було у його таких змін до чорта! І на цей час теж якраз була Коломбіна «бека»! І була їй така незабарна зміна, бо та полька, що жила у його, така ротата, зразу забунтувала і ключі йому в морду так кинула, що синяка набила... Що робитимеш із ними, з жінками, коли вони ні чина, ні звання не одзначають! Ну, а через таку окрасу вельмишановний Дмитрій Опанасович сам не міг їхати за новою особою, а виписав, добрий чоловік, таку навгад по газетах і одержав страх яку невродливу, з картопляним носом, і коса їй підрізана, і в окулярах, і учена на всі науки в Петербурзькій педагогії.

Проте ця невродлива дівця полонила мене тим, що прибула до нас в описаному підозрілому вигляді, і я забажав розпитати її перше, ніж за неї накинє своїм оком Дмитро Опанасович, та їй кажу:

— Ну, не знаю, як кому, а мені здається, що ця Коломбіна вашому П'єрові не догодить?

А він замість того, щоб своїм звичаєм жартувати моїми словами: «Спробуємо пера й чорнила — що в йому за сила!» — смутний відповідає мені:

— Так, братику, це дійсно так: здається, я на цей раз так ускочив, як іще ніколи й не було. Подумайте тільки: навіть зовсім ніяких очей не видно за темними окулярами!

— Так, відповідаю, це немалі хитрощі.

— Не розумію, як ота цензура усім таким страхіним ваявкам та малявкам дозволяє про себе в газетах друкувати об'яви. Коли б я був за головного цензора — ніколи б цього не вийшло.

— Еге! Кажу, то ж бо воно й є! Очі в людини — це є вивіска душі, а невже ж вона так і не скине окулярів?

— Уяви собі — не скидає!

— А ви од неї цього вимагали б.

— Ану, скажи, з якого приводу?

— Ну, так вона ж їх передо мною скине.

— Будь ласка!

— Гаразд!

І що ж я тоді вигадав! Йй-богу, навіть і сам не знаю, звідки у мене це взялося.

Надумався я про цюю таємничу особу все дізнатися негайно й безпосереднє і для того, щоб із нею познакомитись, вигадав я такий привід, ніби в мене починають притомлюватись очі і ніби я думаю собі купити темні окуляри, та не знаю, скільки вони коштують, і що в їх за сила, і де їх купувати? Можете тепер догадатися, яка вигадка! Ну, а щодо її освіченості, то я цього не боявся через те, що, будши у віце-губернаторші під час прикладних кар на смерть за порадами Жуковського, то я й сам значно звик до чемності і міг загнути таку двозначність, що тільки слухай. І пішов я з цим по обіді в дім до Дмитрія Опанасовича, і підходжу потихеньку, маючи таку надію: чи не побачу я оную ваявку чи малявку жіночого роду з картопляним носом і тоді спитаю її: «Де господин Дмитрій Опанасович?» і тоді ми з нею почнемо розмовляти.

Так було завжди з першою, з полькою: спитаєш у неї, а вона бувало відповідає: «Будь ласка: осьде він, цей поганець». І всі вони його якось-то швидко в цей чин виводили, а він бувало тільки головою похитає й скаже: «Почались уже дамські дискурси». А цієї, теперішньої дами, уявіть собі, зовсім не видно, і я сам знайшов Дмитрія Опанасовича і кажу йому:

— Чи знаєте ви, вельмишановний Дмитрію Опанасовичу, примовку, що як усе іде за модою, то тоді і морда до моди пнеться.

Він відповідає:

— Так! І що ж далі?

— А далі тее, що ось і я хочу купити собі темні окуляри для полегкості очам, та от не знаю, що в їх за сила і скільки вони коштують, і де їх добути?

А він іще моїх думок не втямив і відповідає:

— Я, мій голубе, слава богіві, не крамар і окулярами не торгую.

— Та я не про те й кажу, щоб ви торгували, а ось ваша нова дама такі темні окуляри носить.

— Ну, то що мені робити з нею! Мені, звичайно, це прикро.

— А звичайно,— кажу,— вам цеє і повинно бути неприємне! Хіба ж і ні,— вона коло вас близько, а проте вам неможливо навіть її позу рожі бачити. Я прийшов до вас, маючи на думці всі ці її чари знищити.

— Дуже прошу, каже, та тільки щоб і я бачив.

— Будь ласка, сховайтесь де-небудь і дивіться.

— Ну, добре, і як вона тепер у залі коло чайного столу сидить за самоваром, то ти увійди до неї і скажи, що у ще не швидко прийду, а я сховаюсь і буду в той час із коридора дивитись у щілінку.

— Дуже добре, скажіть тільки швидше, як її звати?

— Юлія Семенівна.

— А якого вона буде роду?

— Нічого особливого, тільки що «із учених». Сміливо можеш про все питати.

Пішов я в залу і бачу, дійсно — ох, яка ж не пишна!.. Можете собі уявити, в превеликій залі за великим столом перед самоваром сидить собі якась жіноча плоть і на всіх інших, що перед нею були тут за тими ж обов'язками, аж нітрохи не похожа. Так і видно, що це не самого Дмитрія Опанасовича вибір.

Суконька, правду кажучи, на її чистенька, та, знаєте, вже дуже простацька, і вся голова стрижена, як у судового панича, і зачесана, і видно, що вся вона хоровитого складу, бо губи у неї бліді і ніс кирпатий, ну, а очей уже, звичайно, не видно: їх закривають темні, великі окуляри з тими пузатими шкельцями, що скидаються на жаб'ячі баньки. Що б ви не казали, а є у їх щось підозренне.

Так. Обдивився я її і бачу, що вона сидить і щось собі плете, і це не делікатне жіноче плетиво, а прості панчохи, такі, як оце й я плету; перед нею книжка, і вона і плете і в книжці читає і розповідає отій своїй вихованці, Дмитрія Опанасовича сирітці. І, мабуть, щось дуже цікаве розповідає, бо те дівча так до її колін і припало і в лице її якнайшасливіше заглядає!

Я навіть подумав собі: невже ж вони такі лицемірні, ці потрясователі, що можуть розхитувати могутні імперії, а проте на виглед такі смирні!

І зразу рекомендую цій вельмишановній Юлії Семенівні:

— От, мовляв, я маю за честь... тутешній становий, та не думайте, що неодмінно як становий, то вже й собака! Я зовсім проста й віддана людина, праці віддана, і прийшов до вас просто з чистим серцем прохати вашої ласки.

Вона почервоніла й каже:

— Я не розумію, що ви мені кажете.

— Цілком справедливо, відповідаю, та я зараз буду вам мотивувати: я повереджена людина...

Вона одсунулась од мене далі.

— Справа, кажу, така, що я пошкодив собі за писанням гостроту зору і тепер хочу собі добути притемнілі окуляри, та й не знаю, де їх купувати. Так. І не знаю теж і того, що за їх платити, а найголовніше — я не знаю, що в їх за сила? Годитимуться вони мені чи зовсім не годитимуться? А потім будьте ви милосерденькі, вельмишанована Юліє Семенівно, дозвольте ви мені подивитись у ваші окуляри!

Вона відповідає:

— Будьте ласкаві! — і здимає свої окуляри без усякої хитрощі.

А я ніби не вмію з ними поводитись і все її розпитую, як їх надівати, а сам дивлюся їй прямо у вічі і, маєте собі, бачу сірі очиці і дуже вельми милі, і вся поза рожиці у неї найприємніша. Тільки трохи очі червоні.

Я надів окуляри і відразу зняв їх і кажу:

— Дуже вам вдячний. Мені в їх недобра.

Вона одказує, що до цього треба привикнути.

— А дозвольте спитати, ви вже до їх давно привикли?

— Давно.

— Насмілюся спитати, а з якого приводу?

Вона помовчала, а потім і каже:

— Коли вас цікавить,— я була хвора.

— Так, а на яку недугу страждали, осмілюся запитати?

— У мене був тиф.

— О, тиф — це найтяжча хворість: все волосся якраз і повипадає. Без сумніву, ви через те саме й остриглись?

Вона осміхнулась і каже:

— Так.

— Ну що ж, кажу, це далеко розумніше, ніж зовсім лисою залишитись. Страх, як некрасиво, особливо жінці.

Вона знову осміхнулась і читає сирітці, а я перебив:

— Проте, кажу, для вас, як для дівчини небагатого роду, теж не пасує і стрижба!

Вона не забарилась і зразу відповідає:

— До чого ж тут те, якого я роду?

— Аякже, кажу, ті, що багатого роду, то вони що

схочуть, те й можуть робити, і можуть усякі моди заводити, а ми над собою не вільні.

А вона одразу відповідає:

— Вибачте, я не маю честі вас знати і не хочу відповідати на ваші міркування.

— Хіба вони не здаються вам за справедливі?

— Ні, і до того ж вони мені зовсім не цікаві.

Я питаю:

— А яке це ви плетиво плетете? Це щось незграбне, а не дамське.

— Це панчохи.

— Та бачу ж, бачу: справді панчохи та ще й грубі. Кому ж це?

— У кого їх немає — тому.

— Ага — для біднішої братії... Прекрасне почуття оця жалісливість. А ми, знаєте, ось з обов'язку мусимо, буває, брати участь у зборі податків і продавати так звані «крест'янські лишки», — так, господи боже, чого тільки робити не доводиться! Жах!

— Навіщо ж ви те робите, од чого після самі жахаєтесь?

— Ага! думаю собі, не втерпіла, заговорило серденько! І я до неї одразу ж присунувся і, найглибше зітхнувши з душі, сказав із жалем і смутком:

— Е-ех, вельмишанована Юлія Семенівна, коли б ви усе тее бачили й знали, які діються кривди й неправди, то ви б, напевне, плакали б кривавими сльозами.

Вона мені нічого не одповіла і почала знову показувати дитині, як плести панчохи.

Бачу — дівка хитрюща! Я знову помовчав і знову звів на неї молитовно очі та й кажу:

— А дозвольте мені узнати: яка ваша думка про багатих та бідних?

Вона ж на це спершу ніби образилась, а потім одразу ж себе притишила і каже:

— Спокуса багатства заглушає слово.

— Чудово, кажу, чудово, вельмишанована! Ах, коли б це всі так розуміли!

— І це так і треба розуміти і казати людям, щоб вони не вважали за добре бути на місці тих, які зневажають бідних і пригноблюють їх, і ведуть до суду, і ім'я їхне ганьблять.

— Ах, кажу, як гарно! Ах, як гарно! Вибачте мені,

що я собі ще навіть запишу, бо я боюся, що я не запам'ятаю цих слів так просто і ясно в своїй пам'яті.

А вона спокійнісінько так сама в сільце й лізе:

— Будь ласка, каже, запишіть.

А я вже бачу, що вона-таки зовсім дурна й прямодушна, та й кажу:

— Тільки ось що, я, здається, агрусом перст поколов і мені писати тяжко: чи не будете ви такі добренькі та не впишете ці слова своєю ручкою в мою книжечку?

А вона відповідає:

— З великою охотою.

Так! Так! Відповідає: з великою охотою, і в ту ж мить бере з моїх рук книжку і не вагаючись добірними й твердими літерами, на зразок архієрейських, пише спочатку в один рядок: «Спокуса багатства заглушає слово», а потім з червоного рядка: «Багаті гнітять вас і волочать вас по судах і знеславляють ваше добре ім'я».

Все так і одляпала — своєю рукою прописала, так що мені її навіть дуже шкода стало, і я сказав:

— Дякую, найсердечніше вам дякую, вельмишановна! — і хотів поділувати ручку, що була в неї префінтикультепна, та вона руку сховала, і я не домагався і вибіг до Дмитрія Опанасовича й кажу йому:

— Бачили?

Одповідає:

— Бачив.

— Ну, то й що скажете?

Він тільки скривився.

І я його підтримав: звичайно, кажу, поза рожі її ще нічого, до неї можна привикнути, і ручка дуже біла і фінтикультепна, та моралі нравственності у неї такої, що я її повинен згубити, і вона в мене вже в кишені.

І Дмитрій Опанасович мене похвалив і сказав:

— Ти, брате, одначе хлюст!

— А ви про мене, кажу, як гадали?

— Я, каже, не думав, що ти з дамами такий бідовий.

— О, я, кажу, ще далеко бідовіший, ніж це! І так, знаєте, розходився, що дійсно, коли пили чай, уже не став цій панянці ні в чім покою давати і прямо почав картати міста й всю міську науку й життя, що там усе дорого, і бісова тіснота, і ні простору, ні тишноти немає.

А вона стиха зауважила, що зате там одбувається-рух науковий.

— Ну, я, кажу, ваги цьому не надаю, а ось, що я там помітив, то це тільки те, що замість усіх задовольень по променажеві ходять увечері надуті дами і за ними пахучим горошком пахне.

А коли вона сказала, що в нашій степовій місцевості навіть і лісів немає, то я одповів:

— Ну, то що ж таке! Правда, що у нас немає лісів, де гуляти, та зате у нас, у Дмитрія Опанасовича, такий сад, що не тільки гулять, а швидше можна заблудити, ніж у лісі.

Дмитрій Опанасович був дуже задоволений і надавив мене під столом ногою, а вона одразу підвела на мене свої окуляри та й питає:

— Якою це ви мовою говорите?

— Нашою, кажу, звичайною.

— Ну, то ви помиляєтесь: це зовсім не звичайна.

— А яка ж?

— Мені здається, це мова дурної і невихованої людини. — І це сказавши, встала й пішла.

— Бачте, яка?

Дмитрій Опанасович, побачивши це, прив'язався до мене і просив:

— Будь ласка, рятуй мене од неї якнайшвидше!

— Будьте, кажу, спокійні.

І як тільки я прийшов додому, так одразу ж, господи благослови, написав по найбільшому прескурантові найсекретніший донос про непевну дівицю, що тут з'явилася, і приклав того папірчика, що своєю рукою вона фрази написала, і одіслав уночі з нарочитим, прохаючи ще до цього наказу, що з нею робити.

Аж уявіть собі: цієї ночі не тільки я один не спав, бо й вона одразу схопилась, послала до хурщика за кіньми і заявила Дмитрію Опанасовичу, що вона зразу од'їздить, а коли їй не дадуть коней, то піде пішки і прямо до маршалка.

А Дмитрій Опанасович, як був радий од неї одв'язатися, то й сказав:

— Чого ж до маршалка? Будь ласка — хоч куди хочете.

Бо Дмитрій Опанасович терпіти не міг маршалка, бо за маршалка тоді був граф Мамура, що в його батько був масон і був навіть у засланні і синові передав ідеї, що через їх той Дмитрія Опанасовича не шанував.

Та про його поки що спинимось на цьому, а панна поїхала і, уявіть собі, од хурщика, що її возив, я дізнався, що вона поїхала до того ж маршалка! І от, виходить, що од цих невідомих причин виявиться їхнє гніздо, і честь за його викриття, знаєте, буде належати мені! Та що ж вийшло?! Не даремно і справедливо співають: «Мечты мой безумны», бо зразу покликали мене до міста, і той самий, що міг мені при допомозі стати, щоб здобути ордена, почав мене жахливо мотивувати, бо маршалок йому наскаржився, що я говорив дівичі непристойності, а далі ще гірше почав мотивувати за донос і ним довів мені, ніби дурнішої людини од мене й немає. І сам показує мені рукопис фраз тієї стриженої панянки чи мамзелі, і під фразами червоним чорнилом зазначено: під однією стоїть: «Матфія, XII, 22», а під другою: «Іакова, II, 6».

Так-то! Уявіть собі, що вона все це взяла з Нового Заповіту! Ну й скажіть ви, бога ради: для чого їх всьому цьому понаучували! Навіть і сам штаб-офіцер каже:

— Це добре, що мій писар довідався, звідки ці слова, а то ми всі могли пустити це далі, і тоді про нас про всіх подумали б, що й ми нічого не знаємо.

І знову почав мотивувати, проте за щирість до праці похвалив і про орден сказав, що це — бажання благородне і треба старатися й сподіватися.

XX

От тобі й щастя! Я був у великій турботі і побіг до старого свого спомагача, до Віковечкіна, і почав у його прохати пояснення: як мені себе направляти в дальнійшій службі?

— Помагайте, кажу, вельмишанований, бо я зв'язався з політичними людьми, а це, я вам скажу, не те, що конокради, що з ними я вправлявся по «Чину явлення істини». Як ви не кажіть, а політика, бодай вона щезла, перевищує мій розум. Ну, і як тут треба зробити, щоб похвалу заслужити?

А він ізнов так тихенько, як і тоді, каже:

— Цього не можна сказати на кожний випадок окремо, а загалом пильнуй, як можна більше догоджай проти нових судів, а там, може, й справді господь направить у твої руки якого-небудь потрясователя. Тоді цапай.

— О, кажу, тільки подай-то, господи, щоб він був!

І їду додому заспокоєний і навіть із приємними мріями, і приїхав додому з животним благоволенням, і ліг спати, богу помолившись, і навіть просто викликав потрясавателя із далекої темряви і шепотів йому:

— Приходь, друже! Не бійся, чого тобі довго себе мучити! Бо раніш чи пізніш, а все єдино, серце моє, твоя доля проща: бо як тобі оддатись якій-небудь людині нечувствєнній, або такій, у якої вже є орден, то краще оддайся мені в руки! Я тебе, мій голубе, і гарненько нагодную, і дам наливки випити, а в лазні викупаю, а після твоєї смерті, коли тебе задавлять, я тебе поминати обіцяюсь...— А він усе не йде, і знову мене нудить турбота: як би його знайти і ввіймати? І думаєш, і не спиш, і молишся, і навіть усе переплутаєш до купи, мрії й молитви. Читаєш: «Господи! Хочу, чи аще не хочу, спаси мене, і аще мечти мої безумні»... і тут одразу спохватишся і все покинеш і починаєш міркувати. Було сказано, щоб добре старатись, не вважати на суд, та як же таки, помилуйте ви мене, я, малий поліцейський чин, що тільки закінчив курс із співаками, і я раптом насмілююсь не поважати університанта, голови того самого велегласного судилища, що його з такою радістю вітали! Чи це ж можливо? Правда, що всепереможний Віковечкін пояснив, що «привітання цієї не мають ваги»! «І ти,— сказав він,— де це тільки буде потрібно, вітай, а сам усе роби йому наперекір, так, щоб скрізь виходили які-небудь дурниці; отак їх і переможемо, бо того ніяк не може бути, щоб усіх людей однаково судити, і хоч усе це й заведено, то знову повинно бути скасовано».

Ну, добре!

А потім пригадую: що ж іще він казав мені? Ага! Щоб дізнаватися про «настроєння умов в народі». Та які ж, прошу я вас, в Перегудах «настроєння умов»? Проте, одначе, думаю собі, дай спробую. І от раз їду я вночі із своїм кучером Стецьком і випитую у його настрої!

— Ти чуєш, кажу, Стецьку: чи відомо тобі, що у нас за люди живуть у Перегудах?

— Що таке?!

— Я знову те ж саме спитав, а він відповідає:

— Ну, відомо.

— А що вони собі думають?

— Бог з вами, нащо це вам здалися такі дурниці!

— Це, братухо, не дурниці, а цього тепер вимагає служба.

— Чужі думки знати?

— Так.

Стецько мовчить.

— Ну чого ж ти мовчиш? Кажи!

— А що казати?

— Що ти думаєш?

— Нічого я не думаю.

— Як же це так, що нічого не думаєш! Ось я тобі щось кажу, ну, а ти ж що ж про це думаєш?

— Я думаю, що ви брешете.

— Так! А я тобі скажу, що ти так думаєш через те, що ти дурень.

— Може, й так.

— А ти подумай: чи не знаєш ти, хто як по-іншому думає?

— Авжеж не знаю! Хіба ж це можна, щоб чужі думки знати!

— А якби ти знав!

— Ну, то що тоді?

— Сказав би ти мені про це чи ні?

— Авжеж би не сказав.

— А чому ж би це ти, вражий сину, не сказав?

— А нащо я буду чужі думки казати? Хіба я доказчик чи яка падлюка!

— Ну, так от тебе за це і будуть бити.

— А за що ж мене будуть бити!

— Не смій взивати падлюкою!

— Ну, а то ще як падлюку називати, як не падлюкою, а бити тепер нікого по закону не велено.

— Ах ти ж, вражий сину! Так оце ти думаєш спиратися на закон!

— Ну, а то ж як?

— Як? Ти ось підожди, побачиш, де тобі напишуть закон!

А він крутнув головою та й каже:

— Це ви щось погане кажете!

А я його повернув за плечі та й кажу:

— Більше так не смій говорити. Я тобі наказую, щоб ти скрізь слухав, що де будуть говорити і все щоб мені після розповідав. Розумієш?

Він каже:

- Ну, розумію.
- А особливо про тих, хто чим-небудь незадоволений.
- Е, ні, про це вже я нізачо не скажу
- А чому ж ти, вражий сину, про це не скажеш?
- Не скажу тому, що я, боронь боже, не шпиг і не падлюка, щоб кривдити людей.
- Ага! Ич, який ти!
- А друге скажу, що мене все одно тоді люди битимуть.
- Ага! Ти боїшся, щоб тебе селяни не били, а я тобі кажу, що це ще нічого не означає.
- Це ви так кажете, бо вони ще вас не били.
- Ні, не тому, а тому, що після селян ти ще на своєму місці жити будеш, а є такі люди, що промайне мимо тебе, як птиця, а ти його коли не злапаєш і він утече, то зараз твоє місце в Сибіру.
- Це ж за віщо мене до Сибіру?
- Бо вони потрясователі основ.
- А мені що до того? Бог з ними.
- От дурень! Зразу й видно, що дурень! Потрясователь основ, а він каже: «Бог з ними!» Яка тварюка!
- А він, Стецько, образився й починає бурчати:
- Чого ж ви всю дорогу лаєтесь?
- Я,— відповідаю,— для того на тебе, дурня, гримаю, що коли ти їдеш, то щоб ти тепер не тільки кіньми правив, а й скрізь дивився, чи не їде де-небудь потрясователь, і зараз ми будемо його ловити. Інакше тобі й мені — Сибір!
- Стецько послухав уважно із своєю усьому світові відомою українською флегмою та й каже:
- Ну, а далі іще що?
- А я йому почав вигадувати й розповідати, що як далі треба жити, що треба вже нам перестати робити усе по-старому, а треба робити інакше.
- А він питає:
- Як?
- А я кажу:
- А ось як: от ми їдемо у дишель, а треба запрягти тройку, з дугою та з бубонцями...
- А він сміється й каже:
- А іще ж що?
- Пісень своїх про Україну не співати.
- А що ж співати?
- А ось: «По мосту-мосту, по калинову мосту».

— А це що ж таке «калинов мост»?

— Весела така пісня: «Пола машуться, раздуваються».

Він, дурний, уже зовсім сміється:

— Як «роздувається»? Чого вони роздуваються?

— Не розумієш?

— А, ей-же богу, не розумію!

— Ну, то будеш розуміти!

— Та з якої речі?!

— Побачиш!

— Що?

— Тоді побачиш!

А він одразу й каже: «Тпру!» — й покинув зразу всю оную свою превелику українську флегму, зразу спинив коні і зліз і дає мені віжки.

— Це що? кажу.

— Звольте! відповідає.

— Що ж це означає?

— Віжки!

— Нащо?

— Бо я більше з вами їхати не хочу!

— Та що ж це таке має значити?

— Означає те, що я в таку прешрашенну темноту не хочу і більше з вами не поїду. Поганяйте самі.

Поклав мені на коліна віжки і пішов кудись через лісок!

Я його кличу, кличу і кажу йому і «голубе мій» і «чоловіче добрий», та вже назад і не докликався! Раз тільки він на хвилинку повернувся, та й то тільки гукнув:

— Не турбуйтеся дурно, не кличте мене, бо я не поїду. Поганяйте самі.

Та так і пішов. Ну, прошу вас уклінно вчинити яку хочете політику ось із такими от людьми!

— Звольте: поганяйте самі!

А коні були в мене дуже жвавенькі, бо я ще був не зв'язаний шлюбом і любив трохи пофорсити, а правити я не був майстер, та й скандал, знаєте, без кучера додому вертатись і четвіркою правувати. І я насилу додому добрався і так перетрусився, що одразу ж захворів на слаботи шлунку, а потім виявилась іще друга досада, що цей дурень Стецько нічого не зрозумів як слід, а почав усім розповідати, ніби хто тільки до мене піде за кучера, то тому неодмінно бути падлюкою або до Сибіру йти. І ви тільки подумайте — ніхто з парубків не хоче йти до мене

ходити коло коней і їздити, і немає кому в мене ні чистити коней, ні годувати, ні запрягти, і до всього до цього раптом однієї чудової ночі, коли ми з Христиною самі їм решетом овса насипали і конюшню заперли,— їх усіх чотирьох тієї ж ночі і вкрали!

Маєте собі: той самий, що всіх конокрадів викореняв,— зразу сам пішов пішки!

XXI

Страшенна в душі моїй повстала образа й обурення! Де ж таки — у самого станового украли коней! Що можна вигадати в світі од цього дерзновенніше! Надійшли останні часи! Четвірка коней — сімсот карбованців коштували, та ще упряжка, а тепер гони собі, куди знаєш, навздогін за злодіями верхи на палиці.

Та й то ще нічого, коли б усе було по-старому і слідство робив я сам по «Чину явлення», коли ж тепер цим правували вже особливі слідчі, і той, що йому це діло перейшло, не хотів мене слухати, щоб арештувати зразу підозрених людей. Так що я багатьох залучав сам і чинив над ними дознання по «Чину явлення істини», та один із тих злодіїв іще поскаржився, і мене самого покликали в суд! Як це вам здається? Мене ж обікрали, у мене, в благородної особи, покрадені коні, та я ж іще повинен поспішати, щоб їхати і виправдуватися проти простого конокрада! Всього було на цій грішній землі, всякого беззаконства, проте такого, здається, ніколи ще не було! А тут ще й їхати немає з ким, і я, навіть не спочивши як слід, помчав на найнятих єврейських конях балагулою і власне з тим наміром, щоб там у місті й пару купити коней. Ну, а мої нерви, звичайно, були надзвичайно розхвильовані, і я увесь цей новий суд і слідство зненавдив! То й навіщо, як казати правду, ці нові суди заведені? Усе в нас спершу було не так: суд був по-писаному, і що там, бувало, повитчики та секретарі напишуть, так те спокійно й виконується: винуватий перехреститься та благоліпно випне спину, а другий раб бога вишнього всипле йому скільки зазначено,— і все йшло преблагополучно, ну так ні ж! Зразу все цеє для чогось-то скасували і зробили такеє егаліте і братарніте, що, маєте собі, кожний пройдисвіт уже може говорити і ображатись! Це

ж, їй-богу, дивовижно! Бути на суді — і то совісно! То суддя говорить, то злодій говорить, а то ще його оборонць. Де вже тут мені всіх їх переговорити! Я пішов до старого приятеля Віковечкіна й кажу:

— Навчіть мене, вельмишанований Євграф Семенович, як я маю в цьому приставленії суда говорити.

А він же, добрий чоловік, дай йому боже вік довгий, добру дав раду:

— Говори, каже, якнайпишніше, щоб виходило на зразок поезії, і форсу не спускай перед судом!

— Ну, так, мовляв, і буду.

І от коли мене спитали: «Що вам відомо?» я й почав:

— Мені, кажу, те відоме, що все було тихо, і був день і сонце сяяло на небі високому-превисокому цілий день, поки я не спав. І все було так, як я кажу, панове судді. А коли вже день почав наближатися до вечора, то ще й тоді сонце світило, хоч уже трошки тихіше, а потім воно взяло та й пішло на спочинок у зорі, і од того стало ніби ще краще, і на небі й на землі, тихо-тихесенько, поночі.

Тут мене предсідатель перепинив і каже:

— Ви, здається, одхиляєтесь!

А я йому відповідаю:

— Аж нітрошки!

— Ви кажіть про діло: як покрадено коні.

— Я про це й кажу.

— Ну, кажіть далі.

— Я, кажу, покушав на ніч грибів у сметані і взявся до негайних справ і потім почитав вечірні молитви, і став лягати спать поночі, аж зразу почувую, що мені так щось недобре, ніби я отруївся...

Якийсь член перебив мене, запитавши:

— Напевне, у вас живіт заболів од грибів?

— Не знаю, од чого, а заболіло оце саме місце на животі і холод у всьому підвічному стовпі, навіть до хрящика... Я й схопився і спати не можу.

В залі всі зареготали.

— А яка була ніч: темна чи ясна? — спитав член.

Одповідаю:

— Ніч була не темна і не ясна, а така млява, от у які русалки люблять виходить із води гуляти й шукати хлопців по очеретах.

— Виходить, місяця не було?

— Ні, а проте — заждіть: здається, що, може, й мі-

сяць був, та тільки він був такий якийсь непевний, блудячий — то виходив, то знов ховався за чудовими хмаринками. Виринає, подивиться на землю та й знову в хмари сховається. І я коли знову вернувся до себе на ліжку, то ліг під укривало і зразу ж одчув у собі таке велике бажання одпочити, що вже думав, що тепер уже усі ангели божії лягли спочивати на хмариночках, як на подушечках, а притомлені сільські люди, напрацювавшись, по всьому селу так хропуть, що аж земля стогне, і тут я сам поклав на подушку голову і заплющив очі...

І я бачу, що всі слухачі слухають мене дуже з великим задоволенням і хтось навіть заплакав, та суддя знову чіпляється до мене і перепиняє:

— Кажіть про те, як були покрадені коні!

— Ну так я ж до цього й мову веду. Раптом люди, що спали, крізь сон почули, що десь щось шкребеться. Зразу вони подумали, що то шкребуться коти... закохані коти, розумієте. А інші думали, що то були не коти, а собаки, а то не були ні коти і не собаки, а були ось оці самі бабині сини злодії...

Аж тут суддя на мене закричав:

— Прошу не дозволяти собі образливих виразів!

А я відповідаю:

— Змилуйтесь, та яка ж тут образа: усі ж люди на світі є бабині діти, і я, і ви, ваше превосходительство.

Поміж публікою пішов сміх, а суддя каже мені:

— Досить!

А я чую, що публіка охоче слухає мене, та й кажу:

— Іменно так! Коли б сказав — дівочі діти, то було б якось негарно, а бабині...

А він знову мене перебиває й каже:

— Досить уже оцих ваших міркувань, досить!

А проте помітно — і самому йому смішно, і публіці теж, і він каже мені:

— Кажіть далі коротко, без лишнього, а то я позбавлю вас слова.

Я кажу:

— Слухаюся, і тепер усе моє слово тільки в тому й осталося, що то були ось оці, що ви їх не дозволяєте взивати «бабині сини», то нехай буде краще — злодіюки, що ви їх посадовили ось тут на оцій канапі за жандарями, тоді як їхнє правдивіше місце прямо в Сибіру!

Аж тут суддя аж підскочив і каже:

— Ви не можете давати поради — кого й куди треба садовити й посилати!

А я кажу:

— Ні, я це можу, бо мої коні були чудові, і ції собачі діти їх украли, і коли ви їх зараз до Сибіру не засудите, то вони ще більше крастимуть... і може, дасть бог, просто у вас же у першого коней покрадуть. Та й дай цього боже!

Тут поміж публікою мені заляскали, ніби я був самий Щепкін, а голова звелів публіку виганяти, і мене вивели, і як я тільки поміж людьми вийшов, то з усіх боків почув про себе дуже різне; одні казали: «Ось цей йолоп і падлюка!» І того ж дня я одразу став відомий на все місто і навіть коли прийшов на кінський базар, то вже й там мене знали і один другому казали: «Ось цей падлюка», а інші в готелі за столом мене вітали і бажали пити за мое здоров'я, і я так непристойно напився з невідомими мені людьми, що опинився в бозна-якому місці і навіть почав танцювати з дівчатами. А коли вранці проснувся, то думаю: «Господи! До чого я себе довів, і як мені тепер вийти звідціла?» А в голові у мене, уявіть собі, ясно голос відповідає:

— Тепер уже порядок відомий: поспішайся швидше в лазню першою парою випаритися, а потім біжи до церкви, вистій і помолись на ранній службі, а далі, зрештою, іди знову куди хочеш. А тимчасом ті мої незнайомі все у мене допитуються: чи бачив я сам коли-небудь потрясователів?

Я пояснюю, що справжніх потрясователів я ще не бачив і один раз помилився на одній стрижці, проте я маю надію оних викрити і половити, бо їхні ознаки знаю до дрібниць.

А ті ще мене випитують:

— А чи є отим людям що-небудь у вас у Перегудах робити?

А я відповідаю:

— Боже мій! Як же їм немає чого в нас робити, коли в нас люди хоч із одного боку й смирні, та з другого, знаєте, боку вони теж іноді про щось мовчать. Ось! І задумуються і мовчать. І підуть у ліс та й Залізняка й Гонту гукають, а інші то й пісню співають:

Колись було на Україні
Добре було жити!..

І дійшли до такого непослуху владі, що вже ні один не хоче до мене, як до службової особи, за кучера йти.

— Чи може це бути?

— Запевняю вас!

— Через що ж це?

— Гадаю, що тільки через те, що хочуть позбавити мене нагороди, коли я ввіймав би потрясователя, а я, між іншим, із тим сюди й їхав, щоб свідчити на суді і разом тут ж найняти собі кучера з невідомих людей, та такого, що в його не було б знайомих і щоб був він самий найжорсточіший руський, з Рязанської губернії, щоб їхав тройкою й висвистував, і шанував би тільки одно руське, а щоб хохлам ні в чому не попускав.

Мені одказують:

— Так і буде!

І тут уже я, дуже напруживши сили, впізнав, що це зо мною розмовляв якийсь учорашній мій приятель, що шанував мене в готелі, а потім водив мене в лазню, а потім послав до ранньої служби, «а як ти, каже, вернешся додому, у тебе вже й кучер буде... Та ще який! Справжній орловський Теренька... Багато він не візьме, а що вже діла наробить!» І справді, тільки я з'явився додому — назустріч мені іде з самоваром у руках чудовий парняга з сережкою в усі і каже по-московському:

— Богу молясь і з легким паром вас!

Я питаю:

— А тебе як звати?

— Теренька Нальотов, каже, на прозвання Дарвалдай, Орловської губернії.

— Ну що ж, кажу, я тобі дуже радий, я хотів із рязанських, та і в Орловській губернії теж, відомо, люди саме такі, що не дай господи! Та мені треба, щоб ти мені допомагав про все знати і все бачити і людей ловити.

Теренька сказав, що це йому все одно, що плюнуть.

— Ну, мені такого й треба.

Я його й найняв.

XXII

Чудово у нас пішло діло! Теренька ні з ким із хохлів компанії не водив, а знати усіх знав, і не пішов жити в хату, а один, сердега, з кіньми в конюшні жив. Кому зи-

ма, холодно, а йому — байдуже: їде й виспівує «Мчится тройка удалая вдоль по дорожке столбовой», навіть, знаєте, за серце хапательно... Я вже не знав, як і радіти, щоб таку людину вишукав. Тепер уже я був певний, що ми знайдемо потрясователя і не прогавимо його, аж ось, уявіть собі, одразу пішли помимо мене доноси, ніби у нас поміж селянами є незадоволені своїм життям, і од мене вимагають, щоб я довідався: хто в цьому винуватий. Я сам, знаєте, більш усього думав на Дмитрія Опанасовича, бо він дуже боявся, щоб його парубки за дівчат не одлупцювали, — і от я, ідучи дорогою, якимсь кажу своєму Тереньці:

— Слухай сюди, голубе, як ти собі гадаєш — чи це не він пише різні ото напасті?

А Теренька прямо відповідає:

— Ні, не він!

— А ти ж як цеє знаєш?

А він, добра душа, тонкого був розуму, відповідає:

— Через те що де ж там йому з його толком можна правду знати.

— А це ж хіба правда?

— Звичайно, правда.

— От тобі й маєш! Так розповідай!

Він і розповідає мені, що селяни й справді почали говорити, що стало їм жити погано, і що через те так стало, що люди ніби не так живуть, як треба, не по-божому.

— Чи ти бач, які розумні! І звідки вони можуть знати, як там треба жити по-божому?

— Ходять, кажуть, такі тасканці і євангелію в кишенях носять і людям по клунях і в ямах читають.

Бачите, які зловредні тварюки знайшлися!

І Теренька, добра душа, це знає, а я — влада — і нічого не знаю!

І Теренька каже:

— Та це й не наша справа: це діло попове, нехай він сам свій казанок із грішми обороняє.

«Таки й правда, думаю, мені що до того?»

Тільки в Христі спитався, чи вона часом не ходила з тими тасканцями по ямах слухати читання, а вона, дурепка, не зрозуміла й розсердилась:

— Хіба вже я така поганка, що з тасканцем піду в яму?

— А щоб ти провалилась!

- Сами проваліться з богом!
- А що, тебе піп про все питає?
- Авжеж питає.
- А ти йому в усьому-таки й каєшся?
- Ну, от ще що вигадали! Чи ж я дурна!
- Добре, кажу, дуже добре!

І в інших багатьох теж питався, і всі інші те ж саме відповідали, а я їм усім поки те ж слово рек:

— Дуже добре!

Бо справді: для чого ж йому все узнавати, коли вже він має один орден?

Аж дивлюсь, на мене новий донос, ніби я в розмові з простими людьми подаю штундівські поради! Боже мій милостивий! Та що ж це означає — штунда? Я ж цього ще й урозуміти не можу, а тут уже нове завдання: чи я когось ловлю, чи мене хтось ловить. І от дух мій підупав, і очі погасли, і зуби вишкірені. А хмара все темніє, і незабаром уже в шинку знайшли, можете уявити собі, друкований папірець, а в йому самі найобурительні й неподобні словеса, що ми живемо, мовляв, по-дурному і безсовісно, і «всі, хто в бога вірує і себе жалує, учітеся грамоти та не слухайте того, що вам кажуть попи товстопузі». Так-таки й одляпано: «товстопузі!» Господи! І всі грамотні це прочитали, потім узяли та папірець на цигарки спалили, і в цьому вже то й проти дворян сяких-таких, недолугих, білорукних, а потім, докупи, і про «поліцію, що всіх обдирає», і різні поради, як жити, щоб не наслідувати дворянам і не увіходити в дотичення з поліцією, а все поміж собою чинити по-божому. Прссто жак!

І хто ж це свою погань тут розводить у нас і межі люди кидає?

Я кажу:

— Теренька! Ось ти, добрий чоловіче, обіщався мені у всьому допомагати, так допомагай! Коли я винайду, і мені дадуть орден, то їй-богу тобі три карбованці дам!

А він мені знову відповідає, що йому напевне ще нічого невідомо, проте йому дуже дивно, які то пилікани наїхали в гості до попа Назарія й все ночами пилікають у скрипку, а вдень все ходять коло селян, а як ніч, вони знову пилікають на скрипках, так що по всьому селу і коти нявчать і собаки гавкають.

Аж мене, знаєте, всього опекло од таких відомостей.

«Господи, боже мій, думаю, та це ж, мабуть, вони й є — потрясавателі».

— Теренчик, серденько, ти дивись за ними: це вони!

— І я думаю, каже, що вони, та все ж таки ви самі, добродію, встаньте опівночі й послухайте, як вони пиликають.

Я так і зробив: завів будильника на саму північну годину й якраз тоді пробудився і одразу одчинив вікно в сад, і зразу одчув свіже повітря, і пілікан справді щось жахливо пиликає, і до того чи ні, а скрізь у селі коті почали нявчати і навіть до того, що два коті прямо перед моїми вікнами з даху зіскочили і тута ж один другого по морді почали луштити. Ну що це?

Я вранці сказав Назарію:

— Що то у вас за пиликани з'явилися?

А він відповідає:

— Які це пиликани? — І зареготав. — Це віртуози, вони пісні народні на ноти укладають, а потім одішлють в оперу! А то — «пилікани». Ха-ха! «Пілікани...» Те, що ви кажете, — це один сміх... «пилікани».

Ну, я стерпів.

XXIII

А був у нас о тій порі верстов за п'ять кінський ярмарок, і я туди прибув і пішов поміж люди, щоб подивитись з свого службового обов'язку, і бачу — тамо ж ходять ції два пиликани, чи віртуози, і дійсно обидва із зшитками і щось записують. І я за ними все пильнував і пильнував, аж утомився і нічого не зрозумів, а як підійшов до своєї брички назад, щоб дістати собі із погребчика і випити чарку доброї горілки і закусити тим, чого Христина поклала, як зразу побачив — у бричці біліє папірець. Розумієте — це в моїй власній бричці, в начальницькому екіпажі. І вже, маєте собі, друковано не звичайною мовою, а поміж рядками — віршички, а в йому про те, як по дворах податки виправляють із ранку.

Я кажу:

— Теренька, голубе, хто тут до моєї брички приторкувався?

— Я, каже, це не бачив: у мене ззаду очей немає.

— Мені папірець підкладено. Хто тут був або близько проходив?

— Проходили оті пилікани, гості попові — Спирько та Семко — я їх тільки самих і примітив.

— А тобі напевне відомо, як їх на ймення?

— Напевне знаю, що один Спирько, той усе поспирює, а другий — Семко, той усе посемує.

— Це вони!

— Так. Треба буде, каже, прикинутися їхніми приятелями й пригостити їх.

— Гаразд, кажу, ось тобі півкарбованця на це, а як тільки я одержу орден, зараз тобі три карбованці, що я обіщав.

Другого дня бачу — Теренька, дійсно, іде вже од попа, а в руках несе дощечку.

— От, каже, стараюсь: ходив знайомитись.

— Ну, розповідай, голубе, як це було?

— Та ось узяв я оцю дощечку з собою й кажу: «Оце, мабуть, свята іконка, гляньте: я її в конюшні знайшов, та ще її ластів'ячим гніздом накрило, прости господи! А од того чи од чого другого мені зразу почали сни снитись такі, що, мабуть, буде щось несподівано, і от під час грози якраз гніздо і впало несподівано, а ця іконка і поновилась, та тільки тепер на їй уже ніякого знаку немає, бо увесь вид на їй зійшов». Я прохав попа: чи не можна святою водою поновити?

— Оце ти добре вигадав! Ну, а що ж далі?

— Піп мене похвалив: це, каже, тобі честь, що ти одшукав священну річ, що нею до сього часу становий без уваги нехтував.

— Невже він так і сказав?

— Йй-богу, так сказав. Мені брехати немає чого.

— Ну, тепер, кажу, він про це неодмінно донесе на мене, а я візьму та ще раніше донесу на його Спирька та Семка.

І доніс так, що з'явилися якісь невідомі пилікани, Спирько та Семко, і не можна довідатись, про що Спирько спирить і про що Семко семає, а тимчасом скрізь тепер уже підкидають грамотки. І через те я доношу цеє: як завгодно преблагоразсмотрительствующемуся начальству.

Та, уявіть же собі, все цеє впало на мою ж голову, бо в обох пиліканів, коли їх було потрушено й арештовано,

нічого попреблагоразсмотрительствующогося не виявилось, і довелося їх знову випустити. І учинився я, аки наклепщик і аки дурень, для всіх осоружний, і на додаток до всього в центрі безсумнівного і надзвичайного наповнення грамотками всього повітря!

Так. Коли я допікав бувало тих злодіїв, конокрадів, як казав уже вам, по «Чину явлення істини» і коли утомляв їх «благоухищреною виною», то куди ж усе цеє годиться перед тим, що я тепер терпів сам! А тимчасом тепер вишукати і впіймати потрясователя треба було неодмінно, бо вже й сам ісправник на мене насторочився і каже:

— Ти загальний обуритель і найперший злочинець: ми жили тихо, і нікого в нас, oprіч конокрадів, не було, а ти сам почав товкти про потрясователів, і от усе в нас і замутилось. А тепер уже ніхто тому й віри не йме, що у нас немає тих, що хитають трони. То давай же їх! Даю тобі тиждень строку, і коли не буде потрясователя, я подбаю про твоє звільнення.

От вам і пекельне життя, що я його сам заслужив за свою непокійність!

І, ох, як же я після цієї розмови вночі, самотний, плакав у себе! Дошч лє і блискавиця блискає, а я то сиджу, то ходжу сам собі в покоях, а потім падаю на коліна й молюся: «Господи! Даруй же ти мені його, хоч єдиного, цього сина погибельного», і знову на думці: «Мечты мои безумны...» І це стільки багато разів, ніби як удар божевілля, і я, гаряче повторивши, зразу упав обличчям на підлогу непритомний, і зразу од нового страшного удару грому я прокинувся і побачив у вікно: увесь у пекельному сяйві скаче парою коней справжній і формений потрясователь, сам у плащі і в капелюсі землі грецької, а поза рожі — розбійницька!

Можете собі уявити, що зо мною в цей мент збилося! Після стількох часів заздрості, скорботи і одчаю, і зразу — ось він! Мені його даровано і послано по мойй огненній молитві і показано в гromі й в блискавицях, серед ночі в потоках дощових.

Та багато думать не було коли: треба його одразу ж упіймати.

Я так і зіпнув:

— Христе! Христе!

Аж вона, проклята баба, спить і не одгукується. Кинувся я, як звір, до її кімнати і кличу й кричу: «Христе!» і хочу, щоб її послати зразу, щоб Теренька в цю ж мить подавав коні, і летить здоганяти, та тільки, прошу вас уклінно, тієї Христини Іванівни так уже і на її ліжку немає, і я бачу, що вона ні грому, ні дощу не боїться, а тихенько з конюшні од Тереньки іде без плаhti і всім дуже задоволена. Можете собі уявити отаку неприємну новину в своєму домі і в такий час, що я навіть прикинувся, ніби й уваги на це не звертаю, а кричу до неї:

— Вернися туди, звідки йдеш, найподлюща, і скажи йому, щоб зараз в одну мить коні запряг.

Аж Христя одказує:

— Теренька не буде тепер вам коні запрягати.

— А це ж що таке? Та як ти смієш!

А вона одказує:

— А вже й смію, бо що це ви собі вигадали, поночі, коли всі християни сплять, вам щоб у самісінький сон коні запрягали... Ні, цього не буде...

— А-а! «Не буде!», «Самісінький сон...», «Все християнство спочиває...» А ти ж, подла жінка, чого не спочивала та по двору мандрувала?

— Я, каже, знаю, чого я ходила.

— І я цеє знаю.

— Я ходила слухати, як пилікан пилікає...

— Ага! Пилікан пилікає!.. Хіба в таке нещастя чути, як пилікають...

— Звідти, де я була, чути.

— Чути!.. Більш нічого, що ти найбезсоромніша жінка.

— Ну, мені те все єдино, а Теренька запрягати коні нездужає.

— Я вам дам «нездужає»! Зараз мені коней!

— У його зуби болять...

Отут уже я так закричав, що одразу передо мною з'явилися й коні, й Теренька, та тільки Теренька хусткою замотаний, ніби у його справді боліли зуби, а я йому кажу:

— Ну, Теренька, тепер дивись! Бий коні на ввесь

батіг, скажи без утоми: потрясователь є! Наздожени тільки його, щоб у другий стан не втік, і зразу його зімни й затопчи. Чого там із ним говорити!

Теренька каже:

— Треба його на мості через Гнилицю наздогнати, там я його зразу в річку скину і здапаєм.

— Прошу тебе про цеє!

І як погнав-погнав, то так швидко, що зразу, уявіть собі, попереду себе бачу — знову пара коней, і на возі сидить, — усього його видно, — самий справжній, формений ворог імперії.

Теренька каже:

— Кидати з мосту?

— Кидай!

І як тільки потрясователь на міст із'їхав, Теренько свиснув, і ми його своєю трійкою пхнули набік і всього його з усіма його бебехами викинули в Гнилицю, а в воді, звичайно, здапали... Знаєте — молодий іще, середнього віку, а поза рожі найжахливіша і зразу ж кидається на очайдушну брехню:

— Ви, каже, не знаєте, хто я і що ви робите!

А я йому зв'язую руки та й одказую:

— Не турбуйся, голубе, знаємо!

— Я урядовий агент, я пильную великого злочинця по його слідах, і він може втекти!

— Добре, голубчику, добре! Я тебе посадовлю на заводі в порожній бак, там тобі добре буде, а потім все розберуть.

Аж він страшенно розгнівався і говорив про себе всяку всячину, хто він такий, — усе хотів мене налякати, щоб мені за його перепало, а я кажу:

— Нічого, голубчику, нічого! Ти спершу мене повози, а після я на тобі їздитиму! — і посадовив його в бак, поставив караул і полетів прямо до міста із докладом:

— Прошу, що мені слід; потрясователь є.

XXV

Та можете уявити собі, що я до міста не доїхав, і напевне можу сказати, що ви не вгадаєте, чого так сталося. А сталося ось що: був тоді, як я вже казав вам, превеликий дощ, та й не переставав навіть ради того випадку, що я досягнув своїх заповітних мрій і впіймав першого

справжнього ворога імперії. І от їду я собі в бурці, увесь мокрий, і нагрівся, мріючи, як оний Гоголевський Дмухонець: що тепер із Петербурга, яку мені кавалерію вишлють: чи блакитную, чи синю? І не помічаю, як, незважаючи на таке свято моєї перемоги і подолання, налягає на мене жорстокий сон і екіпаж мій пливе по болоту, дощ зверху хлюпає по шкурі, а я під буркою сплю, як велетень-переможець, і бачу у сні свою перемогу: ось він, потрясователь, сидить, і руки йому зв'язані, і рот зав'язаний, проте він усе хоче мене вкусити і, нарешті, вкусив. І я на цьому прокинувся і бачу, що час уже пізній, і що ми — в якомусь ніби незнайомому, дикому й темному лісі, і що ми чомусь не їдемо, а стоїмо, і Тереньки спереду немає, а він чогось там коло коней крутиться, чи лазить, і одного жвавого коня уже випріг, а другого стукає по копитах, а той кінь од цього брикає і увесь екіпаж істрисає.

Я йому закричав:

— Теренька! Що це таке? Чого так коні брикають та стрясають?

А він відповідає:

— Мовчи!

— Як — мовчи? Де ми?

— Не знаю!

— А це ж що за дурниця! Як то не знаєш?!

— Я хотів переїхати лісом навпростець та ось і заблуdiv.

— Ти, певно, здурів і хочеш мене вбити!

— Не варт і рук бруднити.

— Кацап проклятий! Тобі все буде варт: хоч копійку за душу взяти і то вигода: сто душ загубиш і сто копійок візьмеш! Ось на тобі карбованця! Та я тобі краще так оддам усі гроші, тільки ти мене, будь ласка, не вбивай.

А він на ці слова уже не відповідав, а одвів пристяжку набік і сказав:

— Прощай, йолопе! Дожидай собі ордена скаженої собаки! — і поскакав і зник.

Уявіть собі зразу таке поведження, і як я залишився один у незнайомому лісі з одним конем і не можу собі уявити: де я, і що це зо мною цей справжній розбіяка вчинив.

А він такеє вчинив, що не можна було й зрозуміти інакше, як так, що він доскочив раптово божевілля або

задалогоди щось надумав, бо він, як уже сказано, поскакав на пристяжному, покинув тут і свій кучерський кобеняк і Христину хустку, що нею був закутаний ніби од зубної болісті, а другому корінному коневі він, негідник, під копита два цвяхи забив. Ну, хіба ж це не варвар, кацапська морда! Боже мій милий, що це за становище. А дощ так і тюжить, а кінь хворою ногою мотає і стукає, аж дивитись шкода... Думаю, дай подивлюся, чи немає у мене під сидінням обценьок, може, я ними хоч одного цвяха у нещасного коняки витягну. І тільки що, знаєте, зняв я подушку з сидіння, аж одразу що ж там бачу: там повно отих самих гаспидських листків, що і «ми не так живемо, як треба», і інші неподібні глаголи...

Я й на коліна упав, і руки розставив, щоб покрити цюю несподівану подлість! І тут мені раптово в очі впало, що це ж, очевидно, потрясатель не хто інший і був, як той самий Теренька, на прозвання Дарвалдай — «лихой» і от я, я сам і допомагав йому розвозити по всіх місцях його прокляті шпаргалки! І ось воно... ось тут же коло мене лежить увесь найповніший на мене доказ моєї справжньої болванської нездібності і недогляду.

І подумав я собі: «А що ж то буде за акциденція, коли я буду сидіти над тими листками в бричці та буду ламати собі голову та плакати? Дощ перестане, і цією дорогою неодмінно хто-небудь буде їхати, і я попадуся в політичному ділі. Треба мати енергію й відвагу, щоб цього уникнути... Треба усе цеє упередити».

XXVI

І от я зскочив і почав хапати всі ціі прокляті папірці. Хотів, знаєте, щоб однести їх усі чисто куди-небудь у рів або в болото і там їх чим-небудь закидати або затоптати, щоб вони там зникли, щоб і пам'яті їхньої не було. Аж як усі їх похватав і поніс на цьому страшному дощі і при найжахніших у світі виблисках огняної блискавиці, то й сам не бачив, куди я іду, і попав у цьому невідомому лісі на край глибоченного провалля і найстрашнішим маніром загуркотів униз разом з величненною грудкою мокрої глини. І тут, коли я так жахливо падав, всі ті шпаргалки у мене з рук вибило і помчало їх непереможним бурхливим потоком, а в йому й сам я крутився, захилювався і вже ги-

нув без вороття. Проте буття моє, одначе, збереглося, і я, уявіть собі, побачив себе в найприємнішому покої, що його спершу визнав був за житло на тому світі, і лежав я на м'якій постелі, укритий чистішим од срібла простирадлом, а в головах у мене було поставлено столик, а на йому лікарства, а недалечко навпроти мене ще другий столик, а на йому тихо-тихесенько світить ласкавим світлом пречудова лампа, покрита зверху зеленою завісочкою... А далі дивлюся і бачу, що в тому самому місці, що освітлює лампа, щось швидко-швидко миготить! Я подумав: що ж це таке, ніби лапка сірої кішечки або ще що? Та ніяк не можу розгадати насправді, де ж це я і з якого такого приводу?! І так усе лежу і щось собі думаю, і одначе собі почувую, що мені дуже гарно. Напевно, думаю, що це, може, і є «егда приїдеши во царствіє». Так, так воно й є: був я людина і чинив різні погані діла, а залівся в потці води і вмер і, мабуть, якось помилково попав у рай. А може, мені так і слід за те, що я був деякий час на архіерейських службах. А може, я й із цією заслугою не достоїн бути в раю, і це не рай, а що-небудь із поганських Овідієвих перетворень. І швидше всього, що так воно й буде, бо в раю всі сидять і співають «свят, свят, свят», а тут зовсім співів немає, а тишнота, і мені вже як блискавиця все в голові освітлює, що я був за станового в Перегудах і от я возлюбив пошану, а од цього напали на мене божевільні мрії, і почав я шукати в своєму стані потрясавелів, що їх зовсім і не було, і почав я за кимось ганятись і довгий час був у страшній тривозі, а потім раптово у щось повернений, в якусь найтихішу істоту, і привезений у це чарівне місце, і що перед очима у мене миготить, те мені незрозуміле, бо це якісь невідомі мені маленькі істоти завбільшки з стручок, що скидаються на тих невіростків, що їх бувало в дитинстві бачиш у сні; і ось вони між собою ніби бурюкаються і трясуть металічним кіллям, що од їхнього блискотіння мені зарябіло в очах, і я знову став непритомний і потім знову прийшов до пам'яті, коли хтось звідкілясь увійшов і тихо прошепотів:

— Як сьогодні наш хворий?

А другий голос теж стиха одповів:

— Йому краще. Лікар має надію, що сьогодні він приїде до пам'яті.

Перший голос був мені зовсім невідомий, а другий ніби

десь я чув. Тільки я знову не розумію, що вони шепочуть, і сірі невіростки з крицевими списками поховались, а потім знову ніби через якийсь невизначений час бачу ту ж приємну кімнату, та тільки вже тепер був день, і коло того столу, де стрибали кошачі лапки, сидить дама в темних окулярах і плете панчохи. Думаю собі: «Це прехитрий Овідій хоче когось повернути у ту Юлію, яку я так погано образив, коли жив на землі в Перегудах, і яка скаржилась на мене дворянському маршалкові. Отче Овідію, чи це ти цим хочеш мене покарати, коли я іменно радий, що бачу її подобу і можу тепер прохати пробачить мені моє «окаянство». І щоб не одтягувати цього, кажу: «Пробачте мені», та, сказавши ці слова, й сам не впізнав свого голосу. А вона швидко встала і, тихо піднявши пучку, прошепотіла:

— Не говоріть. Цього вам не можна! — і поправила щось мені коло мого обличчя і вийшла, а замість неї прийшов — ну, хто б ви гадали? А їй-богу, прийшов сам маршалок!

Ну, тут я вже пригадав не одного Овідія, а й Лукіяна й його зустрічі й розмови в царстві мертвих і, дивлячись одним оком на маршалка, подумав:

«Еге-ге, друже вчений! І ти тут! Не врятувала, видно, і тебе твоя вченість?»

А він помітив, що в мене одно око розплющене, і спитав:

— Можете ви розплющити друге око?

Я йому замість відповіді розплющив моє друге око, а сам спитав:

— А ви, ваше сіятельство, коли ж це опочили на землі і переселились сюди у вічність?

Він мене чомусь не зрозумів, і я його перепитав краще:

— Чи давно ви зволили вмерти?

На це він уже осміхнувся і одказав:

— Ні, ми з вами поки що перебуваємо в старому становищі в шкур'яних шатах. Та нам і потрібно тут іще де з чим поквитуватись.

Я не все зрозумів, та з цього часу почав приходити до пам'яті все частіше і все на більший час, і все бачив коло себе того самого маршалка князя Мамуру та Юлію Семенівну, бо то була вона сама. Він і вона вирвали мене, як кажуть поети, «із зажерливої пащеки смерті», і потроху Юлія Семенівна в лагідних розмовах розповіла мені, що

я тепер перебуваю у маршалковому будинкові і лежу тут уже більше як шість тижнів, а привезено мене сюди нечувственого в гарячці й привіз сам маршалок, який знайшов мене, коли я бігав на дощі при блискавицях і ливив друкарські листки, що скрізь розносило скаженими ручаями. Маршалок їхав тоді з якогось службового діла, і з ним їхав сусідній становий і ще хтось, і всім їм моє божевілля виявлено ясно, і факт розповсюдження революційних паперів вони бачили, а мене маршалок посадив у свою коляску і привіз до себе як дуже хворого.

Я ж усе це слухав і дивувався і не уявляв собі того, що це тільки одна крапля із того дивовижного моря, що на мене полилося, а саме, що я зовсім не в гостях, а вважаюсь у князя під домашнім арештом, поки можна мене буде, як недуга пройде, одтарабанити кудись у в'язницю, і що для мого караула на кухні живе два чоловіки.

От вам і поздоров боже! Маршалок повинен був кого слід повідомити, коли мені стане легше, і тоді мене одвезуть у в'язницю і будуть судити за мої злочинства.

Злочинства ж мої були жорстокі, бо я напав по дорозі на найбільше досвідченого агента, якого було послано вислідити і впіймати найбільш дерзновенного потрясателя, що розповсюджував листки, і я власноручно цього агента зцапав замість злочинця і позбавив його волі, і цим допоміг тому, що потрясатель утік, і до того ж на моєму коневі, бо цей злочинець був іменно мій Теренька! От, маєте собі!.. О, боже мій милий! А хто ж такий був я? От тільки це і є невідомо, бо мене самого взяли на такому незрозумілому ділі, що його викриє тільки найсуворіше слідство, тобто — чи я хотів покрити сліди одного найлютішого пропагандиста, закидаючи його ознаки в ярі, чи, навпаки, був із ним у товаристві і намагався ті прокляття розкидати по всій землі, пускаючи їх пливти стрімкими потоками.

XXVII

Коли я про це дізнався, то сказав маршалкові:

— Хоч обвинувачують мене жорстоко, та бачить один бог, що все було не так.— І я попрохав дозволу розповісти, як було, і все, що ви тепер знаєте, я розповів йому і Юлії Семенівні, що в той час увійшла, і коли моє опо-

відання довів я до краю, то я знемігся, очі мої заплаушились, а лице стало бліде, як у мертвого, і маршалок це помітив і сказав Юлії Семенівні:

— От нещасна людина, що полювала на чужі чуби, а з'явилася сама острижена. Яке смішне і жалю варте становище, і як подло, що їх до цього доводять.

А потім вони почали зразу говорити французькою мовою, а я багато слів із французької мови знаю, та тільки говорити не можу, бо в мене носового виголосу немає. І тут я довідався, що всьому тому, що зчинилося, винуватий я, бо я сам заманив Тереньку своїм пустословством, що ніби і в нас є «елементи», тоді як у нас, як казав маршалок, «є тільки елементи для борщу та для запіканки». А тепер той Теренька утік, а великий скандал зчинився, всі хвилюються, а мені — шлях до Сибіру! Я ж так од усіх цих вражень утомився, що вже нічого й не боявся, а думав: «Нехай так і буде, бо я лихе робив і на лихе заробив».

А маршалок казав також Юлії Семенівні, «що він усі свої сили прикладе, щоб мене оборонити».

І Юлія Семенівна йому теж одповіла: «Зробіть це».

Добрі душі! І що ще всього найдорожче — маршалок знаходив полегшення моїй гидоті.

Він казав:

— Казати по совісті, то я не бачу в його такої провини, що за неї наше громадянство могло б його карати. Яке жахливе оточення, що він у йому жив! Народився в селі, мав нахил до простого життя, а ним почали вертити туди й сюди, замість освіти знайомили з такими речами, що їх знати не варт. Тут і Овідій, і «оксіос», і кидання орлеців, і співи при благочестивій карі, що припала до смаку Жуковському, і свіщі, і гребінь «на браду», і знання всіх орденів, і випитування таємностей по «Чину явлення істини...» Змилюйтеся, яка голова може це витримати і зберегти здоровий розум! Тут далеко зручніше зійти з розуму, аніж зберегти оний, ну, він і зійшов...

А Юлія ж Семенівна його спитала: «Невже ж він справді думає, що я божевільний».

— Так, — одповів маршалок, — і в цьому його щастя, інакше він би загинув. Коли його повезуть, я подам мої за ним спостереження і буду домагатися, щоб перш ніж судити, його оддали на медичний дослід.

— І знаєте, — промовила Юлія Семенівна, — це буде

справедливо, та тільки я боюся, що вас не послухають.

А він каже:

— Навпаки, я цілком певний у тому, яка їм радість — розголошувати таку дурну історію і виряджати до Макара горопашного йолопа (оце — я, виходить, йолоп), що його не навчили ніякого корисного діла. Без цього — неодмінно будуть бетізи.

Юлія Семенівна зразу на це не одповіла і вимірювала на колінах панчохи, яку плела, а потім осміхнулася й каже:

— Ох, бетізи! Це слово нагадує мені мою бабуню, що була колись красуня і дуже світська, а потім, проживши сімдесят років, оглухла і все сиділа в себе в кімнаті і панчохи плела. До гостей вона не виходила, бо тьотя Оля, її старша дочка і сестра моєї матері, визнавала, що їй не личить там бути. І не личить через те, що бабуня почала робити різні «бетізи» — цмокала губами, чавкала, а що всього жакливіше, завжди починала чистити ручкою в носі. Так, так! І стала усім нам вона через це прикрою, а тимчасом в особливій родинні свята, коли зїздилась уся рідня і наїздили поважні гості, про бабуню згадували, про неї розпитували, і через те її виводили й садзвили до столу, і це було навіть красиво, бо була вона кавалерственна дама, аж тут од неї й починалося «сокрушение», а саме, звикши плести завжди панчохи, вона вже не могла сидіти без діла, і поки вона їла виделкою або ложкою, то все було добре, а як тільки руки в неї звільнилися, вона одразу ж і підносить їх до свого носу... А коли всі на неї нападуться й закричать: «Годі, бабуню! Ne faites pas des bêtises!»* — вона дивиться здивовано й питає:

— Що таке? Яку я зробила bêtise?

А коли їй покажуть на ніс, вона й каже: «А ну вас зовсім. Дайте мені плести панчохи й bêtise не буде». І як тільки їй дадуть панчохи, вона починає плести і нізащо до носа не приторкнеться, а сидить прехороше. Те ж саме, мабуть, треба було б і для всіх людей...

— Іменно, — підтримав, засміявшись, маршалок, — ва-ша бабуня дає прекрасну ілюстрацію до того трактату, якого дуже було б добре примусить послухати багатьох охочих сунутись із руками куди їм не слід.

Тоді і Юлія Семенівна, сміючись над собою, сказала:

* Не робіть дурниць! (франц.).

— От через те я все й плету панчохи.

— Ну, й що ж,— сказав князь,— ви, принаймні, нікому, напевне, лиха не робите.

І, сказавши цеє, він вийшов, а я всю ніч почував, що я пробував з такими найпрекраснішими людьми, що я їх до цього часу не знав, і думав, що мені цього щастя досить і час уже мені звільнити їх од себе і треба уже йти і постраждати за ті бетизи, яких наробив.

В мені одбулася зміна моїх поняттів.

XXVIII

Схвильований сердечними почуттями, я встав рано-вранці і коли подивився на себе, то навіть злякався, такий я був зморщений, і очі погасли, і зуби вишкірені, і все діло швах. Край моему кавалярству: я — дід! Незабаром я побачив Юлію Семенівну і зразу ж їй сказав:

— Дозвольте мені один раз проплести у вашому плетиві! Вона дозволила й здивувалась, що я вмію, а я їй сказав:

— От я тепер і буду це робити на спомин про вашу вельмишановану бабуню, кавалерственну даму.

Вона спитала:

— А це ж для чого вам?

А я одповів:

— Не хочу більше наслідувати нічиїх бетизів, я тепер у цьому житті уже кінчений.

Вона усміхнулась і хотіла взяти за жарт, а я кажу:

— Це не жарт! Та й досить мені вітри гонити.

Іще я сказав, що я дуже зворушений усім, що од неї доброго бачив, проте далі не хочу обтяжувати собою князеву великодушність і прошу його пустити мене на призволяще моєї долі. Вона на мене подивилася і замість того, щоб суперечити мені, сказала: «Ваш теперішній настрій такий гарний, що йому не треба перешкоджати», і взялася переговорити за мене з князем, і той подав мені руку, а другою рукою обняв мене й сказав:

— У вашого філософа Сковороди є одна чудова замітка: «Курча зачинається в яйці тоді, коли яйце псується», от і ви, я гадаю, тепер непридатні більше для першої своєї діяльності, та зате дух ваш одмінюється на краще.

Я одповів:

— Може й так, може й так! — і більше унікав із ним говорити, через те що був зворушений.

І тоді мене од їх одвезли і привезли прямо сюди в божевільний дім на дослідкування, яке одразу ж і почалося, бо як тільки я переставив ногу через поріг, як до мене підійшов чоловік у бляшаній короні, підставив мені ногу, ударив мене по потилиці й закричав:

— Хіба ти не бачиш, хто я? Йолоп!

— Йолоп я, одказую, це вірно, а вашого сану я не врозумію.

А він одповідає:

— Я король Бриндахлист.

— Вітаю вас, ваша королівська величність!

Він одразу ж здобрився і по голові мене погладив:

— Це добре, каже, я так люблю, ти можеш вважати себе в числі моїх вірнопідданців.

А я подивився, що виступці у його на босу ногу і ноги сині, та й одповідаю:

— Дуже вдячний, а чого ж це твої підданці погано, певне, за твою величність дбають: он як у тебе ніжки посиніли?

— Так, каже, брате, посиніли...

А потім зітхнув і каже далі:

— Це, знаєш, тільки тоді, коли холодно буває, то тоді що ж робить... тоді й мені буває холодно. Так, я не можу наказати, щоб у моєму царстві було інакше.

— Цілком, кажу, правдиво!

— Ото ж то й є! Я наказую, а так не виходить.

— Ну, не журись, брате, я тобі повстані панчохи сплету!

— Хіба?

— Вір моєму слову честі.

— Дуже прошу! Бо в мене, бач, особливі обов'язки: я повинен одлітати на болота і висиджувати там чаплячі яйця — із їх вийде жар-птиця!

І коли я йому сплів панчохи, він їх надів і сказав:

— Ти нас нагрів, і поелику це нам приємно, ми жалуємо тебе нашим лейб-плетільником і повеліваємо плести панчохи усім моїм босим вірнопідданцям.

І от я вже багато років живу тут, і всі мене люблять через те, що я, мабуть, роблю діло.

Одного разу я спитав у оповідача: як же було вирішене питання про його дослідження?

Він одповів, що все вирішено справедливо, і його визнано за божевільного, бо воно так і є, та це кожний, певне, й бачить, бо то ж неможливо, щоб людина із здоровим розумом пішла по вовну, а вернулася сама стрижена. Про акт його обслідування в спеціальному засіданні він говорив неохоче і небагато. Було, загалом, заведено, що такому актові надавали дуже великої ваги,— од його ж навіть дуже важко було довідатись, хто саме був при тому, коли його визнавали за божевільного. Він робив тоді кислу «позу рожі» і казав:

— Були там якісь великі пани... всіх їх аж до чорта, так що й пригадати їх неможливо, і кожний на тебе очі лупить, і устами гогоче, і хоче говорити. Тьху на їх,— тільки зовсім можна схвилюватися!..

— Ну, а ви все ж таки добре з ними говорили?

— Та говорив же, говорив... Та тільки послушайте: чи я там добре, чи погано говорив, за це я ручитись не можу, бо, знаєте, од цього їхнього прилипання до мене теж трапилось хвилювання, може, найбільше через те, що в мене з рук одняли панчохи і поклали їх під «Свод законів» на етажерку. Я казав: «Не однімайте в мене, я звик панчохи плести і на все можу одповідати плетучи». А прокурор,— чи, може, не прокурор, а полковник, сказав, що це неможливо, бо я повинен зосередитись на одному, бо од цього багато залежить. І почали мене питати: через що я так боявся скрізь потрясователів, шукав їх у капелюхах землі грецької? І я по всій святій правді одповів, що така була скрізь чутка, а я хотів визначитись і одержати орден, ще в цьому і пан полковник підтримував мене — та пани, певне, все це визнали за брехню, перезирнулись з усмішкою, а мене спитали: «Нащо ж ви взяли для цього невідповідну особу?» Я одповів: «Вийшла помилка, і я прошу в тому мене помилувати, бо він скавав у грецькому капелюсі». А тоді одразу і посипалось з усіх боків — кожний питає своє:

— Чого ж ви змінили ваші плани й заміри?

— Не було ніяких замірів!

— Чого ж ви так налякалися?

— Змилуйтесь, як же його не налякатися, коли він завіз мене в темний ліс під дощем і раптом випрягає одного коня, а другому забиває в ногу гвіздок і каже, що мені дадуть орден скаженої собаки! І після того я бачу папірці й розумію, що це й є те саме, що ми вчили про Францію, що з неї стала республіка! І я одразу все це якнайшвидше хотів знищити, коли ж далі... та ось можуть сказати пан князь, що він мене тоді взяв і годував, і поїв, і од темної ночі сховав... А мене питають: «Що на вас так уплинуло, що ви в князя зовсім одмінилися?» Як же це пояснити, коли я сам того не помітив, як воно так сталося! «Може, так воно сталося через те, що я був хворий і пригадав «смерть і суд» і я зрозумів нікчемність. А може, добрі люди на мене вплинули, і я став любити тишноту і зненавидів скоки і гарчання і марталезу. Співайте ви, що хочете, а я ніяких бетізів робити не хочу і кричу вам: «Даїте мою панчошу!» І вже невтримано, кожний раз голосніше: «Даїте мені панчошу плести!» А коли ж вони не хотіли мені давати, то я хіба винний у тому, що мене охопило хвилювання! О, боже мій! Я й не пам'ятаю, як я вискочив на стіл і заривав, і почав тупати ногами, і лягати їх найнеспристойнішими словами, що я ними ніколи й не лаявся, і жахливим голосом викрикував: «Даїте мені плести панчошу, гаспиди! Даїте панчошу плести, бо я вам чорт знає які бетизи отут на столі почну виробляти!» А потім уже нічого не пам'ятаю аж до того часу, коли знову побачив себе тут на ліжку в сповитку. І тоді знову сказав: «Даїте панчошу плести!» І коли мені дали, я заспокоївся. А тепер знову пригадав, як ті гаспиди хотіли, щоб я заспівав марталезу і... ой, знову... дайте мені швидше мою панчошу плести!.. а то я буду хвилюватись!

Я потурбував Перегуда і другим питанням: чи не важке йому це довгочасне перебування в божевільному домі.

Він одповів:

— І нітрошки! Та й що ви таке звиваєте тут «божевільний дім»! Облиште! Тут дуже гарно: я плету панчошу і думаю собі, що хочу, а панчохи дарую, і мене за те люблять. Всі, батеньку мій, люблять даруночки! Так, люблять і «благодару вам» скажуть. А проте є деякі і невдячні, як і скрізь на світі... О, господи! Одно тільки, що тут грошки дуже сильно галасують... Оце знаєте вона... безодня безумства... О, страхітна безодня! Та вночі, коли всі

заснуть, то й тут іноді буває тихо, і тоді я беру крила і лечу.

— Думками летите?

— Ні, зовсім, всією істотою.

— Куди ж ви летите? Про це можна спитати?

— Можна, мій друже, можна! Про все можна питати! — зітхнув він і додав пошепки, що він літає звідділь «в болото» і там висиджує посеред корчів чаплячі яйця, що з їх неодмінно повинні вийти жар-птиці.

— Вам, гадаю, сумно там уночі, в болоті?

— Ні, там нас багато знайомих, і всі намагаються вивести жар-птиці, тільки поки що ще не виходять, бо в нас багато гордоці.

— А хто ж там із знайомих, може, Юлія Семенівна?

— Цяя давно сидить за найпершим корчем.

— А князь, або маршалок?

— Того немає. Він вірить у цивілізацію, уявляє собі, він намагався мене переконати, що треба жити своїм розумом. Він проти панчохи, каже, що ніби «з того часу, як я перестав наслідувати одні бетізи, то почав другі». Так, так, так! Він казав мені про якогось-то німця, що він вивчив усю російську граматику, а коли до його прийшов чоловік на ймення Іван Іванович Іванов, то він взяв це за жарт і сказав: «Я снай: Иван — мошна, Иваниш — во-смошна, а Иваноф — не дольшна». Я спитав, навіщо ж мені ця граматика? А князь мені одповів: «Це для того, що не все, що зробила добре одна людина, треба всім повторяти до неприємності. Пригадайте, каже, хоч свого Сквороду: треба йти і тягнути вперед свого «тілесного болвана».

Я сказав, що це правда!

— Правда,— тихо повторив і Перегуд і, зітхнувши, знову промовив,— правда!

А потім узяв у руки свою панчоку і почав вичитувати: «Ось граматика, ось граматика, ось граматика: я хожу по ковру и я хожу, пока вру, и ты ходишь, пока врешь, и он ходит, пока врет, и мы ходим, пока врем, и они ходят, пока врут... Пожалій усіх, господи, пожалій! Для чого всі очима бачуть, а устами гогочуть, змінюються, як місяць, і турбуються, як чорти? Жар-птиця не зачинається, коли всі сами хочуть чаплячі їсти яйця. Ой, затурмантували бідолагу-болвана, і увесь розум у його помутився. Ні, ну вас!.. Прощавайте!»

Він одразу надувся, зробив похмуру «позу рожі» і швидко пішов, перебираючи спиці свого плетива.

Тепер це був справжній божевільний, що його словам не кожний би згодився йняти віри, а той, хто любить правду і добро, мусить із жалем дивитись, як одлітає цей дух, обтяжений тілесним болваном, що на його надіто. Він хоче дати щастя своїм «животним благоволенням» всьому світу, а обставини дозволяють йому тільки плести панчохи для товаришів по неволі.

ЕПІЛОГ

Онопрій Опанасович Перегуд опочив чудово й залишив по собі пам'ять у божевільному домі. Одійшов він звідділя в невідому путь, проживши багато літ і маючи добре бажання довершити «всьяке животне благоволення».

Останні дні свого перебування на землі Перегуд мав високе щастя вірити в можливість кращого життя в цій юдолі смерті. Сам він ослабів, як той коник-стрибунець, що дожив до осені, і давно був уже готовий одірватись од стеблини, як доспілая ягода; він іще думав про відкриття, що з їх повинно початися «оновлення пригаслого ума».

Невтомно плетучи панчохи, Перегуд додумався, що «треба винайти друкування думок». Гутенбергів винахід друкування на папері він визнавав за нікчемний, бо не міг боротися з заборонами. Справжній винахід буде той, що йому ніщо не стане на перешкоді, щоб світити на увесь світ. Друкувати треба не на ганчірці і не на папірусі, а також і не на телячій і не на ослячій шкурі... Убивати тварин не будуть... Кожний ранок, перш ніж зачервоніє небо на сході, в цей час, коли гострять убійчий ніж, щоб, «знявши плуга ярмо, зарізати ним пахаря», Перегуд бачить, як летить на хмарах тінь Овідія і забороняє людям «пожирати своїх кормителів», а люди не чують і не бачать.

Перегуд хоче, щоб усе це чули й бачили і багато іншого, і щоб усі жажнулися того, що вони роблять, і зрозуміли б те, що їм треба робити. Тоді жити і вмирати не буде так страшно, як тепер!.. Він усе надрукує на самому небі!.. Це дуже просто. Треба тільки довідатись, од чого виблискує світло і як гусне темрява.

Перегуд кидав панчохи і малював і вирізував із папе-

ру величезні глаголицькі літери: він ними буде одсвічувати прямо на небі те, про що возшумить глас, в пустині вопіючий: «Готуйте путь! Готуйте путь! Уже чути росяний дух, і як тільки той, що здержить складні частини вод, одчинить безодню, тоді одразу твердий лід стане рідиною і освіжить все ество, і дерева дубровнії, і возгримить божая страшна краса!»

І от одного разу, коли була велика спека і коли на початку дня, вдосвіта, з'являлась, як завжди, Овідієва тінь, почали з усіх кінців скупчуватись хмари і збилися в одному місці. Ударила буря, закрутилась курява, замиготіли блискавиці і заgrimіли один за одним без перерви гримові удари.

Находило страшне явище півдня — «горобина ніч», — коли огневі виблиски у небі ні на хвилину не гасли, а де вони спалахнуть, там освітлюють дивовижні групи фігур на небі і погущують темряву на землі. В божевільному домі, як і скрізь, де це було видно, запанував жах... хто стогнав, хто трусився й плакав, дехто молився, а хтось один декламував:

Страшно в могиле холодной и темной,
Ветры там воют — гробы трясутся,
Белье кости стучат...

Проте Перегуд «переміг смерть», він давно втомився і давно вже сам хотів піти в «шатри Симові». Там можна спати краще, ніж під вагою пірамід, що їх фараони навертали собі руками рабів, вимучених голодом і нагаями. Він спочиває у цих шатрах, і сюди не прийде гнобитель, і впізнав себе знову там, де пригнічений не шукає того, щоб бути чийось гнобителем... Він одчув, що прийшов його час! Перегуд ухопив із своїх величезних літер Глаголь і Добро і вискочив із ними на вікно, щоб притулити їх до шибок... Щоб пішли одсвіти овами і семо.

«Страшна краса» справді осяяла його літери і справді щось одбила на стіні, та що це було — того ніхто не зрозуміє, а сам Перегуд упав і не вставав, бо він вимандрував в «шатри Симові».

Багато божевільних на похоронах Перегуда мали на собі панчохи його роботи, деякі з їх плакали, а ще більше чулі навіть упали лицем і під час похоронного співу брикали узутими ногами.

СТАРОСВІТСЬКІ ПСИХОПАТИ

«Что взаправду было и что миром сложено — не распознаешь».

В. Даль.

Гадаю, що рідко кому не доводилось чути або читати оповідання про якусь більш чи менш цікаву пригоду, що її автор або оповідач подає як щось *нове*,— а на той час новину ту давно вже подав хтось інший у вигляді тому самому або трохи відмінному. І читати, і чути такі речі буває досадно. А ще досадніше, коли трапиться, що ти сам узяв таке оповідання за справжню новину і потім необережно переповів його,— як пригоду, що була з приятелем або знайомим, що живе там або там. І несподівано виявляється, що все це або було колись дуже давно, в Нормандії, з бароном, що чув велику прихильність до псів і жив з сільською простотою, або що цього зовсім ніколи ніде ще не було. Такі смішні, а почасти й прикрі пригоди бували, гадаю, з кожним; але стороння людина, до літературної роботи не причетна, не знає, як легко можна наразитися на це саме в праці письменницькій і як досадно і образливо потрапитися з цим не в усній розмові, а з записом «чорним по білому». Проте останніми часами, бо зна з яких причин, в нашій літературі раз у раз подибуєш тепер оповідання про історії, давно вже розповіджені.

І що дивніше,— можна помітити випадки, коли вигадане оповідання по дуже короткім часі переказується як

справжня подія або з маленькими змінами переповідається заново як факт, що справді начебто стався, тільки в іншому місці.

Щодо перших випадків — ми не раз допускалися того, що заново повторяли стару вигадку про «іперболу», яка сіна багато їла; щождо других, то я можу вказати на два випадки, які стосуються до мене особисто; перший був з моїм «Сказом о тульском косом Левше и о стальной блохе», а другий — з оповіданням «Путешествие с нигилистом». Обидва оповідання я вигідав сам, кілька літ тому, а друкувалися вони — перше в «Руси» І. С. Аксакова, а друге — в «Новом времени» О. С. Суворіна; щодо «Левши», то критика ознайомила, що ця історія начебто давно вже була їй відома, а з «Путешествием с нигилистом» сталася річ ще дивніша. Зміст згаданого оповідання полягав у тім, що кілька чоловік, їхавши у залізничному вагоні, розмовляли про всіляке страхіття і потроху наелектризувались до того, що самі почали всього боятися. І відразу видався їм підозрілим мовчазний пасажир, що перед ним на лавочці лежала маленька валізка. Чому цей добродій усе мовчить та й мовчить? Що то за поведінка? Навіщо перед ним стоїть валізка? Що він має в тій валізочці? Може, це і є «тарах-тарарах»? І, мабуть, що так... Навіть інакше не може й бути... Бо, коли це не так, він оддав би валізочку до багажу — і тоді б видима небезпека для всіх пасажирів була б багато менша.

Пасажири затурбувались і надсилають до незнайомого добродія делегата з уклінним проханням винести проклятий «тарах-тарарах» з вагону. Посланець каже: «А чи не віддали б ви цю валізку до багажу?» Пасажир відповідає: «Не хочу!» — «А! Коли так, то ми до начальства». Кондуктори, жандарми, службовці з станції — усі пристають до нього, питаючи: «Чи не віддали б ви валізки до багажу?» — але пасажир усім дає ту саму відповідь: «Не хочу». І голос в незнайомого добродія недобрій, і тон підозрілий, і обличчя розлючене. Всі пристають на те, що це «нігіліст». Його стережуть, все його на оці мають і, нарешті, коло міської станції вимагають, щоб він вийшов геть. Він виходить дуже радо, бо саме тут і треба було йому вийти, але валізки з собою брати не хоче. — «Чи не взяли б ви з собою цієї валізки?» Він відповідає: «Не хочу». Його ведуть на допит, питають, хто він, і дізнаються, що він «прокурор судової палати», а валізка, як виходить,

належить євреєві, що ховався без квитка під лавою. Картина! Всі заспокоюються, сміються і їдуть собі далі... І несподівано вся ця вигадана від мене подія сталася справді, і де ж, ви гадаєте? — в Італії, з головою округового суду з Равенни, що проїздив повз маленьке місто Форлі. Була деяка зміна щодо осіб і обстанови — відповідно до краю і умов його, але ціла фабула та сама.

Дізнавшисься про це 11 січня з «Новостей», я не тільки здивувався, а навіть злякався.

— Як,— спала мені думка,— невже до того вже дійшлося, що зубожіння, висилення відчувається уже не в царині літературних вигадів, а навіть у самих житті, що його вигадливість завжди вважалася за таку розмаїту і просто невичерпну. Невже і воно притупилось і, замість соромити нас блідістю наших вимислених утворів перед живістю справдешніх подій, сходить до того, щоб грати на своїх клавішах недосконалі накреси нашої композиції. Та, на щастя, ще держиться думка протилежна,— що справжнє життя наших літературних фантазій не грає, а подію, яка сталася в Італії і збіглася з моїм оповіданням, вигадав, мабуть, знайомий з російською мовою німецький дописувач.

І мені почав нагадуватися цілий рій більшою чи меншою мірою знаменитих історій та історійок, що віддавна живуть в тій або якій іншій російській місцевості і що завжди переходять з уст до уст, від людини до людини. Більшість із них має репутацію подій цілком певних і переповідаються вони з указуванням власних імен, місця й часу. Історії ці оповідаються так, що висловити свій сумнів щодо правдивості їх часто значило б образити не лише оповідача, а й всю місцеву публіку, що поділяє його віру в ті легенди, а проте вірити в дійсність згадуваних подій дуже важко, а інколи навіть і зовсім не можна.

Тимчасом всі такі історії мусять бути дорогі літературі і заслуговують на заховання в її зошитах. Ці історії — дарма, хто що про них думає,— є зовгочасне продовження народної творчості, і не прислухатися до неї, мати її за ніщо, звичайно, річ невивабна. В усних переказах, та навіть і в самостійних утворах цього роду (припустім, що такі є,— вигадані від початку і до краю) завжди сильно і яскраво позначається напрям думок, уподобань і фантазії людей даного часу і даної місцевості. А що це справді так, в тім мене достатньою мірою переконують записи,

що я зробив, блукаючи по різних місцях мого рідного краю. Так, наприклад, у переказах (а можна гадати — в вигадках) українських завжди переважає характер *героїчний*, що нагадує про спорідненість тутешньої фантазії з вигадками польських авторів апокрифів про «пана Коханку», а в історіях великоросійських і особливо столичних, петербурзьких — більше проглядає *спритність*, жвавість і тонкість шахрайського кшталту. Очевидячки, фантазія людей даної місцевості виявляє їх настрої і, так би мовити, сама собі творить *своїх козирів* для своєї гри. Але вельми цікаве те, що всі оті козири — як герої, так і крутії,— всі вони, виходить, є також свого роду і «*психопати*».

Я дуже ціную такі історії, навіть і тоді, коли їх цілковита вірогідність історична не є надійна, а інколи й зовсім видається сумнівною. На мою думку, як вигадка або як плетиво з вигадки і дійсності — вони навіть цікавіші. Я переповім тут деякі з них не лише з тою думкою, щоб заховати ці пам'ятники громадської творчості, але й для того, щоб цим шляхом перевірити деякі з них. Можливо, що те, що здається мені за неймовірне або вимислене, або запозичене з якихось сторонніх джерел, — справді десь сталося, але тільки його переінакшили і перебільшили. Хтось із місцевих громадян може озватися до моїх записів і виправити їх своїми авторитетними відомостями, — і тоді перед нами встане ряд життєвих курйозів, що дотепер не переходять межі своїх місцевостей.

Я почну з *героїчного* — з оповідань українських, що в них більше грандіозного, наївного і, як мені здається, пересадного, але в кожному разі вельми своєрідного.

ЕПОПЕЯ ПРО ВИШНЕВСЬКОГО І ПРО ЙОГО РОДИЧІВ

Вот сам помещик благодатный,
Из непосредственных натур.

И. Тургенев.

I

У переяславському повіті на Полтавщині був дідич Іван Гаврилович Вишневський. Він дістав од щедрот імператриці Єлизавети Петровни великий маєток на обох берегах річки Супою (річки Удай і Супій відзначені в одній географії «неспособними к судоходству по множеству

пороков»). Маєток цей складався з двох великих сіл; з них одно звалось Фарбована, а друге — Соснівка.

Старий пан Іван Вишневський жив і вмер у тім маєтку, а по смерті його Фарбована й Соснівка дісталися в спадку синові його, Степанові Івановичу Вишневському, що лишив по собі героїчну славу, можливо, добре доповнену і приоздоблену домислами в дусі місцевої фантазії.

Степан Іванович був атлет і велетень, а до того ще й гостинний чоловік, своєум і щонайбільший, страшний розпусник. Він був один з тих молодиків, що їх імператриця Катерина посилала до Англії «для просвещення ума и сердца».

Повернувшись з Англії, він став на службу в кінногвардійський полк, але скоро дослужився до ранги поручника, подався на демісію, оженився з тверською дворянкою, Степанидою Василівною з роду Шубинських, і оселився в Москві у власнім домі.

Робити тут Вишневському не було чого, і він почав «дивачити».

Насамперед намислив він імпонувати москвитянам своєю хохлацькою нацією. Він ані на кого не зважав — одягався по-хохлацькому, багато пив «запридуху» і їв начебто саме тільки ведмеже м'ясо.

Імператриці донесли, що Вишневський «не пильнує гостинної пристойності», і тоді своєумові зробили догапу. Він поклав направитися і, такий манір узявши, загадав вислати з України до Москви хохлацький віз з парою волів і парубка, що тими волами вмів правити. А скоро настав день звичайних і для всіх поважних осіб у столиці обов'язкових візит, Степан Іванович зібрався «одвідати всіх значних людей». Але виїхав він не просто екіпажем, а з цілим поїздом. Спереду скакав джокей на куцїй англійській кобилі, за ним котилася впростяж запряжена прекрасна карета, в якій сидів камердинер, а за каретою їхав парою сивих круторогих волів хохлацький віз, а на тім возі урочисто розташувався пан Степан. Він сидів, як звичайно сідають українські селяни, тобто посеред возу, на купі розкиданої житньої соломи і курив з флегматичним спокоем пенькову люльку улюбленого українського фасоні. Волами правив хохол в затрапезних шараварах «від хмари ширших», у просмоленій сорочці з прямим коміром, в тяжких чоботях і в високій смушевій шапці. Хохол ішов коло волів з батогами і придержував їх за ремін-

ний налігач — «щоб не злякались, як торохтить місто», а сам покрикував де треба — «цобе», а де треба — «цоб».

Джокей мав реєстр осіб, що їх мав одвідати отой здичавілий європеєць. Заглядаючи до реєстру, джокей мчав уперед і, пригнавшись на двір тієї вельможної особи, що стояла у списі, ознаймував:

— Мій пан їде!

А коли з'являвся поїзд, джокей обертався до нього і знов уголос кричав:

— Ось сам пан Вишневський приїхав.

Тоді карета спинялась коло ганку, з неї висідав камердинер Степана Івановича і йшов питатися, чи ласка господарям привітати його пана.

Коли Вишневського вітали, тоді карета від'їздила собі далі, а до ганку під'їздив віз з парою волів, і Степан Іванович увіходив до покоїв і щедро обдаровував усю челядь господарську, що на очі йому наверталася. В покоях він поведився як пан і європеєць, показуючи прекрасні маніри, чудове знання мов і гостру ущипливість українського розуму.

«Бо був собі шутковитий і знав по-хрещузькому і по-волоському і всіма язиками вмів хвалити господа. Але тільки лінивий до того був».

II

Ів Вишневський, як уже згадувалось, начебто саме лишень ведмеже м'ясо і держав на те в однім із тверських маєтків своєї дружини «ведмежий розплідник». Ведмедів там годували і привозили в Москву Степанові Івановичу на з'їжу. До поліції Вишневський мав природжену і непереможну ненависть, і жодний поліцай не важився увійти до нього в двір, бо ризикував і міг натерпітися всілякої образи, коли б тільки навернувся на очі Степанові Івановичу. Дім Вишневського у Москві був для поліції неприступний і через це, а може, і через що інше, зажив незабаром собі вельми таємничої і трохи непохвальної слави. Найбільше сприяли тій славі розпусні інстинкти Вишневського щодо жінок або, точніше сказавши, до дітей жіночої статі. Поліція і собі ненавиділа Степана Івановича і шукала нагоди помститися над ним за його неввічливе поведення, але довгий час жодного доброго приводу до того не знаходила. Нарешті така нагода випала: одного

разу двірний собака виволік на вулицю і впустив плесно з рештками м'язових зв'язків, що його визнали за стопу невеликої людської ноги. За кілька день це повторилося. За собакою почали стежити і підглядали, як він тягає ті кістки з ями на сміття. Челядь сусідніх домів стала говорити, що Вишневський свавільно і безчесно поводиться з своїми дівчатками-кріпачками і по тому, начебто, їх убиває. Незабаром заходилися рахувати дівчаток, що нібито безвісти пропали, і навіть називали імення їх.

Поліція не тільки доглянула в цьому достатній привід втрутитися до справи, а навіть взяла це за очевидний обов'язок свій,— що справді так і було. З цією метою на двір до Степана Івановича з'явилися пристав і квартальний і заходилися оглядати ту яму, звідки собака тягав підозрілі кістки. Вірні слуги Степана Івановича не дозволили поліції почати той огляд, не сповістивши свого пана. Степан Іванович одяг свій архалук, сам вийшов до поліцаїв і звелів їм відкрити яму. Там, на радість і вдоволення поліцаїв, знайшли безліч таких самих кісток, що й викликали підозру, але ж на тому самому місці було доведено, що зовсім це не стопи людських ніг, а лапи вбитих до столу Вишневському молодих ведмежат.

Поліцаї зникнули і почали перепрошувати Степана Івановича, кажучи, що їх призвели до помилки сумніви і неправдиві чутки...

Вишневський їм вибачив і... тут-таки ж одботожив.

Ця гостра вихватка мала той для нього наслідок, що йому звелено покинути Москву і жити в українських селах, наданих батькові його Івану Гавриловичу від щедрот імператриці Єлизавети Петровни.

Вишневський мусив тому загадові скоритися і переїхав у Переяславський повіт у Фарбовану, щоб крутити там веремія, користуючись з більшої волі.

Випадок з ведмежими лапами московські чутки і баландраси приписують кільком особам, а Степана Івановича Вишневського наділяють їм самі тільки українські легенди, складені переважно на рівнинах, що їх зрошують річки Удай і Супій. Щождо візит по Москві парою волів, то щось схожого начебто було, але в московських переказах мені не пощастило почути про таку оригінальну вихватку і найменшої згадки. На цім ґрунтуючись, оповідання це треба, мабуть, уважати за сумнівне; але між мешканців рівнин Удаю і Супою багато охочих людей твердо

вірять у правдивість цієї історії і на всі аргументи, що це нічим у Москві не стверджується, вони з самовпевненою погордою відкопюють свої товсті козацькі губи і говорять:

— Авжеж, схотіли ви на Москві правди шукати!

III

Коли Степан Іванович оселився у своїх українських маєтностях, то він вибудував собі доми в обох селах, по обидва боки славетного Супою — у Фарбованій і Соснівці. При обох домах, уряджених пишню, по-панському, були численні штати челяді, ловчі команди, кінські заводи і гареми, якими, проте, Степан Іванович не вдовольнявся і користався ще широко з своїх прав падишаха на всіх жінок свого підданства. Жив він наперемінку то в тім, то в тім своїм маєтку і скрізь підпирав від нього заведений свавільний порядок. Він уважав, що має цілковите право наvertати всіх, як він висловлювався, «в свою хрещену віру» — і вільно, без перешкоди доходив усього, чого хотів досягти.

З усіх його норівів і химер і тут насамперед виявилась нічим непогамована ненависть Вишневського до поліції. Скоро приїхав він у село, то одразу ж наказав, щоб ні ісправник, ні пристави і ніхто з урядовців не смів їздити по його володіннях з дзвінками. Селянам звеліли, щоб вони спиняли кожного, що їде з дзвінком, і питались, хто він є. Коли проїжджачий був дворянин або взагалі приватна особа, то його треба було пускати і при тім говорити, що земля, по якій їде, належить до пана Вишневського і що цей пан «любить і шанує дорогих гостей», — а тому проїжджачих і запрошувано до господи, щоб перепочити і поділити з паном хліб-сіль. Коли проїжджачий поспішав і заїздити в гостину не хотів, а чемно дякував, то його живосилом не держали, а так само «чемно» дозволяли їхати далі і у дзвінки дзвонити не боронили. А коли проїжджачий не галився і погоджувався заїхати до пана, то його проводжали у Фарбовану або Соснівку — залежно від того, в котрім селі на той саме час жив Вишневський.

Степан Іванович зустрічав таких гостей привітно, незважаючи на їх ранги і звання, і частував їх по-тодіш-

ньому розкішно і гоїно, іноді аж надто гоїно, бо дехто від його трактування і гостинності навіть занедужував. Але їсти й пити не силували,— ні, просто припрошували наїдатися «досхочу», і коли хто-небудь неволив себе до їжі над міру, то тому Вишневський винен не був, а кожний необережний гість мав нарікати на себе самого і без ремства каратися за свою нездержливість до страви.

Багатьом гостям, що потребували, Степан Іванович давав навіть чималу заемогу, а офіцерам завжди любив дарувати що-небудь коштовне на згадку. І такий широкий звичай спричинився до того, що ласкавість і гостинність робили з нього людину дуже милу і люб'язну. Але, коли тільки йшло про урядовців, а надто поліцаїв, Степан Іванович ставився до них як брутальний тиран, і його вимоги до цих нещасних людей були такі суворі і такі принизливі, що навіть вірити важко — як вони могли їм коритися і не добирали способу оборонити себе від фарбованського химерника.

Скоро ісправник або пристав під'їздили до крайньої межі володінь Вишневського, вони повинні були спинитися і прив'язати серце у дзвінку так, щоб він не дзвонив. Бо інак селяни спиняли доглядача порядку, повинні були відв'язати дзвінка і, не гаючись, однести його на панський двір самому панові. Коли б поліціант опирався, це мало б для його подвійну небезпеку — його могли побити селяни (що переложили б відповідальність за те на самого дідича), а потім вишного відвели б до пана, а в пана кожного поліціанта дожидав, щонайменше, вельми принизливий, але з неухильною ретельністю додержуваний особливий церемоніал.

Покірний і непокірний, чесний і нечесний поліційний урядовець був у Степана Івановича «в одном расчисленіи». В чесність їх він, проте, і трохи не вірив і, здається, не вельми й помилявся щодо цього. Правило було таке, що жодний урядовець в жодній потребі з жодної причини не міг переступити порога його дому. Коли ісправник або пристав мали до нього якусь службову справу або змушені були з'явитися до нього з якою-небудь претензією чи проханням, то вони знали, що мусять їхати його володіннями «без дзвону», якомога тихше і спинятися коло огорожі — в жоднім разі не вільно було їм в'їхати у садибу кіньми. Садибою і двором вони повинні були йти

пішки і, скинувши шапку біля воріт, переходити повз вікна будинку не інакше, як тільки простоволосі.

Бо коли правило порушувалося хоча б найменшою мірою, вимуштрована челядь одразу ж узяла б їх під лікті і завернула назад, «наклавши їм до того добре по потилиці». І як це робилося точно і запопадно, то ніхто і не зважувався не послухатись і не думав навіть опиратися. На тім, проте, приниження ще не кінчалось: урядовця не пускали далі за ганок, а під ганком жили величезні меделянські пси. Урядовець повинен був стояти тут і дождити, поки Степан Іванович вишле до нього «покойового козака», тобто, просто сказавши, льокая. З льокаєм урядовець мусив привітатися «як рівний», тобто дати покойовому руку, тільки по тому вільно було йому розповісти тому самому слугі про ціль свого приїзду до пана.

Коли Вишневському здавалось, що потреба, в якій той урядовець приїхав, не варта уваги, він наказував «прогнати його геть». А коли справа була дворянська або коли це була оповістка йому про що-небудь з вищих сфер, то Степан Іванович одягав бекешу і шапку, сам виходив на ганок і вислухував урядовця, стоячи до нього весь час боком і ніколи не дивлячись йому в очі.

Потім Вишневський мовчки ішов назад, а льокай подавав урядовцю на тарілці чарку горілки і п'ятдесят карбованців асигнацією. Урядовець повинен був випити горілку, а потім узяти собі «на закуску» п'ятдесят карбованців (до хліба-солі в їх натуральному вигляді в домі Вишневського не припрошували). Коли ж урядовець, всупереч сподіваному, бувши про себе високої думки, не схотів би пити винесеної йому на ганок чарки, то йому не вільно було і гроші взяти, на закуску покладені. В такому разі покойовий повинен був зіпхнути його з ганку і горілку вихлопнути йому у спину, а п'ятдесят карбованців «на заїжку» взяти собі до власної кишені і сіпнути за мотуз, а мотуз цей ішов до залізної клямки на дверях, а за дверима сиділи попід ганком меделянські собаки.

Знавши все це, урядовці ніколи не зважувались хоча б найменшою мірою опиратися порядкам Степана Івановича і... навіть були дуже раді, коли треба було з'явитися на ганкові фарбованського пана.

Коли всі ці перекази є правдою безперечною, то п'ятдесят карбованців на закуску, очевидно, мали тоді високу ціну.

Щодо невинності і моральності взагалі, Степан Іванович уславився як людина безцеремонна і до того найвищою мірою наївна. А втім, з цього погляду він мав дуже багатьох подібних до себе і рівних собі, проте в його героїчній епопеї у таких справах вельми оригінальною була роль його дружини Степаниди Василівни, народженої Шубинської, що їй теж, здається, є цілковита підстава назвати психопаткою,— хоча вже іншого гатунку.

Вона була, як уже згадувалось, тверська дворянка і освічена пані з дуже гарного роду. Чоловіка свого вона любила і жила з ним завжди у злагоді. Від шлюбу з Степаном Івановичем вона мала двох дочок; народження другої з них було дуже нещасливе, і Степанида Василівна стала «навек не человек». Степан Іванович почав додержувати сепаратної політики: коли вона жила у Фарбованій, він від'їздив у Соснівку, а коли вона була в Соснівці, то він тоді перемандрував до Фарбованої. Бачивши це і, як сама вона казала, «любя свого мужа», Степанида Василівна почала всіляко піклуватися, щоб він «от нее не удалялся» і щоб йому із нею «жить было не скучно». З цією метою вона уряджала в себе дівочі вечорниці, куди дівчата ішли неохоче, з сльозами, але Степанида Василівна їх приголублювала, трактувала і кінець кінцем ті звалили і про плачі свої забували. Тоді Степанида Василівна писала дружині і запрошувала до себе «прибыть, на девиц полюбоваться». А Степан Іванович відповідав їй: «Очень тебя благодарю и заботы твои обо мне ценю, а, впрочем, в главном выборе я на твой вкус больше, чем на свой собственный, полагаюсь».

Така чоловікова відповідь тішила і навіть зворушувала Степаниду Василівну. Любов її до Степана Івановича напала яскраво і незгасно, і вона йому незабаром писала нетерпеливо знов: «За доверие твое, бесценный друг мой, весьма тебя благодарю, и в рассуждении моего вкуса, в чем на меня полагаешься, от души тебе угодить надеюсь, но только прошу тебя, ангел моей души, приезжай ко мне сколь возможно скорее, потому что сердце мое по тебе стосковалось, и ты увидишь, что я не об одной себе сокрушаюсь, но и твой вкус понимаю. Дети наши обе здоровы и тебе кланяются и целуют ручки». Підпис: «Твоя верная жена и раба Степанида».

Степан Іванович, одержавши такого листа, кидав свою окрему оселю і приїздив до дружини, яка цілком досягала того, що йому «жити в однім домі з нею ставало не нудно».

Вона не тільки голубила і пестила фавориток, що їх сама своєю чоловікові і вибирала, але няньчила і доглядала йому дітей, яких за такого патріархального ладу панського життя у Фарбованій народилось дуже багато.

Сам Вишневський був далеко не такий одвертий та щирий, як його дружина: коли розпусній натурі Степана Івановича починала набридати та особа, що була покликана до обов'язку «делать его жизнь не скучною», Вишневський знов лаштувався «пожити самому в другім селі».

Степанида Василівна це зараз же розуміла і хоч не суперечила дружині, бо спокій і злагоду подружні вона, за заповітами предків, підносила над усе в світі, проте через якийсь час вона знов давала всьому раду і знов писала йому тихого та ласкавого листа, де говорила: «Хитрости твои и твоя со мною в важных делах неоткровенность очень меня, мой друг, огорчают и терзают, потому что я их ничем не заслужила. Бог видит мою правду и истину, что люблю тебя больше всего на свете, и от разлуки с тобой сердце мое по тебе иссушается, как трава, но горячая сле-за текущая не высыхает. А ту особу, которая незанимательностию своею тебя утомила и прискучила, я своим рачением без больших хлопот совершенно устроила, и все они нынче своим положением теперь вполне довольны и благодарят. А ты бы если поспешил ко мне, то мог бы теперь полюбоваться на очень приятные лица. Дети же наши обе благостию божію хранимы, живы и здоровы и об отце своем молятся». І знов той самий підпис: «Жена и раба».

Вишневський відповідав дружині компліментами, повторяв, що має цілковиту довіру до її смаку і потім вертав невдовзі під родинний дах. Його дожидали, звичайно, тимпани і хори, пестоші і поклики, і телець годований, і все, все, що було потрібне, щоб його ущасливити, як він жадав і як це могла урядити його ніжна, ніжна дружина, яка мала нещастя із жвавою і дуже милою жінкою стати «навек не человек».

Після описаних уже перипетій Степан Іванович полишив свою затайливість і недовіру і на хитрощі сепаратної політики ніколи більше не брався.

Степанида Василівна, як казали селяни, «доглядала його, як мати своєї дитини».

Неймовірна, примітивна простота цих взаємиц, що нагадує собою біблійне оповідання про Сару та Агарь, стає ще неймовірніша, коли йняти віри деталям, розповіданим про життя цього подружжя.

Степан Іванович був справжній турок. Щодо різноманітних об'єктів свого почуття, він поєднував у собі всі гатунки кохання, від побіжних необережностей до прив'язання до одалісок і першої султанової жінки. Побіжне, звичайно, уважалось за ніщо і до рахунку не належало; а роль першої султанової жінки, певна річ, відіграла його шлюбна дружина, яку він теж, можна сказати, любив і, в кожнім разі, запевняв, що начебто дуже її «поважав».

— Коли хто зробить що-небудь проти мене, — казав він, — то я ще, може, й подарую йому, але коли б хто-небудь подумав сказати що-небудь образливе для Степаниди Василівни, то хоч би хто він був, я скрізь його знайду, і сам цар Іван Васильович не вигадав такої кари, якій я піддам грубіяна, що скривдить неоцінну дружину мою.

Всі знали це і знали також, що Степан Іванович не жартує і що каже, те й зробить, а тому нікому і на думку не спадало показати бодай найменший непослух чи непокору до Степаниди Василівни. Але не всі однаково розуміли таке ревне піклування Вишневського коло жінки, і коли один приписував ту турботу безмірній його до неї ніжності, другий добачував у тім хитрощі, що й справді великою мірою були властиві хохлацькій натурі Вишневського. Думали, що він «нагонив страх» усім за жінку більше на те, щоб її вимоги, які мали на меті потішати його любов'ю одалісок-кріпачок, не зустрічали і найменшого опору, бо навіть натяк на неслухняність їй він покарав би так, що цар Іван Васильович у труні здригнувся б.

А втім, чи так було це, чи інак, напевне сказати не можна, але єсть вірогідні оповідання, що над усяку міру розпусний і до лютості безцеремонний у своїх побіжних

«справах», Степан Іванович любив вносити своєрідну поезію у свої стосунки до одалісок, що їх повибирала для нього на свій смак перша султанова жінка. І він умів досягти цього, нітрохи не силуючи своєї вдачі, в якій виявлялось у таких випадках щось ніжне й чуле. Він, як і Дон-Жуан, міг хвалитися, що не то не ображав молодих жінок грубістю, але навіть «ніколи не зводив з холодністю безпристрасною». Ні, він приїздив у жінчин дім, де її любов готувала йому втіхи, з ніжною лагідністю; і подружжя разом голубили вибранку «как соколку по зорькам». Вони її голубили, чепурили, милували, вона жила в покоях Степаниди Василівни, убрана в строкаті тканини, потопавши в пестоцях і наїдаючись досхочу ласощів, і сама не помічала, як переходила з однієї ролі в другу, довго, наче в тумані, не усвідомлюючи того, що з нею сталось і на чім це має кінчитись. Усі ці одаліски починали свою роль ледве ще з дітей вийшовши, коли ще голова бідна на досвід і уявлення про прийдешнє неясні, а життя, повне утіх тепер, привабливе. З них багато хто чув ширу прихильність до свого всевладного пана або принаймні їм не було важко з ним, а Степаниду Василівну вони навіть любили «як матір». І вона справді голубила їх, як неня, і бадьярила, як старша гаремна товаришка, що мала утіху з того щастя, яке молодші одаліски давали її улюбленому падишахові. В домі жінка, чоловік і чергова фаворитка майже не розлучались і здебільшого провадили час утрех, але до деяких одалісок Степан Іванович прилюблявся так, що не міг розлучатися з ними і на часинку. В почутті Вишневського, як і в палкого юнака, був не тільки потяг, а й любов, і, кидаючи домівку в неминучій потребі, він брав коханку з собою, перебрану козачком або малим мурином, що начебто доглядав бурштинові кінці його розкішних цибухів і гамана з тютюном, який потрібен був раз у раз, бо Степан Іванович палив навіть уночі, і тому «люлечний хлопчик» був коло нього невідхідно.

Гадали, що в таких випадках Степаном Івановичем керувала до певної міри ревність, але домисел цей безпідставний, бо Вишневський, звичайно, нічим не ризикував би, коли б доручив дівчину доглядові Степаниди Василівни; і тому багато справедливніше думати так, як переказували люди, що добре знали цього українського психопата,— тобто, що він просто до нестями закохувався у

своїх фавориток і не міг розлучатися з ними, аж поки пристрасть доходила берега й вигасала.

І що сильніше було прив'язання Степана Івановича до певної одаліски, то більші ніжність і турботи викликала та особа з боку його дружини. Минала пристрасть Вишневського, і він «від'їздив за Супій», а Степанида Василівна брала на себе турботу, щоб притулити десь стару «втіху» і знайти нову, яка знову повернула б фарбованського пана з того берега.

Трагічного в цих розв'язках ніколи не було. Завдяки тактові, жалісливості і щедрості Степаниди Василівни, всі такі справи кінчались тихо й лагідно на загальну втіху усіх хоч трохи близьких до дівчини осіб. Виняток являв собою єдиний тільки випадок з п'ятнадцятилітньою сільською дівчинкою, що посіла особливо міцне становище в серці Вишневського і що полишила йому сина і неприємний слід у його споминах.

VI

Місцеві легенди заховали навіть ім'я цієї стрункої, «як билина», чорноокої дівчини, що була наближена до свого пана вже за досить похилого його віку. Її називають Гапка Петруненко. Вона була така гарна, «що аж очам мило було на неї дивитись» і, як показує її історія, мала серце чутливе і душу дуже вразливу. Вишневський міг обняти її тонкий стан пальцями своїх рук і любив її, як ні одну з фавориток — і до неї, і по ній. Він одягав її в рожевий атлас і в юпки, пошиті з дорогих турецьких шалів, носив її на руках і цілував її ноги.

Бачивши таке пристрасне прив'язання чоловіка до цієї дівчини, Степанида Василівна і собі пестила її, аж забувала за себе і за своїх дочок, а з них старшій уже на дванадцятий рік пішло. Степанида Василівна сама заплітала на день чорні коси Гапочці, сама їх розплітала на ніч і обкурювала ароматами, і їх запашний дим проймав густе волосся, задержуючись у ньому, як смола. Вона не дозволяла нічиім грубим рукам торкатися до її тіла і навіть сама зрошувала міцним настоем з запашних троянд її ноги, що до них перед очима у неї ж у жагучій нестямі припадав устами Степан Іванович. Одним словом, ця приадна дівчина була фаворитка над фаворитками, і пе-

ребування її в домі Вишневських мало багато чого відмінного. Степан Іванович, навіть виїздивши полювати з хор-тами, брав Гапку з собою і, не мавши задоволення з того, що вона, убрана черкескою, їде у вигіднім ридвані, брав її звідти і возив перед собою на сідлі. Коли ж дівчина томилась від незручного подорожування на коні і сон починав клонити їй голівку, Вишневський не віддавав її ні в чий чужі руки, а відразу ж кидав полювати і обережно, на своїх власних руках, віз Гапочку додому. І боронь боже, коли б хто-небудь з його почту почав галасувати і тим порушив дитячий сон панової коханки!.. Винний не минув би вогкої ями і ремінних гарапників.

Так само обережно Вишневський спускав з рук своє дитя коло ганку на руки людей, що його зустрічали, і сам ішов за ними, коли вони поволі і тихо переносили Гапку в покої Степаниди Василівни.

Тут її роздягали і клали на атласові подушки широкої турецької канапи, а кінець канапи сідало і саме подружжя пити чай. І весь той час вони не гомоніли, а тільки милувалися з сонної дівчини. Коли ж дзвонила година йти спочивати, Степанида Василівна вставала, щоб легкими кроками по м'яких килимах перейти в сусідню кімнату, де була її спальня, а Степан Іванович у вдячній мовчанці багато раз заспіль цілував руки дружині і шептав їй:

— Ти мій янгол-охоронник, як палко люблю я тебе.

Степанида Василівна відчувала і поділяла щастя свого чоловіка із здатністю, що, будши такою чудною, може, тільки їй самій і була властива.

Вона йшла до спальні, довго молилась там перед лампадою і потім знов нечутними кроками входила в сусідню кімнату, де рожева Гапка спала, обнявши міцними молодими руками подушки, а атлетична постать Вишневського лежала на килимі, з головою, прихиленою до канапи, в ногах понятої сном дівчини.

Степанида Василівна хрестила їх обох і відходила на своє вдовине ліжко, і сон її був тихий, спокійний і живущий... І в усім тім чуднім і непокєднанім, як здавалося б, покєднанні почувань і стосунків вона не бачила нічого прилизивого для себе і навіть нічого незручного,— навпаки, їй видавалось, що все їде так добре, як тільки можна сподіватись.

Безмежна любов цієї жінки і велике нещастя, що до нього спричинилось її здоров'я, якось плутались, її мораль-

ні поняття нікому не були ясні і зрозумілі. Переказуючи ці оповідання, зібрані уривками з кількох уст, я й не намагатимусь пояснити особистість Степаниди Василівни Вишневської якимось точнішим означенням. Гадаю лишень, що за наших часів це пасувало б до того, що звуть психопатією. Я переповідаю тільки цікаву історію, як сам її чув, і цілком не критикую характерів і поведження героїв цих легендарних переказів.

Я думаю, що рік тепер головним чином не в тім, щоб критикувати, бо всі згадувані тут особи відійшли вже у царство тіней, а в тім, щоб заховати на згадку потомству дивну безпосередність їх характерів і химерного, оригінального життя.

Нам добре відомі бурхливі натури наших російських дворян, що за їх часів, як висловився поет, життя спливало «среди пиров, бессмысленного чванства, разврата мелкого и мелкого тиранства,— где хор подавленных и трепетных людей завидовал жизнью собак и лошадей». Здоровий, реальний напрямок нашої російської літератури, що їй, може, інколи можна закинути надмірний реалізм, показав нам наше російське життя павіч. Ми знаємо, які є наші «старі міхи», що затріщали, коли зашумувало вли-те в них молоде вино; але письменники українського походження не йшли за нашим, можливо, єдино корисним тепер літературним прямуванням. Життя українського козирного панства заховане від нас через романтизм або крайнє простонародництво українських письменників. І коли воно де-не-де зрідка і змальовується, то майже завжди в високомовних формах, що нагадують безкрайні польські історії про «пана Коханку». А тимчасом українське панство має свою оригінальність, що заслуговує на те, щоб її вивчали, і що разом з тим може досить яскраво висвітлити ті особливості української вдачі, які, як сказав Шевченко, являють світові «славних прадідів великих правнуки погані».

Не пошкодить поглянути на представників тієї проміжної генерації, що посідає місце між «прадідами і правнуками»,— між тими, що їх національний поет величав «великими», і тими, що їх він уважав за «поганих». Перед нами тепер постаті, що стояли на вододілі тих двох головних течій, з яких одна нібито несла на собі українську землю до несплямованої величі, а друга тягла її до несправного занепаду.

У світі «все спричинене, послідовне й умовлене», і тому в ланцюзі можуть змінитися фасони ланок, але з усім тим кожне кільце держиться за сусіднє, і стоять вони кочче в певнім стосунку одне до одного.

Збираючи в одне все, що мені доводилось чути про Вишневського і його родичів, я гадаю, що зберігаю тим літературі ланку чогось перепущеного і що заховалося в самих лише переказах. Нехай вони і не цілком певні,— навіть і в такім разі вони цікаві як місцева народна творчість, що показує на те, що саме вражало і надихало людей з фантазією або що саме їм подобалось.

Оповідая далі про Вишневського.

Кілька рядків перед цим ми лишили могутнього фарбованського пана, обнятого сном, на килимі коло ніг своєї сільської німфи. Лишімо їх знов у таких позах, що виборніших і поетичніших, здається, і не було в його своєріднім, нерозсудливим і бозна до чого подібнім житті. Нехай вони, як кажуть українці, «відпочинуть» тут солодко до світанку того дня, що охмарив їх щастя й спокій і в чашу любовних утіх панових зронив краплину гіркого напою.

Нижче нам буде нагода розповісти про цю пригоду, що являла найвищий, кульмінаційний пункт душевних мук і морального зворушення Вишневського,— що після неї знов пішли своїм ладом любовні зміни, які не захоплювали уже так, як щойно описано, але які, проте, тривали до самої смерті Степана Івановича.

Опишемо тепер, як можемо і як потрапимо, інші сторони його діяльності і характеру.

VII

Як батько і як вихователь, Вишневський в жодному з оповідань, що я чув про нього, не посідав ніяких характерних становищ, а згадувався лише як «родитель». Проте кажуть, що коли в Петербурзі «заводились» інститути і значне дворянство, на бажання царицине, дістало запрошення привозити туди панянок для виховання, то Степан Іванович їздив у Петербург і сам одвіз дочку. Але і цей факт спогадується не на те, щоб відзначити ним батьківську дбайливість Вишневського, а тому, що ця подорож стояла в зв'язку з іншою цікавою подією, за яку мова мовитиметься згодом. Як дідич, тобто як господар, суддя

і каратель підвладних йому кріпаків, Вишневський теж не був особливо оригінальний. Він керував господарством «як повелося з давніх-давен». Все робилося через кріпаків або найманих наставників, з православних і з поляків. Вишневський тримав при собі на службі кількох поляків, до яких ворожості не чув жодної, але уподобав інколи брати їх на жарті. Було й кілька євреїв, що їх психопат любив усякими способами залякувати. Не одного з них він заморив і згубив тим страхом, але вони все до нього лізли, бо Вишневський іноді був щедрий і кидав їм щонебудь на розживу. Проте комісіонерських послуг від євреїв він не цурався. Тільки крий боже обдурити його. Він не так боляче відшмагає різками, як вимучить, лякаючи. Вишневському властивий був і патріотизм, що виявлявся, проте, à la longue* в прилюбі до українського жупана і до української мови, а потім — у погорді до чужоземців. Особливо не мав ласки він до німців, що їх не міг поважати з двох причин: по-перше, що вони «тонконогі», а по-друге — віра їх йому не до вподоби була — «святителів не шанують». Степан Іванович думав, що сам він «святителів шанує». В справах віри він був невіглас цілковитий і ні в критику, ні в філософію релігійних питаннів не вдавався, гадавши, що «це річ попівська», а як «лицар» він тільки обороняв і захищав «свою віру» від усіх «чужовірних» і дивився на це очима простолюду, уважаючи за «християн» самих православних, а всіх інших, так званих «інославних» християн, мав за «недовірків», а євреїв і «всю іншу наволоч» — за *поганців*. Чужоземець і «навіть німець» міг потрапити до столу Степана Івановича, а один — і саме німець — навіть утулився в його дім і привернув до себе його довіру, але все ж, перш ніж пустити «недовірка», релігійне сумління Вишневського шукало собі задоволення і погодження з собою. І він, що ніколи, як сам визнавав, «катехизицу не вчився», сам уклад порядок, за яким приймати чужовірних, що згодом дуже конкретно сформувався.

Степан Іванович говорив «люторю» або «католику»:

— Ну, хоч ти і не по-нашому віриш і молишся, але Миколу угодника ти, напевне, поважаєш?

«Чужовірний» знав з цілком певних чуток, що б таке з ним було, коли б він зважився сказати, що не поважає

* Кінець кінцем (франц.).

угодника, за яким обстає фарбованський пан... Він відразу ж дізнався б, чи міцні ті стільці, що на них Степан Іванович садовить своїх гостей, і чи гнучка лоза, що росте, купаючи свої гілочки у водах Супою. А тому кожний чужовірець, якому пощастило здобути прихильність Вишневського до такої міри, що він уже почав говорити про віру,— відповідав йому саме те, чого вимагав порядок «приймання».

— Авжеж! — відповідав чужовірець,— як же не поважати Миколи, що його весь світ шанує.

— Ну, щоб «весь світ» — це вже ти, братику, трохи перебрав міри,— казав Степан Іванович,— бо треба тобі знати, що святий Микола природи московської, а ти поважай нашого, «руського Юрка».

Слово «руський» в значенні український тоді тут різно протиставлювано «московському», або великоросійському, північному. Московське і «руське» — це були два різні поняття і щодо неба, і щодо землі. Земні різниці видно було кожному на тілесні очі, а відмінності, до неба належні, пізнавано через віру. Тож і вірили, що великоросійськими справами опікувався чудотворець Микола як патрон Росії, а справи південноросійські знаходили собі оборону та підпору в піклуванні особливо прихильного до українців святого Юрія або, як тепер вимовляють, св. Георгія (по-простому «Юрко»).

Кожний чужовірець, склавши іспит щодо св. Миколи, звичайно, ще певніше провадив Вишневському, що він святого Юрія поважає «ще більше, як Миколу».

Це подобалось Степанові Івановичу. На тім вся катехизація новоприйманого кінчалась, і навернутому вже ніколи по тому не докоряли за відмінну віру. Навіть коли хто невбачай і згадував про різницю, то Степан Іванович спиняв його, кажучи:

— Нічого відмінного нема: він і Миколу поважає, а святого Юрка ще більше.

VIII

Ті чужовірці, що направились. підіймались на високі щаблі, а німець навіть заряджував майже беззвідомно одним маєтком і так широко користався з своїх повноважень, що робив сливе все те, що робив і Вишневський.

Тільки щодо жінок Степан Іванович поклав заборону на його двір — тобто, щоб ніхто не бачив жінки справжнього, грецького закону, яка б увиходила «до німця». Бо з того міг бути їй сором, що принижував би її дитину, яка могла б знайтись. Німець повинен був одягати влітку холодний, а взимку ватяний халат і кашкет, брати в руки ліхтарню і йти в село; крім того, його супроводив десятник, що «відповідав за його життя». А німець був обмежений лише наказом, щоб від нього не було жодного розплоду «німецькой прибыли, а все шло в прибыль русскую».

Це здавалося лише невеликим обмеженням, але справді виходило кінець кінцем так, що німець жалівся Степанові Івановичу, кажучи:

— Никак нивозможность.

— А чому ж так?

— «Все удираетси!..»

Це значило, що скоро німець в довгім спальнім халаті і з ліхтарнею в руці рушав разом з десятником у свій нічний похід, то всі бачили його здалека і ті, кому він загрожував своєю візитом, догадуючись про це з напрямку, розбігалися і ховались.

Степан Іванович над тим начебто і вболівав, але нічого в запровадженім від нього порядку порушувати не дозволяв.

— Без ліхтарні і без супровідника тебе уб'ють і витьбушать, і відповідати за тебе в мене не буде кому,— казав він, нібито щиро визнаючи той порядок за річ потрібну; але люди, що краще його вивчили, помічали, що при тім, як він обмірковував з німцем цю справу, «один вус» Степанові Івановичу «сміявся».

В нього, як у справжнього психопата, багато чого безглузлого поєднувалося з хитрим і так із ним мішалось, що «не можна було добрати, що він верзе».

Ті жвавi жарти з німцем кінчилися на тім, що той усе ходив, блимаючи своїм ліхтарем, як блищак у траві, аж поки, кінець кінцем, у снігах однієї селянської хати йому полатали боки і супровідник, що «відповідав за його життя», приніс його додому, де він незабаром і віддав богу свою німецьку душу, що прожила тут, шануючи і святителя Миколу, і св. Георгія.

Але дарма, що той німець самохіть визнав над собою згаданих святих,— Степан Іванович, проте, поклав, що не-

гідно було б ховати його на кладовищі разом «с родителями правой восточной веры», і наказав закопати його за огорожею і не хрест поставити над ним, а покласти камінь, «щоб притомлені люди могли сісти на нього і відпочити».

Все він у таких випадках додержував особливого, але в своїм роді відповідного, що показував у нім і гумор, і пошану до рідної віри, що стояла для нього не так на катехізи́чній науці, як на св. Миколі і на Юркові. Але тільки сам бог знає, чи було це так, як виставляв Степан Іванович, і чи не керувало ним що інше.

Щоб повніше схарактеризувати релігійний культ Вишневського, лишається додати ще, що шанувати і вклонятися св. Миколі і св. Георгію вільно було не кожному, а тільки самим християнам інших конфесій. Ті ласкавістю і пошаною до цих святих увільнялись від усіх лих і доступалися ласки Степана Івановича. Але євреям він в жоднім разі не дозволяв шукати захисту у цих святих, і тих, що виявляли до того хоч найменший намір, він карав. Так, був один єврей, що обдурив у чомусь Степана Івановича, і його мали за те відшмагати. Коли його поволокли від ганку, що з нього Вишневський виголошував свої вироки, єврей той почав опинатися і, жалісно скривившись, кричав:

— Ой, кили ж я шаную... я шаную і Миколу... шаную і Юрка.

Степан Іванович звелів лікторам спинитись і перепитав тремтячого єврея:

— Що ти таке кричиш?

— Кили я шаную... Кили я шаную...

— Не лопочи, скажи спокійно, кого шануєш?

— Ой же, всіх... ой, обох шаную... святого Миколу і святого Юрка.

— Ну, це ти дарма...

— Ой, чом же... ой, чому дарма... Кили ж вони милостиві... може, вони мене помилують.

— Так, вони милостиві, це правда, але їм, братику, зовсім байдуже до євреїв і нема чого їм за ними обставати, ви маєте свого Мойсея, так ти його і клич; а за те, що ти насмілився вимовити таке святе ім'я,— доточить йому, хлопці, ще десять нагаїв за Миколу та двадцять п'ять за святого Юрка, щоб не важився їх займати.

І нещасного єврея, звичайно, повели куди треба і дали йому все, що було присуджено за шахрайство, з додачею

тридцять п'яти вдарів за недоречне, на думку Вишневського, підлещування до Миколи і св. Георгія,— як бачимо, і тут шана до цих двох святих не була однаковою, бо за Миколу давано лише десять нагаїв, а за св. Юрія двадцять п'ять.

Звичайно, це робилося не просто так, а з більшої поваги і любові до св. Юрія.

— Бо це, вибачайте, наш, руський, а не з московської сторони.

ІХ

Згадавши не раз, що Степан Іванович давав очевидну перевагу тому, що йшло «не з сторони московської», я мушу попередити читача, щоб він не квапився зарахувати Вишневського до політиків, сепаратистів або, як тепер кажуть, «хохломанів». Щоправда, тоді на хохломанство не тільки крізь пальці дивились, а навіть і цілком знати за нього не хтіли; але коли б хто спробував розглянутися в поглядах Степана Івановича, то він не знайшов би в них нічого політичного. А справедливіше, він почував би себе там, як у коморі, де всього навалено і де все, чого доброго, є, але ніхто нічого там ладом не знайде. Вишневський перечив абсолютно всім, окрім першої своєї дружини, тут уже досить детально описаної Степаниди Василівни, з роду тверських дворян Шубинських. Коли співрозмовник був хохломан і вихвалював усе українське, то Вишневський конче хтів виявляти вади в українських звичаях і робив це талановито, доводячи свої порівняння до великої влучності і ущипливості. Тоді він завзято вихваляв Польщу, а надто Батура і Собеського, називав Богдана великим «п'яничкою» і зводив суперечку до безперечної, на його думку, формули, що «Польща впала і нас роздавила». Але обзивався хто, зітхаючи, за Польщу — і Степан Іванович відразу ж зміняв вал у своїм органі і провадив уже на російський мотив.

— То правда,— говорив він,— мали вони вольності і повагу до себе, але що ж, коли всі хотіли за «крулів» бути та над тими «крулями» коверзували. Через те ж і згнули, і мусили загинути, бо не те робили, що треба для благоденствія всього краю, а шарпали ту нещасну свободу, хто як міг, собі на користь.

Він махав рукою і з погордою кінчав:

— Ледащо, ледащо!

Але з Вишневського не був і прихильник строгої поваги до влади, а навпаки, як уже оповідано, сам дуже він зчаста і навіть майже при кожній нагоді ладен був принизити і образити органи законної влади. Не був він і демократ, не був і народник в нашій теперішній розумінні. Навпаки, дуже і дуже скромне і, здавалося б, некривдне запровадження виборної посади міських голів його смішило, і він анізащо не хотів називати їх головами, а взивав інакше. Словом, Вишневський, за коротким і влучним означенням простолюду, був «пан, як то належить — наче зубр із Біловіжі», тобто не пара звичайним бикам, а відважніший і дужчий від усіх їх. І як пан, захоплював він цілковиту повагу до себе і знався на тім добре. Не мавши справжньої освіти і не читавши незнатних іще тоді політичних трактатів, що написали згодом такі люди, як Токвіль, він правдиво розумів космополітичні поривання і прямування справжнього аристократизму, що властиві також і справжньому демократизмові, бо обох об'єднує принцип, що ставляє на бік симпатії національності. Вишневський недолюбляв поляків, але що тільки приходило в розмові на яких-небудь значних людей «московських», він одразу ж починав кривити іронічні гримаси і, вигодивши хвилину, коли Степаниди Василівни не було в кімнаті, казав:

— Ну, яка там їх родовитість! У всіх них дідів і бабів батогами бито.

З цього погляду Вишневський високо підносив польське вельможество і навіть лівонських баронів, але коли б з ними Росія мала війну, він не втерпів би й пішов би їх «бити» вельми широко, бо хоч потай і заздрив на чистоту їх «родовитої крові», проте не зносив у них «собачої брови», тобто їх зарозумілості і надмірної пихи, що були йому осоружні, бо себе самого він уважав за простого і широкого.

Хто був би годен орієнтуватися в усім, що було накидане і лежало жужмом під черепом цього психопата? Але вставало випадком перед ним якесь питання або пригода незвичайна,— і весь той психопатичний дур кудись зникав, і Степан Іванович показував щонайдивнішу, теж чи не психопатичну спритність. Він діяв сміливо і обреховано в обставинах складних і небезпечних і легко,

наче жартуючи, виводив людей з клопоту і великих лих, що загрожували їх задавити.

Один з таких випадків розповідають про офіцерів якогось драгунського полку, що квартирував чи то в Пирятині (Полтавської губернії), чи то в Бежецьку (Тверської губернії).

Цей інтересний випадок хто приписує тверським краям, а хто — Україні, і що справедливіше — сказати важко, та чи й варто сушити над тим голову. Випадок цей такий, що він з однаковою можливістю міг статись у першім-кращім місті, але, зважаючи на характерні згадуваних у нім двох «паничів», здається, імовірніше прикласти це до звичаїв українського канцелярського ладу.

Нам, проте, небагато важить точно визначити місце; нас цікавлять самі картини події і та участь, що взяв у ній наш психопатичний герой.

Х

В Пирятині (вважаймо, що це було там) стояли драгуни. Полкові частини були розташовані і по інших місцях. Командир полку квартирував, можливо, у Переяславі.

Звичайно, що стоявши у маленькім місті, офіцери нудьгували на безділлі і розважались, їздячи в гостину до дідичів. Коли ж випадало кілька днів сидіти вдома, вони бенкетували, грали в карти і пили в пивничці при склепі якогось місцевого крамаря, що торгував виноградними винами. Крамар любив обдирати панів старшин і гультні їх потурав, але сам боявся їх і — чи не на те, щоб вони, розвеселившись, хоч трохи тихше поводитись, — він повісив в тім приміщенні, де гуляли його гості, портрет особи, що, на його думку, могла нагадати відвідувачам його шинку про пошану до законів добропристойності. Може, це було і розумною річчю, але призвело до пригоди.

Якось, під найнуднішу пору літа, до міста заїхав жонглер і, ходячи вулицями, давав, де його пускали, свої немудрі вистави, а з усіх штук одна дуже припала до вподоби панам офіцерам: артист садовив свою дочку на стілець, щільно присував його спинку до стіни і, вийнявши з мішка кілька кинджалів, кидав їх у стіну, так, що вони вгороджувались довкола всієї голови дівчини, але ніде її не зачіпаючи.

Така певна і зручна вправа зі зброєю дуже зацікавила людей, знайомих з трудністю таких сміливих еволюцій кинджалами, і панове офіцери, зібравшись одного разу там, де вони звичайно пили і закушували шматочками наструганого сиру, що нагадував звітрілі обстрижені нігті, почали говорити про те, як кидати кинджал. І коли вони уже сп'яніли, то одному з них спало на думку, що і він може зробити те саме.

Кинджалів при них не було, але на столі лежали виделки, що до певної міри могли в цій експерименті правити за кинджали. І хоч не так легко було націлитися ними, та все ж вони в стіну заганялись.

Бракувало лишень людського обличчя, що коло нього можна було б понатикати виделок. З офіцерів, звичайно, ніхто не схотів піддати себе такому експериментові. Треба було знайти особу «нижчого гатунку», певна річ, що найкраще — єврея, і підпилі гультяї вдалися з відповідними пропозиціями до євреїв, що їм слугували. Але ті не то не схотіли сидіти на такім сеансі, а навіть покинули свої гендлярські пости і лишили свою крамницю шановній старшині, а самі розбіглись і поховались, хоч, звичайно, весь час стежили із сховищ за тим, хто що буде брати і взагалі, що робитиме далі та бучна компанія.

Як на те лихо, випадок надав прийти туди двом молодим канцеляристам, по-місцевому «судовим паничам», що, певно, стягли того дня з когось там доброго хабаря і прийшли почастуватися в пивничці холодним донським вином з полиновим присмаком.

Офіцерам зараз же спало на думку використати цих паничів для свого експерименту і тому, припросивши спершу випити разом, причепилися до них, щоб котрийсь посидів на сеансі.

Паничі були дуже чудні люди, цілком відмінної вдачі, — перший, як Геракліт, а другий, як Демокріт. Прийшовши з спеки в холодну пивничку, вони як покуштували холодного вина, так і впились; і тим, коли офіцери почали їм обридати з своїм проханням, вони, замість швидше вийти, і не ворухнулись. Вважаючи себе за рівних, як аборигени, вони почали показувати своє обличчя і вдачу. Один у відповідь на ті пропозиції сміявся і сипав українськими жартами, що дуже дратували офіцерів, а другий розкис і почав плакати. І хоч уже ніхто його не займав, але він усе

кричав собі: «Не чіпайте мене! Ідіть собі к бісу! Дайте мені святий спокій!»

Обидва паничі так обридли офіцерам, що вони, на-решті, дали собі з ними раду: просто побили їх і кинули під стіл, поклавши держати їх там «як поросят», аж поки кіпчиться бенкет. Це було і зручно, і безпечно, бо під столом офіцери держали паничів ногами, а їх роти і руки були вільні, і разом з тим, завдяки такій охороні згаданих осіб, усувався скандал, що стався б неминуче, зважаючи на паскудну вдачу обох непоступливих молодців. Один із них конче почав би верещати на майдані або на якійсь улиці, а другий і на паркан міг злізти або підійти до вікна і дражнитись.

Тоді довелося б бігати за ним, ловити його,— все це було б скандальною річчю і конче б зібрало юрбу бабів і дітей. Одним словом, вийшла б цілком непристойна для офіцерського звання історія,— тимчасом як паничі сиділи під столом спокійно і тихо і тільки тулились один до одного в тісній простороні, де їх душили офіцерські ноги в чоботях з острогами.

Все було якнайкраще, але в компанію вплутався чорт і все споганив: офіцери так повпивалися, що заходились кидати виделками в портрет, гадаючи, що могутимуть обтикати його так зручно, як жонглер кинджалами голову живої людини. Але чорт тут і прискочив: коли перший офіцер кинув виделку, він штовхнув його під лікоть і виделка влучила в саме око портретові. Кинув другий офіцер, а чорт знов спрямив виделку в друге око, і тоді в підпилім товаристві пішло змагання — виделки полетіли одна по одній і зовсім понівечили обличчя на портреті.

З п'яним чадом у голові, що потьмарив їм уже думки, офіцери не надали тій події великої ваги. Зіпсували картину — та й усе. Не бозна-який майстер її малював — не Рафаелів твір і великої суми коштувати не може. Покличуть завтра господаря, питають його, що коштувала картина, добре з ним поторгуються, заплатять — і квит. Зате як було весело, скільки жартували і сміялись з кожної невдалої спроби поцілити виделкою так добре, як кидав жонглер.

— Ні, таки він, шельма, краще робив. Вам так не зробити. І хвалити бога треба, що ніхто живий не погодився перед нами сидіти, а то б ми йому очі повиколювали — тоді б нам і не розквитатись.

Дуже раділи добрі гульвіси, що так гаразд усе кінчилось — самими смішками та жартами, і, підтримуючи один одного, розбрелись по квартирах. На відході вони зовсім навіть забули про судових паничів, що позатихали під столом і пари з уст не пускали.

А справа стояла зовсім не так просто і зовсім не так безпечно, як думали добрі молодці, розходячись спочивати.

ХІ

Скоро офіцери розійшлись і комора при єврейській крамниці спустіла, «судові паничі» повилазили з-під столу і, випроставши зігнуті і потерпілі коліна, оглянули свою диспозицію... Скрізь було тихо — ні в коморі, ні в крамниці ані душі, а крізь густу хмару тютюнового диму ледве видко було на стіні понівечений портрет з повиколованими очима і з силою шарпаних дірок в інших місцях.

На щастя одним і на нещастя другим, паничі були багато тверезіші від офіцерів, бо коли ті допивалися до краю при столі, що від нього кидали в портрет виделки, ув'язнені під столом Геракліт і Демокріт помітно «прочуняли»; цьому, можливо, вельми сприяли і переляк, і жадання помститись, що спалахнуло в них, — і вони придумали прегарний план покарати своїх кривдників.

Паничі, не довго думавши, зняли з стіни поранений портрет і, вибігши з ним на ганок при крамниці, закричали «гвалт!»

— Люди добрі, сходьтесь... Хто в бога вірує і старших поважає, дивіться... Ось як охвіщери такої персони партрет понівечили!

І зразу на той поклик — не знати звідки, як з-під землі, повиростали господарі, що поховалися на час бешкету, поприбігали з торгу баби-перекупки, зняли вайкіт діти, і пішла з того буча велика.

Єврей-господар, що більше від усіх злякався і більше ніж хто незадоволений був з скандалу, закрив собі великими пальцями очі, як закриває їх, благословляючи, рабин, і кричав:

— Я нічого не бачив і тепер не бачу, та й не знаю, хто цей військовий пан, що тут намальований... Дай боже, щоб йому велося, а тільки мені... мені тепер цієї

картини зовсім не треба... Я її віддаю: беріть собі її, хто хоче.

А Демокрит вигукує:

— Та ми знаємо... яка це персона і протестуємось... Бачте, добрі люди,— очей нема, повиколювані. Несімо портрет до городничого.

І Демокрит поніс поранений портрет вулицею до будинку городничого, а Геракліт товаришував йому і знов розкис на теплім сонці і плакав, і всі, що за ними йшли, показували на нього і вихваляли, кажучи:

— Отже дивіться, яке серце має.

А офіцери сплять собі та сплять і не чують, що їх опротестовано і що та пригода конче накоїть їм такого клопоту, що не знати, як йому й раду дати.

І коли важкий був їх п'яний сон, то не легкий був і прокид другого ранку.

Рано усіх горілчаних братів описаної п'ятики оббіг вістивець від усатого майора чи ротмістра, що командував ескадроном і репрезентував своєю особою вищу полкову владу на місці розташування.

Звичайно, ротмістр ще не бог зна яке високе начальство — майже те саме, що «свой брат Исакий», і часом «вместе пляшет», проте офіцери перестрашилися.

Найбільше лихо в тім було, що голови їм іще гули і вони ніяким богом не могли згадати всього, що діялось учора в коморі при єврейській крамниці... Щось наче і вринали в пам'яті,— що добре всі випили... а далі, як воно йшло одно по одному, згадати несила, щось уривається, і були наче такі моменти, коли сам час зникав... Згадується, що наче розігнали євреїв, та це ж зовсім нічого не важить і не раз уже траплялось і при самім ротмістрі. Хоч кого розігнати — то дарма, а надто євреїв, бо це ж такий нарід, що його сама доля найвища прирекла на «розпорощення». Єврей бере більше, ніж належить, докине на рахівниці те, що й не пилось, і за розбите і понівечене вважатиме те, що ніколи і не розбивалось; але вони розквітаються з ним і знов житимуть у злагоді до нового бешкету. Єврей сам поставить їм перші пляшки, щоб помиритися, а потім вони заохотяться і допоможуть комерції... Не може того бути, що він, єврей, схотів з ними сваритися і спричинився до того, що їх так несподівано і так рано покликано до старшого офіцера!.. Хіба що-небудь канцеляристи... Здається, начебто там було двоє якихось канце-

ляристів... «судових паничів»... Теж цяця невелика... бо хіба мало їх скрізь і всюди військові били!.. Та чи й варті вони чогось більшого — той дріб'язок, ті хабарники?.. Хіба що відрубали котромусь ніс або вуха... Тоді зле — відтятого не приліпиш... Та,— з ласки божої,— минались щасливо і не такі речі, минеться й це. Та й навіщо канцеляристів ніс? Хіба на те тільки, щоб табаки нюхати та обсплати нею скарбовий папір... А хабар не печеня, він його й так, без носа почує... Звичайно, доведеться скинутися і сплатити гроші, але гуртом це не важко буде.

ХІІ

Міркуючи так або приблизно так, загалом не дуже зажурені офіцери помандрували до квартири свого старшого товариша і вступили в його просторну, але низьку залу в українським дімку сміливо; але зразу ж помітили, що тут далеко не все гаразд. Ротмістр не зустрічає їх за панібрата — в смугнастім, канавсовім каптані, з люлькою в зубах; двері до його кабінету замкнені — значить, дожидає, поки всі зберуться, тоді тільки вийде і заговорить до всіх разом.

Така офіційність не віщувала нічого доброго, і офіцери, що все сходились, поглядали один на одного і тихими голосами, напівпошепки, питались:

— Та що це таке?.. Що ми вчора накоїли?

Переходячи вулицею, одному пощастило почути щось про портрет...

— Портрет, портрет... Що за портрет?!

Ніхто не годен пригадати.

А на той час двері раптом відчиняються, і з кабінету виходить ротмістр, в мундирі з еполетами і вуса наїжені і, не привітавшись, починає свою мову словами, що їх багато пізніше вложив Гоголь в уста Сквознікові-Дмухановському.

— Я запросив вас, панове, щоб ознайомити вас з вельми неприємною новиною: на вас занесено скаргу цивільній владі, і мене повідомив про це наш городничий; я мушу вас заарештувати. Дозвольте взяти мені ваші шаблі і, будь ласка, з'ясуйте мені зараз по-щирості: що ви таке наробили вчора в шинку?

Офіцери заходились покірно скидати шаблі і подавати їх ескадронному командирові, але щодо «щирої спові-

ді», то відповідали, що й сами вони раді і цікаві дізнатись, що саме вони наробили, але ніяк не можуть того собі пригадати.

Ротмістр ще більше нахмурився і ще суворіше сказав:

— Прошу не жартувати! Я з вами маю службову розмову як старший.

— Жартів тут нема,— відповів котрийсь з винувачених,— а, їй-богу, ми не пам'ятаємо.

— Пригадуйте!

— День був гарячий... увійшли випадково... почали пити в холодку полинове вино... з євреями за щось посперечались... але наміру лихого не мали. Там навіть було двоє канцеляристів, і ті все могли бачити...

— Так то воно й є... двоє канцеляристів! В них-бо й є вся сила. Двоє отих писарів, справді, могли все бачити, і вони й бачили, а ось ви чим будете проти них виправдуватися? Сором вашому званню!

— Та в чім виправдуватись?.. Дозвольте дізнатись,— промовили офіцери.

— А ось у чім вам треба виправдуватись! — покликнув ротмістр і, вийнявши з кишені складений учетверо аркуш паперу, почав читати надіслану йому від городничого копію з доносу судових паничів, де писалось, як пани офіцери нівечили портрет, кидаючи в нього виделки, дарма що вони, будши на місці злочину і «имея в серцях своїх страх божий и любовь ко всевышнему», весь той час стояли перед ними навколішках; що від того вони розірвали об підлогу на колінах свої єдині штани, які саме тоді були на них, і з тієї причини тепер позбавлені змоги ходити до установи і виконувати службові обов'язки. А тому вони проти всього бешкету, що вчинили пани офіцери, протестують з почуття обов'язку, а за ушкоду штанам прохають стягти з винних, кожному окремо, по двадцять карбованців асигнацією.

Відчитав те ротмістр і, свиснувши вістівцеві, звелів принести з своєї спальні портрет; на нім офіцери навіч могли побачити сліди своєї вчорашньої розваги. Вони остовпіли.

А ротмістр скинув тимчасом з себе мундир і, zostавшись при самій військовій краватці, сів на стіл і, заклавши руки за вишивані волічкові шлейки, заговорив іншим тоном:

— Справа стоїть, панове, зле і має характер препа-

скудний, бо тут можуть вигадати і доточити бозна-чого... Якийсь дріб'язок нікчемний, погань, писарчуки — і проти офіцерів... Я з вами поводився як старший, а тепер говоритиму як товариш... Не треба допустити, щоб справа ішла своїм ладом, а треба випередити її розвиток швидкістю і щиросердюю військовою одвертістю, як то годиться благородним людям... Поможіть це чи ні, а треба робити все одверто й чесно. Прошу, сідайте, запалюйте люльки і давайте думати. А моя гадка така: «Грех воровать, да нельзя миновать». Треба скористатися з того, що пошта в Переяслав поїхала вчора і знов поїде туди лише за три дні. Це ваше щастя. Я забрав вам шаблі, а ви швидше оберіть з себе двох і хай вони мчать до полковника і розкажуть йому все по-щирості. Він добре знайомий з губернатором і може допомогти.

Кращого від цього плану не могли і вимислити, і за годину двоє офіцерів уже скакали з Пирятинна в Переяслав, а по дорозі їм Фарбована; з неба по спеці і задусі заgrimів грім і полилася злива, і в потоках води, як булька, вискакує перед офіцерами з жита хохол у відлозі.

— Що за люди з дзвоном і чого треба?

Відповідають:

— Ми офіцери, їдемо у своїй справі.

— А як у своїй справі, то завертайте до нашого пана Вишневського.

Офіцери не хотіли були, а хохол їх переконав, що:

— Це вже такечки... така поведенція.

Заїхали, щоб пересідіти громовицю й дощик, а Степан Іванович вітає їх сердечно, зараз нагодував і питає:

— Що, панове, чи самохить, чи несамохить далі пориваєтесь їхати під таку годину?

Офіцери відповідають, як у казці, що їдуть вони і своєю і не своєю волею.

— А саме?.. Може, я допоможу вам, так що і їхати не треба буде.

Ті зітхнули й кажуть:

— Ні, маємо таку важку справу, що хіба тільки полковник губернатора може впросити.

— Ну, а чому ж губернатор? Адже ж я не з пустої цікавості питаюсь.

Офіцери розповіли.

Вишневський поводить розчепіреними пальцями собі по тім'ї, чхнув і сказав:

— Це зовсім не до губернатора справа, і вам у Переяслав їхати нема чого. Ніхто вам не допоможе, коли не дати справі належного напрямку.

— А як же їй дати належний напрям?

— Ну, це мені треба ще почхати.

І Степан Іванович знов поводив собі пальцями по тім'ї, чхнув і каже:

— Бачу я, що хоч ви й москалі і вам треба нас учити, а справу поставили ви негаразд і можете її цілком зіпсувати, коли до старших поїдете. Ви своєю одвертістю собі не допоможете і начальству клопоту наробите; а от я вас до завтрашнього дня заарештовую, та й маю право заарештувати, бо ви самі призналися мені, що втікли, та крім того при вас і шабель ваших нема. Прошу до флігеля, там вам усе вже наготовлене, і спійть міцно, а завтра вранці справа ваша візьме такий напрямок, як то належить.

XIII

Офіцери, поговоривши, подумали: що ж, до ранку заждати — то байдуже, і піддалися оригінальному господареві. Вони пішли до флігеля, а фарбованський пан покликав гайдука Прокопа, звелів йому сісти в бричку і скакати в Пирятин, де він повинен знайти двох таких і таких судових паничів і за всяку ціну привезти їх на ранок у Фарбовану.

Гайдук поскакав, відшукав паничів і каже:

— Мій пан Вишневський нездужає. Так його скрутило, що вже не знаю, чи додихає він до вечора. Схопився оце отказну духовну писати і прислав мене до вас просити, щоб зараз узяли з собою каламар і паперу та їхали зо мною, за свідків підписатись. Вам за це добрі гроші будуть.

Паничі знали, що Вишневський *ніколи не хворів*, а такі, коли вже захворіють, то конче вмирають.

Вони подумали: «Напевно, помре, то ми й собі щонебудь у духівниці припишемо. Він хворий, не добре».

І раді, швидко вони зібрались і поїхали. І щойно Степан Іванович прокинувся, а вони уже стоять на його ганку.

Степан Іванович зробив для цих гостей маленьку змі-

ну в вітальній церемонії У хату він їх, звичайно, теж не пустив, але звелів винести на свій ліфостротон маленький столик і на двох паничів один стілець, тільки з тією умовою, щоб вони не сміли на нього сідати.

Потім він вийшов до них у кашкеті з великим козирком і почав політичну розмову:

— Вас,— каже,— мій гайдук обдурив, начебто я вмираю. Це ще, хлопці, дасть бог, не скоро буде, і до того часу я привезу писати собі духівницю інших свідків, від вас трохи ретельніших. А я привіз вас сюди для вашого ж добра...

Ті дивляться.

— Що ви там, анахтеми, позавчора у єврея в коморі наробили? Га?

Паничі здивувались.

— Та боронь боже... Хто це вам наговорив?.. Ми нічого, а це офіцери...

— Так, так, я все знаю. Тим і шкода мені вас, що вам, дурням, на думку спало на офіцерів звернути, так начебто це вам допоможе... Ви б таки за одне те згадали, що офіцерів шестеро свідчить, що ви портрет понівечили, а вас проти них лише двоє... Хто ж вам повірить?

— Дозвольте... та ми...

— Ну годі, годі дурниці говорити,— перебив Вишневський.— Я все знаю, все мені відоме. Ви там замірились донос писати, і коли ще той ваш донос піде, а офіцери вже поскакали і в Переяслав, і в Полтаву, і в Київ. Хвалити бога, що я їх перехопив та в себе заарештував... Їх усіх шестеро, і всі бачили, як ви виделки кидали...

— Дозвольте... та коли ж ми кидали?

— Годі, годі,— не дає їм говорити Вишневський,— вас двоє, а їх шестеро, і вам не викрутитись. І до того вони значніші від вас... вони благородні дворяни, а ви що таке? Якісь кручені паничі, під кропивою росли...

— Та зате правда наша...

— Цитуйте! Яка там правда з москалями! Їх шестеро, а вас двоє... Хто ж вам повірить? І хіба ви не знаєте, що в нас все значніше начальство теж московське. Та ще й бісові євреї, напевне, за сильнішого тягтимуть — скажуть, що бачили, як ви кололи.

— Змилуйтесь, пане, адже євреї шельми!

— Та хто ж вам каже, що вони не шельми, а тільки

вони проти вас свідчитимуть... Ото через те мені й шкода вас, що ви в таку халепу вскочили, що й ради не даси.

Канцеляристи, розуміючись на формах судівництва, бачать, що лиха година — справа і справді стоїть зле, і не то що нема жодного преферансу на їх боці, а навіть на них, дивись, усе звернуть.

— Адже ж їх шестеро... а нас двоє... Га?

— Так... А ще, може, євреї...

— Що ж робити?

— Що нам, пане, робити?

— А ось я навчу вас, що треба робити. Сідай лишень котрийсь до столу і пиши, а я говоритиму.

Той пише, а Степан Іванович диктує:

«Бувши малосмислені од природи і од ображення в хабарній бідності помрачені совістю...»

Писар спинився... але Вишневський його підігнав:

— Пиши, пиши! Це так треба.

«Помрачені совістю... ми, такий і такий судові копісти, придя в комору при єврейської лавці, упилися до безумія нашого і, зачавши за хабара споритися, стали один в одно метати виделками і, как були весьма п'яні, то попали неосторожністю в портрет...»

Канцелярист знов спинив руку, але Степан Іванович діткнувся його потилиці, і той зараз же почав писати далі і написав до кінця цілий акт свого признання до ненавмисної вини, а потім до того, що вони «по опасению своему» зважились були звернути все на офіцерів, сподіваючись, що їм, як людям військовим, нічого не буде. Але тепер, відчуваючи свій гріх і згадуючи про годину смертну, вони каються і просять офіцерів простити їм і не доносити. А за провину свою, що її допустилися з п'яних очей, сами впросили пана Вишневського по-батьківському покарати їх у нього в селі Фарбованій, якщо можна, то різками, і по тому Вишневський проситиме, в разі потреби, щоб справи не порушувано.

— Та за що ж... ласкавий пане, за що ж нас і битимуть ще?

— Це тільки так пишеться!

Вони підписались, і Вишневський підписав, а потім офіцерів покликав:

— І ви, панове,— каже,— підпишіться, що згодні їм дарувати від усього товариства свого і вже, будь ласка,

по-військовому — будьте великодушні, нікому цієї справи не подавайте до відома. Адже ж я за все ручусь.

І ті підписали.

— От тепер до ладу,— сказав Степан Іванович, поклавши в кишеню папірця,— а тепер,— додав він, звернувшись до людей,— відведіть цих паничів у стайню і звеліть, щоб їм там добре всипали.

— Змилуйтесь, що таке...

— Як що таке? Це вже так... як написано! Що ж це ви — написаному не хочете коритись! Еге! Добрі паничі. Всипте їм, хлопці!

І всипали.

Тих паничів, кажуть, ще довго по тому питали:

— А що таке вам трапилось, як ви у Фарбованій фарбувались?

А до Степана Івановича у Фарбовану приїздив командир і хоч словами не виповів, але всім виявив йому подяку за таке зарадливе «належне напрямлення справи».

XIV

У своїх власних справах Степан Іванович був обачний і піддавався хибним поривам лише тоді, коли його туманила любовна жага. І найвище такого гатунку безумство опанувало його з причини одного випадку, що стався саме з тією тонкою і стрункою Гапкою Петруненко, коло ніг якої ми лишили його на килимі.

Коли Вишневський любив цю дівчину, тоді саме в церкві села Фарбованої був панотець, що його звали Платоном. Він мав начебто великою мірою спільну всім нашим людям хибу, що тверезий «на все добре мовчав», а випивши — любив говорити і святу правду являти світові.

Другого дня по тому, як Вишневський встав з килима, він радісно оповістив уранці Степаниді Василівні важливу новину.

Гапка почувалась.

— І те, що в неї народиться, вже не буде мій кріпак, а буде вільний,— сказав Вишневський.

Степанίδα Василівна встала і поцілувала чоловіка в голову.

Це був рідкий дар любові з боку Степана Івановича,

бо вся сила-силенна його дітей була записана як його «душі» і любісінько відбувала панщину на його ланах.

І Гапочка була веселенька.

А за годину вона пішла собі рвати малини, і тоді до огорожі садової наблизився отець Платон в настрої, що саме правду віщати. Він побачив дівчину і заговорив до неї пастирським тоном:

— Що, дівчинко, весела?.. Веселись — їж малинку со-лоденьку... а як спородиш дитинку маленьку, так тоді то-бі буде по потилиці...

— Чому? — оглянулась в його бік Гапка; вона раптом збентежилась і засмутилась... бо,— хоч як це не дивно,— Вишневського любило багато жінок, що спочатку лише неволею ставали його коханками. І Гапка відчувала те са-ме і спитала, чому конче її виженуть, скоро вона дитину знайде.

— А тому,— відповідає панотець,— що на панським дворі не держать корови, як вона приведе друге теля.

То була вся причина з боку отця Платона, але Гапоч-ка була вразлива, а надто в новім, чутливім стані свого організму, і почала собі гірко плакати, але, як затайлива українка, вона ні за яку ціну не хотіла сказати, чому пла-че. Степан Іванович сам про все дізнався: люди бачили, як панотець говорив до Гапки, і доповіли панові, а той зараз покликав свого духовного отця до себе на сповідь і каже йому:

— Що таке ти наговорив Гапці?

Священик не зважився признатись, що він говорив дівчині, і каже:

— Не пам'ятаю.

Вишневський розлютився і загукав:

— Ага!.. Я тепер тебе знаю: це ти сам до неї зали-цявся... Ти думав, що вона мене на тебе зміняє?

— Що ви, що ви, ласкавий пане...

— Та що там «ласкавий пане». Моя ласка тільки тим тебе помилує, що, як духовний син твій, я не звелю тебе бити, а нехай тебе вберуть як слід і проведуть селом, щоб бачили, який ти паскудник...

Нещасного взяли, роздягли, всунули його в лантух з рогожі, в яким він міг вистромити в проріз саму голову, а голову йому викачали в пір'ї і в таким вигляді провели селом.

Священик їздив, жалівся, просив, щоб його перенесено

звідти, і його перенесли, але без жодних прикрих для Степана Івановича наслідків.

Помстився над ним сам скривджений панотець, і помста та була смішна і дуже пізня. Вона виявилась за багато років по тому, коли Степан Іванович зібрався одружити одну свою дочку. Треба було зробити виписку з метричних книг, і там несподівано знайшли нерозумний, цілком безглуздий запис на підскребеному, що в такого і такого Степана Івановича і шлюбної дружини його народилась нешлюбна дочка така і така...

Це була нісенітниця, і серйозно пошкодити Степанові Івановичу вона не могла, але це його дуже й дуже збентежило. Як то з ним насмілились так пожартувати!.. І хто ж? Піп! І крім того, він не могтиме помститись... бо отець Платон перед тим з волі божої помер.

А то б Степан Іванович, звичайно, знайшов його і в чужій парافیї.

XV

Такі були дикі вчинки цього оригінала, що тепер, за наших часів, часів огуди й осуди, були б неможливі або їх напевне взяли б за психопатичні. Але у Вишневського відгонило психопатизмом і від самих його уподобань і відчуттів. Він, наприклад, був байдужий до краси в природі, але любив ніч і грозові ефекти, а з тварин любив лише голуба та коней. Голуби були йому до вподоби тим, що вони «цілуються», а коні тим, що такі баскі, бистрі і голосисті... Так, так, йому без краю подобалось іржання.

Щоб мати такі втіхи, Степан Іванович вибудував перед своїми вікнами великий голубник і часто цілими годинами милувався, «як вони цілуються». І Степаниду Василівну кликав дивитися.

— Дивись, цілуються.

І спостерігають бувало обоє — довго-довго і, певно, добрі думки маючи.

Щоб чути кінське іржання, Степан Іванович завжди їздив жеребцями і був цілком байдужий, коли вони чинили нелад в тиску екіпажів. Але й цього йому було мало: бо хоч де почувши іржання — їдучи чи дома сидячи, — він зараз же спинявся, підіймав поперед себе палець і завмирав... Певно, жоден меломан не слухав з такою пристрасстю ні Кальцолярі, ні Тамберліка, ні Патті.

Найлюбіше видовище Вишневського то був добрий табун, де гуляє дужий і гарний жеребець. Навіть здалека зачувши його ржання, Степан Іванович спинявся, і його обличчя набирало виразу цілковитої втіхи... Здавалось, очі його, без уваги на відстань, бачили, як кінь, напруживши хребет і втягуючи ніздрями та виширом повітря, жене вперед, понятий вогнем жаги.

— Чуєш, Степанидо Василівно?

— Так, мій друже, чую.

І щаслива з усього того, що давало втіху її чоловікові, вона і тут висловлювала свою радість... І Степан Іванович те шанував.

Йому було шістдесят років, коли Степанида Василівна вмерла, і він її гірко оплакав, а потім, дарма, що вік уже мав похилий, узяв шлюб з вісімнадцятилітньою вродливою українською дівчиною на прізвище Гордієнко. І з цією своєю дружиною теж був щасливий, але... Степаниду Василівну пам'ятав... Другий його молодій жінці, попри багато цінних рис у вдачі, бракувало тієї уважності до всіх його химер і маній... Йї Степан Іванович не показував на голубків, що цілувались, і не хотів її питати, чи чує вона, як дзвонить і розливається трелями, а потім сходить на октаву гомінкий і напружений голос табунного султана...

Вишневський спробував був звернути на це увагу своєї нової дружини, але вона була нечутлива — навіть не встала, не всміхнулась, а тільки байдужно промовила:

— Так, чую, це десь кінь заржав! — і потім знов спокійно взялась до своєї роботи...

Не так би поставилась до таких збудних, зворушних речей жінка з живою фантазією!..

Степан Іванович зрозумів, що його новій дружині бракує того, що мала перша, і не втягав її більше в цикл понять, що були їй неприступні.

В час душевного піднесення він тільки зітхав і шукав очима портрета Степаниди Василівни і усміхався їй...

XVI

З другою своєю дружиною Вишневський прожив ще щось із двадцять літ, утішаючись з свого здоров'я, що ніколи його не зраджувало, і умер, почавши дев'ятий деся-

ток. Всіх літ його життя було вісімдесят два. Немочів старості або повільного, але повсякчасного умирання він теж не зазнав, а коли прийшла по нього смерть, він відразу відпав, як відпадає від стебла дозріла малина.

Вранці, одного з днів свого вісімдесят третього року, на весні, коли на Україні пишно цвіте бузок, Степан Іванович виїжджав ногайську кобилу, що нікому не піддавалась.

Незвичайно дужий і незвичайно важкий, він вимучив і знесилив до краю дику кобилу і, злізши з сідла, віддав поводи стайничим, а сам зійшов на балкон і раптом спинився...

Вишневецькому здалось, що начебто йому «струсилось серце»... Скакав-скакав, трусувся-трусився — і воно відпало... І цілком без болю, нічого не ушкодивши, наче впала дозріла ягода... Навкруг його спорожнило... І враз усе почало зсуватись, подібно до тягарців на годиннику, коли їх шнур сприсне з колісця.

Вишневецький сів мерщій у фотель і хотів щось сказати, але мова зав'яла йому на устах... Все таке гарне, довкола цвіт і пахощі... Він усе бачить, чує і розуміє... Ось стайничі, відпустивши попругу, водять попідтинню од стіни спітнілу кобилу... Вона відпочиває, струснулась, і легкі крапельки білої піни, що вкриває її, полетіли в повітрі. За стаєнною стіною розлігся удар об поміст двох міцних передніх копит і розлилось могутнє і дзвінке з фаготним тріском: і-ги-ги-ги!..

Степан Іванович поглянув праворуч і ліворуч... Він шукав портрета Степаниди Василівни, але спинив очі на куці розквітлого бузка і всміхнувся...

Треба гадати, що він побачив там саму Степаниду Василівну з її довгастим обличчям типу Шубинських, і... впав з фотеля до її ніг мертвий. В житті іншим обоє вони, певно, одне одного пізнали.

ПЕЧЕРСЬКІ АНТИКИ

(Уривки з юнацьких спогадів)

Старовинний характер і бібіковські реформи.— Дещо про Карасівну та Піднебесну і про акафіст «матері Кукурудзі».— Печерський Кесар і його імпровізації.— Поривання війська рушити в похід проти Вилізарія.— Легенда про Бібікову тещу і про лікаря, що від усього помагав.— Спосіб обертати верхні зуби на нижні.— Відкриття мосту.— Аскоченський в поетичному захваті.— Альфред фон-Юнг, його друкарські помилки і його поезія.— Виїмковий панотець.— Таємниця Троїцької церкви.

«Мне убо, возлюблени, желательно есть вспомнати доброе житие крепких мужей и предложить вашей любви слово нехитроречивое, но истиною украшенное. Вам же любезно да будет слышати добрые повести о мужах благостных».

З передмови до повісті «Об отцах и страдальцах».

I

Розповім дещо про київських диваків, що їх я знав у дні мого молодого віку і які, мені здається, заслуговують на увагу як персони вельми характерні і цікаві. Але на початку дозволю собі сказати двоє слів про себе. Вони потрібні на те, щоб показати, де й як познайомився я з «печерським Кесарем»; а саме з нього я й маю почати мою київську галерею антиків.

В літературі вважають мене за «орловця», але в Орлі я лише народився і прожив свої дитячі літа, а потім року 1849-го приїхав до Києва.

Київ тоді дуже відрізнявся від теперішнього, і різниця та полягала не лише в зовнішньому вигляді міста, а й в звичаях його мешканців. Зовнішність змінилася на краще, тобто місто виповнилося гарними будинками і, так би мовити, з'європеїзувалося, але я особисто жалкую багато де за чим з старого, з того, що зрівняла й знищила, можливо, трохи кваплива і в кожному разі занадто безцеремонна рука Бібікова. Мені шкода, наприклад, Печерська, завмерлого і позбавленого життя, шкода урочищ, що облягали його і що були забудовані абияк, але дуже мальовничо. Деякі врочища мали також дуже своєрідну і характерну людність, що жила непохвальним і навіть бурхливим життям в стародавньому запорозькому дусі. Такі були, наприклад, одчайдушні Хрести і Ямки, де «мешкали безсормні дівчата», що являли цікаве поєднання міської, культурної проституції з козацькою гомінливістю й гостинністю. До цих дам, що одягали не європейське, а національне українське вбрання, так звану «просту одягу», добрі люди вчашали з своєю горілкою, з ковбасами, з салом і рибкою, і «хрестівські дівчатка» з усіх отих принесених харчів майстерно готували смачні страви і провадили з своїми одвідувачами години втіх «по-родинному».

Деякі були навіть по-своєму побожні: такі відчиняли свої приватні хати на бенкети лише до «благодатної», тобто до другого ранкового дзвону в лаврі. А скоро розтинався цей дзвін, козачка хрестилася, голосно проказувала: «Радуйся, благодатна, господь з тобою», і одразу ж усіх гостей виганяла, а світло гасила.

Це звалося — «досидіти до благодатної».

І гості — тверезі й п'яні — цьому корилися.

Тепер від цього оригінального типу безпосередньої старої житньої київської культури з запорозькою присмакою нема ні сліду, ні знаку. Він зник, як зник у Парижі тип мюзаровської гризети, з якою київські «хрестівські дівчатка» мали щось схожого у тій їх простосердності.

Шкода мені також мальовничих надбережних хаток, що тулилися на урвищах понад дніпровою кручею: вони надавали прекрасному київському пейзажеві особливого

теплого характеру і були за житло великій силі злидарів, що хоч і дістали якусь винагороду за свої «поламані доми», але не могли за ті гроші побудувати собі нові будинки і поліпили собі оті гнізда над кручею. А тимчасом ці мальовничі хаточки нікому й нічому не заважали. Їх потім знов розметала владна рука Бібікова. Шкода прегарної, чудової алеї високих і струнких тополь, що її вирубано вже за Анненкова, щоб спорудити на її місці теперішню халабуду з її нікчемними розвагами. Але найбільше шкода тихих куртин верхнього саду, де в нас був свій ліцей. Тут ми, юнаки, бувало просиджували цілі ночі до світу, слухаючи того, хто нам здавався розумнішим, хто мав більші проти інших знання і міг розповісти нам про Канта, про Гегеля, про «почуття високого і прекрасного» і про багато чого іншого, про що нині зовсім нема розмов у садах теперішнього Києва. Тепер, коли доводиться бувати там, все частіше чуєш тільки щось про банки і про те, кого в скільки треба цінувати на гроші. Цікаво подумати, як цей настрій відіб'ється на звичаях молодого покоління, що росте і вбивається в колодочки, коли йому надійде час чинити й діяти...

Звичай, власне, змінилися ще дужче, ніж будинки, і теж, можливо, не всіма сторонами на краще. Але не картаймо і не критикуймо цього: «Кожній-бо речі свій час під сонцем». Але сподіваюся, що можна подарувати наші жалі за тим, що було нам миле за молодого віку, і хто, як і я, вже віджив найкращі роки життя, той, певно, не дасть мені догани за деяку пристрасть до того старенького, сірого Києва, в яким було ще дуже багато простоти, що нині цілком зникла.

Я запізнався з цим милим містом в його передреформовім вигляді з силою-силенною дерев'яних домків; але на них і тоді вже висіли так звані «бибіковские доски». На кожній такій таблиці стояв суворий напис: «сломать» і поруч — рік, коли це мали зробити.

Цих нещасних, приречених на зламання домків було дуже, дуже багато. Коли я приїхав до Києва і пішов оглядати його, то «бибіковские доски» несподівано завдали мені суму й жалю. Дивишся — чистенькі віконечка, на них горщики з червоним перцем і розривом; з обох боків пришпилено білі фіранки, на покрівлях воркують голуби, а в глибині двориків заклопотано кудкудакають кури, і раптом не знати чому і нащо прийдуть сюди якісь сторон-

ні люди і все це зруйнують... Навіщо все це? І куди підіуться, куди тоді підуть ці люди, що їм, здається, доволі вигідно й добре живеться за їх білими фіранками. Можливо, все це була річ потрібна й конечна, але від неї відго-нило якоюсь неприємно-безцеремонною і брутальною само-владністю.

Бібіков, звичайно, була людина твердої вдачі і, можли-во, і з розумом державного діяча, але, я гадаю, коли б йо-му до цього вділено було трохи більше серця, то це не пе-решкодило б йому увійти в історію з приємнішим ате-статом.

Старе місто і Печерськ особливо щедро було приоз-доблено «бібіковими таблицями», так що тут малося пе-ревести і дуже великою мірою і переведено було те капі-талне «преобразование», коло якого заходився був Бібі-ков. А на Печерську жив щонайбезпосередніший з киян, про яких я спробую тут розповісти, що заховала мені моя пам'ять.

III

Приїхавши, оселився я на Житомирській вулиці, в домі колишнього секретаря комісаріятської комісії Запорізько-го (теж у своєму роді антика), але, зовсім самотній і по-кинутий напризволяще, я весь час тяжив до Печерська, куди мене вабили лавра і печери, а також і одні знайомі, що з ними я запізнався ще в Орлі.

Печерські знайомі мої доводилися родичами колись чимось преславною у Києві Миколи Семеновича Шия-нова.

В той час як я приїхав до Києва, старий Шиянов уже не жив на світі, і навіть про колишнє його значення нічого докладного не говорилося, так що я, власне, й досі не знаю, чим і в яким розумінні був славен той Шиянов; але що він був все ж знаменитий, цьому я завжди вірив так непохитно і безсумнівно, як почув це в Орлі від його ро-дичів, що захопили мене принадними оповіданнями про красу Києва і про поетичні принади українського життя.

Я завжди й довіку буду їм за це дякувати*.

* З часом потомство, можливо, не годне буде уявити собі ясно і виразно навіть таких високознаменитих осіб київських, як, напри-

Спадкоємці Шиянова тоді вже розпорошилися і зубожіли. Вони хапливо прожили або розікрали великі колись капітали старого, і про це існували цікаві перекази в душі французької історії про Ренюпонову спадщину. Від усього багатства zostали лише будинки.

Це були предивні будинки — великі й малі, всі дерев'яні, їх була така сила, що вони творили дві вулиці: Велику Шиянівську і Малу Шиянівську.

Обидві Шиянівські вулиці були там, де, напевно, вони є й тепер, тобто за печерським базаром, і з цілковитим правом уважалися за найгірші вулиці в місті. Обидві вони були небруковані, такими, здається, лишаються вони й донині, але, мабуть, тепер їх трохи вирівнено й полагоджено. В ті часи, що до них стосуються мої спогади, були вони в упривілейованому становищі, і тому їми не можна було проїздити протягом всіх мокрих місяців. З якихось геологічних причин вони лежали нижче від рівня базарної площі і правили за просторий басейн рідкій чорноземній гязі, що творила тут багнище з смердючими озерами. В цих озерах плавали «шиянівські» гуси й качки; їм було тут дуже привільно, хоча часто вони дуже й дуже мучились, коли їм у ніс улазили паскудні зеленяві п'явки. Щоб зарадити цьому лихові, їм намазувано дзьоби «свяченою оливою», але й цей певний спосіб не завжди і не всім допомагав. Каченята і гусята від п'явок дошли.

Вечорами, вистромивши з води голову, співали тут своїх антифонів величезні жаби з басовими голосами, а молоді, дзвінкоголосі виводили свої канони. Іноді всі вони виходили на бережечок і стрибали по горбах. Це заступало барометричні вказівки, бо віщувало годину.

Словом, картина була вельми буколічна, а тимчасом за

клад, Карасівна і Піднебесна, що по їх слаутні булки все місто на Поділ бігало. До цього спричинюється аристократизм наших хронікерів і літописців. А втім, ці корисні трудівниці, здається мені, спогадуються в одному із варіантів «акафіста матері Кукурудзі», що його склали студенти кнївської духовної академії як протест проти лихого харчування і щоденної кукурудзи на обід в час її дозрівання. Акафіст «Кукурудзі» починався так: «Бысть послан комиссар (помічник економів) на базар рыбы купити узрев же тя кукурузу сушу, возопи гласом велиим и рече: «Радуйся, кукурузо, пище ядомая и николи же изъядаемая, радуйся, кукурузо, отцом ректором николи же зримая, радуйся, и инспектором николи же ядомая» і т. д. Там десь було і про Карасівну з Піднебесною, що після них уже нема таких пекарок у Києві.

два кроки від цього місця був базар і до того ж базар дуже завізний і дешевий. З цієї причини тутешня місцевість являла певні вигоди, особливо з погляду людей небагатих і невибагливих.

А до того ж вона мала свої особливі вигоди для власників домів ще з погляду поліцейського, що його плутали за тих часів у Києві з політичним.

IV

Великі й малі будинки Шиянова з силою-силенною надвірних флігельків і хаток, сяк-так пристосованих до мешкання з старовинного будівництва господарського, давно вже наймано і хоч були старі, всі, проте, були залюднені.

Будівлі всі заспіль були дуже поважні літами і стояли, либонь, аридові віки. Таблиці з написами, що «строго воспрещали» лагодити ці будинки і зазначали терміни на зруйнування їх, теж писалися на рогах їх, але дома уперто уникали призначеної їм лихого долі, і деякі з них заціліли мало не до цього часу.

На думку мешканців, шиянівські будинки боронила від «бибиковского разорения» одна незвичайна особа, що утворила собі в той час героїчну репутацію, яка, здавалося б, конче повинна була б перетворитися в легенду. Швидко забування таких речей змушує журно схилити голову перед нетривалістю всякої земної величі.

Легендарна та особа був артилерії полковник Кесар Степанович Берлинський; з його сестрою, здається Клавдією Степанівною, і був одружений небіжчик Шиянов.

Таких людей, як Кесар Степанович, нема вже більше не то в Києві, а, може, і в усій Росії. Нехай ніяк не переводяться в ній, а, може, ніколи і не переведуться антики, але «печерський Кесар» вдруге не постане і не повториться.

Сказати, що Берлинський «доглядав» Шиянівські будинки, не можна. Це було б неточно, бо доглядав їх, з слів Берлинського, «сам господь бог і Микола угодник», а гроші з пожилців збирала якась дама, і вже в конторські справи її не втручалися ні господь бог, ні його угодник, ні сам навіть Кесар Степанович. Цей герой Печерська, як справжній «Кесар», лише панував над місцевістю і над усіма,

хто, живши тут, мусили його знати. Кесар Степанович морально старшинував над мешканцями обох Шиянівських улиць і взагалі командував всією прилеглою околицею за базаром. Усіх він держав у респекті і вмів усім дати відчутти свою вагу, вагу авторитетної військової людини. Слово «момент», що його всі наші військові оратори згодом добре-таки заялозили, вперше ужив, здається, Берлинський, і з його доброго почину воно стало конечним додатком російського військового красномовства.

При нагоді Берлинський ладен був допомогти, а інколи то й справді ласкаво допомагав людям, що потребували того заступництва, як добрий батько. Коли треба було йти просити за когось там якийсь начальство, печерський Кесар одягав свій військовий сурдут без еполет, брав у руку товстий ціпок, що його носив за правом раненого, і йшов «хлопотать». Часто-густо він що-небудь таки випрохував своїм «protégé», впливаючи в таких випадках на одних лагодою, а на других нахвалками. Існувало переконання, що він завжди може «написати до царя», і цього багато хто боявся. А молодших «чиновалов», переказували, інколи переконував він навіть за допомогою свого ціпка, *per argumentum baculinum* *. Цього способу він уживав, проте, не з лютості своєї вдачі, а «по долгу верноподданничества», лише тому, щоб не турбувати так часто царя своїми листами.

На базарі всі знали Берлинського і всі йому корилися, і не тому, що боялися, а тим, що треба було віддавати йому належне; бо поголоска вельми виславляла «печерського Кесаря» і до того ж малювала його в дуже принадному народно-героїчному жанрі.

V

Берлинський замолоду був молодець і справжній красунь тодішнього гвардійського типу; таким гарним був він до старості, а може, й до самої смерті, що сталася, коли не помиляюся, року 1864 чи 1865. В житті своїм бачив він не самі погідні дні, а зазнав чимало злиднів, горя й несправедливостей, але, маючи душу непохитну і волю тверду, ніколи не сумував і викручувався з становищ щонай-

* Доказами палиці (лат.).

важчих за допомогою засобів щонайсміливіших, а подекуди навіть неймовірних і одчайдушних.

Серце Кесар Степанович мав, здається, добре й помірно шляхетне; також, безперечно, відчував він чуже горе і навіть уболював над нещасними. Він не міг байдужно дивитися на чиєсь страждання, ні, він одразу ж обурювався і виявляв найпалкіше і найширіше поривання допомогти страдникові. В міру сил своїх і розуміння свого він це й робив. Характер Берлінський мав дуже сміливий, рішучий і одвертий, але трохи з хитрощами. Хто знав його замолоду, запевняли, що давніше хитрощів він ніби не мав, але згодом несправедливість і різні суворі обставини змусили його потроху лукавити. Проте в його устах і на чолі світилося деяке природне лукавство. Берлінський був найбільший фантазер з усіх, що мені доводилося бачити, але фантазував він теж не без наміру, іноді дуже наївного і що майже ніколи не шкодив іншим. Розважав він бистро і вигадував такі розмаїті фабули, що коли б він схотів взятися до літературної роботи, то з нього, звичайно, вийшов би цікавий письменник. На додаток до цього все, що Кесар про себе скомпонував, ставало для нього істиною, в яку він вірив глибоко й переконано. Певно, тому анекдотичні імпровізації «печерського Кесаря» справляли на слухачів невимовно сильне враження, і під впливом того враження вони вигадували ще більше. Кесар Степанович умів підбадьорити і вмів поставити себе так, що всіма сторонами,— і рангою, і значенням стояв у думках Печерська без порівняння вище, ніж то годилося би.

На мою ж думку, він був лишень одважний і, мабуть, дуже здібний свого часу артилерії полковник на демісії. Принаймні таким я дізнав його в Орлі, коли він віз через нього «до царя» разом восьмеро чи десятеро (а може, й більше) синів. Тоді він був у всій красі мужнього вояка, з георгієвським хрестом, і вразив мене відважністю своїх намірів. Він їхав, щоб «виставити» десь усіх своїх хлопців перед царські очі і сказати:

— Коли хочеш, щоб з них тобі вірні слуги вийшли, то бери їх і виховай, а мені їх нема чим годувати.

Ми всі, тобто я і його орловські небожі (сини його сестри Юлії Степанівни), поняті непевністю й сумнівом, питали:

— Невже ви так і скажете: *ти, царю?*

А він відказав:

— Ну, звичайно, так і скажу,— і потім додав, що ніби конче так і треба говорити і що ніби «государь Николай Павлович так любить».

Нас це просто вражало.

Годувати діти Берлинському справді не було чим. Він дуже бідував, як говорили, ніби з причини своєї особливої якоїсь чесності, через яку він, з власних його оповідань, мав «силу ворогів коло царя». Але він не тратив надії, бо аж надто сміло впевнявся на самого царя Миколу Павловича. Сміливість ця і не завела-таки його: трохи більш як за місяць Кесар Степанович знов проїхав через Орел, прямуючи з Петербургу до Києва, але вже сам-один. Цар звелів прийняти до шкіл на державний кошт «увесь шерг» і нібито збільшив пенсію самому Берлинському, а також наказав дати йому без зачислення якусь дуже велику грошову допомогу. Крім того, що дітей було прийнято, все інше було якось у тумані.

Під час розмови про згадану тут подію я й познайомився з імпровізаторством цієї незвичайної людини, що згодом давало мені багато цікавих хвилин у Києві.

Силу-силенну з його грандіозних оповідань я забув, але дещо пам'ятаю, хоча тепер, на жаль, ніяк не можу відокремити, що чув безпосередньо від нього самого, а що від людей, йому близьких і ним захоплених.

VI

З слів Кесаря Степановича (вірити їм без критики я, правда, не важуся змушувати нікого), він зустрів царя десь на поштової станції.

— Одразу ж,— говорив він,— я впросив графа Орлова дозволити мені стояти з дітьми на ганку і став собі. Хлопців усіх — одно від одного менше — вишикував у лаву, а сам став на кінці, на правім крилі.

Цар, вийшовши з коляси на ганок, помітив мій загін і каже:

— Це що за хлопці?

А я йому відповідаю:

— Це мої діти, а по якійсь годині твої слуги, царю.

Тоді Микола Павлович поглянув немовби на Берлинського і одразу ж його пізнав.

— А-а! — каже,— Берлинський. Це ти, братику?

— Так,— йому відказую,— ваша величність, це я.
— Дуже радий, що бачу тебе. Як ся маєш?
— Благословляю долю, що маю щастя бачити вашу величність; а живу я зле і сподіваюся на твою ласку.

Цар питає:

— Чому ж зле? Ти мені добре служив.

— Овдовів,— відповів Берлинський,— дітей маю цілу метку; звели, царю, їх вигодувати і повнучувати, бо мені нема чим, я бідний, в чужім домі живу і з того Бібіков виганяє.

Цареві, казав Берлинський, заблищали очі, і він крикнув:

— Орлов! Віддати всіх дітей Берлинського до шкіл і вчити моім коштом. Я його знаю: він хоробрий офіцер і чесний.

А потім ніби знов повернувся до Кесаря Степановича і додав:

— За що тебе Бібіков виганяє?

— Дім, кажу, де я живу, хоче зламати, бо фортецю будувати має.

Буцім цар одповів:

— Дурниця; дім, де живе такий мій слуга, як ти, має стояти і в фортеці, і ніхто його не зламає. Я тебе добре знаю, крім тебе й Орлова нема вірних людей. А Бібікову скажи від мене, щоб він тебе нічим не смів турбувати. Коли ж він тебе не послухає, то напиши мені рекомендованого листа, я за тобою обстану, бо ж я тебе змалку знаю.

Чому цар Микола міг знати Берлинського «змалку»,— про це я ніколи не міг дізнатися; але виходило це в Кесаря Степановича якось до ладу і пересвідчувало вас, що все було справді так. До того ж цей факт мав цікаве продовження.

Коли цар сам ніби згадав про таку давню знайомість «змалку», Берлинський одразу ж із цього скористувався і сказав:

— Так, ваша величність, це правда, разом з вами гралися, а з того часу яка різниця: ви таку кар'єру зробили, що над усім світом пануєте і всі перед вами тремтять, а я всього потребую, бо нестатки.

А цар буцім одповів йому на це:

— Всякому, братику, своє призначення: мій лет високий, але й ти, малий птаху, не поступайся: прийди до

мене в Петербург до палацу, я тебе доброю пайкою наділю.

Берлінський ніби ходив до палацу, і наслідком того була та пайка чи «прибавок» до пенсії, що нею «печерський Кесар» усіх сусідів зрадував і з якої сам вельми пишався. Проте й з надвишкою Берлінський часто не міг задовольняти багатьох кричущих потреб свого аж надто скромного життя на Печерську. Але як усі знали, що він «має пенсію з надвишкою», то Кесар не то не жалівся на свої злидні, а, навпаки, ховав їх з великою зворушливістю.

Часом, казали, доходилося до того, що в нього не було взимку дров і він буквально застигав у своїй холодній квартирі, але запевняв, що це він «так любить, щоб голова була свіжа».

Цифри своєї пенсії Берлінський якимось нізачо не згадував, а говорив лише, що одержує «багато» і що може одержувати ще більше.

— Лише напишу цареві рекомендованого листа,— казав він,— і цар одразу ж накаже давати мені скільки я схочу, але я не прохаю більше від того, що мені надано, бо цар має інші серйозні потреби.

VII

Коли вірити переказам, то цар Микола начебто дуже сумував, розлучившись з Берлінським, і навіть незмірно жалкував, що не може лишити його коло себе в Петербурзі. Але, висновуючи з оповідань, перебування Берлінського в столиці справді-таки було цілком незручне; цьому перешкождало занадто велике і пристрасне прив'язання, що його чули до печерського Кесаря «всі салдати».

Вони так його любили, що йому ніде начебто не можна було з'явитися: скоро побачать його солдати, то годі вже слухати команди, біжать за ним і кричать:

— Хай нас веде батько наш полковник Берлінський, ми з ним і Константинополь здобудемо і самого переможного ватажка Вилізарія на царський перегляд у кайданах приведемо.

Доходилося, як переказують, до таких страшних розрухів, що кількох чоловік начебто за це навіть розстріляно, як порушників дисципліни, і тоді Берлінському са-

тому вже не схотілося далі бути в Петербурзі, та й граф Чорнишов просто нібито сказав цареві:

— Як ваша величність хоче, а це неможлива річ: або хай Берлинський в Петербурзі не живе, або треба звідси все військо вивести.

Цар начебто покликав Кесаря Степановича і сказав:

— Так і так, братику, мені шкода з тобою розлучитися, але ж ти сам бачиш, що в такому разі можна і слід зробити. Я тебе дуже ціную, але лишити столицю без війська не можна, а тому жити тобі тут не вільно. Рушай лиш до Києва і сиди там до воєнних подій. А тоді я про тебе конче згадаю і пошлю по тебе.

А «лисий Чорнишов» так наглив його з від'їздом, що лише кілька днів дозволив йому перебути в Петербурзі, але й тут не обійшлося без великих перешкод, що мали до того ж фатальні наслідки.

Це було, як він провадив, ніби саме того року, коли в Петербурзі, на Адміралтейській площі, згорів з людьми відомий Леманів таш.

Таш згорів з публікою, отже, під час вистави, але, з причини самого імпровізатора чи благовісників його слави цього разу виходило щось трохи не до ладу: діялося це начебто *вночі*.

Берлинський ніби був тоді на квартирі на Гороховій вулиці, в одній німки і дожидав своєї бритви, що її замовив за своїм малюнком одному англійцеві. Він, бачте, мав серед родичів багатьох осіб, що відзначалися надзвичайним розумом і винахідливістю, і один небіж Берлинського такі начебто бритви видумав, що вони могли якнайкраще голити, а врізатися ними ніяк не можна було.

Англієць узявся ті бритви зробити, та не зовсім гаразд за малюнком вони йому вийшли, то й став переробляти. А лисий граф Чорнишов, як йому неприємно було, що Берлинський все ще живе в Петербурзі, ніяк на це не хотів зважати. Він уже кілька раз надсилав вартового офіцера дізнатися, чи швидко він має їхати.

Берлинський, певна річ, офіцера не боявся і відповідав: «Нехай ваш лисий граф не турбується і хай, коли годен, сам Вилізарія в брак бере, а я лише своєї особливої бритви дожидаю, і скоро англієць мені її зробить, я одразу ж від'їду і доживатиму свого віку там, де цареві до впадоби, та печерських чудотворців благатиму, щоб йому

нічого лихого не було. А доки мої бритви не готові, доти не поїду. Так лисому від мене і перекажіть».

Чорнишов не смів його живосилом вислати, але знов надіслав вартового сказати, щоб Берлинський не з'являвся вдень на вулиці, щоб солдатів не баламутив, а щоб виходив гуляти на вільнім повітрі лише по «зорі», коли з гармат вистрелять і всіх солдат по казармах замкнуть.

Берлинський відповів:

— Я службу так поважаю, що й лисому скорюся.

По тому він начебто жив у Петербурзі ще кілька днів, виходячи подихати повітрям лише уночі, коли військо було по казармах, і жоден солдат не міг його побачити і за ним побігти. Все стояло гаразд, але тут несподівано і стався той фатальний випадок, що після нього дальше перебування Кесаря в столиці стало вже абсолютно неможливим.

VIII

Йде одного разу Кесар Степанович, затуливши обличчя шинелею, від Красного мосту до Адміралтейства і раптом бачить поперед себе на Адміралтейській площі «вогненне полум'я». Берлинський подумав: «Чи не горить це Зимовий палац і чи не загрожує цареві яка небезпека...» І, забувши про все на світі, з почуття цілком зрозумілого, Берлинський кинувся до пожежі.

Прибіг він і бачить, що до палацу ще, хвалити бога, далеко, а горить Леманів таш; зсередини страшний зойк, а довкола нікого нема. Начебто не було ні пожежника, ні поліції. Одним словом, навкруги — пустеля, а всередині стогін і смерть, і лише від палацу хтось один, показний, високий чоловік, біжить, ядушний, і спотикається.

Берлинський подивився на чоловіка і пізнав, що це не хто інший, як сам цар Микола Павлович.

Критися не було коли, Кесар Степанович витягся перед ним по-військовому, як годилося.

Цар ніби закричав йому:

— А, Берлинський! Саме тебе мені й треба. Та годі бо витягатися, бачиш — нікого нема, біжи по пожежників. А Кесар Степанович начебто відповів йому:

— Пожежники тут, ваша імператорська величність, ні до чого, а дозвольте швидше гарматне військо покликати.

Цар зволив його спитати:

— А навіщо гарматне військо?

Берлінський ніби відповів:

— На те, що тут *треба вхопити момент*. Дерев'яного ташу залити з смоків не можна, а треба, щоб гармати в один момент стіну розвалили: чоловіка сто чи двісті вб'ємо, а решта люду одразу ж висиплеться (от ще коли і при якій нагоді з уст військової людини говорилося про вагу момента).

Але цар не послухався його: страшною річчю видалося йому сто чоловік забити; а потім, коли таш згорів, начебто зволив сказати з жалем:

— А проте Берлінський правду мені сказав: вся сила була в моменті, і треба було його послухатися і пустити артилерію. Але все ж таки краще наказати йому одразу ж вихати, а його бритви надіслати йому поштою до Києва і державним коштом.

Це останнє резпорядження мало ту рацію, що коли б при Берлінському стався в Петербурзі другий подібний гострий момент, то все одно не можна б було вивести гарматного війська, бо всі солдати і з гарматами кинулися б за ним, щоб він вів їх Вилізарія в полон брати.

Так на тім і кінчився блискучий період службової кар'єри Кесаря Степановича в столиці, і він не бачив царя аж до того часу, коли виставив перед його величностію «свій шерег», а потім повернувся до Києва з грошовою допомогою і побільшеною пенсією, що її справжню цифру, як уже згадувалося, він весь час крив від непосвячених, говорив лише коротко, що «бере багато», а може брати ще більше.

— Лише напишу цареві рекомендованого листа — і вже.

Мені здається, що він сам щиро вірив, що має дозвіл листуватися з царем, і, бог його знає, можливо, що й справді йому щось схоже говорив — коли не сам цар особисто, то хтось із осіб, за допомогою яких Кесар Степанович улаштував дітей і одержав свою надвишку.

В кожнім разі це підносило старого і давало йому силу зносити дуже тяжкі нестатки з непохитною мужністю і з імпазантною гідністю.

ІХ

Так Берлінський і старівся, відданий цареві і вірний собі самому в усім і надто в імпровізаторстві. А коли він постарів зовсім і всіма сторонами так відстав од

сучасності, що вже йому не було чого вигадувати про себе, то він переклав завдання своєї імпровізації на свого небожа (мого шкільного товариша) лікаря, що мав імення Микола, але як був дуже знаменитий, то цього імені йому було замало, і він звався «*Ніколавра*». Часточка *лавра* підсилювала значення. Микола — це було звичайне ім'я, як, наприклад, буває, звичайний монастир, а *Ніколавра* — це те саме, що *лавра* серед звичайних монастирів.

Кесар Степанович розповідав найдивніші речі про надзвичайні медичні знання і хист цього надзвичайно нещасливого лікаря, що хоч дуже багато вчився і був людиною вельми доброго і благородного серця, проте не зазнав ласки долі.

Знов і тут багато дечого я не пам'ятаю і, можливо, найцікавішого; а втім, можу записати один анекдот, що з'ясує, в якому дусі були інші, поширені з метою прославити *Ніколавру*.

Одного разу була розмова про зубний біль — про те, який він жорстокий і непогамовний, і про те, що невідомі ще такі медичні засоби, що діяли б на цей біль так певно, як, наприклад, хіна на лихоманку або рицина на занецищений шлунок.

Серед товариства було кілька молодих тоді лікарів, і всі вони одноставно твердили, що таких універсальних засобів справді нема, що на одного хворого діє один лік, на другого — інший, а є такі бідолахи, що на їх ніщо не впливає, «поки само не перейде».

Питання дуже спеціальне і не цікаве під час розмови людям непосвяченим, але ледве торкнувся до нього художній геній Берлінського — і сталося чудо, що його малою мірою може нагадати вода з каміння в пустелі. Крилатий Пегас-імпровізатор ударив дзвінком копитом, і суха, нудна річ перетворилася на сагу — живу. соковиту і сповнену прецікавих ситуацій, що над ними свого часу замислювались, усміхались і, можливо, навіть плакали, а в кожному разі тих, до кого це оповідання стосується, прославили.

Кесар Степанович опротестував медичну думку і сказав начебто, що універсальний засіб проти зубного болю є, що винайшов його не хто як його небіж, лікар *Ніколавра*, і що знає його лише він. *Ніколавра* Але лік цей був такий примхливий, що, хоч який він був корисний, а проте його міг уживати не кожний і не в усіх випадках. Медикамента

цього, що ніби заспокоював усякий біль, можна було вживати лише по одній краплині, дуже обережно впустивши її в хворий зуб. Коли ж хоч трошечки цієї краплі спливе з зуба і торкнеться щоки чи ясен, то людина одразу ж, вмить умирає. Одним словом, небезпека страшна. І виходило так, що нижні зуби тим ліком можна було лікувати, бо на них можна кінцем кінцем обережно капнути, але коли заболіли верхні, то тут лік той був ні до чого, бо на верхні вже не капнеш.

Було страшно чути, що є такий рятівничий винахід і що його, проте, не можна застосувати до великої частини випадків. Але Кесар Степанович, мавши спритний розум і рішучість, дійшов-таки того, як цю перешкоду усунути, і запровадив у медичній науці «перевертошний спосіб», що з нього доти зуболікарська практика не користувалася. Цей етюд був відомий серед нас під назвою «Берлинського анекдота про Бібікову тещу».

Х

Жила начебто «Бібікова теща», дама спасиста і велетенська; приїхала вона ніби на літо до себе в село, десть недалеко Києва. До Києва їй Бібіков не дозволяв приїхати «через свою вдачу», бо він «насчет женского сословия заблуждался» і з тещею не хотів про це говорити, щоб та «не почала йому вибивати очі літами, рангою і каліцтвом» (бо йому одна рука одрізана була).

Бідолашна «повна дама» так і жила нібито в селі; одного ж разу пішла вона з онучками до лісу гуляти і знайшла на куці ліщини пару оріхів-двояків і зраділа на думку, що щастя їй подвоїться, а потім схотіла розкусити його. Онучки кажуть їй:

— Не кусай, бабусю, двояків; маєш зубки старі.

А Бібікова теща відповідає:

— Ні, розкушу, бо ж мені щастя подвоїться.

Оріх той вона розгризла, але одразу ж по тому зуби їй занили і так їй дошкулили, що почала вона кричати: «Краще вбийте мене, бо через оріх і біль подвоюється і вже несила мені терпіти». А мала вона ключаря лукавого, і він їй сказав: «Як убивати,— за це ж до права потягнуть,— то дозвольте мені краще привезти з Києва того лікаря, що від усього лікує: він з відомої Шиянівської

рідні і всякий біль зубний за якусь хвилину заспокоїти може».

Бібікова теща багато чого доброго чула про Шиянових і відповіла так: «Привозь, але якомога швидше».

Ключар, не хотівши і трохи баритися, одразу ж вирядився в дорогу і, не ївши навіть, поїхав.

Вирушив він з маєтку ввечері, а рано на світанні спинився вже в Києві на запарених і запінених конях посеред печерського базару; куди їхати далі, він не знав: чи Великою, чи Малою Шиянівською, а тому закричав на все горло:

— Де тут лікар Ніколавра, що від усього лікує і всякий біль зубний заспокоює?

(З причини великої слави цього лікаря прізвище його ніколи не згадувалося, а досить було самого його імені «Ніколавра», що було так само відоме і знамените, як, наприклад, ім'я Абеляр).

Чумаки, що стояли тут звечора і спали на своїх возах з пшоном, салом і сухою таранею, відразу ж од того крику прокинулися і показали ключареві:

— Годі-бо тобі кричати,— кажуть,— ось тут той лікар живе, тільки що він тепер, як і всі християни, спочиває.

Ключар побіг, куди йому показано, і загуркотів у зачинені віконниці.

А з хати йому кричать:

— Хто це такий і чого вам треба?

А він одказує:

— Відчиняйте швидше, або я всі шибки поб'ю, мені треба лікаря Ніколавра, що від усього лікує і всякий біль заспокоює. Тут він чи ні, кажіть, а то мені треба далі мчати його розшукувати.

Ключареві одказують:

— Нема куди вам далі мчати, бо лікар Ніколавра, що від усього лікує, живе тут, але він тепер, як і всі християни, спить. А ви майте трохи сумління і коли в господа бога віруєте, то не бийте так, бо наш будинок старенький, вже віддавна стоїть, і шибки з вікон повискакують, а тут близько жодного скляра нема, а надворі зима люта і з малими дітьми померзнути можна.

Розповідалося саме так, що за отієї пересправи згадувано про «зиму» і про «холод»; але хай читач не бентежиться на згадку, що діялося все те під час літнього

приїзду Бібікової тещі у свій маєток. Незабаром ми знову побачимо замість нудної і лютої зими веселе та гаряче літо.

ХІ

Ключар Бібікової тещі була людина гордовита, бо через неосвіту свою вважав, як і багато інших, що начебто цар подарував Бібікову Київ і що тому всі, хто тут живе, йому належать, так, скажім, як кріпаки, і мусять все робити.

— Велика річ,— говорить,— ваші шибки! Я від Бібікової тещі приїхав по лікаря і давайте мені його.

Йому відчинили двері і привели до самого Ніколаври.

Той був бравий хлопець і хоч, перейшовши науки, сильно на всьому розумівся, проте церемонитися не любив ані з ким.

Коли йому сказали, що від Бібікової тещі ключар прийшов, він промовив:

— Приведіть його до мене в спальню. Коли йому треба до мене, то може мене й без штанів у всякім вигляді бачити.

Ключар прийшов і розповідає, а лікар Ніколавра на нього нітрохи не зважає: лежить під укриталом та коліна собі чуває. А коли той скінчив, лікар спитав тільки:

— А який їй зуб болить: верхній чи нижній?

Ключар відповідає:

— Я їй не дивився в зуби, та гадаю, що, мабуть, верхній, бо опухло під самим оком.

Тоді Ніколавра повернувся до стіни і каже:

— Бувай здоров і йди собі.

— Що ж це значить?

— Те значить, що коли болять верхні, то мені нема чого там робити: я верхні лікувати не можу.

Ключар каже:

— Та хіба вам не однаково, чи верхній, чи нижній? Все одно, каже, кістка закостеніла і той, і той; однакова їх порода, однакова ушкода і однаковий лік.

Але лікар лише на нього подивився і говорити не схотів.

Той питає:

— Ну що ж, кажіть щось.

Тоді лікар так йому відповів:

— Я,— каже,— можу розмовляти з людиною, що до рівного мені освітою, а тобі до цього зась, і не мені тут з тобою розводитись. Ти ключар і досить тобі того — порядкуй у маєтку, а коли ти не кравець, то в кравецтво не втручайся. Людей лікувати це не те, що гній заорювати. Медицини вчаться. А тобі я казав, що нижні всі можу вилікувати, а до верхніх моїм цілющим ліком доторкнутися не можна.

— Та через що ж так? — криком кричить ключар.

— А через те, що вона одразу ж дуба дасть і мені доведеться за неї відповідати, а я своєю репутацією дорожу, пускатися їй не хочу, бо я дуже багато вчився.

Ключар як почув, що вона може дуба дати, ще дужче почав просити лікаря, щоб конче поїхав, а той угнівився, зіскочив з ліжка, виштовхав його в шию і знов ліг ночі досипляти.

Тут у цю справу втрутився завжди зарадливий Кесар Степанович.

XII

Побачив він, що небіж хоч і розумний і на своїй справі медичній вельми розуміється, а бракує йому ще справжньої тактики і практики, і молодий розум його не такий ще спритний, щоб слави собі зажити. Отож, вислухавши всю їх розмову з своєї кімнати, одразу ж із ліжка встав, одяг кожушок і пантофлі і з люлькою увійшов у залу; а залою проходив саме тоді вигнаний від лікаря ключар. Побачив Кесар Степанович його, спинив і каже:

— Спинись, перехожий, що парсуною негожий, та й скажи мені у дій-таки прихожій, чим ти еси сюди приїхав і чи є там третє місце, щоб ще кого посадовити.

Ключар вельми зрадів, що до нього заговорила така відома людина, і відповів, що приїхав колясою, де є четверо місць, і що він може не одного, а навіть і двох узяти.

Кесар Степанович дав йому щигля в лоб і каже:

— Ти врятований і твое доручення виконане: я зараз піду до небожа і дам йому пораду. Ніколавра мене послухає, і ми поговоримо і, може, всі разом поїдемо. Я йому один спосіб покажу, як можна верхні зуби в нижній ряд поставити, і тоді на них що схочеш можна капати.

— А ти,— додає,— лишень скажи мені, чи дуже вона мучиться?

Ключар відповідає:

— Та вже до краю змучилась і на весь дім верещить.

— Отак,— каже Кесар Степанович,— це мені треба знати, бо за моїм способом шорстко доведеться з нею поводитися — по-військовому.

Ключар відповідає:

— Вона військових дуже поважає і на все пристане, бо дуже вже їй болить.

— Добре,— сказав Кесар Степанович і пішов до небожа. Там зайшла межи ними суперечка, та Кесар Степанович усе кричав: «Не твоя то справа, за всю небезпеку я відповідаю», і таки переміг.

— Ти,— каже,— бери лишень свій лік цілющий і вживай його, як годиться, за твоєю наукою, а щоб верхні зуби внизу стали — те вже моє діло.

Лікар каже:

— Ви забуваєте. якого вона звання; вона образиться.

А Кесар Степанович відповідає:

— Ти молодий, а я знаю, як з дамами по-військовому поводитися. Вір мені, ми їй на верхній зуб капнемо, і вона нам ще кніксенном подякує. Їдьмо швидше — вона мучиться.

Лікар почав був знову провадити своє, що капнути на верхній зуб не можна, а вона по тому, чого доброго, ще Бібікову поскаржитья, але тут Кесар Степанович навіть засоромив його.

— Та ти ж,— каже,— здається, не звичайний лікар, а вчив дві науки з фізики і не можеш зрозуміти, що тут треба лише *вхопити момент* і тоді все можна. Не турбуйся. Це не твоя справа: ти і не доторкнешся до неї, а мені Бібіков нічого зробити не сміє. Ти мені, здається, можеш йняти віри.

Небіж повірив дядькові й каже:

— Справді, я з вами не боюсь, а тимчасом мені це може здатися в таких самих випадках.

Одягся, поклав пляшечку з своїм ліком у кишеню в камізельці, і без розмов всі троє поїхали на верхній зуб капати.

Ключар їхав і все думав: доконче вона в них дуба дасть!

Мчали подорожні без відпочинку цілий день і зате ввечері, саме тоді, як череду женуть, приїхали на панський двір; а відомо, що коли зуби розболяться, то надвечір вони ще дуже дошкуляють.

Бібікова теща ходить по кімнатах і, сама величезна, плаче, як маленька.

— Мені дуже сором,— каже,— отак плакати, але несила спинити сліз, бо болить мені аж надсилу.

Кесар Степанович одразу ж заговорив до неї по-військовому, але ласкаво:

— Це,— каже,— навіть краще, що вам так дуже болить, бо ви швидше на все зважитесь.

А вона відповідає:

— Ах, боже мій, я вже зважилася. Що хочете, те й робить, аби тільки я видужала, щоб до Парижу задля розривки поїхати.

— В такім разі,— каже Берлінський,— ми маємо дещо зробити... По-французькому це зветься «повертон». За п'ять хвилин можете вже до Парижу їхати.

Вона здивувалася і скрикнула:

— Невже за п'ять хвилин?!

Берлінський каже:

— Що з уст моїх вийшло, те правда.

— Коли так, хоч і не знаю, що таке «повертон», але на все пристаю.

— Гаразд,— каже Берлінський,— звеліть, отже, принести мені швиденько дві чистих носових хустки і добрий, міцний корок од великої пляшки.

Та звеліла.

— І ще,— каже Кесар Степанович,— одна умова: накажіть зараз, щоб усі, хто тут є, ваші рідні і слуги ваші, анізащо не сміли заступатися, аж поки ми своє діло скінчимо.

— Все,— відповідає,— наказую: краще-бо вмерти мені, ніж отак мучитись.

Одно слово, хвора цілком здалась на їх енергійні руки, а тимчасом Кесареві і Ніколаврі подали загадані хустки і корок од великої пляшки.

Кесар Степанович оглянув корок, погнув, подавив його і сказав: «Корок добрий, а хустки треба взяти інші: батистові,— каже,— не годяться, а треба найміцніших, полотняних».

Йому такі й дали. Він склав їх кінцями, як роблять, коли зуби підв'язують, і поклав на столик, а Бібіковій тещі каже:

— Ану лишень, говоріть що-небудь.

Вона питається:

— А навіщо це треба?

Берлинський відповідає їй:

— На те, щоб *ухопити перший момент*.

А сам в ту ж мить уставив їй корок у рот. Так зручно вставив межі зуби, що Бібікова теща не могла ні кричати, ні слова сказати: занадто широко рот розкритий був.

Здивувалася вона і злякалась, і очима кліпає, а що дужче намагається вона щось спитати, то лише міцніше стискає зубами корок. А Кесар Степанович під ту рішучу хвилину всміхнувся і каже їй:

— Оце все, що треба,— а сам їй однією хусткою руки ззаду зв'язав, а другою внизу сукню коло ніг обв'язав, як роблять дівчата з простолюду, коли сідають на гойдалку гойдатися. А потім крикнув небожеві:

— Тепер лови другий момент!

І одразу ж спритно, по-військовому, перевернув даму догори ногами і поставив її в кутку, на подушку тім'ям. Завдяки такому розумному способові вийшло, звичайно, так, що верхні зуби стали їй нижніми, а нижні — горішніми. Неприємно, певна річ, було, але недовго, лише на одну секунду, бо лікар, як людина однієї породи з дядьком — такий, як і дядько тямущий і спритний, одразу ж «ухопив момент»: капнув дамі на горішній зуб і одразу ж знов її перевернув, і вона стала на ноги така здорова, що навіть той корок перекусила, і каже:

— Ах, мерсі, все мені минуло; тепер блаженство! Чим можу вам оддячити?

Кесар Степанович відповідає:

— Я не лікар, а військовий, а військові в усіх нещастях дамам так допомагають, а грошей не беруть.

Бібікова теща розпитала Кесаря Степановича: хто він є і яке становище посідає він коло царя, і коли дізналася,

що він на демісії, але під час воєнних дій знов буде по-кликаний, подарувала йому незвичайного верхового коня. Кінь той був щось до Самсона подібне: разюча сила і темперамент полягали йому в надзвичайнім волоссі, а через те мав він дивний хвіст. Такий був він великий, що коли він скакав, то хвіст розстелявся ззаду, як хмара; коли ж ішов ступою, то кінці того хвоста клали на двоє маленьких коліщат, що котилися за конем, як той шлейф за дамою.

Тільки жодним способом не можна було того дивного коня привести у Київ, а треба десь було його ховати, бо був він найкращий на цілім Орловськім заводі, і Бібікову заманулося його придбати, та вдячна теща сказала: «Навіщо він йому? Який із нього вояк!» і подарувала коня Берлинському, пов'язавши його словом честі, щоб не вводив його в «Бібікове царство», а держав десь «на чужині».

Кесар Степанович ногою човгнув, «в ручку поцілував», коня взяв і слова свого додержав.

Про того коня свого часу багато говорилися на печерськім базарі. На власні очі ніхто цієї прекрасної тварини ніколи не бачив, але всі знали, що він вороний, як галка, а ніздрі має вогненні і може перестрибувати найширші річки.

Тепер, коли все те переказуєш, воно видається такою нісенітницею, як казка, що їй і трохи не можна вірити; а тоді якось одні сміялись, інші вірили, і все було до ладу.

Печерські перекупки ладні були заприсягтися, що цей кінь жив у таємничій глибокій печері в броварському борі, який був тоді до того густий, що в ньому велися ще вепри. А стеріг там коня старий москаль, «кривий на одно око». В цьому не можна було ніяк сумніватися, бо москаль приходив іноді на базар і продавав у горщику тютюн «прочухрай», що його як понюхаєш, одразу зачнеш чхати. А привести коня до Києва все ж таки не можна було «з причини Бібіка».

Видужання тещі мало, проте, і прикрі наслідки коли не для Кесаря Степановича, то для великорозумного лікаря, і було те з причини малої освіченості міської публіки. Коли дами дізналися про лікування способом «повертона», то почали удавати, ніби їм верхні зуби болять і раз у раз напосідали на лікаря, щоб і з ними зробив «повертон». Вони ладні були надуживати цим до найбільшої міри. Ніколавра доводив і вмовляв, що це річ серйозна і наукова, а не жарт, але вони не хотіли дати йому спокій

і все прохали «перевернути їх і вилікувати». Причина всього полягала більше в тім, що Ніколавра дуже смішив дам і вони в нього закохувались у той час без тями. А він, будши людиною чесною, не хотів руйнувати родинного життя в цілому місті і волів зовсім покинути і Київ, і лікарську практику.

Так він і зробив.

XV

Звичайно, вся «причина Бібікова», що про неї згадувано, була цілковитим утвором бистої і складної фантазії самого печерського імпровізатора або його захоплених величальників. Справді ж Бібіков не то не гнав чи то переслідував цікавого полковника, а навіть трохи чи не добродіяв йому, оскільки здатна була до того шорстка і мало схильна на добро натура його. Здається, Бібіков став колись навіть у пригоді Берлинському, коли той дітей своїх улаштував, і взагалі ніколи на нього не нападався, хоча з причини дуже дивної любові до спліток і нашептів він знав чимало з того, що Берлинський про нього вигадував. Цілковомо можливо, що Бібіков, нудьгуючи інколи, навіть цікавився ним трохи, звичайно, лише задля сміху і розваги.

У Києві на той час жив академік С.-Петербурзької академії мистецтв, аквареліст Михайло Михайлович Сажин. Він укладав Дмитрові Гавриловичу акварельний альбом одкритої за нього старовини і не раз бувало казав, що Бібіков жартував і сміявся з своєї залежності від Берлинського. А надто забавляло його, як Берлинський запевняв, що «безрукій» повз його будинки навіть *їздити* боїться.

Бібіков справді, кажуть, ніколи не проїздив Шиянівськими вулицями, але, звичайно, не тому, що боявся Берлинського, а просто тому, що ними не можна було проїхати, не втопившись, або, щонайменше, не вимазавшись. Кесар Степанович чи захоплені ним величальники давали цьому своє тлумачення, що куди більше їм подобалося, а щодо Кесаря, то мало до того ж і певну користь для нього. Всі оті легенди і казки помітно підносили авторитет «галицького воїна», що нікого не боїться, а його, проте, бояться всі і «навіть сам Бібік».

А як люди незалежні не часто зустрічаються і кожному інтересні, то Кесаря Степановича багато хто любив, і це виявлялось у своєріднім звеличанні його. Думали, що він багато кого й чого може й оборонити і відстояти; а це, знов-таки, якнайкращі мало наслідки щодо шиянівських руйновищ, що їх Бібіков, з слів Сажина, уживав «шиановськими нужниками», але зате їх не займав,— і справді, може, тому, що мав до Берлинського добре яесь почуття. Людей боязких, а також і людей з опозиційною системою думок лестило жити в отих «нужниках» разом чи «в одном кольце» з таким надійним героєм, як Кесар Степанович. А коли до цього додати, що до чистоти і доброго впорядкування осель у нас ставлять вимоги досить невеликі, то в цих дрантивих звалищах завжди жили люди. Межи невибагливими пожильцями тих домків було чимало тодішніх «нелегальних», тобто таких, що непевні паспорти мали. Вони були певні, що мають в особі Кесаря Степановича могутнього оборонця. Думали, що коли, крий боже, трапиться яесь нещастя чи утиски будуть від поліції, то Кесар Степанович оступиться. Але головне те було, що чомусь поліція і справді суди у своїх справах поліцейських ніколи не навідувалась.

Мабуть, не хотіла вона, щоб про неї було щось написано цареві. Це, звичайно, мали на увазі, коли наймали квартири, і невігадливий пожилець переїздив у шиянівські руїни з милим переконанням, що тут хоч і «поганенько, та спокійно».

XVI

Цінуючи «спокій», у шиянівські закутки набивалась різна біднота і дрібнота, інколи дуже характерна й інтересна.

Аристократію становили зубожілі армійські офіцери і студенти медици п'ятого курсу, що їм треба було ходити до клінік військової лікарні. Вони менше від усіх запобігали ласки і патронства, але Кесар Степанович і їм інколи обіцяв свої послуги.

— Люблю молодь,— казав він і потім, зітхнувши, додавав,— та, спасибі й їм, і мене вони люблять. Бідні хлоп'ята розуміють, що безрукий ладен зовсім утіснити їх, та не сміє — боїться...

Боявся він, звичайно, рекомендованого листа.

Студенти, проте, до полковника по допомогу не вдавалися і навіть злегка глузували з нього або просто його уникали.

Були й такі, що їм і сам Кесар Степанович, і його захисницька запобігливість здавалися дуже підозрілими. Думали, що начебто він може служити богіві і мамоні... Але «серый жилец», тобто публіка з простолоду, а надто старовіри, що їм за тодішніх сердитих часів було скрутно, і дуже скрутно, мали до нього безмежне довір'я.

Ці відносини я уявляв собі тоді дуже чудними і ніяк не міг добрати, в чім полягала причина того довір'я: чи у великому практичному розумі, чи в непорозумінні. Але, так чи не так, а репутація дому все-таки на тім вигадувала, і тепер це згадується мило і виразно, як весела стара казка, що з нею крізь якусь теплу дрімоту свіжо й ласкаво усміхається серце...

Люди теперішнього банкового періоду мусять дарувати нам романтичну нісенітницю нашої молодості.

Видима суперечність межі словами і вчинками Берлинського була в тім, що безмежно хоробрий у своїх імпровізаціях, він у практичних справах з владою був дуже обачний і, може, навіть улесливий. Так, наприклад, уважаючи Бібікова за особу не то не вищу від себе, а навіть трохи нижчу, принаймні вже тому, що він міг писати цареві про нього все, що схотів би,— Кесар Степанович інколи одягав мундир і з'являвся в «Липках» до Бібікова. Політикани, що мали нахил до узагальнень, надавали цьому великого значення і глумачили ці візити в несприятливому розумінні; але певніше, що полковника приводили до генерал-губернатора просто злидні, і Бібіков, мабуть, допомагав йому з великих коштів, що були йому до беззвідного розпорядження. Простолод, проте, з'ясовував це собі цілком інакше і висновки тому мав якнайкращі; він говорив:

— Наш отець, воїн галицький, Кесарій Степанович знов подався Бібіка лаяти. Нехай його, недоброго, покартає!

Сажин казав, що Бібіков навіть і це знав, і дуже з цього сміявся, а ставлення свого до Берлинського не зміняв і не відмовлявся допомагати йому.

Отже, Берлинський, забутий чи то непомічений у вищих сферах київського загалу, що в ньому не було і нема

дворянського вельможества, у середній верстві уславився як дивак, якого брали нишком на жарт, та зате в нижчих верствах був він герой з феноменальною і грандіозною репутацією.

XXV*

День відкриття «нового мосту», що його тепер зовуть у Києві вже «старим», був ясний, погожий і прегарний своїми враженнями.

Всі ми тоді почували себе надзвичайно веселими і щасливими, бо зна чому й чого. Нікому й на думку не спадало сумніватися в силі і потузі батьківщини, і її історичні обрії здавалися нам такими чистими й погожими, як і безхмарне небо над нами з яскравим і сліпучим сонцем. Всі скидалися тоді на горобців останнього тургенєвського оповідання: стрибали, цвірінькали, наскакували один на одного, і нікому не спадало на думку подивитися, чи не ширяє десь угорі яструб, а тільки знай бадьорились і покрикували:

— Ми ще повоюємо, лиха година!

Вуювати тоді багатьом страшно хотілось. Очитані люди з патріотичною гордістю повторяли фразу, що «Росія — *государство военное*», і військові були у великій моді, і користувалися з того не завсіди великодушно. Та головне — тоді ми були дуже молоді, і кожен проводжав когось з істот, що змушували швидше битися його серце. Зальоти і упадання увіходили за тих часів до «розкладу годин» добропристойного росіянина, що найкраще виявилось у «дневнике Виктора Аскоченского», надрукованого року 1882-го в «Историческом вестнике». І сам автор отого «щоденника», тоді ще задириливий і жвавий, був серед нас і, можливо, багатьом правив навіть за зразок у тонкій науці зальотів, яку він застосовував переважно лише до кушцівен. Щождо жінок справжнього, вищого виховання, то тут йому не щастило, і він не мав до них навіть доступу. Аскоченський одягався фертом, але без смаку, і не мав ні лагоди, ні вихованості: він був зухвалий і грубий під час розмов, мав неприємні маніри.

З слів одного з його київських сучасників, а згодом професора казанського університета, А. О. Яновича, він завсіди нагадував «передягненого архієрея».

* Кілька розділів перекладачі випустили. Нумерація розділів — за твором Лескова. — Ред.

Того осяйного дня, коли відкрито міст, Аскоченський ходив у штанах рококо і в світлім брилі на своїй стовбуватій голові, а на кожній руді його висіло по одній подільській панні. Він вів дівчат і кидав стрічним знайомим свої тупі семінарські дотепи. Того ж дня, спиняючись над кручею, він декламував:

...Вот он — Днепр,
Тот самый Днепр, где вся Русь крестилась
И, по милости судьбы, где она омылась.

За цими віршами йшов поклик-команда:

На молитву же, друзья:
Киев перед вами!

Згодом все це увійшло в якийсь великий вірш, що мав характер заклику, і, як звичайно, з важкою версифікацією і з силою недієслівних рим. Його муза, до пари йому самому, була норовиста і дуже незграбна.

Про нього хочеться сказати ще кілька слів: «щоденника» цієї досить цікавої людини надруковано, але, на мою думку, він не тільки не з'ясував, а навіть начебто затінив його індивідуальність. По-моєму, щоденник цей, що його я прочитав *увесь* у первописі, має характер надуманого, штучного. Там є навіть *плями від сліз*, що зросили сторінки, де мова йде про подільських крамарівен. Або є такі нотатки: «я п'ян и не могу держать пера в руках», а тимчасом написано це цілком тверезою і твердою рукою.

Взагалі треба шкодувати, що ніхто з киян, що знали Аскоченського, не напише доброї, безсторонньої замітки про клопітне життя й діла цієї людини з надзвичайними здібностями, що їх він використав так, як того міг зичити йому найбільший його ворог. Пером йому земля, але його життєві невдачі і кар'єрна гра характерні і повчальні.

Крім Віктора Іпатьєвича, були тоді в Києві ще й інші поети: десь в рівній частині міста доживав свого поважного віку Подолинський, а вулицями ходили одна молода панна і один молодий кавалер. Панна, наслідуючи польську імпровізаторку Деотиму, написала багато маленьких і дуже поганих віршів і видала їх в одній книжечці під заголовком «Чувства патриотки». Склад видання був в «аптеке для души», тобто в подільській бібліотеці Павла Петровича Должикова. Вірші зовсім не йшли, і Должиков

інколи грубо знущався з цієї книжки, пропонуючи всім «вместо хлеба и водки — чувства патриотки». Того дня, коли відкрито міст, вірші ті роздавалися дурно. Чий коштом частували публіку — не знаю. Подолинський, здається, ще жив, але не написав нічого, та про нього тоді й забули, а Альфред фон-Юнг щось пустив із свого Олімпу, але що саме — не пам'ятаю. Не можна теж не згадати про цього молодика з найдобрішою душею, цілком неписьменного і без найменшої тіні хисту, що мав непереможну пристрасть до літератури, яка коштувала йому чимало. І він, здається мені, гідний вдячної згадки від киян коли не як поет, то як самовідданий піонер періодичного видавництва в Києві.

До Юнга в Києві не було газети, і заходитися коло видання її — це тоді значило пустити за вітром усі свої гроші. Юнга це не спинило: він заснував газету і замість подяки зустрів скрізь і всюди страшенне глузування. По ширості сказавши, «Телеграф» юнгівського видання мав чимало смішного, а проте він є дід київських газет. Грошей на видання Юнг довгий час не мав, і, щоб розпочати газету, він спершу пішов (під час Кримської війни) «командувати над волами». Тут він заощадив деякі гроші і потім все те самовіддано поклав і спалив на вівтарі літератури. Це був справжній літературний маніяк, що його ніщо не могло спинити; він видавав і видавав, аж поки не стало на що видавати. Літературна нездатність його була зразкова, але, крім того, його переслідував якийсь фатум. Так, наприклад, з «Телеграфом» на перших кроках траплялися такі анекдоти, що їм, чого доброго, важко повірити; приміром, цензор Лазов уважав за корисне закрити цю газету «через неможливі друкарські помилки». За виправки, проте, Юнг приплачував іноді більше, ніж за помилки; одного разу в його газеті з'явилася виправка, а в ній стояло буквально так: «Во вчерашнем №, на столбце... у нас напечатано: «пуговица», читай: «Богородица». Юнг жажнувся більше тим, що цензор вимовляв йому: «Навіщо, мовляв, ти виправляв оту помилку!»

— Та як же ж не виправити? — питав Юнг, і справді, він мав рацію.

Ледве це йому минулося, як бачимо: знов ходить Юнг по місту в ще більшому горі: він спиняв знайомих і, виймаючи з жилетної кишені маленького папірця, казав:

— Подивіться, будь ласка, от так цензор! Що він зо

мною робить! Він не дозволяє мені виправити вчорашню помилку.

Виправка була такого змісту: «Вчера у нас напечатано: киевляне преимущественно все онанисты — читай оптимисты».

— Отаке становище! — вигукував Юнг.

Проте трохи перегода Олексій Олексійович Лазов дозволив, здається, цю, справді ж таки потрібну виправку. Але був і такий випадок цензорової самоволі, коли виправка не була дозволена. Трапилося одного разу, що в статті стояло: «неудивительно, что при таком воспитании вырастают *недоблуды*». Лазов здивувався — що то за слово? Йому з'ясували, що хотіли сказати «лизоблуды»; але коли ввечері принесли на цензурування нове число, то там було: «По ошибке напечатано *недоблуды*, должно читать *переблуды*». Цензор понявся розпачем і зовсім викреслив виправку, боячись, щоб не надрукували чогось ще гіршого.

XXXV

Тепер мені хочеться згадати про одну київську подію, саму з себе прекрасну й зворушливу, що в ній виявила себе одна чудна особа з дуже складною вдачею. Я маю говорити саме про панотця Євфимія Ботвиновського, що його всі в Києві знали просто як «попа Єфима» або навіть «Юхвима».

Покійний єпископ ризький Філарет Філаретов, будучи за ректора духовної академії в Києві, 28 грудня 1875 року писав мені: «Спрашиваете о Евфиме — Евфим, друг наш, умре 19 сентября. Оставил семейство из шести душ, трех женских и трех мужеских. Но, видно, Евфим при слабостях своих имел в себе много доброго. При его погребении было большое стечение народа, провожавшего его с *большим плачем*. Дети остались на чужом дворе, без гроша и без куска хлеба; но добрыми людьми они обеспечены теперь так, что едва ли бы и при отце могли иметь то, что устроила для них попечительность людская».

Відтоді, коли мені випадало бути в Києві, я ніколи і ні від кого не міг і трохи дізнатися про дітей панотця Юхима; але, що дивує мене найбільше, і про нього самого мало не зовсім забули, і коли почнеш енергійно нагадувати, то почуєш хіба тільки щось про його «слабості».

В листі своїм Філарет каже: «Не дивитися сему — банкове направление все заело. В Києве ничем не интересуются, кроме карт и денег».

Не знаю, чи цілком воно так, та гадаю, що досить близько до істини.

Щоб не викликати недомовками неправдивих тлумачень, краще сказати, що «слабості» панотцеві полягали в *гульні*, що була тоді у великій моді в Києві. Панотець Юхим показався великим консерватором і додержував цієї моди трохи довше, ніж можна було. Він любив добре винце, товариство й полювання. Він найкраще після *Курдюмова* грав у більярд і прекрасно стріляв: до того всього він, через нетвердість вдачі своєї, не міг утриматися від утіхи пополювати, коли потрапляв у коло своїх друзів з дворян. Тут о. Юхим передягався в ловецький костюм, якнайкраще пристосований для того, щоб сховати його «гриву», і полював — переважно з гончакми. Вдачу о. Юхим мав веселу, навіть по-дитячому пустотливу і міг захоплюватися до крайнощів, іноді недозволених; але це була, кінець кінцем, людина, що їх народжується небагато і яких гріх і сором забувати за яесь десятиріччя.

Який був з Юхима панотець, цього я не розбиратиму; гадаю, що про це лише бог і знає, що йому він служив як міг і як умів. Щодо зовнішнього боку служебництва, о. Юхим був великий майстер, але лінувався і тому правив рідко. На це він держав коло себе якихось «приблудних батюшок», що завжди жили в його хаті. Отець Юхим прекрасно читав і іноді, проказуючи великопостові канони, плакав нестримно, а потім сам себе брав на жарт, кажучи:

— Стільки я, ледачий піп, нагрішив, що бог вже змилювався надо мною і дав мені сльози, щоб оплакувати діла мої гірко. Не могу правити не плачучи.

Розберіть і розважте хоча б з цього, що це була за людина з *погляду віри*? На мою думку, отець Юхим шанував бога, але його бурхлива й чутлива до художнього і товариська натура, разом з розумом жвавим, але вельми легким і несерйозним, раз у раз відтягала його то туди, то туди. І міг би він зовсім втеряти тропи, коли б не було одного магніта, що скерував його блукання до певної точки. А тим магнітом, що діяв на Юхима з страшною, непереможною *органічною* силою, була його велика, природжена *любов до добра й милосердя*.

Коли я зазізнався з отцем Юхимом, він був дуже молодий священик маленької дерев'яної церковці Івана Златоустого проти теперішньої старокийівської «часті». Парафія його була щонайбідніша, і панотцеві зовсім не було б з чого жити, коли б господь не послав його родині «врана».

Цей «питающий вран» був дячок Костянтин або Котин, що вже забув читати. Був довгий, худий, мав переламаний і зігнутий на бік ніс; за це його звали «Ломоносов».

Він часто говорив про себе:

— Я вже часто нездужаю, бо став старий; але що подіеш, коли робити треба.

Треба було робити тому, що Ломоносов мав «на своем воспитании» молоду родину свого молодого і надзвичайно безтурботного священика, яка до того ж швидко зростала.

Дячок Котин служив за його батька, Георгія Ботвинівського, знав Юхима дитиною, а потім студентом академії і тепер, побачивши його велику недбайливість до домових потреб, узяв священикову родину «на свое воспитание».

Робота Ломоносова полягала в тім, що все літо, коли Київ одвідують прочани (або, як говорив Котин, «богомули»), він уставав удосвіта, сідав коло церковної огорожі з дерев'яною скринькою, що мала проріз у покривці, і «стеріг богомулів».

Це була справа клопітна і вимагала чималої спритності і гострого розуму, а також сміливості й такту, бо, власне кажучи, Ломоносов «виховував родину» коштом інших парафій і переважно коштами, що мали йти духівництву церков Десятинної, Андріївської і всіх укупі святинь Подолу.

Костянтин одчиняв церкву, світив лампадочку і сідав коло дверей на маленький стільчик; перед собою ставив він мідяну чашку з кропилом, поруч — скриньку чи карнавку, а в руки брав панчохи. Надплітати панчохи була одна з його робіт.

— Бо духовному лицу треба бути в трудех бденних.

Як більшість статечних і вельми заклопотаних людей, Котин був чималий резонер і поважав декорум і добру пристойність.

«Богомул» (в збірному розумінні) іде по Києву за певним маршрутом, як оселедець повз береги Шотландії,— терш за все «напоклоняється усім святым печерським,

потім того до Варвари, а потім до Макарія софійського, а потім вже геть просто мимо Івана до Андрія й Десятинної і — на Поділ».

Маршрут цей освячено протягом віків, і такий він став традиційний, що ніхто й не думав його змінити. Церква Івана Златоустого або, простою мовою, коротко «Іван», була, так би мовити, пунктом вододілу, звідки «богомул» простував вниз «мимо Івана».

До «Івана», звичайно, не заходили, бо Іван нічим, власне, не вабив, хоч і відчиняв привітно свої двері з раннього ранку. Але нестатки, витончуючи здібності, і дячків розум зробили таким гострим і спритним, що він з цього придорожного місця своєї церкви мав великий зиск. Котин сидів тут на вододілі і «переймав богомулів», щоб вони не потрапили до Десятинної і святинь Подолу перш, ніж єн їх «трохи не витрусить». Робив це він з превеликою простотою, тактом і з такою відвагою, що нею навіть сам вихвалявся:

— Тії богомули, що в лавру до святих поприходили, — казав він, — тих я до себе зятягти не можу, і не через те, що церква моя така маленька, а через те, що лавра на такий путі, що скрізь її видно. Нехай уже лаврикові їм своє продають. А щодо подільських або десятинних, то ці нехай собі пальці посуть, як я їм дам що торгувати і необібраних богомулів спущу їм.

Він «оббирав» богомулів у такий спосіб: маючи коло себе карнавку, Котин, побачивши «богомулів» або тільки почувши їх важку ступу, починав «трясти гріш» у карнавці і примовляти:

— Богомули! Богомули! Куди це ви! Жертуйте, жертуйте до церковці Івана Золотоустого!

І лиш спинялися селяки, щоб дістати і покласти по шагу, Котин раптом облутував їх увагою і ласкавістю. Він питав: «звідки це ви?» або «як у вас цього року житечко зародило?»; пропонував декому «ужити табаки», тобто понюхати з його табакерки, а потім просто кливав до церкви:

— Ідїть же, ідїть, до храму святого... заходьте... я вам одну таку святиньку покажу, що ніде її не побачите.

Селяни прохалися:

— Ми, вибачайте, на Поділ ідемо та до князя Володимира.

Але Котин уже не випускав «богомула».

— Ну, та що там такого в святого Володимира? — починав він з нестримною сміливістю вченого критика. — Бог знає, чи що там є, чи, може, нема нічого. Був він нічого собі, гарний князь; як усі чоловіки, мав жінку, та ще не одну. Заходьте до мене, я вам свячену річ покажу, що святив той митрополит Євгеній, що під софійською підлогою лежить... Євгеній, то, бачите, був еній (Котин чомусь не говорив *геній*).

І під час цієї переконуючої розмови він уже волів за руку дядька чи бабу, що видалися йому найвпливовішими серед громадки, і вводив усіх до церкви; потім приводив їх до столу, де знов була друга чаша з водою, хрест, кропило і блюдо, а сам ішов до вітваря і виносив звідти старенький грезетовий покривець, і починав щедро кропити всіх водою і втирати отим забрудненим покривцем, примовляючи:

— Боже благослови, боже благослови!.. Умихся еси, отерся еси... Оттак: умихся і отерся... І сей умихся... Як тебе звати?

«Богомул» відповідає: «Петро» або «Михайло».

— Ну, от і добре, і Петро умихся, отерся... То наш Євгеній цей покривець святив... цілуйте його, християни, собі на здоров'я... душі во спасеніє... во очищеніє очес... костей укріпленіє.

І потім несподівано припрошував прилягти на травичі коло церкви і відпочити, або ж іти «впрост до панотця, до господи», тобто в двір до отця Юхима, що був поруч.

Котину майже щодня вдавалося заманити кількох «богомулів» на панотців двір, де їм давали огірків, квасу, хліба і місце під шопою, а вони «жертвували» хто що міг.

І виходило так, що і «богомулам» не було кривди, і господар мав зиск. Щодня був «свіжий гріш», а ранком «богомули йшли опустошені», і Котин сам виряджав їх і напучував:

— Ідіть теперечки, християни, куди собі хочете, хоч і до святого Володимира.

Мито з них коло Іваша було виправлене.

Такий був простодушний, але щирий дбальник родини недбайливого панотця Юхима на початку його служби, але згодом, коли Юхима перенесено було на місце умерлого брата його Петра, у Троїцьку церкву, з ним заізналися значніші люди і почали допомагати його родині, що коло неї сам Юхим завжди мало піклувався.

— Наш панотець,— казав Котин,— завжди в розході, бо його люди дуже люблять.

І це була правда. Ні родинна радість, ні горе не обходилися без Юхима. Йому давали «за руки» спірні гроші, його обирали на виконавця духівниці, і всі чужі справи він виконував якнайкраще. Але про свої власні не дбав анітрохи і до того дійшлося, що він «сам себе зубожив».

Згадаю про подію, що нею він здивував увесь Київ і дав багатьом добрий привід обмовляти його за добро якнайгірше.

XXXVI

Був у Києві повітовий скарбник Осип Семенович Туський, що його привіз з собою із Житомира голова казенної палати Ключарьов. Ми цього урядовця знали мало, а отець Юхим не знав його анітрохи. Коли новий голова Кобилін перевіряв скарбницю, несподівано виявилось, що в казенних сумах не стає щось коло 20 000 крб., а може, й трохи менше. Скарбник був відомий як людина чесна й ретельна. Як це сталося — гадаю, ніхто цього напевно не знає, бо справу було затерто, але перед тим родині скарбниковій загрожувала згуба. Про це багато говорилося, і всі дуже жаліли малих дітей скарбникових.

Дійшла чутка і до Юхима і дуже його зворушила. Він замислився, потім заплакав і покликнув:

— Тут треба допомогти!

— Як же ж допомогти? Треба сплатити гроші.

— Так, звичайно так, треба сплатити.

— А хто ж їх сплатить?

— А от спробую.

Отець Юхим звелів «запрягти ігумена» (так звав він свого вороного коня, купленого в якогось ігумена) і поїхав до Кобиліна з проханням подержати справу в секреті два-три дні, поки він «спробує».

Така пропозиція була, звичайно, всіма сторонами вигідна голові, і він погодився заждати, а Юхим почав гадати свого «ігумена». Об'їздив він усіх друзів і приятелів своїх і в усіх, в кого тільки міг, просив грошей — «врятувати родину». Зібрав він чимало, пригадую, начебто коло чотирьох тисяч; щось дав і Кобилін; але бракувало все-

таки багато. Не пам'ятаю тепер, скільки саме, але не стало, здається, тисяч дванадцяти або навіть більше.

Ми мали з цього приводу наради і поклали «зібране зберегти для родини», а скарбника лишити його долі. Але найдобрішому Юхимові це не подобалось.

— Яка ж доля дітям без батька? — промовив він, і другого ж дня сплатив усі гроші, скільки належало.

Відки ж він їх узяв?

Він зубожив свою власну родину, а саме: заставив дім свій і дім тещі своєї, вдови протоієрея Лободовського, надавав векселів і зібрав суму, щоб врятувати людину, якої він, повторюю, не знав, а дізнався лише про те лихо, що її спіткало...

Розважним чи нерозважним здається цей вчинок, але в кожному разі він остільки великодушний, що про нього варт згадати, і коли слова єпископа Філарета відповідають правді і дітьми Ботвиновського дійсно опікуються, то мимоволі доводиться повторити з псалмистом: «Не видех праведника оставлена, ниже семени его просяща хлеба».

Другого такого вчинку, що людина допустилася б його з цілковитою простотою, лише з одного пориву великодушності, я не бачив ніколи, і коли при мені говорять про знамениту «попівську зажерливість», я завсіди згадую, що найнекорисливіша, до нерозсудливості безкористовна людина з усіх, що я бачив, це був піп.

Вчинку Юхимового не то не оцінили, а навіть висміяли, і він став за привід до всілякої обмови, що зле вплинула на Юхимове становище й настрій.

Відтоді почав він бідніти, звівся з хазяйства; дім його було продано; борг тещі обтяжав його і мучив; він переїхав до своєї, перенесеної на Нове Забудування, Троїцької церкви і на додаток до всього овдовів, а в удовецтві така людина, як Юхим, була абсолютно неможлива.

Дружина його була прекрасна, мила жінка, веселої і доброї вдачі, терпляча, теж безтурботна, ладна усе всім дарувати. Крашій пари панотцеві і на замовлення не можна б було б добрати, але, коли їм з їх справами пішлося на зле і вона почала часто нездужати, їй стало скучно, що чоловіка ніколи майже дома нема. Вона вмерла якось особливо тихо та сумно, і її смерть спричинилася до незвичайного пориву в душі о. Юхима — мало розсудливого, як це йому було властиво, але дуже оригінального. Мало

знаходячи часу бачити дружину своєю за життя її, він не міг розлучитися з нею мертвою, і це спонукало його зважитися на один вельми ризикований вчинок, що ще раз промовляє про його химерну натуру.

XXXVII

Троїцька церква, що до неї перейшов о. Юхим після смерті свого брата, була в Старім Києві, проти будинку «присутственных мест», де тепер починається сквер од Софіївського собору. Церква ця була маленька, дерев'яна і, до всього того, стара, як і церква Івана Златоустого, що знаходилася по другий бік «присутственных мест». Коли заходилися будувати «присутственные места», вирішено було перенести її на Нове Забудування, де, звичайно, треба було виводити нову церкву, зберігши назву колишньої. О. Юхим сам давав лад під час будування церкви і здійснив при тім деякі свої фантазії. Так, наприклад, будучи в Петербурзі, він мені розповів, що зробив десь у бічній частині вівтаря маленьку «комору під землею»,— щоб улітку, під спеку добре було відпочивати від мух.

Я не бачив тієї «комори» і не знаю, як вона була уряджена, але знаю достотно, що вона є і що в ній і криється таємниця, яка нині ні для кого не є дуже темна.

— Де поховано небіжку Олену Семенівну? — спитав я о. Юхима, що розповідав мені про своє важке вдовецтво.

— А в мене під церквою,— відповів він.

Я здивувався.

— Як, кажу, під церквою? Як же ви це виклопотали? Хто вам дозволив?

— От тобі маєш,— каже,— «дозволив»! Хіба я дурень чи що, щоб когось питатися. Звичайно, ніхто б мені цього не дозволив. А я так, щоб вона, моя голубонька, зомною не розлучалась,— сам закопав її під підлогою в коморі і ходжу туди і плачу над нею.

Це видалося мені річчю неймовірною, і я без церемонії сказав о. Юхимові, що не йму йому віри, але він забожився і розповів історію поховання небіжчиці під церквою в деталях і з такою докладністю, що всі підстави до недовіри зникли.

Як казав о. Юхим, скоро Олена Семенівна упокоїлась, він з двома відданими йому друзями (а їх він мав багато)

розкидали в нижній «коморі» підлогу і одразу ж заходилися своїми руками копати яму. До одпівання покійниці в церкві яма була готова. Чи копали, як то належало, і на кладовищі, я не спитав. Потім над небіжчицею відправлено панахиду, на якій було багато духовництва, здається, з покійним Філаретом Філаретовим на чолі, що був тоді ще архімандрит і ректор київської академії. Після одпівання і запечатання домовини винос було відкладено до завтра, ніби тому, що крипта ще не готова. Потім, коли духовництво розійшлося, о. Юхим з двома відданими йому друзями (він їх називав) прийшли вночі до церкви і поховали небіжку в ямі, викопаній у коморі під віттарем. (Один з тих друзів-гробокопів був знаменитий свого часу в Києві карний слідчий, урядовець особливих доручень при генерал-губернаторі, Андрій Іванович Друкарт, згодом віце-губернатор у Седлеці, де він і помер.) Потім знову помостили дошки, і слід поховання зник назавжди «до радісного ранку»*.

Покійний єпископ Філарет Філаретов, здається, знав про це. Принаймні, коли я його питав: «Де поховано Олену Семенівну?» — він, усміхаючись, махав рукою і відповідав:

— Бог його знає, де він її поховав.

XXXVIII

Як же ставились до такого панотця люди?

Моралісти і фарисеї гудили його, але люди прості і «митарі» любили «предоброго Юхима» і, як писав мені преосвященний Філарет, «проводжали його з великим плачем».

Не кожного проводять навіть і з тих, що «посягли все книги кожаны» і пильнували усіх постів і «субот».

І як було не плакати по такій щиросердій людині, що являла собою живе втілення добра? Звичайно, він не те, що пастор Оберлін, але він наш, простий російський піп, людина, може, й нерозсудлива і грішна, але безкористовна

* Відомості, що я їх зібрав, цілком підтверджують правдивість наведеного тут оповідання, а саме: ніхто з людей, що знали подружжя Ботвиновських, не пам'ятає, щоб проводили на кладовище тіло вмерлої дружини о. Юхима. Всі пригадують лише урочисто відправлено над нею панахиду і подачу потім щедрою поминальною трапезу.

в найвищій мірі і з душою, що всім дарує все. А чи ж багато таких добрих людей на світі?

Як думало про нього начальство?

Здається, не однаково. О. Юхим служив за трьох митрополитів. Митрополит Ісидор Нікольський був у Києві мало і навряд чи встиг з кимось запізнатися. Наступник його Арсеній Москвін не мав ласки до Ботвиновського, але покійний Філарет Амфітеатров, дуже добрий дідок, вельми його любив і жалів, а у відповідь на всі наклепи казав:

— Все, мабуть, дурниці... Він добрий.

Одного разу, проте, і він кликав о. Юхима з причини якоїсь скарги чи то чутки; але в чім саме вона полягала, з митрополичої розправи нічого докладно не з'ясувалось.

Про розправу ту розповідали так: коли Філаретові наговорили щось особливого про надмірну «свйцькість» Ботвиновського, митрополит учинив такий суд:

— Ти Батвиневської? — спитав він винуваченого.

— Ботвиновський,— відповів о. Юхим.

— Що-о-о?

— Я Ботвиновський.

Владика сердито вдарив долонею по столі і крикнув:

— Неправда... Батвиневської.

О. Юхим мовчав.

— Що-о-о? — спитав владика.— Чом мовчиш? Ви-знай, що винен!

Той подумав, у чім, власне, його провина — і покійно промовив:

— Я Батвиневської.

Митрополит заспокоївся, з доброго обличчя його радісно зникла незвична тінь уданої суворості, і він протягло мовив своїм глухим баском:

— Так воно й є... Батвиневської!.. І добре, що свою провину визнав!.. Тепер іди собі.

А «прогнавши» в такий спосіб «Батвиневського», він згодом казав намісникові лаври (тоді ще благочинному) о. Варлаамові:

— Добрий чолов'яга отой Батвиневської, дуже добрий... І провину свою визнав... Погано тільки те, що він люльку з занадто довгим цибухом палить.

Чернець відповів, що він цього не знає, а добрий владика розвівся:

— Це, мабуть, його протопоп Крамарьов навчив. Уні-

верситетський! Скажи йому, щоб він за тією наукою не йшов й з довгого цибуха не курив.

Очевидячки, в доносі було щось про куріння. Отець Юхим і тут послухався — він став палити цигарки.

До цього лишається ще додати, що Ботвиновський був ставний з себе чоловік і, на думку знавців, замолоду прегарно танцював мазурку і... уміння цього ніколи не забував, але після деяких випадковостей танцював «лише на іменинах» у парафіян, що особливо його поважали.

Гадаю, що така безпосередня людина конче повинна мати своє місце серед київських антиків і, можливо навіть, що згадка про нього видасться найсимпатичнішою киянам, межі якими, мабуть, ще чимало є тих, що «йшли, плачучи, за його труною».

XXXIX

Про київських богатирів я знаю мало. Модифікуючись од образу Іллі і Чурили до постаті Остапа Бульби, за мого часу в Києві вони являли себе в особах того ж вікопам'ятного Аскоченського, студента Кол-ова і торгової людини (прикажчика купця Козловського) Івана Пилиповича Касселя (чистого, бездомішного хохла, покараного за якийсь отцевий і матчин гріх чужинним прізвисьмом).

Про силу Аскоченського говорили багато, наводячи приклади, що начебто її мимоволі брали на увагу і «русский Златоуст» Інокентій Борисов (що був за його часу ректором) і інспектор Ієремія. Віри гідним у цім здається лише такий факт: одного разу інспектор забрав у студентів цибухи і відніс їх до Інокентія; тоді Аскоченський, з його «непобедимою дерзостію», з'явився до Інокентія «вимагати свою власність». А коли Інокентій назвав це зухвальством і звелів нахабі «вийти геть із кімнати», то Аскоченський взяв увесь пук цибухів і відразу ж переломив усі на коліні.

Все інше, що стосується до його легендарної сили, полягало у вчинках, схожих з наведеним: він усе «ламав». Найбільше ламав він або, точніше сказавши, гнув, сидячи коло столу, металеві ножі, ложки, виделки, а інколи свічники. Він завжди робив з цього сюрприз господарям, не завжди, проте, їм приємний.

Про «непобедимые его дерзости» оповідалося теж

багато, та над усім домінувала історія сутички його з професором Серафимом на лекції церковної історії.

Було це так. Професор після безстороннього викладу фактів прийшов науковим шляхом до цілком певного висновку, який він і подав слухачам у таких словах:

— Отже, ми бачимо ясно, що матір'ю нашою, святою православною церквою в Росії, що прийняла богоподані основи від апостолів, нині керує сам *Дух святий*.

— В генеральськiм мундирі! — обізвався з своєї парти Аскоченський.

Професор збентежився і, хотівши затерти недоречне втручання студентове, повторив:

— Сам *Дух святий*.

Але Аскоченський знов не втерпів і ще голосніше промовив:

— Так, у генеральськiм мундирі.

— Що ти маєш на увазі? — спитав його Серафим.

— Не «що», а «цось»,— відповів Аскоченський і пояснив, що він має на оці військового обер-прокурора сина Н. Ол. Протасова.

Серафим пішов до Інокентія скаржитися, але той не поставився до цього гостро.

Останній факт «непобедимой дерзости» Аскоченського був не на його користь. Це сталося тоді, коли одночасно зійшлися на службі в Камінці Аскоченський, що обіймав там посаду «совестного» судді, і колишній його начальник у воронезькій семінарії Єлпідифор, на той час архієпископ подільський.

Архієпископ Єлпідифор був вельми нетерплячий і запальний, але й він знав зухвалу вдачу Аскоченського, коли той учився в воронезькій семінарії. Одного разу Єлпідифор правив службу божу в соборі, а Аскоченський стояв у вітварі (улюблена річ святобожників, що дозволяють собі порушувати церковне правило і заважати тим духівництву правити).

Під час літургії якийсь дякон чи іподякон щось наплував, і запальний владика сказав йому за те — «дурень».

На тім і кінчилось би, та після служби був у єпископа пиріг; з'явився туди і Аскоченський і під одну павзу він уїдливо запитав:

— Владико святий, що повинен співати клир, коли архієрей проказує «дурень»?

— «Совестный судья»,— відповів спокійно єпископ.

— А я думав: «і духові твоєму»,— відказав «непобедимый в дерзости» Аскоченський, але незабаром втертя посаду «совестного» судді і назавжди позбувся служби.

Другий *богатыр* Кол-ов справді-таки мав силу феноменальну і ходив уночі «перевертати каміння коло Володимира». Ідеал його був «зняти фортечні ворота і віднести їх на собі на Лису гору», що їй тоді ще не загрожував перехід у власність відомого в Росії роду бояр Анненкових. Тоді там зліталися звичайнісінькі київські відьми. Але воріт Кол-ов не зняв, а загинув іншим способом.

Третій, найвеселіший *богатыр* мого часу був Іван Пилипович Кассель, що має навіть подвійну славу в російській армії. По-перше, торгуючи військовими речами, він одягнув трохи не всіх офіцерів, що переходили через Київ до Криму, а, по-друге, він поклав край великій війні, що про неї мовчать усі чисто хроніки, але яка була, проте, довга й уперта.

Не знаю, з якої саме причини пішла ворожнеча... ні, не ворожнеча, а традиційний переказ, легенда про потребу бойових стосунків між студентами і взагалі цивільною молоддю, з одного боку, і юнкерами, з другого. І перш за все уважалося за потрібне «бити саперів», тобто юнкерів саперної школи. Боротьба ця тривала надзвичайно уперто й довго, мала багато привабливого і захопила навіть таких розумних і прегарних людей, як Андрій Іванович Друкарт, що був тоді вже за урядовця особливих доручень при губернаторі Фундуклеї.

Зранку, бувало, умовляються прийти в трактир до Круга або до Бурхарда, де звичайно пристерігали саперних юнкерів, щоб потім напасти і «бити».

Так, з доброго дива, просто «бити».

Але інколи для цього вїздили дубом або ж пішки простували «за міст» до Рязанова або на Поділ до Каткова і там «бились».

Часом з обох сторін були жертви, тобто не вбиті, а добренько-таки побиті, а війна все тривала, не переставала і загрожувала стати такою самою хронічною, як війна кавказька. Але трапилось, що під одну сутичку між юнкерами (що зробили вилазку з урочища Кожум'яки) і цивільною партією (що спускалася від церкви св. Андрія) нагодився Кассель. Його запрошено взяти участь в баталії, і Іван Пилипович сам повалив усіх ворогів, а потім

заразом і всіх своїх спільників. Розпалений боєм, він не міг заспокоїться, аж поки не побачив, що всі довкола нього лежать. Це так було не до душі обом ворожим сторонам, що з тим разом бої кінчилися.

Богатирів, славних силою своєю, більше вже не було. Ці, здається, були останні.

20 грудня 1882 р.
С.-Петербург.

ОСТАННЯ ЗУСТРІЧ І ОСТАННЯ РОЗЛУКА З ШЕВЧЕНКОМ

В мяч не любил он играть никогда:
Сам он был мячик — судьба им играла.

А. Плещев.

Осиротіла українська ліра! Лежить мертвий у труні поет її. Тараса Григоровича Шевченка вже нема. Сьогодні труну його спустили у вогуку яму на Смоленськім кладовищі, проводжаючи її прощальним словом і братньою сльозою. Не говоритиму про те, яка велика ця втрата для української літератури в добу її виникнення, в день народження «Основи», що їй покійний поет спочував з цілого серця. Значення Шевченка відоме кожному, хто любив рідне слов'янське слово і розумівся на чомусь високім, виборнім, але я не можу зректися втіхи поділитися з читачами «Русской речи» тими враженнями, що їх дала мені остання зустріч з покійним поетом і остання розлука з ним коло його гробу.

З петербурзьких газет, гадаю, всім уже відомо, що Т. Б. Шевченко часто хорував ще з минулої осені, а з кінцем січня цього року він уже майже не кидав своєї квартири в домі Академії мистецтв. Квартира ця, дана йому після повернення його до Петербургу, була, власне, одна дуже вузька кімната, з одним вікном, перед яким Шевченко-маляр звичайно працював коло свого мольберта. Крім столу з книжками й естампами, мольберта та невеликої канапки, вкритої звичайною рябою цератою, двох

дуже звичайних стільців і вбогого паравану, що відгороджував двері від малярні, в цій кімнаті не було нічого. Вузькі двері за параваном вели вузькими крученими сходами на антресолі, цебто до такої ж кімнати, як і внизу, з одним квадратним вікном аж до підлоги: тут була спальня і літературний кабінет Шевченка-поета. Меблі кімнати були ще вбогіші. Праворуч у кутку стояв невеликий стіл, на якому звичайно писав Шевченко; ліжка, прибране дуже немудро, і в ногах ліжка другий, простенький столик, де стояла звичайно карафка з водою, вмивальник і скромний посуд до чаю.

Щось із рік не був я в Петербурзі і, повернувшись з кінцем січня в північну Пальміру, одразу ж пішов привітати поета. Коло дверей його я зустрів москаля, що звичайно йому слугував. «Чи дома Тарас Григорович?» — спитав я його. «Нетути,— відповів службиста,— он ноне-ча рано еще уходил из дома». Я, проте, підійшов ближче до дверей поетової оселі, маючи намір покласти у шпару межі дверима свою картку, як це перше робив часто, коли не заставав його дома, але, на превеликий мій подив, двері від легкого дотику відчинились. В кімнаті, що була за майстерню маляреві, нікого не було, а на гору я не хотів іти, боячись потурбувати поета, і почав одягати свої галоші. «Хто там?» — розляглося тоді згори. Я пізнав Шевченків голос і сказав своє прізвище. «А... ходіть же, голубчику, сюди»,— відповів Тарас Григорович. Увійшовши, я побачив поета: він був одягнений у рудувату українську свитку з червоною підшивкою і сидів коло столу боком до вікна. Перед ним стояв аптечний слоїк з ліками і недопита шклянка чаю. «Вибачте, будьте ласкаві, що так вітаю. Не можу зійти вниз, підлога там проклята, хай їй усе. Сідайте». Я сів коло столу, не сказавши й слова. Шевченко видався мені якимсь чудним. Ми обидва мовчали, і він перервав ту мовчанку. «От пропадаю,— сказав він.— Бачите, яка ледащиця з мене зробилась». Я почав вдивлятися пильніше і побачив, що справді в усій істоті його було щось дуже хоробливе; але й найменших ознак близької смерті не міг запримітити на його обличчі. Він скаржився, що груди болять, що жорстока ядуха діймає. «Пропаду»,— кінчив він і кинув на стіл ложку, що з неї він щойно проковтнув ліки. Я намагався заспокоїти звичайними в таких випадках фразами та, зрештою, і сам глибоко вірив, що могутня натура поетова, витерпівши

безліч мук, не дасться хоробі, всього жахливого характеру якої я не розумів. «Ну, годі про мене, розкажіть мені краще, що доброго на Україні». Я переказав кілька привітань од його знайомих. Він про кожного спитав щось у мене і дуже журився, що маляр Ів. Вас. Г.¹, в якого він гостював останнє своє перебування в Києві, хорий. Говорячи про Україну і про своїх українських знайомих, поет, здавалося, відживав: хороблива дразливість помалу зникала і переходила то в почуття тієї теплої і живої любові, яким надихані його твори, то в палке обурення, яке він, по зможі, стримував.

На столі, що перед ним він сидів, лежали дві ризи українського букваря, що він уклав, а під рукою в нього була друга граматка, яку він кілька раз розкривав, кидав на стіл, знов розкривав і знов кидав. Видко було, що ця книжка дуже його цікавить і дуже турбує. Я взяв був у руки шапку. Поет спинив мене, схопивши за руку, і посадовив. «Чи знаєте ви оцю книжку?» — він показав мені граматку. Я відповів, що знаю. «Ну, а коли знаєте, то скажіть мені, для кого вона написана?» — «Як для кого?» — відповів я на питання другим питанням. «А отак. Бо не знаю, для кого, тільки не для тих, кого треба навчити розуму». Я намагався ухилитися і почав говорити про недільні школи, але поет не слухав мене і думав, мабуть, і далі про граматку.

«От якби до весни дотягти! — сказав він по довгим роздумі, — та на Україну!.. Там, може б, і полегшало, там, може б, ще трохи подихав». Мені несила була далі слухати, я відчував, як напливали сльози. Він розпитував мене про варшавську залізницю і про київську сошу. «Так! — сказав він, — коли б швидше їздили поштові екіпажі, не доїдеш живий на цих проклятих перекладних, а їхати треба, — умру я тут донкоч, коли востанусь».

Я почав прощатися. «Спасибі, що не забуваєте, — сказав поет і встав. — Та, — додав він, подаючи мені свій букварик, — перегляньте його та скажіть мені, що ви про нього думаете». З тими словами він подав мені книжку, і ми розсталися... навіки в цім житті. Більше я вже не бачив живого Шевченка, і звістка про його смерть 26 лютого вразила мене, як грім. Уранці 27-го лютого я з другим своїм земляком і знайомим небіжчика, А. І. Н-ко², пішли до Академії. Двері до Шевченка були зачинені і запечатані: ми догадалися і пішли до академічної церкви. Там у

притворі стояло біле віко від труни, а перед амбоною на чорних марах видно було труну, обтягнену білою глазурованою парчею. В головах маленький чоловічок читав дуже поволі і дуже тихо. Я згадав, як рік тому поет клопотався виданням псалмів, що він переклав українською мовою, і як він, завжди затурбований, заходив до мене по дорозі з Олександро-Невської лаври на Василівський острів. Тепер йому читався один із тих псалмів. Червоні ролети на церковних вікнах, що проти них стояла труна, були спущені і кидали червонясте світло на спокійне обличчя мертвого, яке залишило на собі знак і печать тих шляхетних дум, що завжди були з ним за життя. Трое маллярів з папером і олівцями в руках стояли ліворуч од труни і малювали; дві жінки з обличчями петербурзьких куховарок розправляли про те, що і з хохлів теж бувають розумні люди і що небіжчик от до майорської ранги дослужився, а брати його ще й досі «поміщицькі». Я згадав п. Фліорковського, законного поміщика родини покійного поета... Ускочив якийсь кавалерист у мундирі приємного кольору, видзвонюючи острогами і шаблею, але, пройшовши кілька кроків по церкві, взяв шаблю в руки і пішов на пальцях; весь дзвін від зброї ущух. В церкві знов запанувала побожна тиша; розлягався лише тихий голос маленького добродія, що читав над українським поетом зітхання біблійного поета-царя.

28 лютого після заупокійної відправи в академічній церкві по рабу божому Тарасу і після одпівання за уставами церковними, люди, близькі до небіжчика, вшанували його надмогильним словом. Усіх промов, коли не помиляюся, було виголошено дев'ять; з них сім у церкві і дві на кладовищі. Загальний зміст цих промов легко собі уявити, і я не бачу потреби розводитися про них, бо стенографувати їх не було жодної змоги, а викласти їх коротко — значить зіпсувати їх. Можу сказати лише, що найсильніший відгук у душі слухачів знайшло слово улюбленого професора нашого М. І. Костомарова і п. К-на³, якому стримувані сльози заважали говорити лагідну промову, надихану сердечною простотою і щирістю. Яму Шевченкові викопали за дзвіницею кладовищанської церкви, в бік до морського узбережжя: поки що він житець самого краю Смоленського кладовища, і за його горбом розстеляється біла снігова рівнина — наче мала нагадка про той широкий степ, що про нього він співав і що його обміряв

ще «малими ногами». В яму спустили дерев'яний ящик, вистелений усередині оливом, але так зле залютований у дні, що вода набралася перше ніж принесли труну на кладовище. І третього дня обличчя поетове було дуже гарне на вигляд. Величезний лавровий вінок облягав його шляхетне чоло; багато хто теж держав у руках вінки з квіток, принесених на те, щоб покласти на свіжу домовину поетову. Дам було небагато, але жіноча сльоза з очей пані Б. і старенької пані К. ⁴ не минула Шевченкової могили. Багато хто шкодував, що нема родини Т-х ⁵, які любили поета і не забували його в найтяжчі хвилини його великострадного життя.

Коли віко ящика, куди поставили труну, було залютоване, натовп, що проводжав небіжчика, почав розходитися. Сніг повалив лапатий, якийсь добродій крутився межі людьми, пропонуючи літографовані портрети мертвого Шевченка, баби з богадільні канючили на упокій душечки — на душі ставало важче й важче. Чи ж давно Росія поховала Хомякова, Аксакова і от — нова могила знов. Відійшла навіки ще одна людина, що ціле життя чесну думу гадала і вмерла напередодні визволення 23 мільйонів, а межі них і досі ще були й родичі поетові, і люди, близькі його серцю.

Але як поетична діяльність Шевченка завжди буде в числі найкращих сторінок української літератури, так і день його похорону завжди лишиться як день, знаменний в історії українського письменства і громадськості. Улюблена мрія поетова справдилась і голосно ознайомила про своє існування. Українське слово набуло права громадянства, уперше пролунавши в формі ораторської промови над Шевченковою труною. З дев'яти промов, виголошених над могилою поетовою, шість було українською мовою. З інших трьох дві були виголошені російською, а одна — польською, мов на знак спільного горя слов'ян, що прийшли віддати останню шану українському поетові-страдникові.

Український народ має тепер, хвалити бога, свою літературу, має своїх ораторів, своїх істориків, га не має тепер такого лірика, яким був покійний Тарас Григорович Шевченко, що його справедливо назвали в одній із виголошених над його труною промов «батьком рідного слова». *Oratores fiunt, poetae nascuntur* *.

* Ораторами стають, поетами народжуються (лат.).

ЧИ ЗАБУТА «ТАРАСОВА МОГИЛА»?

З приводу дивної і трохи навіть смішної суперечки про могилу поета Тараса Шевченка мені довелося прочитати 30 серпня в одній газеті, ніби обвалену могилу поетову забула не тільки редакція цієї газети, «але і всі його шановники, ба навіть друзі, і про це свідчить цілковита занехаяність і нужденний стан могили». Це рації не має і вимагає поправки.

Могила Шевченкова справді обсапана, і високий хрест на ній спорохнів, але оті «всі шановники» зовсім не забували її. Навпаки, «народная тропа» до могили поетової якнайочевидніше не заростає, а вторована якнайкраще. З цього погляду, здається, не можна навіть указати ні на яку могилу іншого письменника, що до неї рідне племени небіжчикове ховало б більше пам'яті, більший чулий потяг. Я буваю в Каневі сливе щороку, бо там — у тому місті і в повіті того міста — маю близьких родичів, що в них мені приємно відпочити влітку. В тім Канівському повіті є прегарний і відлюдний жіночий монастирець; прозивається він Ржевський, за монастирську касирку в нім — моя рідна сестра, черниця Геннадія. Туди приходять багато канівських селян, і з ними мені доводилося розмовляти. Тому я трохи знаю, як ставиться український народ до «Тарасової могили», — я сам одвідав її не пізніше як минулого літа.

Могила Шевченкова являє собою не звичайний насип, як горбок завбільшки: це цілий горб, насипаний на найви-

щій площинці дуже високої гори на правім (Київським) березі Дніпра. Ця гора, або краще сказати по-місцевому — «круча», що підносить у цім місці берег, кінчається в бік до Дніпра урвищем, і по ньому не можна ні вибратися нагору, ні спуститися вниз; а ліворуч, на так само крутих узгір'ях, утопано декілька покручених стежок; тими стежками і треба виходити на могилу. Їх, отих стежок, тут дуже багато, бо гора висока, і люди, що на неї вибираються, вважаючи на свої сили і на те, чи дуже морочиться голова, чи ні, обирають доріжки, хто — щоб ближче, а хто — щоб далі, але трохи вигідніше. Тому саме так багато стежок; всі вони так вигадливо перехрещуються і губляться у височенькім чагарнику, що вийти на гору без провідника — годі. За провідників бувають, звичайно, діти гончарів, що живуть по хатках «під Тарасовою кручею» і тут-таки з місцевої глини-сивухи ліплять на кружалі звичайні глечики на молоко і страву. Проводжають звичайно маленькі й босі «дівчатка», бо хлопці літньої доби всі на роботі. Останнім разом нас проводжала дівчинка років під шість; вона щоразу, як стежки розгалужувались, питалася, «чи дуже, чи не дуже ми боїмося». Зважаючи на відповіді, вона брала управоруч або вліворуч і, довівши так до «самої могили», вибігла на неї і сіла, крикнвши: «Оце тут наш Тарас!» Так само «дівчата» зводять і вниз і дістають за те «шага» чи скільки хто дасть. Але канівці і інші тутешні люди ходять на могилу і без провожатих, і могила ця є найулюбленіше місце вечірніх прохідок місцевого простолюду. Могилу відвідують повсякчас, і те, що вона обсипалася, сталось саме тому, що її не забуто. Могила обсунулася саме тому, що її обкладці з дернику та брукового каменю не дають спокою, не дали їй добре прилягти і зростися, як, наприклад, ствердів славнозвісний «копець крулеви Бони» близько Кракова.

Такого спокою взагалі потребують високі земляні споруди, але він припадає тільки тому, до кого немає більше припливу живих людей. Могилу Шевченкову, за трохи вульгарним, але дуже точним виразом місцевим, «розлазили», тобто стоптали ногами її виступи і боки, якими вибиваються на її верх, щоб «посумувати з батьком Тарасом про свою недолю». Це, звичайна річ, не значить, що «про цю могилу забули всі шановники і друзі поетові». Таке руйнування, що його бачимо на Шевченковій могилі, є

свого роду втішніше від непорушності та цілості багатьох і багатьох догляданих і чисто державних монументів.

Місце Тарасової могили прекрасне і цілком поетичне, краєвид за Дніпром широкий, вільний і надхнутий, і прості душі, що їх так розумів і так палко любив Шевченко, вабить сюди непереможна потреба, «посумувати з батьком». Вибравшись сюди торік улітку з братом своїм Михайлом Лесковим і з нашим родичем Н. П. Крохіним, ми здибали тут молоду дівчину-українку, вроди незвичайної, з немовлям на руках. Вона виглядала прибитою смутком, і ми почали з нею говорити, сказавши попередку проміж себе: «Ось і Катря!» Показалося, що красуня та і справді на ймення Катря і що має вона таке саме горе, яке впало і на оспівану від Шевченка Катрю, тобто горе її було — дитина, що лежала на її руках, «покинута дитина». Ситуації різнилися тим лише, що ця жива Катерина не з «москалем покохалася», а «служила за наймичку в попа-удівця...» Ми дали їй, що могли, і лишили плакати на Тарасовій могилі.

Опорядити могилу Шевченкову, річ певна, треба, і раз це дійдеться до «старого Коченівського попа», як називають на Україні В. В. Тарновського, або до інших освічених і значних шановників Шевченка, — це, мабуть, швидко і зроблять. Але зробити це треба до пуття. В Каневі я чув думку про те, щоб «обгородити могилу». Це, розуміється, не дасть їй обсіпатися попід ногами, але мені здається, що це річ цілком непотрібна, бо дуже буде шкода, коли простолоуд тією огорожею позбавлять змоги приходити і «сидіти, сумуючи», на самій могилі. Маю думку, що чи не раціональніше було б могилу не обгороджувати, а на одному з її боків зробити звичайні бревенчасті східці. Тоді люди могли б вільно й вигідно вибиратися східцями на могилу свого поета, а сама могила не обсувалася би. Бо ж інакше, коли цього не зроблять або коли могилу обгородять, то люд почне лазити до неї через ту огорожу, і однаково новій облямівці, що її потребує обвалена могила, знов не дадуть улягтись і зроститися з насипом, а обваллять і обсунуть її, як обвалювали стару. Але краще вже нехай вона обсіпається, аніж коли її обгородять і стануть тамувати живий народний приплив до неї. Це Тараса обривить.

ЗАВОРОЖЕНЕ МІСЦЕ

Бувальщина, дячком ***ської церкви розповідана

Йй-богу, набридло вже розказувати. Бо що ви думаете? Справді, скучно: кажи та й кажи, і краю тому немає.

Ну, добре, я розкажу, тільки, ей-ей, це буде востаннє.

От ви казали про те, що людина може справитися, як кажуть, з чортом. Воно то й так, коли гарненько подумати, то буває на світі всього. Тільки все ж як нарегне обмарити пекельна тварина, то їй же богу обмарить. Ось слухайте, будьте ласкаві: було нас у батька всіх четверо; я був іще тоді дурень, всього мені було років одинадцять. Так ні ж бо — не одинадцять; пригадую, як зараз, що коли одного разу побіг рачки і загавкав собакою, батько гукнув на мене, похитавши головою:

— Ей, Хомо, Хомо! Тебе женити пора, а ти дурієш, як молодий лошак!

Дід ще тоді був живий і на ноги, хай йому легенько ікнеться на тім світі, кріпенький. Бувало оце надумає...

Е-ге! Як так слухати, то краще зовсім не розказувати. Цей ось вигрібає цілу годину з печі углину для люльки, другий чогось побіг за комору. Ще ж це, справді? Я вас не неволю, самі напрохалися. Слухатъ, так слухатъ.

Батько ще на початку весни повіз у Крим на продаж

тютюн. От не пригадую тільки, два чи три вози. Тютюн був тоді в ціні. Взяв із собою і брата трьох літ, зарані привчати до чумакування. Нас осталося: дід, мати, я та брат та ще брат. Дід насадив баштан понад самим шляхом й перейшов жиги у курінь. Взяв і нас із собою горобців та сорок ганять із баштану. Не скажу, щоб нам там було погано: за день бувало наїсишся кавунів, динь, огірків, ріпи, гороху, що в животі, їй-богу, як півні співають. Ну, а до того ж і вигода: шляхом їздить усякий люд, кожному заманеться кавуна або дині. Хуторяни з околиць чого тільки не нанесуть бувало на зміну: курей, яєць, індиків... А найбільше до вподоби було дідові, що кожний день шляхом проїде чумаків возів з півсотні. Чумаки, знаєте, люди бували, стануть гомоніти — аби слухати охота. А дідові чумацькі розмови, як голодному галушка. Бувало оце стрінеться з старими знакімцями,— діда вже всі знали, ну і почнеться...

Та ви самі знаєте, що буває, коли зійдеться старина: галу-балу, тоді та отоді. Бог зна колишнє пригадують.

Одного разу — ну так, ніби зараз це бачу, — сонце вже заходило; дід ходив по баштану і здіймав з кавунів гудину, що нею понакривав кавуни од сонця вдень.

— Дивись, Остапе, — кажу я братові, — он чумаки їдуть!

— Де чумаки? — гукає дід, роблячи знак на великій дині, щоб, бува, не з'їли хлопці.

Шляхом, справді, тяглося возів із шість чумаків. Попереду ішов один уже з сивими вусами. Дійшовши ступнів — як би вам сказати? — ну, з десять, він спинився.

— Здоров, Максиме, ось де привів бог побачитись!

Дід прижмурих очі:

— А, здоров, здоров! Звідки бог несе? І Болячка тут? Здоров, здоров, брате!

— Що за чорт — та тут усі: і Печериця, і Каленик, і Стецько! Здорові були! А-га-га! го-го...

І пішло цілування.

Волів розпрягли й пустили в траву, вози оставили на шляху, а самі посідали в круг перед куренем і запалили люльки.

Та де вже там до люльок!.. Після полудання дід став пригощати чумаків динями. Кожний, взявши диню, обчистив її чепуренько ножиком. Обчистивши, він протикав

пучкою дірочку в дині, виливав із неї кисіль, далі краєв по шматочку і клав у рот.

— Чого ж ви, хлопці,— каже дід,— роти пороззявляли? Танцюйте, собачі діти! Де, Остапе, твоя сопілка? Ану лиш козачка! Хомо, берись у боки! Отак! Гей, гоп!

Я був тоді хлопець поворотний. Старість клята. Тепер так не утну. Замість викрутасів ноги тільки спотикаються...

Довго дивився на нас дід, сидючи з чумаками. Тільки помічаю я — ноги в його чогось не на місці, а соваються.

— А дивись, Хомо,— каже Остап,— коли не піде старе луб'я танцювати!

І що ж ви думаєте? Не вспів він цього сказати, не витерпів старий! Забajалось, бачите, показатись перед чумаками.

— Дивіться, чортові діти, хіба так танцюють! Ось як танцюють!

Дід устав на ноги, руки вперед, ударив у закаблуки.

Ну, казати правду, танцював він так, що хоч би й з гетьманшею.

Ми стали осторонь. Старий пішов викручувати ногами по рівному, коло грядки огірків. Тільки дійшов він до половини і хотів, розігнавшись, вкинути на вихор якогось свого викрутаса — не підіймаються ноги. та й тільки. Що за напасть! Розігнався знову, дійшов до середини — не бере! Хоч ти що — не бере та й годі! Ноги стають, як дерев'яні.

— Чи не прокляте місце! Чи не чортове навождення! Улаштується ж якийсь ірод! Бач, якого сорому наробив перед чумаками!

Розігнався знову, почав часто, дрібно — дивитись любо. До середини — ні, не витанцьовується...

— А, шеймений сину. Щоб ти був удавився гнилою динею, щоб ти маленьким був здох, собако! Бач, якого сорому наробив на старість!

Аж чує: справді — позаду хтось засміявся. Озирнувся: ні баштану, ні чумаків, нічого. Спереду, ззаду, по боках — скрізь рівне поле.

— Еге! Ось воно що! — Став жмурить очі — місце ніби трохи по знаку: збоку — ліс, геть за лісом стирчить тичка десь далеко в небі. Що за чорт — та це ж голубник, що в попа на городі! З другого боку — теж щось сіріє. Придивився — клуня волосного писаря. Ось куди затягла

нечиста сила! Поблудивши кругом, наткнувся він на стежку. Місяця не було: біла цятка визирала замість його крізь хмару.

— Буде завтра вітер великий,— подумав дід.

Зирк — у бік од стежки на могилці засвітилась свічка.

Чи бачив таке!

Став дід і руками в боки взявся, задивився: свічка погасла; трохи далі засвітилась друга.

— Скарб! — закричав дід,— голову даю в заклад, коли не скарб!

І вже поплював у руки, щоб копати, та спохватився, що немає з ним ні заступа, ні лопати. Шкода! Ну, хто знає — може, треба тільки підняти траву, а він тут і лежить, голубчик. Нічого робити, треба хоч місце позначити, щоб після знайти. От, перетягнувши чималу, вихорем, мабуть, одламану гілку, накрив він нею могилку, де горіла свічка; сам пішов стежкою. Молодий дубнячок почав рідшати. Показалась ліса.

— Ну, не я хіба казав,— подумав дід,— що це попова левада! Онде і його ліса! Тепер до баштану й верстви звідси не буде.

Одначе додому прийшов він пізенько і галушок не схотів їсти. Розбудивши брата Остапа, спитав тільки, чи давно поїхали чумаки, і знову укутався кожухом. Коли той знову почав було питать:

— А де це, діду, чорти вас носили?

— Не питай,— сказав дід і дужче закутався в кожух,— не питай, Остапе, а то швидко посивієш!

І так захріп, що горобці, які тільки були на баштані, з переполоху шугнули вгору.

Другого дня, тільки в полі стало смеркатись, дід надів свиту, підперезався, взяв під пахву заступ та лопату, надів на голову шапку, далі випив кухоль сирівцю, утер полою губи й пішов прямо до попового городу. Минув і ліс, і молодий дубнячок. Поміж дерев в'ється стежка і виходить в поле: здається, та ж сама.

Вийшов у поле— місце капля в каплю вчорашнє: он і голубник стирчить, одначе клуні не видно.

— Ні, це не те місце! Те, мабуть, далі. Треба, певно, звернути до клуні.

Вернувшись назад, пішов іншою дорогою: клуню видно — голубника нема. Знову повернув ближче до голубника — клуня сховалась. А в полі, як навмисне, почав

накратати дощик. Побіг знову до клуні — голубник пропав, до голубника — клуні немає.

— А щоб тобі не довелося дітей своїх бачити, проклятий!

А дощ припустив, як із відра. Тоді, скинувши нові чоботи і загорнувши їх у хустку, щоб не пожолобилися од дощу, чкурнув він звідти, мов той панський іноходець. Уліз у курінь, мокрий, як хлющ, накрився кожухом і почав щось крізь зуби бурчати й голубити чорта такими словами, яких я ще зроду не чував. Не криюсь, напевно, я почервонів би, коли б це було вдень.

Ранком прокинувся, дивлюсь: дід уже ходить по баштану, як і не він — кавуни лопушинням накриває. А за обідом знову почав жартувати старий, лякав малого брата, що проміняє його на курку замість кавуна; пообідавши, зробив із дерева пищик і почав грати. Потім дав нам гулятися турецьку диню, зігнуту в три погібелі, як гадюка. Тепер таких динь щось я вже й не бачив. Насіння, правда, добув він десь здалека.

По вечері, як уже стемніло, дід пішов із заступом прокопати грядку на пізні гарбузи. Ідучи мимо того завороженного місця, дід не витерпів, пробурчав крізь зуби:

— Прокляте місце!

Вийшовши на середину, де не витанцьовувалось позавчора, ударив сердито заступом. Зирк — кругом його те ж саме поле: з одного боку стирчить голубник, з другого — клуня.

— Ну, добре ж, що догадався я взяти з собою заступ. Он і доріжка. Он і могилка стоїть. Он і гілка навалена. А он-он і свічка горить: якби тільки не помилитись!

Потихеньку побіг він, піднявши заступ вгору, так, ніби хотів ним почастувати кабана, що затесався на баштан, і спинився коло могилки. Свічка погасла. На могилі лежав камінь, травною заріс.

— Цей камінь треба підняти,— подумав дід і почав обкопувати його з усіх боків.

Великий, проклятий камінь! Проте, міцно упершись ногами в землю, зіпхнув-таки його з могили.

Гур-гур! — загуло по долині.

— Туди тобі й дорога! Тепер піде діло швидше.

Дід вийняв ріжок, насипав на кулак табаки і вже лагодився піднести до носа, аж ось одразу над головою у

його: «А-а-чхи!» Щось чхнуло, та так, що аж дерева захитались; і дідові оббризкало все лице.

— Коли хочеш чхнути, убік би одвернувся! — промовив дід, протираючи очі.

Озирнувся — немає нікого.

— Ні, не вживає, мабуть, чорт табаки!

Дід заховав ріжок за пазуху і знов взяв у руки заступ.

— Дурень же він, бо такої табаки ні дідові його, ні батькові не доводилось нюхати.

Почав копати; земля м'яка, заступ так і грузне. Ось щось брязнуло. Викидавши землю, побачив він казана.

— Ага, голубчик, ось де ти! — гукнув дід, засовуючи під його заступа.

— Ага, голубчик, ось де ти! — запищав пtiчий ніс, клюнувши казана.

Одступив дід і заступа випустив із рук.

— Ага, голубчик, ось де ти! — забекала бараняча голова на дереві.

— Ага, голубчик, ось де ти! — ревнув ведмідь, висунувши із-за дерева свою морду.

Мурашки полізли у діда по спині.

— Та тут страшно й слово сказати! — промовив він сам до себе.

— Тут страшно й слово сказати! — запищав пtiчий ніс.

— Страшно й слово сказати! — забекала бараняча голова.

— Слово сказати! — ревнув ведмідь.

— Хм! — сказав дід і сам злякався.

— Хм! — запищав ніс.

— Хм! — бекнула голова.

— Хумм! — ревнув ведмідь.

З страхом озирається дід: боже ти мій, яка ніч! Ні зірок, ні місяця! Кругом — провалля. Коло ніг — круча, безодня: над головою нахилилась гора, от-от, здається, так і гупне на його. І увижається дідові, що із-за неї кліпає очима якась пика. Леле! Ніс, як міх у кузні, ніздрі — хоч по відру води лий у кожну, губи — їй-богу, як дві колоди, червоні баньки викотились наверх, ще й язик висолопило, дражниться!

— Чорт тобі нехай з твоїм скарбом. Отака мерзотна пика.

Дід покинув казан і вже хотів був тікати, озирнувся: як не було нічого.

— Це ж тільки воно лякає.

Взявся знову до казана — ні, важкий! Що робити? Не тута ж його залишати! Напруживши всі сили, вхопився він за його руки.

— Ну, разом! Ну, разом! Ну, ще трохи! — і витяг.— Ух! Тепер понюхати табаку.

Вийняв ріжок. Одначе, перш ніж понюхати, пильно подивився, чи нікого немає. Здається, що ні. Аж ось увижається йому, що пеньок сопе й надувається, виявляються уши, червоні наливаються очі, роздуваються ніздрі, ніс наморщився, от-от чхне.

— Ні, не понюхаю табаки,— подумав дід, сховавши ріжок,— знову заплює чортяка очі.

Вхопив казана і скільки духу тікать. Тільки чує, а позаду щось так і чеше його клудиною по ногах.

— Ай! Ай! Ай! — підскакував дід, надаючи ходу. І тільки вже як добіг до попового городу, тоді почав переводити потроху дух.

— І куди це зайшов дід? — думали ми, дожидаючи його години зо три. Уже з хутора давно прийшла мати і принесла горщик гарячих галушок; діда нема та й нема. Сіли знову вечеряти самі. Після вечері мати вимила горщик, дивиться, куди б вилити помії, щоб не на грядку. Аж сунеться прямо їй назустріч кухва. У небі було темненько.

— Це ж котрийсь із хлопців, пустуючи, сховався за кухвою та підштовхує її. От і добре, сюди я і виллю помії,— подумала й вилила гарячі помії.

— Ой! — закричало щось басом.

Зирк — дід.

— Ну, хто ж знав таке. Йй-бо думала, що діжка лізе.

Признатися, хоч воно трохи ніби й гріх, а таки сміх узяв, коли побачили, як сива дідова голова вся була сполоснута поміями і обвішана лущпинням із кавунів та динь.

— Дивись, чортова баба,— сказав дід, обтираючи полою голову,— обпарила, ніби свиню перед різдвом! Ну, хлопці, буде тепер вам на бублики! У золотих жупанах будете ходити, сучії діти! Подивіться, лишень, подивіться сюди, чого я вам приніс! — Дід одкрив казан.

І що ж би таке було там — як ви гадаєте? Ну, подумавши? Га? Червінці? Отож-бо і є, що не червінці:

сміття, гній, бруд... сором сказати, що таке! Плюнув дід, викинув казана і руки помив. Після того наказав і нам вірити коли-небудь чортові.

— Ви собі й не думайте — все, що чорт не скаже, все збреше, собачий син. Правди в його й на копійку немає.

А те прокляте місце, де дідові не витанцьовувалось, обгородив він лісою і звелів кидати туди все, що було непотрібного, увесь бур'ян і сміття, що зрїбали з баштану.

Так он як морочить чортова тварина чоловіка. Я добре знаю ту землю: після того наймали її у батька під баштан сусідні козаки. Земля добра і родила завжди на диво. Тільки на тому залятому місці ніколи не бувало нічого путнього. Засадять як слід, а зійде щось таке, що й не добереш у йому толку: кавун — не кавун, гарбуз — не гарбуз, огірок — не огірок... сам чорт не знає.

ГЕТЬМАНСЬКА ГРАМОТА

Бувальщина, дячком *** ської церкви розповідана

Так ви хочете, щоб я ще розказав вам про діда?

Чому й не розказати, не потішити стародавньою брехенькою. Ех, старовина, старовина! І яка то розкіш, яка радість зійде на серце, коли почувеш про те, що давно-давно, що ні числа йому, ні місяця, ні року немає, діялось колись на світі! А до того як ще уплутається твій який родич, дід чи прадід, ну, тоді... От щоб мені похлинутися за акафістом великомучениці Варвари, коли не здається, що все тее діється тоді з тобою, так, ніби ти вліз у прадідову душу або прадідова душа у тобі жирує.

А гірше од усього мені оці наші дівчата та молодичі. Ступи тільки на поріг, так зразу й засокочуть: «Хомо Григоровичу, Хомо Григоровичу! А нуте якої казочки-страховиночки! А нуте-бо, нуте!..» Трата-та-та... і як почнуть, як почнуть... Розказать не важко, тільки подивіться ж ви, що тоді діється з ними, як полягають спати. Я ж добре знаю, що кожна тремтить під уктивалом, ніби б'є її лихоманка. З головою б рада улізти в свій кожух. Шкрябни об горщик миша чи сама як-небудь вчепи ногою коцюбу — крий боже! І душі немає. А на другий день ніби й не було того нічого, всі в одну душу — розказуй їм знову страшної.

Про що б же вам розказати? Зразу не спаде на думку. Хіба от що: розкажу я вам про те, як покійний мій дід

грав з відьмами у дурня. Тільки зарані прошу вас, панове,— не перебаранчати! Бо щоб не вийшло такого кіселя, що соромно буде і в рот його взяти.

Покійний мій дід, треба вам сказати, за своїх часів був козак неабиякий. Знав він, де твердо-он-то і де словотиту поставити. У свято бувало так одпече апостола в церкві, що інший і попович нехай сховається. А за тодішніх часів, самі знаєте, коли зібрати грамотіїв з усього Батурина, то нема чого й шапки підставляти, всіх в одну жменю забирай. Отже, не диво, що всякий зустрічний вклонявся дідові мало не до пояса.

Треба було одного разу вельможному гетьманові послати до цариці грамоту. Тодішній полковий писар... от як на лихо, прізвища його не пригадаю: Вискряк — не Вискряк, Мотузочка — не Мотузочка, Голопуцьок — не Голопуцьок... Знаю тільки, що химерне якесь тее прізвище. Гукнув ото він діда і каже йому, що так і так — виряджає тебе сам гетьман із грамотою до цариці.

Дід не любив довгих зборів: зашив грамоту в шапку, вивів коня, цмокнув жінку і двох своїх, як він казав, поросят, що одно із їх доводиться рідним батьком хоч би й нашому братові, і збив за собою таку куряву, ніби п'ятнадцять хлопців заходилися посеред шляху гратись у каші.

На ранок, ще не співали четверті півні, як дід уже в Конотопі. А там на той час ярмарок. Людей скрізь — аж у очах рябіє. Було ще рано, і всі куняли, порозлягавшись на землі. Коло корови лежав гуляка-парубок з червоним носом, як снігур. Трохи далі, сидячи, хропла перекупка з кремінням, синькою, дрібом та бубликами. Під возом лежав циган. На возі з рибою — чумак. На самому шляху порозкидав ноги бородань-москаль з поясами та рукавицями. Ну, всякого зброду, як водиться на ярмарках. Дід спинився, став роздивляться. Тимчасом по ятках почало ворухитись. Забряжчали пляшками шинкарки, то в одному місці, то в другому клубками повалив дим, і по всьому табору пішов дух гарячих сластьонів. Дідові спало на думку, що в його немає про запас ні тютюну, ні огнива, — пішов по ярмарку тинятись.

Проїшов ступнів двадцять — назустріч запорожець. Гуляка — і по йому видно. Штани червоні на йому, як жар, синій жупан, квічастий пояс, збоку — шабля і люлька з мідним ланцюжком по самі п'яти! Запорожець, та й тіль-

ки... Ех, народець! Стане було, закрутить молодецького вуса, брязне підковами і піде. Та як піде! Ноги, як веретено у бабиних руках, закружаться! По струнах ударить — струни на бандурі, як вихор зашумлять. Сам — у боки навприсядки! А як додасть іще словами — душа радіє.

Ні, минулось... Не бачити вже запорожців...

Так от, зустрілись...

Слово-друге, обізнались. Галу-балу. Загомонілись, заговорились. За балачками дід зовсім забув і про те, куди йому треба їхати. І загуляли козаки, як перед великим постом на весіллі. Тільки скільки не гуляй, все ж набрид-не бити горщики та шпурляти грішми межі люди, та й ярмаркові не вік же стояти.

Намовились козаки не розлучатись і далі їхати разом. Виїхали в поле, як уже сутеніло. Сонце зайшло; на небі горіли тільки замість його червонясті смуги. У полі рябіли ниви, як святкові плахти чорнобривих молодичь. Балакучий став наш запорожець на диво! Баляси, теревені, байки, як із рукава сипле. Дід та ще другий козак, що пристав до гурту, подумали вже, чи не біс сидить у йому. Звідки воно у його тільки бралось. Дід кілька разів хапався за боки і мало кишок не порвав од реготу. Аж ось у полі дедалі ставало сумніше, а разом із тим незв'язніша ставала в козака й молодецька мова. Далі він і зовсім примовк, став полохатись кожного шелесту.

— Еге-ге, земляче! Та ти не в жарт почав сов лічити. Чи не думаєш, як би швидше додому та на піч?

Запорожець одразу повернувся і звів на їх великі налякані очі:

— Перед вами не потаюся, товариші: чи ви знаєте, що моя душа давно вже запродана чортові?

— Отож, яке диво! Кому на своєму віку не доводилось з ним мати мороку. Отут-то й треба гулять, як кажуть, на пропаще!

— Ех, братику! Гуляв би, коли ж цієї ночі — строк козакові, Гей, братці, не дайте мене! — сказав він і ляснув їх по руках. — Не спить одну цюю ніч, і я не забуду вашої дружби довіку.

Як же не допомогти чоловікові в біді?

Дід так і сказав, що швидше дасть він одрізати оселедець на дідовій голові, ніж попустить чортові хоч понюхати мордою його собачою християнської душі.

Наші козаки, може, їхали б довго ще, коли ж усе небо

ніч закрила чорним рядном, і в полі стало темно, як під кожухом. Геть-геть тільки мерехтів десь огник; коні, почувши стійло, стали поспішати, настовбурчивши уші і втопивши очі в морок. Огник, здавалось, біг назустріч. Незабаром перед козаками виявився шинок — похилився, мов тая баба, що вертається з веселих христин. За тих часів шинки були не те, що тепер. Доброму чоловікові не тільки не було де розгулятися, горлиці удраць чи гопака, коли зайде в голову хміль і ноги почнуть писати покой, — он, полягти навіть не було де. Увесь двір був заставлений чумацькими возами. Під повітками, в яслах, в сінях — один зігнувшись, другий розкидавшись, хропли чумаки скрізь, як коти. Шинкар один до каганця карбував на палиці, скільки кварт та осьмух висушили чумацькі голови. Дід, узявши третину відра на трьох, пішов у повітку. Всі троє полягали в ряд. Тільки полягали, аж чує дід: його товариші сплять уже, як мертві. Розбудивши того козака, що пристав до їх, дід нагадав йому, що вони обіцяли цю ніч не спати. Той підвів голову, протер очі і знову заснув. Нічого робити — довелося дідові вартувати одному. Щоб як-небудь переломити сон, пішов він нікати по двору: обдивився вози, навідався до коней, запалив люльку, вернувся назад і сів знову коло своїх. Тихо скрізь, як у вусі. Аж ось і ввижається йому: із-за сусіднього воза щось сіре висуває роги... Тут очі дідові почали злипатись так, що треба було протирати їх кулаками та промивати недопитою горілкою. Як очі прояснились, все щезало; трохи згодом — знову лізе з-під возу якесь страховище. Дід витріщав очі з усієї сили, та клятущі дрімоти все перед ним потуманили. Руки стали, мов костяні, голова покотилась на груди, і сон так дупко вхопив його, що він повалився, як убитий.

Довго спав дід, і вже добре напекло сонце йому в голе тім'я, тоді тільки схопився на ноги. Потягнувшись разів зо два й почухавши спину, він помітив, що возів у дворі стояло вже не стільки, як звечора. Чумаки, певне, вирушили ще вдосвіта. До своїх — козак спить, а запорожця немає... одна тільки на тому місці верхня свитка лежала. Розпитувать — ніхто й знать не знає. Страшно стало дідові, думки взяли. Пішов подивитись на коней — ні свого, ні запорожцєвого. Що ж це за знак! Нехай, скажемо, запорожця взяв чорт, а хто ж коні? Розміркувавши, дід вирішив, що чорт, мабуть, приходив з пекла пішки, а як

до пекла світ не близенький, то він підчепив його коня. Дуже боляче було йому, що не додержав він козацького слова.

— Ну,— думає,— робити нема чого — піду пішки. Може, трапиться в дорозі який прасол, буде вертатись із ярмарку — якось розживусь і на коня.

Тільки вхопився до шапки, а шапки — немає. Ударився дід об поли руками, коли згадав, що звечора змінялись вони на час шапками із запорожцем. Кому ж її взяти, як не чортові? От тобі й гетьманський гостинець! От тобі й привіз грамоту до цариці! Тут дід почав шпетить чорта такими словами, що, думаю, йому не один раз чхнулось у пеклі.

Проте лайкою усе ж не допоможеш, а потилицю скільки дід не чував, придумати нічого не придумав. Що робити? Кинувся дід шукати розуму у добрих людей. Зібрав усіх, що були тоді в шинку, чумаків і так заїжджих, розказав їм свою пригоду. Довго думали чумаки, зіпершись підборіддям на батоги, покрутили головами і сказали, що не чували ще вони такого дива на хрещеному світі, щоб гетьманську грамоту украв чорт. А інші додали, що коли чорт та москаль що-небудь украдуть, то тільки й бачив. Один шинкар мовчки сидів у кутку. Дід і підступив до його: коли людина мовчить, то вже даром. Тільки ж шинкар не дуже щедрий був на слова, і коли б дід не поліз у кишеню за п'ятьома злотими, то скільки б не стояв перед ним, нічого б не вистояв.

— Я тебе навчу, як знайти грамоту,— сказав він, одвівши діда осторонь. У діда одлягло од серця.— Я вже по очах бачу, що ти — козак, не баба. Дивися ж! Недалеко од шинку дорога зверне праворуч, у ліс. Як тільки почне в полі примеркати, будь наготові. У лісі живуть цигани і виходять із своїх нор кувати залізо такої ночі, що тільки самі відьми літають на своїх кочергах. Чим вони насправді живуть, того тобі не треба знати. В лісі почуєш багато стукку, тільки ти не йди на той стук. А буде перед тобою маленька стежка мимо обгорілого дерева: тією доріжкою іди та й іди, та й іди! Буде тебе тернина колоти, густа ліщина дорогу тобі заслоняти — ти все йди, і як дійдеш до невеличкої річки, тоді тільки спинися. Там ти й побачиш, кого треба. Та не забудь іще набрати у кишені того, для чого й кишені шиють... Бо сам знаєш, що тебе добро і люди і чорти однаково люблять.— Сказавши, шинкар

пішов знову у свій закамарок і вже не хотів більше говорити ні слова.

Покійний дід був не з боязких: стріне вовка, так зразу за хвіст і хапає; пройде з кулаками поміж козаків — всі, як груші, падають на землю; одначе і його подрав мороз по шкурі, коли увійшов він такої глухої ночі в ліс. А хоч би зірочка в небі! Темно і глухо, як у винному склепі. Тільки було чути, як ходив холодний вітер по верхах лісу і як дерева, мов ті гулящі напідпитку козацькі голови, повільно розхитувались і шепотіли п'яну мову. Аж ось завіяло таким холодом, що дід і про свій теплий кожух згадав. Застукотіло одразу сто молотків у лісі, аж дідові в голові задзвеніло. Освітило на мить увесь ліс, як блискавицею. Дід одразу побачив протоптану стежку поміж чагарником. Ось і обгоріле дерево, і кущі терну. Так, все так, як було йому казано. Ні, не одурих шинкар.

Проте не дуже то й весело було лізти поміж колючими кущами. Ще зроду дідові не доводилось зазнати, щоб прокляті колючки та сучки так боляче дряпались. Що не ступне дід, так і пориває його ойкнути. Помалу-помалу вибрався дід на просторе. Трохи стало видніше. Ліс став рідший, зате дерево в йому таке було товсте, що такого дід не бачив і по той бік Польщі. Поміж деревами блиснула й річка, чорна, як крило ворона. Довго стояв дід на березі, розглядаючись. На тому боці горів огонь. Здавалось, ось-ось погасне, далі знову одлісне в річці, річка вся тоді тремтіла, як шляхтич у козацьких лапах. А ось і гребелька. «Ну, по такій греблі хіба тільки одна чортяча таратайка проїде». Дід, одначе, не довго думав: раз стрибнув, удруге, і швидше, ніж інший вийняв би ріжок з табакою, був уже на тім боці. Тепер тільки він побачив, що коло огню сиділи люди, та такі вишмаровані пики, що в інший час чого б не дав дід, щоб тільки не знатися з ними. Тепер нічого не вдієш, треба знакомитись.

От дід і одмірив їм поклона, мало не до пояса:

— Боже поможи вам, добрі люди!

Хоч би один головою хитнув: сидять та мовчать, та щось посипають в огонь. Побачивши одно місце порожнє, дід, не довго думавши, сідає і собі. Вимащені пики нічого. Нічого й дід. Довго сиділи мовчки. Набридло дідові, кинувся він до кишені, дістав люльку; подивився навкруги — ні один не дивиться на його.

— Будьте ласкаві, добродії, чи не можна огонька...

І на це дідові хоч би слово. Тільки одна пика сунула гарячу головешку прямисінько дідові в лоб, так, що коли б він трохи не одхилився, то, може, навіки попрощався б з одним своїм оком. Побачивши, що марно тільки проходить час, дід наважився — чи буде його слухати чортове кодро, чи не буде — розказати діло. Пики і уші понаставляли і лапи попростягали. Дід догадався — взяв у жменю всі свої гроші і кинув, як собакам, їм у середину. І зразу все перед ним перемішалось, земля затрусилась, і як уже воно сталося, він і сам того не докаже, — опинився десь чи не в самісінькому пеклі. «Мати моя рідна!» ахнув дід, гарненько роздивившись: які страховища! Одно хороше, друге ще краще! Пики за пикою не видно. Відьом така гибель, як от, буває, снігу випаде на різдво. Та наряджені, та намазані, як панночки на ярмарку. І всі вони, скільки не було їх там, мов із перепою, вибивали якогось пекельного гопака. Куряву збили — світу не видно. Тільки подивитись, як високо стрибало бісове поріддя, і то мороз ходив поза спиною.

Одначе, хоч і страшно було, а все ж сміх узяв діда, коли він побачив, як чорти з собачими мордами, на німецьких ніжках, вертіли хвостами та завилювали коло відьом, мов парубки коло гарних дівчат. Музики надували собі щоки й лупили кулаками, як у бубон, а носами висистували, як у дуди.

Тільки загляділи вони діда, так і гунули до його всі ордою. Свинячі, собачі, козячі, дрофині, конячі і всякі інші морди, всі притьмом полізли цілуватись з дідом. Плюнув дід, так йому гидко стало. Вхопили вони діда, посадовили за стіл, що такий, мабуть, завдовжки, як од Конотопа до Батурина. «Ну, це ще непогано, — подумав дід, побачивши на столі свинину, ковбаси, капусту з кришеною цибулею і багато всякої іншої страви, — видно, чортова наволоч не додержує посту». Треба вам сказати, що дід, коли траплялось, не одмовлявся перехопити того-сього на зуби, — любив попоїсти, покійник, із смаком, а тому, не вдаючись у довгі розмови, присунув до себе миску з нарізаним салом, стегно шинки, взяв виделку, що трохи хіба менша від тих вил, якими кладуть сіно, зачепив нею найбільший шматок, підставив скоринку хліба і — зирк — одніс у чужий рот — ось-ось, отут, коло самих

його ушей, навіть чути, як чиясь пика чвакає на весь стіл та зубами клацає.

Дід нічого. Бере другий шматок і от, здавалось, уже й по губах зачепив — тільки знову ж не в своє горло. Втретє — те ж саме. Збісенів дід, забув і страх, і те, в чиїх лабетах сидить тепер.

— Та що це ви, ірдове коріння, сміятись надумали з мене? Коли зараз не оддасте моєї козацької шапки, то будь я сучий син, коли не поперевертаю ваших свинячих писків передом на потилицю!

Ще дід не доказав цих слів, як усе чортovinня вискалало зуби і зняло такий регіт, що в діда й на душі похолонуло.

— Добре! — завищала одна відьма, що її дід визнав за старшу, бо личина в неї була, мабуть, чи ще не краща, ніж у інших. — Добре, шапку оддамо тобі, тільки ти спершу заграй з нами тричі в дурня.

— Ну, що ви скажете? Козакові сісти з бабами в дурня!

Дід почав було одмагатись — далі все ж таки сів. Принесли карти, замащені, такі, як попівни ворожать про жєнихів.

— Так от слухай, — заскавучала відьма, — коли хоч один раз виграєш — шапка твоя, коли ж усі три рази останешся в дурнях, то вже як собі хочеш: не тільки шапки — може, й світу більше не побачиш.

— Здавай, здавай, старий шкарбан! Що буде, те й буде.

Роздала карти. Узяв дід свої в руки — і дивитись не хочеться, таке сміття: хоч би на сміх один козир. Масть — десятка найстарша; навіть пар немає. А відьма все п'ятерики підсипає. Довелось остатись. І ось одразу як загавкали, заржали, зарохкали з усіх боків:

— Дурень! Дурень! Дурень!

— Щоб тобі полопалось, бісова челядь! — закричав дід, затуляючи пучками уші. «Ну, думає, відьма підтасувала, — тепер я сам буду здавать». Здав, засвітив козиря, подивився в карти, масть — нащо й краще, і козирі є. І спершу пішло діло наче й добре. Аж ось відьма п'ятерик з королями. У діда на руках самі козирі. Не довго думавши — лясь усіх королів по усах козирями.

— Еге-ге! Це не по-козацькому! А чим це ти криєш, земляче?

— Як — чим? Козирями!

— Може, по-вашому це й козирі, а по-нашому — ні...

Подивився — справді, проста масть. Що за катова мати! Довелося вдруге остатись. І знову почало чортovinня дерти горло: «Дурень! Дурень! Дурень!» Аж стіл ходив ходором і стрибали по столу карти. Розпаленів дід, здав востаннє. Знову іде добре. Відьма зразу п'ятерика. Дід побив і набрав із колоди повну руку козирів.

— Козир! — крикнув він, і так ляснув картою по столу, що її аж зшкарубило.

Відьма, ні слова не казавши, покрила вісімкою масті.

— А чим це ти, старий чорте, криєш? — Відьма підняла карту — під нею була проста шістка.

— Чи не чортіві химородні! — крикнув дід і скільки сили стукнув кулаком по столу. Що будеш робить. Добре ще, що у відьми була погана масть; у діда — на той час пари. Став набирати карти з колоди. Тільки... ой... таке сміття суне в руки, що дід і носа повісив. Пішов уже так, не дивлячись, простою шісткою; відьма прийняла.

— От тобі й на! Це ж що за знак? Еге-ге! Певне, тут щось та не так.

От дід карти тихенько під стіл та й перехрестив. Глянь — а у його на руках козирні: туз, король, нижник, а замість шістки він спустив кралю.

— Ну й дурний же я був! Король козирний! Що? Прийняла? Га? Котяче поріддя! А туза не хочеш? Туз! Нижник!..

Грім пішов по пеклу, відьму скрючило, звідки не взялася — бух! — шапка прямисінько дідові в лице.

— Ні, цього мало! — крикнув дід, набравшись сміливості і надівши шапку. — Коли зараз передо мною не стане молодецький кінь мій, то от убий мене грім на цьому самому нечистому місці, коли я не перекину всього вашого пекла! Похрещу святим хрестом вас усіх! — і вже було й руку підняв, як ось і зразу загуркотили перед ним коня його кості.

— Оце тобі кінь твій!

Заплакав, сірома, дивлячись на їх, як мала дитина. Жаль було старого товариша.

— Дайте ж мені хоч якого-небудь коня вибратися із чортового гнізда вашого.

Чорт ляснув гарапником, кінь, як огонь, забасував під дідом, дід птицею полетів угору.

Острах узяв діда посеред дороги, коли кінь, не слухаючись ні крику, ні поводів, стрибав через провалля та болота. Глянув дід собі під ноги — і руки затрусились, і на душі похололо: бекеття, кручі, страшна безодня! А чортовій тварині хоч би тобі що: так прямисінько й пре через неї. Дід було держатись, так де вже там удержишся: через пеньки, через горбки сторч полетів у провалля і так брязнувся на дні об землю, що, здавалось, там і дух із його вилетів. Бо що діялось із ним далі, дід нічого вже не пам'ятав, а як прийшов до себе та роздивився, то вже зовсім розвиднілось. Перед ним манячили знакомі місця, а сам він лежав на даху своєї ж таки хати.

Плюнув дід, коли зліз додолу. І трапиться ж отаке чортівиння! Чого тільки з чоловіком не буває в світі. Подивився на руки — всі в крові. Глянув у бочку з водою — і лице теж. Умившись гарненько, щоб не налякати дітей, уходить він потихеньку в хату.

Дивиться, а діти до його підходять задки і показують йому пучками на матір:

— Дивіться! Дивіться! Мати, мов дурні, скачуть!

І справді, жінка сидить перед гребенем і спить. У руці держить веретено, а сама сонна підстрибує на лавці.

Дід взяв її за руку, розбудив потихеньку.

— Здорова, жінко, як ся маєш?

Та довго дивилася, нічого не розуміючи, аж потім вже впізнала діда й розказала, як їй снилось, що піч їздила по хаті, виганяючи лопатою горшки, помийниці... і ще таке щось, що й ладу йому не добереш.

— Ну, — каже дід, — тобі у сні, а мені насправді.

Спочивши трохи, дід добув коня і вже не спинявся ні вдень, ні вночі, поки не заїхав до місця і не оддав грамоти до рук самої цариці. Отам уже дід надивився такого дива, що хватило йому надовго після того розказувати. І як повели його в палати, такі високі, що коли б десять хат поставить одна на другу, і тоді, мабуть, не достали б, і як зазирнув він в одну кімнату — нема; в другу — нема; в третю — нема; в четвертій — і там нема, а вже в п'ятій глядь — сидить сама, в золотій короні, в сірій новісінькій свиті, в червоних чоботях, їсть золоті галушки. Як звеліла вона насипати йому повну шапку синицями, як... та чи й пригадаєш усе...

Про свою пригоду з відьмами дід забув і думати, і коли бувало хто-небудь про це і нагадував, то дід мовчав, ніби й

мова не до його. Довго доводилось його прохати, щоб розказав усе, як було. А його жінці рівно через рік, у той самий час, бувало таке диво, що танцюється їй, та й тільки. До чого не візьметься, а ноги своєї затинають — так і пориває піти в танок.

МАЙСЬКА НІЧ

I

Дзвінкуча пісня річкою розливалась по улицах села. Була саме та година, коли парубки й дівчата, за день потомлені й поморені, з гомоном зіходились на улицу, щоб гуками й співами в блясківі чистого вечора виливати ті свої веселощі, що ніколи не розлучені з смутком. Задуманий вечір мрійно обгортав синє небо, все перетворюючи в невиразність і далину.

Одбившись од веселого гурту, з бандурою в руках ішов молодий козак Левко, син сільського голови. На козакові решетилівська шапка. Іде козак улицею, рукою бринить по струнах, пританцьовує. Ось він стає коло дверей однієї хати, що вся заросла молодим вишником.

— Ой, чий же це двір та чия це хата?..

Трохи помовчавши, він заграв, а далі й заспівав:

Сонце низенько, вечір близенько,
Вийди до мене, моє серденько.

— Ні, мабуть, міцно спить моя ясочка, — сказав козак, проспівавши пісню й наблизившись до вікна. — Галю! Галю! Чи ти спиш, чи ти тільки до мене вийти не хочеш?.. Може, боїшся, щоб нас хто не побачив? Чи, може, не хочеш на холод своє біле личко показати? Не бійся, нікого немає і вечір теплий. Та нехай і буде хто-небудь — я прикрию тебе свитиною, поясом обверчу, закрию руками, і ніхто тебе не побачить. Та нехай би й холод повіяв — я

ближче пригорну тебе до серця, гаряче поцілую, а ніжки твої білі я в шапку в свою положу. Моє серденько, моя рибонько, дорогий мій кришталю, або на часиночку вийди, або хоч подай крізь віконечко свою біленьку руку.

— Ой, ні, ти не спиш, дівчино, горда та пишна! — промовив він голосно, сам застидавшись, що так понижав себе перед дівчиною. — Тобі любо гордувати парубком. Прощавай!

Тут він повернувся, ізсунув набакир свою шапку і гордо пішов од віконця, тихо прибренькуючи на бандуру.

Дерев'яна заvertка у той час повернулась у дверях, двері заскрипотіли, і дівчина, на порі сімнадцятої весни, оповита в примірки, боязко озиралась і не випускаючи дерев'яної клямки, переступила через поріг. У прозорій темряві привітно, як зірочки, горіли ясні очі, червоніло дороге намисто, а од орлячих очей парубоцьких не сховалось навіть і те, як соромливо спалахнуло дівоче личко.

— Який же ти нетерплячий! — казала вона йому стиха. — Уже й розсердився. А нащо ж такий час вибрав? Он скрізь люди юрмами ще вештаються по улицах. Я вся аж трушуся.

— О, не трусься, моя червона калинонько! Пригорни-ся до мене ближче, — казав парубок, обнімаючи її; одкинувши бандуру, що висіла через плече на довгому ремінці, він сів разом із дівчиною на призьбі.

— Ти знаєш, як мені гірко, коли хоч часину я не бачу тебе?

— Чи знаєш, що я думаю, — перебила його дівчина, задумано спинивши на йому свої очі. — Мені все ніби хтось на ухо шепоче, що скоро нам любитися годі. Недобрі у вас люди: всі дівчата так заздро позирають на мене, а парубки... Я помітила, що навіть моя мати з недавнього часу стала пильніше наглядати за мною. Як правду казати — мені веселіше було в чужих.

Щось тоскне промайнуло на лиці її.

— Два місяці всього у рідному селі — і вже заскучала. Може, і я надокучив тобі?

— О, ні, ти мені не надокучив! — мовила вона, осміхнувшись. — Я люблю тебе, чорнобривий козаче. Люблю тебе за те, що в тебе карі очі і що як подивився ти ними, то в мене ніби на душі засміється, — і весело і гарно їй; люблю, що привітно моргаєш ти своїм чорним усом, що

як ідеш ти улицею, то співаєш і граєш на бандуру, і люби тебе слухати.

— Моя ти Галю! — парубок поцілував її і дужче пригиснув до грудей своїх.

— Стій, годі, Левко! Скажи спершу: а чи казав ти своєму батькові?

— Про що? — промовив він, ніби прокинувшись од сна, — про те, що я хочу на тобі женитись, а ти вийти за мене? Казав. — І чогось невеселе було в його тее слово «казав».

— То й що ж?

— Нічого не вдієш! Прикинувся старий, по своєму звичаю, глухим: удає, ніби не чує, та гримає на мене, що блукаю бог зна де та бешкеття чиню з хлопцями по улицах. Ну, та не сумуй, моя Галю. От тобі слово моє козацьке, що зламаю його!

— А це правда. Тобі треба тільки, Левку, слово сказати, і все буде по-твоєму. Я це по собі знаю: інший раз і не послухалася б тебе, а скажеш слово — я й роблю так, як тобі хочеться.

— Подивись, подивись, — казала вона далі, поклавши йому голову на плече і звівши очі вгору, де крізь кучеряві віти вишень синіло безмежне, тепле українське небо. — Подивись — ген-ген промайнула зірочка: одна, друга, третя, четверта, п'ята... Аж правда, що то божі ангели поодчиняли віконечка в своїх ясних хатках на небі і дивляться на нас? Еге, Левку? Це ж вони дивляться на нашу землю?

— Що, коли б у людей були крила, як у птиці, полетіла б оце високо-високо... Ух, як страшно! Ні один дуб у нас не дістане до неба. А кажуть, що у якійсь далекій землі є таке дерево, що шумить своєю верховиною у самому небі, і бог зходить по йому на землю у великодню ніч.

— Ні, Галю, у бога є довга драбина з неба до самої землі. Її становлять перед великоднем святі архангели, і як тільки ступить бог на перший щабель, всі чорти полетять сторч головою в пекло і через те на великдень ні одного їх не буває на землі.

— Як тихо хитається вода, ніби дитина в колиці! — казала далі Галля, показуючи на став. Ставок сумно заріс темним кленовим лісом та вербами, що плакали над ним, потопивши в йому жалібні свої віти. Як старий, безсилий дід, держав він у своїх обіймах темне небо і льодовим

цілуванням цілував огневі зорі, що неясно мріли в теплому повітрі, незабаром сподіваючись в гості до себе блискучого владаря ночі.

Коло лісу на горі дрімав старий будинок з позабиваними віконцями; старий дах на йому позаростав мохом та дикою травою. Перед його вікнами — кучеряві яблуні порозпускали буйні свої віти. Ліс обгорнув його своєю тінню, накинувши на його дикий сум. Униз до ставу повилася ліщинова пуща.

— Пригадую я ніби крізь сон, — казала Галя, не зводячи з ставу очей, — що давно-давно, коли ще була маленькою і жила тут у матері, щось страшно розповідали про цей будинок; Левко, ти, певне, знаєш — розкажи!

— Бог з ним, моя ясочка! Чого тільки не накажуть баби та нерозумні люди. Ти себе тільки налякаєш тим, і не заснешся тобі спокійно.

— Розкажи, розкажи, мій милий, чорнобривий парубче! — казала вона, припадаючи лицем своїм до його щоки й обнімаючи його. — Ні, ти, мабуть, не любиш мене; у тебе є інша дівчина. Я не буду боятися, я буду ніч спати спокійно. А як не розкажеш, тоді я не засну. Я буду мучитись, я буду думати... Розкажи, Левко!..

— Мабуть, таки правду кажуть, що в дівчатах сидить дідько, який штовхає їх на цікавість. Так слухай же, моє серденько. Давно колись жив у цьому будинку сотник. У сотника була дочка, ясна панночка, біла, як сніг, як твоє личко. Жінка сотникова давно умерла. Надумався сотник женитись удруге.

— Чи будеш, батьку, і тоді мене любить, як і другу жінку візьмеш? — Буду, моя доню, ще дужче пригортатиму тебе до свого серця. Буду, моя доню! Ще кращі даруватиму тобі намиста та сережки.

Привіз сотник молоду жінку в нові свої будинки. Гарна, рум'яна та біла була з себе молода жінка, тільки так страшно подивилася вона на свою падчерицю, що та аж крикнула. І хоч би слово промовила за день сувора мачуха. Надійшла ніч. Пішов сотник з молодою жінкою в свою опочивальню. Замкнулась і біла панночка у своїй світлиці. Гірко стало їй. Почала плакати. Дивиться — страшна чорна кішка крадеться до неї, шерсть на їй горить, і залізні кігті стукотять по мостині. Злякалась панночка, скочила на лавку. Кішка за нею. Перескочила на лежанку — кішка туди, стрибнула їй на шию, вхопила й душить.

Закричала панночка, одірвала її од себе, кинула додолу. Знову крадеться страшна кішка.

А на стіні висіла батькова шабля. Вхопила її панночка і — брязь! нею по помості. Лапа із залізними кігтями одскочила, кішка завищала й зникла в темному кутку. Увесь день не виходила із своєї світлиці молода сотничиха. Третього дня вийшла з зав'язаною рукою. Догадалась тоді бідна панночка, що її мачуха — відьма і що вона одтяла відьмі шаблею руку. На четвертий день звелів сотник своїй дочці носити воду, мести хату, як наймищці, і не ходити в панські покої.

Важко було, бідній, та що ж робити — треба коритися батьковій волі.

П'ятого дня вигнав сотник свою дочку з дому босу й шматка хліба не дав на дорогу. Тоді гірко заридала панночка, закривши руками біле своє лице: «Згубив ти, батьку, твою рідну дочку! Загубила відьма й твою грішну душу! Хай же тебе бог прощає, а мені, безщасній, мабуть, не велить він на білому світі жити».

— І онде — бачиш? — Левко повернувся до Ганни і показав пучкою на будинок. — Бачиш — ген-ген, далі од будинку отой найвищий берег? З того берега кинулася панночка у воду. Од того часу й не стало її на світі.

— А відьма? — боязко перебила Ганна, звівши на його заплакані очі.

— Відьма? Старі баби вигадали, що з того часу всі русалки виходили ясної ночі в панський сад грітись на місяці і що сотникова дочка стала над ними за старшу. Однієї ночі вона побачила коло ставка свою мачуху, закричала, вхопила її і затягла у воду. Тільки відьма і тут викрутилась: вона перекинулась русалкою і тим врятувала себе од нагайки із зеленого очерету. Йми віри бабам. Іще кажуть, що кожної ночі панночка збирає всіх русалок і придивляється кожній в лице, впізнаючи відьму. Та так і до цього часу не впізнала. І коли нагодиться хтось із людей, вона зразу велить йому впізнавати, нахваляючись неслухняного втопити у ставу. От-так, Галю, розказують старі люди... Теперішній пан хоче будувати на тому місці винницю і навмисне прислав сюди для цього винника... О, я чую гомін! Це наші вертаються з гульні. Надобраніч, Галю, спи спокійно і не думай про ці баб'ячі вигадки.

Левко дужче обняв її, поцілував на прощання і пішов.

— Надобраніч, Левку,— сказала Галя йому вслід, далі задумалась, задивилась на темний ліс.

Величезний, огняний місяць величезним колом став у цей час виходить із землі. Половина його була ще під землею, а вже по всьому світі стало видно й урочисто.

Тінь од дерев чітко стала вирізнятися на темному зеленні.

— Прощавай, Галю! — промовив хтось позаду, цілюючи її.

— Ти вернешся? — сказала Ганна і озирнулась.

Побачивши перед собою чужого парубка, вона одшатнулася убік.

— Прощавай, Ганнусю! — почулося знову, і знову хтось поцілував її в щоку.

— О, ще й другого приніс дідько! — промовила вона з серцем.

— Прощавай, Ганнусю!

— Ще й третій!!!

— Прощай! Прощай! Прощай, Ганно! — й поцілунки поспипалися на неї з усіх боків.

— Та їх тут ціла ватага! — кричала Ганна, вириваючись од парубків, що один перед другим поспішали обнімати її.— І як їм не набридне цілуватися. Йй-богу, швидко не можна буде вийти на улицю.

Ганна гуркнула дверима, а далі було тільки чути, як завищав і засунувся за нею залізний засов.

II

Ви знаєте українську ніч? О, ви не знаєте української ночі. Придивіться до неї: з середини неба виглядає місяць. Небесний намет, що ні почину йому не видно, ні краю, розгорнувся ширше й глибше. Говорить і дише він. Уся земля сяє, як у сріблі. Якесь чудне повітря, і прохолодне, і душевне, і нігою повне, і пахоців ходять у йому моря-океани. Дивна ніч! Чарівна ніч! Стоїть натхненний ліс, у суми-темряви повитий — ані шелесне,— величну кинув од себе тінь. А які тихі і спокійні оці стави! Садами, як темнозеленими стінами, понуро обгороджені їхні води. Холодні і сумні. В дику гущавину сплелися очеремки й черешні, боязко попустили своє коріння до холодних ключів. Інколи вони лопотять листом, обурені й розгнівані, коли

той чарівний пройдисвіт, полуночний вітер, підкравшись, знагла цілує їх. Все кругом спить, скільки око згляне.

А вгорі все оживає — все таке дивне, урочисте. На душу лягають простори, і чудно на душі, і зграї срібних увижань улад зринають десь у її глибині. Дивна ніч! Чарівна ніч! Аж ось одразу все проснулось: і ліс, і стави, і далекий степ; величним громом розсипався український соловей, і здається, що й місяць, заслухавшись, серед неба спинився.

Мов заворожене, стоїть село на горі. Ще більше, ще краще виблискують проти місяця гуртами хати, ще дужче сіплять очі низенькі їхні стіни, вирізуючись із сумороку. Пісні ущухли. Все тихо. Натруджені люди сплять. Де-не-де світяться тільки маленькі вікна, та коло деяких хат забарена сім'я одбуває коло порога свою пізню вечерю.

— Ні, гопака не так танцюють! То ж бо то я бачу, що чогось воно виходить не до ладу. Чого ж це кум торочив мені... Ану...

Ой, гоп, та помалу,
Та пошла штани з валу...

Чоловік середніх літ напідпитку розмовляв сам до себе і затинав серед улиці гопака.

— Отже, їй-богу, гопака не так танцюють! Нащо мені брехати! Йй-богу, не так! Ану, ще.

Ой, гоп, та помалу...

— Дивіться — не здурів чоловік? Нехай би ще який парубок, а то старий кабанище витанцьовує людям на сміх уночі по улиці,— казала літня жінка, несучи в руці солону.

— Ішов би до своєї хати! Вже давно спати час.

— Я піду! — сказав, спинившись, чоловік.— Я піду! Я не подивлюся на якогось там голову. Що він собі думає, дідько б утисся його батькові, як він голова та обливає людей на морозі холодною водою, так уже і носа дере вгору! Голова, то й голова. А я — сам собі голова. От бог мене побий! Побий мене бог! Сам собі голова. Ось що, а не те, що...

Він підійшов до першої хати, яку натрапив. спинився перед віконцем і, сковзаючись пучками по шибці, шукав на їй дерев'яну клямку, як у дверях.

— Стара, одчиняй! Стара, швидше, кажу тобі, одчиняй! Козакові спати час.

— Дядьку Каленику! Це ж ви до чужої хати втрапили! — закричали, сміючись, дівчата, що вертались із гуляння. — Показати вам вашу хату?

— Покажіть, мої гарнісінькі!

— Гарнісінькі! Чи чуєте? — промовила одна, — який учтивий Каленик. За це йому треба показати його хату. Або ні!.. спершу затанцюйте!

— Затанцювати? Ой, і хи-итрі ж ви, дівчаточка, — протягнув Каленик, сміючись і насваряючись пучкою, і разом спотикаючись, бо одного місця його ноги не держались.

— А дасте перецілувати вас? Усіх перецілую! Усіх! — І нерівними ступнями ударився він бігти дівчатам навперейми. Дівчата зняли галас, перемішались, потім, роздивившись, що Каленик не дуже твердий на ноги, перебігли на другий бік, осмілилися.

— Онде ваша хата! — гукали вони до його, показуючи на хату сільського голови, що була більша за інші. Каленик слухняно поплентавсь, куди сказали дівчата, знову взявшись шпетити того ж таки голову.

Хто ж це такий, цей голова — поважна на селі персона! Ось поки Каленик домандрує, куди йому треба, ми, без сумніву, успіємо дещо сказати про голову. Усі в селі, угляdivши його, беруться за шапки, а дівчата, навіть наймолодші, оддають йому добридень.

Кому б у селі не хотілося бути головою?

Голові вільний вхід до всіх табакерок, і здоровенний селянин почтиво стоїть перед головою без шапки увесь той час, коли голова стромляє свої товсті, закарузлі пучки в його лубкову табакерку. На сільському сході або в громаді, не дивлячись на те, що його влада обмежена кількома голосами, голова завжди бере гору і трохи не своєю волею виганяє, кого хоче, рівняти й гладити шляхи та копати рови. Голова похмурий на вигляд, суворий і не любить багато говорити.

Давно ще, дуже давно, коли, блаженної пам'яті, велика цариця Катерина подорожувала до Криму, його вибрали показувати шлях: цілих два дні був він коло цариці за провозатого і сидів у передку, в кареті, поруч з царициним кучером. І от з того самого часу научився голова ще задумано й поважно схилити голову, розгладжувати довгі, униз закручені вуса і кидати спідлоба соколиний погляд.

І з того самого часу голова, про віщо б ви не почали з ним розмову, завжди зверне на те, як він віз царицю та сидів у передку, в царській кареті.

Любить іноді голова прикинутись глухим, особливо, коли почує таке, чого б йому не хотілось чути.

Голова дуже не любить уборів: носить він завжди свитку з чорного доморобного сукна, підперізується повстяним квітчастим поясом, і ніхто ніколи не бачив його в іншій одежі, виключаючи хіба тільки того часу, коли проїздила цариця до Криму і коли був на ньому синій козацький жупан. Та про це, мабуть, ніхто в селі і не пам'ятає, а жупан давно лежить замкнений у його в скрині на схові. Голова — удівець. А живе в його в хаті свість, що варить йому їсти, миє лавки, маже хату, пряде йому на сорочки та веде все його господарство. На селі подекують, ніби вона йому зовсім і не родичка, та ми вже бачили, що голова має багато ворогів, які раді на його пустить усяку неславу. Хіба, може, до цього спричинилося те, що свісті завжди не подобалося, коли голова виходив у жнива в поле, де тоді цовно бувало молодичь, або коли навідував він козака, у якого була молода дочка. Голова на одно око сліпий, та зате друге, одинокє його око — яструб, воно далеко може забачити чепурненьку селянку. Проте наведе він його на гарненьке личико не зразу — спершу він добре роздивиться, чи не визирає відкіль-небудь свість. Ну, от ми мало не все вже й розказали, що треба, про голову, а п'яний Каленик не добрів іще й до половини своєї дороги: він довго ще пригощав голову всякими добірними словами, які тільки спадали йому на губу та на його лінивий, неповоротний язик.

III

— Ні, хлопці, годі вже — не хочу! Доки його гуляти? Як вам от не обридне, жируючи? І без того вже ославили нас бозна за яких гультяїв. Ходімо краще спати! — Так казав Левко своїм товаришам-гульвісам, що намовляли його на нові вигадки. — Надобраніч, хлопці! — І він швидко пішов од їх.

— Чи спить же то моя Ганнуся, — думав він, проходячи мимо тієї хати, що стояла в вишнику. Серед тиші стало чути неголосну мову. Левко спинився. Між дерева-

ми забіліла сорочка... «Що ж це за знак?» — подумав Левко, підкрався ближче і сховався за дерево. При місяці виблискувало лице дівчини, що стояла перед ним... це Ганна. А хто ж отой високий, що стоїть до його спиною? Як не придивлявся — не видно. Тінь покрила незнакомого з ніг до голови. Тільки трохи світило на його спереду. Коли ж — один тільки ступінь уперед — і Левко одразу б викрив себе. Тихо притулившись до деревини, наважився він стояти на місці. Дівчина виразно вимовила його імення.

— Левко? У Левка ще молоко на губах! — хрипло упівголоса казав високий чоловік. — Коли я його зустріню коло тебе, я йому чуба намну!

— Хотів би я знати, яке це ледащо нахваляється скубити мене за чуба? — тихо промовив Левко і витягнув шию, намагаючись не пропустити ні одного слова. Та незнакомий далі говорив уже так тихо, що нічого не було чути.

— І вам не соромно! — промовила Ганна, коли той доказав свої слова. — Ви неправду кажете! Ви дурите мене! Ви мене не любите. Я ніколи тому не пойму віри, щоб ви мене любили!

— Знаю я, — казав високий чоловік, — Левко багато нагородив тобі всяких дурниць, голову тобі закрутив. (Тут здалося парубкові, що голос у незнакомого не зовсім чужий, ніби десь він його чув.) Ну, та Левко буде ще мене знати, — казав далі незнакомий. — Він думає, що я не бачу всіх його викрутнів? Скоштує він, собачий син, які в мене кулаки!

Почувши цеє, Левко вже не міг далі здержувати свого гніву. Тричі ступивши вперед, він з усієї сили розмахнувся і був би дав такого запотилишника, що незнакомець, не дивлячись на те, що на вигляд був здоровий, не встояв би на місці. Аж саме на той час промінь упав йому в обличчя, і Левко остовпів, впізнавши свого батька. Тільки похитав головою та стиха свиснув крізь зуби Левко. Десь збоку зашелестіло, Ганна швиденько шуснула в хату, гуркнувши за собою дверима.

— Прощай, Ганно! — крикнув у цей час один парубок, підкравшись і обнявши голову, — і з жахом одскочив назад, наткнувшись на колючі вуса.

— Прощай, моя Галя! — крикнув другий, — цей полетів сторч од важкого стусана голови.

— Прощай! Прощай, Ганнусю! — кричало вже кілька парубків, чіпляючись йому на шию.

— Проваліться ви, прокляті шибеники! — кричав голова, одмахуючись руками і тупаючи на їх ногою. — Яка я вам Ганна? Ідіть собі слідом за своїми батьками на шибеницю, чортові діти! Поприлипали, як мухи до меду! Дам я вам Ганни!

— Голова! Голова! Це — голова! — закричали парубки й порозбігалися хто куди.

— От так батько! — отямившись, думав Левко, дивлячись услід голові. — Так он які водяться за вами, татуню, справи? Гарно! А я собі дивуюсь та ламаю голову: що це за знак, що мій батенько все глухим приставляється, коли почнеш говорити про Ганну. Підождіть же, татуню, будете ви в мене знати, як попідвіконню огинатись у молодих дівчат. Я одучу вас одбивать у парубка молоду! Гей, хлопці, до мене! — гукнув він, махнувши рукою парубкам, що знову сходились до гурту. — Сюди! Я передумав: казав — іти спать, а тепер радий сам гуляти з вами хоч до ранку!

— Ось оце по-моєму! — сказав плечистий, здоровий паруб'яга, перший на селі гуляка й пробій-голова. — А то мені все чогось аж нудно, коли не вдається добре подуріти. Все чогось нехватає, так, ніби шапку або люльку загубив, одне слово — не козак.

— Хочете, хлопці, гарненько сьогодні подрочити голову?

— Твого батька?

— Так, так, батька! Бо що він, справді, взяв собі в голову! Порядкує у нас, ніби який гетьман. Мало того, що крутить нами, як своїми попихачами, та ще й до наших дівчат лабузниться. Немає в селі такої гарної дівчини, щоб до неї не липнув голова.

— Правда! Це правда! — загомоніли як один парубки.

— Що ж це ми, товариство, наймити йому чи як? Чи ми не такого ж роду, як і він? Ми, дякувати богові, вольні козаки! Покажемо йому, хлопці, що ми вольні козаки!

— Покажемо! — гукнули парубки. — Та коли вже голові, то й писаря не минути!

— Не минемо й писаря! А я до того склав у думці гарненьку пісеньку про голову. Ходімо, я навчу вас, — казав далі Левко, ударивши рукою по струнах бандури. — Та ще ось що: попереодягайтесь в що не попало.

Здоровий парубок-гульвіса ударив ногою в ногу і лягнув в долоні:

— Гуляй, голово козацька! Як почнеш казитись, як почнеш дуріти, здається, ніби вернулась ота давня розкіш та воля. І любо тобі, і вільно, і душа ніби в раю. Ге-гей!.. Парубоцька ватага з криком та зиком погула улицею. Благочестиві бабусі, розбуджені гуком, одчиняли віконця і хрестилися зо сну: «Парубки гуляють».

IV

Світилося в одній тільки хаті на краю улиці — в хаті голови. Голова давно вже вернувся додому, повечеряв і, напевне б, давно уже спав, коли б у його на той час не сидів винник — гість. Винника прислав сюди будувати винницю поміщик, що мав маленький шматок землі між землями вільних козаків.

Гість сидів на почесному місці, на покуті. Це був невеличкий, товстенький чоловічок. Очиці в його завжди сміялись. Тепер у їх одсвічувало те задволення, з яким він смоктав свою коротеньку люлечку, раз по раз спльовуючи й притоптуючи пучкою перегорілий на попіл тютюн. Дим стелився над ним хмарою, повиваючи його в низький туман. Здавалось, що то якомусь широкому димареві набридло сидіти на винниці, і він пішов на прогуляння та й засів любенько за столом у голови в хаті. Під носом у винника стирчали коротенькі й густі вуса; проте вони миготіли так невиразно крізь тютюновий дим, що їх можна було визнати за мишу, яку винник, одбиваючи хліб у коморного kota, впіймав і держав у роті. Голова, будши господарем у хаті, сидів в самій сорочці і полотняних штанях. Орлине його око, як те вечірнє сонце, помалу починало жмуритись і гаснути. Скраю за столом палив люльку один із сільських десяцьких, що складали команду голови; шануючи господаря, цей сидів у світі.

— І швидко ж ви гадаєте поставити вашу винницю? — спитав голова і повернувся до винника, позіхаючи й хрестячи рот.

— Як бог pomoже, то, може, цієї осені й закуримо. От на що хочете поб'юся в заклад, що на Покрову пан-голова буде писати по дорозі німецькі кренделі! — Тут очиці винникові зникли; замість їх простягнулося проміння до самих ушей. Веселі його губи на мить випустили димну люльку, і все його тіло захиталося од сміху.

— Дай боже! — промовив голова, теж виявивши на своєму обличчі щось до усмішки подібне.— Тепер іще, дякувати богові, винниць небагато розвелось. А от за старих часів, ще як Переяславським шляхом проводив я царщя, покійний Безбородько...

— Ну, свате, пригадали! Тоді од Кременчука до самих Ромен не налічиш було й двох винниць. А тепер...

— Ага! Чи ви пак чували, що вигадала проклята німота. Незабаром, кажуть, будуть горілку курити не дровачи, як усі чесні християни, а якоюсь там чортячою парою.— Говорячи це, винник роздумливо дивився на стіл, на розставлені свої пучки.— Як це воно парою — їй-богу, не зрозумію!

— Ну та й дурні, прости господи, ці німці! — сказав голова.— Батогами б їх, собачих дітей! Чи чували де таке у світі, щоб парою можна було що-небудь нагріти? Це вже виходить на те, що ложку борщу не можна піднести до губів, не зваривши їх замість поросятини.

Обізвалась свість, що сиділа на лежанці, підмостивши під себе ноги:

— І ви, свате, будете увесь час у нас жити без жінки?

— А нащо вона мені? Друге діло, коли б було що путне!

— Така б то негарна? — спитав голова, наставивши пильне на його своє око.

— Де там гарна! Стара, як біс! Лице все в зморшках, ніби порожній гаман.

І низенька будова винникова захиталась знову од реготу.

В цей час щось почало шарудіти за дверима. Двері одчинились, і селянин, не здіймаючи шапки, переступив поріг. Далі став, задумавшись, посеред хати, роззявивши рота і дивлячись у стелю. Це був наш знакомець, Каленик.

— Ну, от я й дома, дякувати богові,— промовив він, сідаючи на лавку коло дверей і не звертаючи увагу на присутніх.— Бач, як розтягнув чортяка дорогу! Ідеш-ідеш і краю їй немає! А ноги ніби хто поперебивав. Достань, стара, підслати мені кожуха. На піч не полізу. Їй-богу, не полізу, ноги болять. Так достань... Там він лежить на покуті. Дивись тільки, не перекинь горщика з тертим тютюном. Або ні — не займай! Не займай краще! Бо ти, здається, сьогодні п'яна. Нехай уже я сам достану.

Каленик трохи підвівся, одначе непереможна сила прикувала його знову до лавки.

— От за це люблю! — промовив голова. — Уліз у чужу хату та й порядкує, як дома. Ану, візьміть його, хлопці, та випровадіть як слід із хати.

— Ні, ні, облиште, свате! Хай спочине! — промовив винник, удержуючи голову за руку. — Це — нам чоловік потрібний, більше таких людей, і наша винниця швидко стане на ноги.

Винокур йняв віри всім примітам, і вигнати людину з хати, що сіла вже на лавці, це означало, на його думку, накликать собі лиха.

— Що то воно, як прийде старість, — бурчав Каленик, лягаючи на лавці. — Ну, нехай би сказати, був п'яний. Так ні ж бо, не п'яний! От їй же богу, не п'яний! Нащо мені брехати! Я це скажу хоч і самому голові. То й що мені голова! Начхав я на його! Щоб він здохнув, собачий син! Щоб його, чорта сліпого, возом переїхало! Він дума, що як обливає людей на морозі...

— Еге-ге! Улізла свиня за стіл, то й ратиці на стіл, — сказав голова, гнівно встаючи з місця...

У цей час, вдризки розбивши вікно, під ноги йому полетів чималий камінь. Голова встав. — Коли б я знав, — сказав він, дістаючи з долівки камінь, — який це шибеник пошпуриє цього каменя, я б навчив його, як кидатись! Бачили, які жарти? — казав він далі, розглядаючи камінь на долоні полумневим поглядом. — А щоб же ти був удавився цим каменем!

— Що це ви? Боронь вас боже, свате! — перебив його, зблідши, винник. — Хай вас бог милує і на цьому і на тому світі, щоб поблагословити кого отаким чином.

— От знайшовся оборонець! Та нехай він згине!

— Ні, ні, свате, не кажіть цього! Ви, мабуть, не знаєте, що було покійний мій тесть?

— Тещі?

— Еге ж, тещі! Увечері, може трохи раніш, чим оце зараз, посідали вони вечеряти: покійна теща, покійний тещь та наймит, та наймичка, та дітей душ з п'ятеро. Теща одсипала трохи галушок із великого казана в миску, щоб прохолонули, бо, наробившись за день, усі приходили дуже голодні і не хотіли дождити, поки вони прохолонуть.

Взяли ото вони в руки дерев'яні спички, почали вечеряти. Аж ось, звідкіля не візьмись — чоловік; якого він

роду — бог його відає. Просить вечеряти. Не одігнати ж голодного чоловіка од миски? Дали і йому спичку. Тільки ж гість уминає галушки, як корова сіно. Поки свої з'їли по одній і хотіли взяти по другій — на дні було чисто, як на панському помості. Теща підсипала: думає — гість уже наївся, далі не буде так хапати. Де там! — Лупить, як за себе кидає. Спорожнив і другу. «А щоб ти вдавився цими галушками!» — подумала голодна теща. Коли той одразу кавкнув і впав. До його — а з його й дух вилетів. Удавився.

— Так йому, проклятому жеретієві, й треба! — сказав голова.

— Так то воно так, та не так вийшло. З того часу не було супокою тещі. Як тільки ніч — так мертвяк і приплентається в гості. Сяде, проклятий, верхи на бовдур і галушку в зубах держить. Удень усе спокійно, нема про його й думки, а як тільки почне сутеніти, подивився на хату — уже й осідлав, собачий син, бовдура.

— І галушка в зубах?

— І галушка в зубах!

— Дивно, свате! Я чував теж щось таке ще за покійниці... — Тут голова спинився. Під вікном стало чути гомін, тупотняву, танці. Спершу стиха забриніли струни на бапдурі, до їх приєднався один голос. Струни загули дужче, підхопив гурт, і вихорем зашуміла пісня:

Що в нашого голови
Нема клепки в голові!
Гей, гей, охо-хо,
Нема клепки в голові!
Голова наш — старий дід —
Ласний на жіночий рід!
Гей, гей, охо-хо,
Ласний на жіночий рід!
Голова наш з одним оком,
А до дівчат — скоком-боком!
Гей, гей, охо-хо,
А до дівчат — скоком-боком!
Хто б там бондаря направив,
Щоб голові клепку вставив!
Гей, гей, охо-хо,
Щоб голові клепку вставив!
Обручами набив,
Батогами посвятив!
Гей, гей, охо-хо,
Батогами посвятив!

— Хороша пісня, свате! — сказав винник, схиляючи трохи набік голову й звертаючись до голови, що стояв, остовпілий, од такого зухвальства.

— Хороша! Погано тільки, що голову згадують трохи непристойними словами...

Він знову поклав руки на стіл і, солодко зажмуривши очі, налагодився слухати далі. Під вікном гримів регіт і вигуки:

— Давайте ще! Ще давайте!

Спостережливе око помітило б зразу, що не здивування так довго держало голову на одному місці. Так тільки старий, досвідчений кіт допускає іноді молоду мишу бігати коло свого хвоста, тимчасом швидко складаючи план, як перерізати їй дорогу до нори. Іще одинокє його око було націлене на вікно, а вже рука, давши знак десяцькому, держалась за дерев'яну клямку дверей. І одразу на улиці зчинився крик...

Винник, людина достойна з усякого боку, був до всього ще й цікавий. Він швиденько натоптав тютюну в свою люльку й собі побіг на улицу. Одначе гуляки уже порозбігались.

— Ні, ти в мене не вислизнеш! — гомонів голова, тягнуци за рукав когось у вивернутому чорному кожусі.

Винник тимчасом підбіг, щоб заглянути в лице цьому порушителеві нічного супокою, і одразу, як печений, кинувся од його, побачивши довгу бороду й страшну мальовану піку.

— Ні, ти не викрутишся в мене! — голова тягнув свого бранця прямо в сні. Той нітрохи не пручався, а спокійно ішов за ним, ніби в свою хату.

— Карпо, одчиняй комору! — звелів голова десяцькому.

— Ось ми його в темну комору! Потім розбудимо писаря, зберемо десяцьких, переловимо усіх цих паливод і резолюцію сьгодні ж усім їм учинимо.

Десяцький забряжчав невеличким висячим замком у снігах і одчинив комору.

Аж у цей саме час, користуючись тим, що в снігах було темно, бранець з надзвичайною силою вирвався з рук.

— Куди! — крикнув голова, цупко схопивши його за комір.

— Пусти, це я! — обізвався тоненький голос.

— Не поможе! Не поможе! Хоч чортом пищи,

голубчику, не тільки бабою — не одуриш,— і так турнув його в темну комору, що сердешний бранець аж застогнав, упавши на поміст. Голова з десятицьким пішли до писаревої хати.

Слідом за ними, немов пароплав, димів люлькою винокур. Всі троє ішли задумано, похиливши голови. Аж одразу повертаючи в темний переулочок, всі разом крикнули, стукнувшись з розгону об щось лобами. Такий же крик одгукнувся їм назустріч. Прижмуривши своє око, здивований голова побачив писаря з двома десятицькими.

— А я оце до тебе, пане писарю!

— А я до вашої милості, пане голово!

— Чудеса завелися, пане писарю!

— Чудні діла, пане голово!

— А що саме?

— Хлопці показалися, цілими ватагами бешкетують по улицах. Вашу милість почитують такими словами, що сказати навіть соромно. П'яний москаль побоїться вимовити їх нечестивим своїм язиком.

Худошавий писар в пістринових штанях і в жилетці кольору винних дрозів раз по раз витягував шию наперед, потім знову вбирав її в себе.

— Тільки був задрімав, зразу зігнали з ліжка клятві шибеники стукотнею та сороміцькими піснями. Думав гарненько їх приструнчить, та поки надів штани, поки жилетку, всі порозбігалися. Ну, та самий верховод не втік моїх рук. Співає тепер він у мене у тій хаті, куди ми замикаємо каторжників. Аж душа горіла, так хотілось мені дізнатись, що то за птиця, коли ж пика така у його вся в сажі, як у того чорта, що кує цвяхи для грішників.

— А у віщо він одітий, пане писарю?

— У чорному вивернутому кожусі, собачий син, пане голово.

— А чи не брешеш ти, пане писарю? А що, коли цей шибеник сидить тепер у мене в коморі?

— Ні, пане голово. Ви самі, не в гнів вам, чи не взяли грохи іріха.

Принесли огню, одчинили двері, і голова тільки ахнув, побачивши перед собою світ.

— Скажи на милость,— підступила вона до його.— Чи ти ще не зсунувся з останнього свого глузду? Чи була хоч крихта розуму в отому твоєму одноокому казані, коли турляв ти мене в темну комору? Ще мое щастя, що не

вдарилася головою об залізний гак. Чи я ж не кричала тобі, що це я. Вхопив проклятий ведмідь своїми залізними лапами, пхає, мов і не чує, чорти б тебе пхали так на тім світі!

Останні слова вона казала вже за дверима, на улиці, куди їй чогось треба було вийти.

— Тепер я бачу, що це ти, — казав голова, очумавшись. — Ну й що ти скажеш, пане писарю: хіба ж не шеймин син цей проклятий пробий-голова?

— Шеймин, пане голово!

— Хіба ж не час нам усю цюю бісову челядь вишколити гарненько та до діла навернути!

— Давно час, пане голово!

— Вони, дурні, взяли собі в голову... О, і що воно за чорт! Мені причулося, ніби на улиці кричала моя свість! Вони, кажу, дурні, взяли собі в голову, що я їм рівня, що я — так собі, простий козак...

Коротенький кашель за цими словами і кинутий навкруги спідлоба погляд подавали знак, що голова має говорити щось поважне.

— Тисяча... от цих проклятих років, хоч убий, не вимовлю, ну, так от того самого року тодішньому комісарові Ледачому був даний приказ вибрати із козаків найбільш тямущого. О! (Це «о» голова проказав, піднявши пучку вгору.) Найбільш тямущого показувати цариці шлях. Я тоді...

— Та що казати, це всякий уже знає, пане голово. Всі чули, якої ви заслужили у цариці ласки. А от признайтеся, що моя була правда: взяли трохи гріха на душу, коли казали, що ввіймали того шибеника у вивернутому кожусі.

— А щодо цього чорта у вивернутому кожусі, то його треба, для науки іншим, закувати в ланцюги й завдати йому доброго прочухану, щоб довго згадував. Нехай знає, що над ним є влада. Од кого ж і голову призначено, як не од царя. А далі доберемося й до інших парубків. Я ще не забув, як собачі сини понаганяли були свиней у мій город, що знівечили мені всю капусту та огірки! Я не забув, як чортові діти не схотіли молотити моє жито! Я не забув... Ну, та нехай вони проваляться, мені спершу треба дізнатись, який то чорт у вивернутому кожусі!

— О, то, видно, меткий птах! — промовив винокур. Цюки у винокура безперестану заряджалися димом, як

гармати в час облоги, люлька раз по раз вилітала з рота, і губи дмухали димом, як хмарами.

— Такого чоловіка непогано було б, про всякий случай, держать у винниці, а ще було б краще почепити його зверху на дубі, замість паникадила.

Ця вигадка здалася винникові не зовсім поганою, і він одразу ж, не дожидуючи, що скажуть інші, сам нагородив себе хрипким сміхом.

Тимчасом вони наближались до невеликої хати. Хати-на похилилась мало не до землі.

В усіх тенькнуло в грудях. Стовпились коло дверей. Писар вийняв ключ, почав бряжчати ним коло замка — ключ був од скрині. Нетерплячка росла. Засунувши руку в кишеню, почав він шарити, ніяк не міг знайти і сипав чортами.

— Є! — сказав він наостанку, пригнувшись й виймаючи ключа з глибочної кишені в своїх пістринових штаних. Серця у наших героїв злилися, здавалось, в одно. І це велике серце так билося, що його не міг заглушити навіть брязкіт замка. Двері одчинились і... голова побілів, як глина; винникові стало холодно, а його волосся піднялося вгору, мов хотіло летіть на небо, жах одбився на обличчі у писаря; десяцькі попрікипали до землі і як пороззявляли роти усі разом, так і заніміли, не стуляючи їх: перед ними стояла свість. Не менш од їх здивована, вона, проте, перша почала приходити до пам'яті і вже хотіла йти з хати.

— Стій! — диким голосом закричав голова і гуркнув, зачиняючи, дверима.

— Це чорт! — кричав він, — огню! Швидше давайте огню! Доведеться не пожаліти казенної хати. Паліть її, паліть, щоб і кісток чортових не оставалося.

Почувши за дверима такий грізний присуд, свість перелякалася і зняла крик.

— Що це ви, братці! — хвилювався винник, — дожили, дякувати богам, до сивого волосу та й досі не знаєте того, що од простого огню відьма не загориться. Тільки огонь із люльки візьме перевертня. Підождіть, ось я вам зараз це все влаштую.

Сказавши це, він висипав огонь із люльки в жмут со-ломи і вже почав її роздувати. Одчай в цей час надав сили бідній свісті, вона почала божитись і клястися, що вона не відьма.

— Стійте, панове, щоб справді не взяти нам гріха на душу,— промовив писар,— коли воно... тобто оте саме, що сидить там, покладе на себе хреста, то це буде наявна ознака, що не чорт.

— Цур тобі, сатано! — казав писар, прихилившись до щілинки в дверях,— як не будеш ворушитись, ми одчинимо двері.

Одчинили.

— Перехрестись! — промовив голова, озираючись тимчасом назад і видивляючись, кудою краще буде тікати.

Свість перехрестилась.

— Що за чорт! Справді — свість!

— Яка нечиста мати загнала вас, кумо, в цю хурдигу? Свість, хлипаючи, розповіла, як на вулиці вхопили її парубки на оберемок, як вона пручалась і як вони, незважаючи на те, вкинули її через широке вікно в цю хату й забили віконницею. Писар кинувся до вікна — петлі у віконниці справді були поодривані, і сама вона пририта тільки зверху дерев'яним брусом.

— Ну, а ти в мене будеш знати, сліпий чорте! — закричала вона, підступаючи до голови.

Той одразу подався назад, боязко міряючи її своїм оком.

— Я знаю твою думку! Ти думав, ти радий був цій оказії, щоб здихатись мене, щоб вільніше було тобі волочитись по дівчатах, щоб ніхто того не бачив, як дуріє сивий дід! Ти думаєш, я не знаю, про що ти говорив цього вечора з Ганною! Ні, я все знаю. Мене не одурити і не такій дурній, як у тебе, голові. Я довго терплю, тільки гляди, щоб після не каюся.

Вона посварилась кулаком і швидко пішла. Голова стояв, як остовпілий.

— Ні, тут справді без чорта не обійшлося,— думав він, люто чухаючи потилицю.

У цей час ускочили десяцькі.

— Впіймали! — закричали вони.

— Кого впіймали? — спитав голова.

— Та того ж чорта, що у вивернутому кожусі...

— Ага! Сюди його! — крикнув голова і вхопив бранця за руки.

— Чи ви не показалися? Та це ж п'яний Каленик.

— У руках же був у нас, пане голово! В переулку обступили клятї парубки, як почали танцювать, сіпать зя

рукава та язика висолоплювати, та виривать із рук! Хай вам чорт! — думаємо. А як оця ворона попалась нам замість його, один бог відає.

— Владою моєю і всієї громади дається наказ: зразу ж мені впіймати того розбійника, а оним чином і всякого, кого зустрінете на улиці! Всіх їх привести до мене на розправу.

— Пане голово, помилуйте! — прохав дехто з них, низенько кланяючись голові.— Подивилися б ви, що це за марища! Побий мене бог, що й родились і хрестились, а ще не бачили отаких гидотних пик! Так, пане голово, і до лиха недалеко! Налякають так, що ніяка баба і переполоху того не вилле.

— Ось я дам вам переполоху! Що це ви — слухатись не хочете? Руку за ними тягнете? Бунтуєте? Що це таке? Та що ж це таке! Розбишацтво заводите? Ви! Ви! Та я на вас комісарові! Зараз же мені, чуєте, зараз! Біжіть! Птицею летить. Щоб я вас!.. Щоб ви мені!..

Усі порозбігались.

V

Ні про що не турбуючись, не думаючи про розіслану погоню, той, хто був винний в усій цій бучі, повільно підходив до старого будинку, що коло ставу. Кожний догадається, що це був Левко. Чорний кожух на ньому був розстібнутий, шапку держав він у руці. Піт заливав йому лице. Сумно темнів величний кленовий ліс, обсіпаний з того краю, що од місяця, срібною курявою. Свіжим подихом повіяло од тихого ставу на стомленого парубка, і він сів на березі одпочить. Скрізь було тихо. Тільки в лісовій гушавині гуляв солов'їний щебет. Незборний сон стуляв йому віі. Зморене тіло впадало в дрімоту й німіло.

— Е, ні, так іще, чого доброго, тут і заснеш,— подумав він і, вставши на ноги, почав протирати очі.

Озирнувся; ніч виблискувала ще краще. Якись осяйні, отруйні чари зливалися з місяцевим блиском. Ніколи ще йому не доводилось бачити такого. Навколо упав срібний туман. Дух яблуневого цвіту та нічних квітів стелився по землі. Левко дивився на тиху воду і не йняв віри своїм очам: старовинний панський будинок, перекинувшись униз покрівлею, визирав із води новий, ясний, блискавий. Замість

сумних віконниць світилися веселі скляні вікна й двері. Крізь прозорі шибки поблискувала позолота. І ось здається Левкові, ніби вікно одчинилось. Притаївши дух, не зворухнувшись і не зводячи очей із ставу, він, як те буває у сні, мов крилами перелетів у його глибіню і видно йому: спершу забілів у вікні лікоть, а далі визирнула й привітна голівка з блискучими очима, що тихо світились крізь хвилі темнорусої коси. Голівка схилилась на лікоть. І бачить Левко: повертається вона до його... киває йому... осміхається. Забилося у Левка серце...

Вода у ставу затремтіла, і вікно зачинилося. Левко тихо одійшов од ставу. Подивився на будинок: сумні віконниці були тепер поодчинені. Стекла при місяці аж виблискували. «Ну от і йми ти людям віри,— сам собі думає Левко,— будинок новісінквий, фарби живі, ніби сьогодні його мальовано. Тут живе хтось». Мовчки підходить він ближче. В будинкові тихо.

Лунко й голосно переспівувались солов'ї, мов перекидалися блиском. А коли вони, потомившись, завмирили, було чути, як цвірінчали й шелестіли коники, як гула болютяна птиця, вистукуючи своїм слизьким носом в широке водяне зеркало.

Тихо, радісно і вільно стало Левкові на серці. Налагодив він бандуру, загравав і заспівав:

Ой, місяцю, місяченьку,
Ще й ти, зоре ясна,
Ой, світи ж ти на подвір'ї,
Де дівчина красна.

Вікно тихо одчинилося, і тая ж голівка, що бачив її Левко одсвічену у воді, визирнула з вікна, пильно дослухаючись до пісні. Довгі її вії були наполовину спущені на очі. Сама була біла-біла, як із місяцевого бляску. А яка краса! Які чари! Ось вона засміялась, і Левко затремтів.

— Заспівай мені, молодий козаче, пісню,— тихо мовила вона, набік схиливши голову і закриваючи очі густими віями.

— Якої ж тобі пісні заспівати, моя ясна панночко?..

Сльози тихо покотились по її блідому лицьку.

— Парубче,— казала вона, і щось невимовне, дитяче й ніжне одчувалось в її голосі.— Парубче, знайди мені мою мачуху, і я за це нічого не пожалію для тебе! Я награжу

тебе! Розкішними, дорогими дарунками я обдарую тебе! У мене є рукава, шиті шовком, дороге намисто є у мене, дукачі золоті. Я дам тобі пояс, перлами гаптований. У мене є золото... Парубче, знайди мені мою мачуху. Вона відьма люта. Вона світ мені заневоліла, вона ж із світу мене зігнала. Мучила мене. Глянь на лице моє: це вона так вбілила його своїми відьомськими чарами. Подивися на білу мою шю: вони не одмиваються, вони ніколи не одмиються, оці сині плями од її залізних пазурів! Подивися на білі ноги мої: вони багато ходили — не по килимах тільки ходили вони, — по піску гарячому, по землі холодній, по тернах колючих вони ходили. А очі мої! Подивися на мої очі: вони не бачать од сліз. Знайди її, парубче, знайди мені мою мачуху.

Голос у неї все дужчав і дужчав, потім одразу вона замовкла: слези побігли по лицю її, як ручай.

Важко якось стало Левкові на серці, груди парубкові стиснув смуток і жаль.

— Усе б я, все я радий зробити б для тебе, моя панночка, та де ж знайти мені її? І як мені знайти її?

— Подивися, подивися! — швидко сказала панночка, — вона тут! Вона он на березі водить танок з моїми дівчатами і гріється на місяці. Тільки вона хитра й лукава. Вона перекинулася русалкою. Тільки я знаю, тільки я чую, що вона тут. Мені важко, мені млосно од неї. Через неї я не можу плавати легко і вільно, як риба. Я тону, падаю на дно, як ключ. Знайди її, парубче!

Левко глянув на берег. В прозорому, срібному тумані мигтіли в білих сорочках дівчата — легесенько, як нічне увижання. Берег білів ними, мов зацвів ландишами. На шії у їх золоті виблискували намиста та дукачі. Самі вони білі, а тіло у їх — ніби з прозорих хмар. При срібному місяці воно світилося наскрізь. Сплівшись у коло, русалки вели танок і наближались до Левка. Стало чути гомін, такий тихий, нібито шумів очерет у смерковий час, коли торкав його вітер своїми устами, легесенькими, як подих.

— Давайте у ворона!

— У ворона!

— Хто буде за ворона?

Кинули жеребок. Одна вийшла з гурту. Тут Левко став придивлятися до неї: лице, одіж — усе було в неї таке, як і в інших. Тільки було помітно, що грала вона ворона без охоти.

Дівоча згряя вирядилась у довгу низку, перебігала з одного боку в другий, тікаючи од хижого ворога.

— Ні, я не хочу бути за ворона,— промовила дівчина, знесилена і томлена.— Мені жаль однімати дітей у бідної матері. «Ти не відьма»,— подумав Левко.

— Хто ж буде вороном?

Знову хотіли кидати жеребки.

— Я буду за ворона! — одна охотою вийшла з гурту.

Левко став пильно придивлятися до неї. Швидко й сміливо ганялась вона за дівчатами. Тут Левко став помічати, що тіло у неї не таке прозоре, як у інших. Всередині було щось темне. Аж ось одна закричала: ворон налегів на неї і вирвав її із дівочої низки. Левкові здалося, ніби у ворона висунулись кігті, а на обличчі свінула злісна радість.

— Відьма! — промовив Левко, повернувшись до будинку і показуючи на неї рукою.

Панночка засміялась, а дівчата зняли крик, вхопили відьму і потягли за собою у воду.

— Чим же тебе наградити, парубче? Я знаю, тобі не золота треба. Ти любиш Ганну, а суворий батько твій не велить тобі женитися на їй. Тепер він тобі не буде боронити. Візьми і оддай йому ось цей лист.

Вона протягнула білу руку, личко їй чудно засвітилось і засяяло... Чогось аж затремтів Левко, так радісно забилося серце. Вхопив він листа і... пробудився.

VI

— Невже ж це я спав? — промовив Левко, встаючи з невеличкого горбка.— А так же правдиво, ніби це й не сон. Дивно, дивно,— казав він озираючись. Місяць стояв у його над самою головою і світив північ. Скрізь було тихо. Од ставу несло холодком. Над ставом невесело стояв старий будинок з позачиненими віконницями. Мох та дикий бур'ян давали знати, що давно вже од його одійшли люди. Левко розтулив жменю, що була міцно стиснута, і з дива мало не крикнув, побачивши в руці записку.

— Який жаль, що я грамоти не вмію,— подумав він, вертячи на всі боки папірець.

Аж ось позаду гомін:

— Хапайте його одразу! Чого злякались? Нас же

десять! Голову даю в заклад, що це людина, а не чорт! — Так кричав голова до своїх попутників, і Левко одразу почув себе в багатьох руках, що деякі з них тремтіли од страху.

— Ану, скидай, друже, оте свое страховище! Годі тобі людей морочить, — сказав голова, схопивши Левка за комір, і зразу оторопів, вилупивши на його свое око.

— Левко! Син! — крикнув він, подавшись назад і опустивши руки. — Це ти, собачий сину? Чи не чортове ж тобі насіння! А я собі думаю, яке воно ледащо, який вивернутий біс викидає оці штуки? Аж виходить, що це ти, неварений кисіль батькові твому в горло, це ти зволиш заводити розбишацтво на вулиці, вигадуєш пісні? Еге-ге-ге, Левко! Що це? Чи не засвербіла спина? — Берить, в'яжіть його!

— Стійте, тату! Велено оддати вам ось цю записку, — промовив Левко.

— Не до записок тепер, голубчику! В'яжіть його.

— Заждіть, пане голову, — сказав писар, розгорнувши папірець, — комісарова рука!

— Комісарова?

— Комісарова? — за ним повторили десяцькі.

— Читай, читай! — промовив голова, — про що там пише комісар.

— Послухаємо, що пише комісар, — сказав винокур, не випускаючи з зубів люльки і крешучи огонь.

Писар одкашлявся і став читать:

«Приказ голові Явтухові Макогоненку. Дійшло до нас, що ти, старий дурню, замість, щоб збирати давні податки і давати лад у селі, сам ошалів і чиниш дурниці...»

— От, їй-же богу, нічого не чую! — перебив голова.

Писар почав знову.

«Приказ голові Явтухові Макогоненку. Дійшло до нас, що ти, старий дурню...»

— Стій! Годі! Не треба! — закричав голова, — я вже бачу, що про діло тут немає. Читай далі.

«Уважаючи на це, наказую тобі, не гаючись, одружити твого сина Левка Макогоненка з козачкою вашого села, Гацною Петриченковою, а також полагодити мости по великому шляху і не давати без мого відома обивательських коней судовим паничам, хай би вони їхали хоч із самої казенної палати. Коли ж, приїхавши, побачу я, що оний мій приказ не доведений буде до виконання, ти один передо

мною будеш одповідати. Комісар, одставний поручик Кузьма Деркач-Дришпанівський».

— Ось воно що! — сказав голова, — чули? Га? Чули? За все одповідає голова! А тому слухайтесь і не перечте! А ні, то я вам... А тебе, — казав він далі, повернувшись до Левка, — зважаючи на комісаровий приказ, хоч і дивно мені, як це дійшло до нього, тебе я оженю. Тільки попереду ти все ж у мене скуштуєш нагая. Знаєш, того, що висить на покуті. Я поновлю його завтра. Ти де взяв цю записку?

Левко був сам дуже здивований, що так повернулось його діло, одначе задалегідь приготував іншу відповідь, потаївши, де він справді взяв записку.

— Я вчора увечері одлучився в місто, — казав він, — і побачив там комісара, він саме вилазив тоді із брички. Довідавшись, що я з нашого села, комісар дав мені цю записку, а на словах вам велів переказати, батьку, що заїде до нас обідати, як буде їхати назад.

— Він казав це?

— Казав!

— Чули! — поважно піднявши голову, сказав голова. — Сам своєю персоною комісар приїде до нашого брата, тобто до мене обідати! О!

Тут голова підняв пучку вгору і так нахилив голову, ніби до чогось прислухався.

— Комісар! Ви чуєте! Комісар приїде до мене обідати! Як ти гадаєш, пане писарю, і ви, свате, це ж неабияка честь? Правда?

— Скільки я пам'ятаю, ще ні один голова не мав од комісара такої честі, — швидко одповів писар.

— Не кожний голова голові й рівня! — промовив задоволений собою голова. Губи у його перекривились, і якийсь важкий і хрипкий сміх, що більше скидався на відгуки далекого грому, загув із його уст.

— Як ти гадаєш, пане писарю, чи не треба було б, ради поважного гостя, дати наказ, щоб з кожної хати принесли хоч по курчаті, ну, полотна, ще чого-небудь... Га?

— Треба, треба, панé голово!

— А коли ж весілля, тату?

— Весілля? Ох, дав би я тобі весілля, тільки ради такого гостя... Завтра вас піп повинчає та й хай вам чорт. Нехай бачить комісар мою службу. Ну, а тепер, хлопці, додому! Спати! Сьогоднішня okazія нагадала мені, як колись...

За цими словами голова пустив свій похмурий спідлоба погляд.

— Ну, зараз батько почне про те, як він віз царицю,— подумав Левко і швидкою ходою подався, радісний, до знакомої хати в молодому вишнику.

— Пером земля тобі, добра й прекрасна панночко! — думав Левко,— нехай довіку душі твоєї буде радісно в раю, поміж квітками та пахучими медами. Нікому не скажу про це диво, тільки тобі одній, Галю. Ти одна поймеш мені віри і разом зо мною згадаєш добрим словом нещасну панночку.

Він наблизився до хати. Вікно було одчинене. Місяць світив у вікно на сонну дівчину. Голова її лежала на руді, щоки стиха палахкотіли, губи шепотіли, невиразно вимовляючи його імення.

— Спи, мій квіте рожевий, і нехай сниться тобі усе, що є найкращого в світі. Тільки все ж не буде воно краще за наше пробудження.

Він зачинив віконце, тихенько пішов геть. Незабаром усе на селі заснуло.

Тільки один місяць, такий же блискавий і дивний, як і перше, плавав у небі, як у незміряних розкошних степах українських. Вгорі було, як і перше, урочисто, і ніч, дивна чарівниця ніч велично догоряла. Така ж невидано прекрасна, в срібному світі була земля, та вже нікому було чаруватися ними. Все поринуло в сон. Тільки іноді озивалися серед тиші в селі собаки, та довго ще п'яний Каленик вештався по сонних улицах, шукаючи своєї хати.

ІЗ СЕРБСЬКОЇ

М. УСКОКОВИЧ

«ЖИЛА СОБІ ТА БУЛА СОБІ...»

Оповідання

Та жила собі та була собі бабуся...— так казала мені моя берізка...— І був у неї сад.

Посадила бабуся в тому саду рожу... Посадила рожу, ставила сторожу: обгородила сад мурованими стінами високими, щоб чужі очі не задивлялися на рожу. Не вмiла тільки бабуся сховати од вітру свою рожу. Перелетів вітер через стіни, упився пахощами рожі і тікав знову, щоб переказати людям, що живе на світі бабуся і що є сад у тії бабусі, що в ньому рожа процвітає, і що немає нічого такого в світі, за що продала б бабуся свою рожу. І що ті пахощі, що розносив за собою вітер, то був дух тієї рожі.

Люди вдихали пахощі, упивались ними і співали пісні про далеку невідому рожу й рожевий бутон. Вони благали вітра, що[б] приніс їм ту рожу.

Вітер був буйний... буйний та нетерплячий...

Однієї теплої ночі, коли мрійно плив місяць на фіолетовому небі, а коли бабуся кріпко спала і марила рожею у сні, буйний вітер перевернувся тихим вітерочком, тихим, як подих ангела ночі, прилинув у сад бабусі і пестив рожу у нижніх обіймах. Розкрила рожа свої рум'яні уста, вдихнула в себе подих вітру й пробудилась. Вітер зашепотів їй

таємну мову, казав їй, що вона прекрасна, що ні в одній царівни немає такого рожевого свіжого личенька. Він розказував їй про світ широкий та вільний, без високих мурованих стін; він казав їй, що там, за стінами саду, і небо вище, і сонце ясніше, і живуть там люди, а не одна її бабуся... Багато людей молодих і прекрасних — вони люблять дуже, вони люблять палко, не так, як її бабуся.

Там, на широкому світі,— казав нишком вітер,— там дожидають тебе, рожо, не дждуться. Коли люди вдихатимуть твої пахощі, вони будуть щасливі, так, ніби напилися живої води із джерела. І сам король, розкривши обійми, дожидає тебе, щоб пригорнути до своїх грудей, бісером та золотом гаптованих. За один твій усміх лицарі радісно кинуться в чорну безодню морську, а поети, роженько, в легеньких сонетах оспівають твою красу й твої пахощі отруйні.

Юна рожа, ще не зовсім розквітлий бутон, всьому прийняла віри і оддала себе вітрові на дозвілля. Ні своєму рідному садуві, ні своїй бабусі, що і в сні сміялась і думала про свій прекрасний рожевий бутон,— і їй навіть «прощай» не сказала...

Втекла рожа, полинула на вітрових крилах у той світ неправдивий та лицемірний.

Тільки зблід у небі місяць і перший промінь сонця позолотив сиву голову бабусі, вона пробудилась і пішла до своєї рожі, щоб сказати їй «добридень», щоб поцілувати її й розказати свої сни. Прийшла бабуся... Але замість рожі побачила один порожній колючий куш.

Поки бабуся обливала слізьми те місце, де пишався юний бутон, рожа линула на легеньких крилах вітру в світ, у широкий світ.

Вітер переніс рожу на гору, де пишався блискучий палац королів. Сам король, блідий та задуманий, стояв на балконі. Але тільки вітер кинув йому на груди юну запашну рожу, радісно засяяло бліде лице короля. Він до уст тулив рожу, чарівні пахощі зайшли йому в голову й затуманили... Немов сп'янівши, оддав король наказ, щоб зішлися всі дворяни, флейтисти й співці. Музики заграли гарні пісні.

При королівському палаці держали панам на втіху свого кумедійщика — він же був і за пригородного поета. Цей поет написав гімн в честь красуні-рожі, а хор співаків так голосно співав ті вірші, що стіни королівського палацу

затремтіли. А король все держав рожу; він цілував її, милувався нею.

Прийшов якось у дворець молодий лицар. Він недавно лежав у недужі. Його чоло було іще гаряче, а на чолі зеленів лавровий вінок. Цей молодий лицар оборонив честь короля, і король подарував йому свою рожу.

— Слава королю! — гукнув молодий лицар і притулив рожу до своїх уст. Поцілував юнак рожу й приколов її до свого щита.

Раз лицар спочивав після перемоги над ворогами, веселий, пив вино. Тоді прийшов до нього співець, ударив у струни гітари і заспівав про храброго юнака, який оборонив честь короля і переміг його ворогів. Лицар дуже втішався пісню, стиснув руку поетові й подарував йому свою рожу.

— Бувай здоровий та щасливий, мій юначе! — сказав співець і поцілував рожу.

Співець любив рожу і співав про її рум'янець, що сяє, як рубін, про її чарівні пахощі.

Ішов він якось мимо однієї крамниці й помітив у її гарну гітару. Став він міняти свою рожу за гітару, і купець погодився. Рожа іще пахла і була варт однієї гітари. Купець носив рожу й хвалився нею. Він знав ціну цієї квітки.

Раз прийшов до нього один із його слуг і став вимагати свої зароблені гроші. Але купець не мав змоги оддати йому всі гроші й доплатив рожею. Слуга взяв рожу й вихвалявся нею. Він носився з нею, хоч вона вже зів'яла і тільки-тільки було чути її аромат. Він кожний день був у роботі, і рожа завжди у нього випадала. Він діставав її, а потім якось подумав собі: «Що це мені охота так турбуватися про якусь там зів'ялу квітку?» — І коли вона другого дня знову упала з його грудей, він одкинув її ногою й пішов далі, а рожа осталася на битому шляху. Ходили люди й дивилися на рожу. Їхав король й залізними шинами переїхав рожу. Їхав лицар вороним конем — копитами топкав рожу. Ішов співець, купець, слуга, проходили всякі люди — топкали рожу. І зів'яла рожа, вся загіджена гряззю.

Зашуміла якось буря, закрутила пилом, підхопила разом з пилом і брудну, загіджену рожу. Вона гонила рожу по білому світові, гонила, гонила, принесла й перекинула у сад бабусі. Бабуся сиділа біля куща й плакала. Коли

вітер кинув до її ніг зім'яту, зів'ялу квітку, вона ухватила її і ніжно з любов'ю обдивилась її.

Бабуся цілувала бліду, змарнілу рожу, свій такий рум'яний колись бутон, й обливала її слізьми. Але її гарячі сльози не змивали бруду з рожевих пелюсток, не гоїли виразок у рожі...

Тут моя берізка зашуміла ще дужче, до неї приєднались дикі гвоздики та дзвіночки — і вся невеличка гора разом заспівала всіма голосами ту ж таки пісню:

Жила собі та була собі...

Л
 И С Т И

1. ДО РЕДАКТОРА ЖУРНАЛУ «КИЕВСКАЯ СТАРИНА»

Село Потоки, 28 березня 1902 р.

Многоуважаемый господин редактор!

В ответ на Ваш отзыв от 15 ноября 1901 года о посланном мною Вам стихотворении «Розбита бандура»¹ я писал Вам письмо, в котором покорнейше просил Вас исправить важные недостатки этого стихотворения и посоветовать, как с ним поступить; в этом же письме я просил Вашего разрешения прислать на рассмотрение Вам свою драму «Чаривниця»², и хотя ответа не получил на упомянутое письмо, но льщу себя надеждой, что вы не откажете рассмотреть ее и сказать свое мнение о ней. Я не надеюсь, что моя драма может быть пригодна для Вашего журнала, но если, сверх ожидания, Вы найдете возможным поместить ее в нем, то я покорнейше прошу об этом.

Рукопись эту я посылаю одновременно с этой заказной бандеролью. Рукопись подписана недействительной моей фамилией — «Вечірній».

Не откажите, пожалуйста, прислать Ваше мнение о ней и как поступить с находящимся у Вас моим стихотворением «Розбита бандура».

Примите уверение в глубоком к Вам уважении.

С. Панасенко.

Адрес: Почтовое отделение, Козин, Каневского уезда, село Поток, Степану Панасенко.

1902 г., 28 марта.

2. ДО П. Д. ВОРОНІНА

Київ, 6 травня 1911 р.

Дружино моя невірная! Сиджу я сам собі в кімнаті, як окаянный, поглядаю на вікна Аїди¹, та й нудно мені. Ска-зав би кому слово, але куди підеш і кому скажеш? Всі кур-систки од трублячки немов почмаріли, і на двері не пока-зуйся. Взявся за перо, думав писати що-небудь до «Ради»², та «не полилася чогось мелодія для добродія Мефодія».

Час гаю так: зранку — в редакції, вдень — удома, часом сплю, часом читаю, увечері сновигаю по Києві та гав лов-лю. Вчора був на «Хмарі» в Колесниченка (в Купецько-му)³, ні чорта, слухати можна... Навіть не дуже й гірше, ніж в Садовського. Чи, може, це через те так мені здалося, що там нові артисти для мене. В редакції осілися дрімоти, сидять завше всього душі з півтори, а то й одна. Тихо, нудьга. Тільки іноді ми з Сабалдирем⁴ порушуємо цю ти-шу гризною за «конкурс», за «панаму» (він оце купив со-бі панаму й справив костюм жандармського кольору) та за інші «злоби дня». Але недовго — клятві дрімоти дола-ють і нас, і ми починаємо куняти над своєю роботою, як сонні мухи.

Був у спідничок⁵ — гудуть над книжками, аж пух ле-тить од них. Зіни ні разу ще не зустрівач; Клава сиділа колись на вікні у Аїди, звисивши на вулицю ноги; я по-сварився на неї своєю палицею: тільки осміхається... Сто-янови⁶ колись закликали плавати на човні; прохали про це й Тося з Оленою. Але коли я став казати Новоселецькому та Вільчинському за це — почали пирскати, мов коти. Пла-вали сами—без панночок. Хотілось би їхати в Канів 14-го, та не знаю, чи вдасться: в редакції на той час робота буде. А ви приїздіть. Якого вам дідька?

Якось зустрівув Вільчинського: ходить по чужим квар-тирам ночувати — од своєї одмовився. Обіщався й до ме-не забрести на ніч, та й не чуть. Заходив Худоба⁷. Ви-явилося, що увесь цей час, який ми його не бачили, він ле-жав у лікарні. Повернулася перша його хворість. Щось мало допоміг, сіромі, Кнайп. Тепер трохи очуняв, але не зовсім.

За «Світло»⁸ казав Шерстюкові, сказав: добре. Оце, здається, і все. Ще пак, німкенья веліла вклонитися Вам: каже — щоб ваш бльондин чорт забрала. Знаєте, за віщо? Мабуть, знаєте.

Я житиму тут, здається, до 1-го юня. Хоч, правда, німкень ще цілком і не згоджується на це. Ну, годі. Пишіть.

Вечоріє надворі. Хмари насувають. Куди-то я помандрую цього вечора?

Ваш Панасенко.

Київ, 6 мая.

3. ДО П. Д. ВОРОНІНА

Київ, 10 грудня 1911 р.

Мені якось казав Іван¹, що Ви маєте їхати на свята на Поділля. Заїздіть до Києва — поїдемо разом, думка тижнів на два поїхати у Вінницю до брата (він там учителює).

Тільки що вийшов з казкових країн (з місяць сидів над «Осетинськими казками»). Думка була видати казки до різдва, на жаль, не вдається. В Катеринославі випускають мою «Циганку». Стоянови вітають і запрошують до куті. В клубі буваю рідко. Торішніх дівчат не бачу (крім Оленки та Ганни, які в останні місяці дуже енергійно «осажають» Вороного²). Як маєте бути незабаром в Києві, пишіть одкрытку, якщо ж ні — великого закритого листа.

Ваш С. Панасенко.

4. ДО П. Д. ВОРОНІНА

Київ, 18 березня 1912 р.

Оце пишемо до Вас у дві руки¹, за одним столом. Сьогодні неділя, роботи ніякої, цілісінський день блукали та гав ловили по Кадетському гаю, а тепер надумали зробити собі гарний спочинок, побазікавши з Вами про те, про се. Новоселецький пише Вам про дівчат (хитрий, найцікавішу тему вхопив собі), а мені лишилося писати Вам на більш суху тему. Наша редакційна челядь більше куняє за газетами, нудьга, позіхоти і тільки іноді Сабалдир намагається зворухнути сонливу атмосферу якою-небудь брехнею про Ганну, про свого кацапа, про те, як хтось бив дзеркало, — проте все марно.

В конторі порядкує Понятенко², гризе перо Малич³ та меланхолійно мріє про щось за рахунками новий парня-

га, що заступив місце Нечипоренка, якого «усунули». Оце так у редакції. Правду кажучи, я в редакції не дуже й засиджуюсь — тільки скінчу свою роботу, зараз тягну до себе на Солом'янку.

В театрі, в клубі і по знайомих в городі буваю рідко, особливо останнім часом. Одвідав разів кілька за зиму Стоянович. Теж благодущіє і благоденствіє... Клава горить, як на кір, Маруся учить в школі (прекепсько). Завжди Вас згадували. Ви б писнули їм що-небудь.

До цього часу по понеділках ходили до пана⁴ — те ж саме, що і в минулому році. Мені закидають іноді (як-от Черкасенко у рецензії), щоб «розгойдався» на щось велике, а я собі мовчу.

Дуже хотілось би хоч на місяць кудись на село, коли ж ті вражі злидні не пускають.

Побачимо, що буде далі. А Ви як? Як Ваш «Сніп»⁵, Ваші українці, Ваші українки? Очунуйте, якщо не очуняли, та пишіть.

Ваш С. П.

Біда мені: ось святки надіходять, а в мене штанів немає. А якби були штани, ех, тоді ми себе б показали!..

Київ, 18 марта.

5. ДО П. Д. ВОРОНИНА

Київ, 11 травня 1912 р.

Київ, 11 мая.

Дорогий Прохоре Даниловичу!

Більш, мабуть, сьогодні нічого не напишу, бо пізня ніч, лампа гасне, а керосину або свічки — дасть біг.

Ну, почнемо, панове. Оце саме вернувся з літнього театру додому, просидівши дві дії, та й не хочу спати. Коли б Ви знали, як у мене тепер тут ловко. Будинок — вікнами в сад, а поза садом — яри та кручі. Вид на город — надзвичайний. (Ось зараз бачу з вікна, як десь далеко-далеко, мабуть, в Шато¹ пускають ракети.) Хоч життя арештантське, ну, зате — лежия панська. Ходжу мало не щодня в Кадетський гай, гасаю босяком по саду. Інколи одвідують добрі люди. Вчора, наприклад, приходили увечері старі знакомі: Олесья, Тося та Ганна. Тосі оце якось не було довго в Києві, оце приїхала недавно, та така Вам стала, що й... Шкода, як достанеться чорт зна кому. Так отак я живу. Та мою роботу, мабуть, самі бачите. Коли б оце мав я

багато грошей, ох і ледащо б всесвітне виробилось би з мене. А до Києва вже привикаю. Поїхати в село на місяць, на два — хотілось би, але назавжди — то вже й ні. Питали Ви — як минув для мене той час, як ми з Вами розлучилися. Так, як і раніш: редакція, клуб, «Криниця»², театр, подерті черевики, холодна кімната... Часом задивився на дівчину, часом поблукаєш де-небудь — це загальний фон, а на цьому тлі — нечасті хвилини, коли засядеш за любу роботу. В редакції мучу відділи. П'єса дає прибутків небагато³: по 3 карб. за виставу. В драматичне товариство не записався (треба внести 25 карб.) — то тільки одержую гонорар за ті вистави, що одбуваються в Садовського. Нову п'єсу⁴ передав Ковалевському, що з нею буде, не знаю. Видрукувати, мабуть, доведеться незабаром, — «Криниця» бере, тільки в самої «Криниці» поки що грошей тонко.

Ваша п'єса у Івана — ще не розглядали. Євген Харлампійович наполягає, щоб брався за драматургію. Кажуть, що коли написати з десяток п'єсок, які будуть мати хоч середній успіх — можна буде жити паном. Розказували, що Товстонос⁵ бере тепер щось 150 карб. на місяць за своєї п'єси та й горюшка не знає, службу в книгарні покинув. Добре було б жити паном. Але... здається, із Степана не вийде пана. Як охота буде — писатиму, а ні — неволити не буду. Та й що воно за робота з примусу! Щось «Вік»⁶ був загомнів (найбільше Чикаленко), щоб видати мої оповідання...

Що буду робити влітку й де житиму — ще не знаю. 25 мая, як, мабуть, знаєте, має одбутись подорож у Канів. Думаю поїхати, бо торік дуже гарно було. Може б, на той час Вас принесло до Києва? Як Ви думаєте?

Ну, що ж іще... У Стоянович не бував, здається, з різдвяних свят (Клаву рознесло, ой леле!). Вас згадували, бідкалися, як водиться, що не пишете. А де пак дівчата кращі — чи на Вашій вулиці, чи на нашій? Певно, Ви уже харківських українців і українок по одному перелічили. Цікаво — чи багато? Слухайте, чи не знаєте ви якого дання, щоб дівчину приворожить? Гарну назирив — тільки щось, вража дівчина, любити не хоче. Така.

Ну, годі. Іще трохи: пішла чутка, що Васильченко оженився — чули? Я вже чув, та ще й не раз.

Пишіть.

Ваш Степан.

6. ДО П. Д. ВОРОНИНА

Київ, 26 січня 1913 р.

Вельмишановний добродію
та любий Прохоре Даниловичу!

Щиро дякую Вам і тим моїм читачам, що обізувалися до мене словом привітним. Слова й думки незнайомих моїх читачів, з якими, крім духовних, ніяких зв'язків не маєш, завжди були для мене найцікавішими й найлюбішими. Завжди почуваю я до цього читача найбільше нескаламученого довір'я.

Візьміть, будь ласка, на себе місію обцілувати їх одклонним поцілунком. Сподіваюсь, що Ви не взіваєте цієї оказії.

Живу, як і перше. Настрій, як казати правду, останніми часами незавидний — безгрішшя прокляте дошкуляє.

Київ — на місці. В нашій «Родині»¹ так ведеться, як і перше. Пани єсть гарні, новенькі.

Тося, Ганна, Олена — в Києві вже, учаться. Сабалдир — в Москві на курсах, недавно втік. На його місце приїхав Галевич. Привіт від криничан.

Пишіть.

Ваш Степан.

7. ДО Ф. В. ПАНАСЕНКА¹

Київ, 24 лютого 1913 р.

Трохи спізнився одповісти на твою одкритку, перешкодило то те, то се. З грішми я так показіянував: 8 карб. одіслав мамі, передплатив тобі «Сяйво»² (може, вже і одержав перші номери), а ще не знаю, що тобі виписати. Торік ти передплачував «ЛНВ», а тепер не знаю. Коли ні — то напиши, тоді я передплачу, а якщо ти одержуєш і тепер його, тоді вишлю «Світло» й «Маяк». «Маяк» бліденький собі тижневик, що мав на думці замінити колишнє «Село»³ та «Засів»⁴. Радив би тобі ще от що зробити. Напиши зо трое хоч маленьких оповідань або одно більше: і на зароблені гроші випиши етнографічні збірники: пісні і казки Грінченка, Новицького, Чубинського, Максимовича⁵ й інше. Це — скарбниця нашої мови, з якої ще і до цього

часу наші поети та белетристи користуються мало. Ти пишеш, що не певен у собі — мені здається, коли написав одно оповідання, то, маючи охоту, можна написати й друге й третє. До того дальше буде легше писати, ніж із початку. Не барися, та хоч що-небудь маленьке пробуй писати.

Як і де думаєш проводити літо? Чи вже знайшов собі таке місце, куди є думка поїхати влітку. На великодні святаки хочу поїхати до мами в Ічню, коли ніщо не перешкодить...

Хочеться дуже на літо собі забратись куди-небудь в село, не знаю тільки, чи вигорить моє діло з цим. Я, здається, писав уже тобі, що було б добре оселитись на літо в Жадьківці, в лісі, зайнявши в кого-небудь хату й переманивши маму. Здається, було б непогано. Подумай, може й ти пристанеш до цього. Місця там гарні; тепер наїздять туди на літо дачники.

Степан.

Київ 24 февр.

8. ДО Ф. В. ПАНАСЕНКА

Київ, 5 травня 1913 р.

Київ, 5 мая.

Із Ічні прибув до Києва давненько вже, хоч за роботу взявся нещодавно. Скучно вато було в Ічні — ні по родичах, ні по знайомих не ходив, більше блукав по полям та в лісі. Мама трохи поправились. живуть, як і жили — стогнуть, борються із всякими бідами і напастями.

В мене думка була, що ти зберешся-таки влітку з сім'єю на зелену пашу, і я напитував поза Ічнею на хуторах підходящої хати. Сказав і мамі, що, може, ти приїдеш та і я загляну, то вони таки сподіваються. Один чоловічок (Мізюк Іван, як знаєш) обіщав приговорити хату в Софіївці, недалеко од води і од Жадьківки, казав, що можна жити буде за півдарма, ще й хазяї раді будуть; а під боком його баштан. То я й не знаю, що вже йому тепер і писати. Цей же таки Мізюк запитував, чи не продали б ми йому ґрунта або чи не помінялись би з ним — у нього єсть город чи усадьба десь на Камагликовці. Я казав, що спишуся із тобою та з Оверком¹ — тоді можна буде сказати.

Пиши або приїзди незабаром до Києва. Було б добре, коли б ще ти взяв одпуск хоч тижнів на два та приїхав сюди. Побував би у лікаря²; в театр пішов би, а то, може, з українським громадянством поїхав би в подорож на мого Шевченка, яку український клуб впоряджає, здається, 25 мая. Попробуй. Я живу в кінці города, в гарному місці, в саду, біля гаю недалеко. Кімната простора. (Адрес: Соломенка, Нов[ая] ул., д. № 22, усадьба Стрекаловых.) Це — недалеко од станції. Коли будеш їхати — напиши, то я, може, вийду на вокзал, як випаде у вільний час.

Коли пишеш що-небудь, посилаї до журналів — Л. Н. Вісника, «Дзвона» (С-дековський журнал — треба вибирати відповідні теми). Єсть іще «Маяк», «Світло», «Сяйво» — скрізь бракує часом літературного матеріалу. А то хоч частіш і в «Раду» посилаї. Я привик якось у «Раді», пишу небагато, то й не хочеться тиняться по інших редакціях — хоч, може, і слід би було. Та й люди давно радять. Турбуватися тим, що мало шкільної освіти, думаю, не варт в даному разі, бо, взагалі, не атестати із шкіл дають людям змогу працювати на цій ниві. Може це одзначитись хіба тільки на виборі тем, та й то не завжди.

Де я буду проводити літо — ще не знаю. Уже згоден хоч би на місяць — на два перебратись кудись в село. Мамі казав, що, може, буду в Ічні та учитиму дітей до екзаменів — мабуть, сподіваються. В Ічні збудували гарненький для міста театр, де тепер вміщається кінематограф, — непоганий. Сподіваються на літо якоїсь трупи. Пиши. Привіт усім...

Бувай здоров.

Степан.

9. ДО П. Д. ВОРОНІНА

Село Носачево, 12 серпня 1913 р.

Дорогий Прохоре Даниловичу!

Маю до Вас нагальне прохання: довідайтесь, будь ласка, чи є тепер у Харкові лікар по хворобах на очі Гіршман і якнезабарніше напишіть його адресу і відомості, коли він приймає хворих, по скільки бере за це і чи приймає безплатно.

Оце кілька тижнів мандрую по селам та городам Київщини й Полтавщини. Набираюсь вражінь. І добре мені. На осінь — у Київ. Бувайте здорові. Пишіть про себе.

Ваш Степан.

Адреса: ст. Ротмистровка, Черкаського уезда, Киев. губ., с. Носачево. Учителю Григорию Павловичу Бутко. Для мене.

10. ДО Є. Х. ЧИКАЛЕНКА

Київ, 22 серпня 1913 р.

Київ, 22 серпня.

Високоповажний Євгенію Харлампійовичу!

Вибачте, що турбую Вас маленькою справою: написав я оповідання розміром значно більше моїх перших ескізів¹ (аркушів 3—4, або 8—10 радянських фейлетонів²) та й не знаю, що мені робити з ним. Для «Ради» в редакції визнають його по розміру не підходящим і в крайнім разі радять звернутися із цим до Вас. До «Вісника» посылати не зважуюсь³, перше через те, що не вмю писати по-їхньому, та й по духові, мабуть, не підійде до цього журналу. Крім того, кажуть, сторонній людині туди нелегко втиснутися взагалі. Отже, як бачите, не маю де подітись з ним, бо навіть в «Хаті» не стали б й читати моєї роботи після відомої Вам рецензії⁴. Сам я тієї думки, що коли з літературного боку оповідання буде придатне, то чому б йому і не піти в «Раді»? От із цим саме я й звертаюся до Вас. Кажуть, що Ви до Києва повернетесь не зараз, а хотілось би знати Вашу думку про це тепер. Коли Ви нічого не маєте проти розміру оповідання, будьте ласкаві, сповістіть мене про це, то я й передам його чи в редакцію, чи, може, Вам на ухвалення — куди напишете. При писанні тексту вживав всіх заходів, щоб було розбірно.

З пошаною до Вас

С. Панасенко.

11. ДО К. М. ДУБИНИ-ПАНАСЕНКО¹

Київ, квітень 1914 р.

Дорогая Киля!

Трошки загаявся одписати тобі, та й не жалкуй: немає нічого інтересного — ніякої панни щось не знаходиться та й ніколи саме шукать — всякої роботи набралось до ката.

А оце ще ти мене налякала дуже, що не будеш дивитися, як Олена ², то я вже й зовсім опустив носа — не знаю вже, чи й шукати. А проводити на вокзал — і ти не сподівалася, і я не обіщав, то я тільки шуткував, правди вивіряв. Коли ти од'їжджала, я тоді саме спав, і снилося мені, що мене щось лає: і сам не прийшов, і другим помішав.

Живу тепер у другій кімнаті, у червоній. Перебрався із огню та в полум'я: це саме стало на гроші їм скрутно, то щодня й щоночі — як у пеклі. Хоч тікай з дому.

Скажи Федорові, що наша мама у письмах плаче, що ніхто не пише. Просить мене на святки додому, то, може, доведеться і поїхати.

Це роботи в мене, здається, із місяць не буде, проте, напевне, до свят буду в Києві (коли Федір або ти надумаєтесь мені написати, то пишть на квартиру: Киев, Соломенка, Новая улица, дом № 22). Як будеш їхати із Вінниці, то, може, й мені напишеш свій адрес?

Феофан Григорович (зять) знайшов роботу собі. Робота гарна — 175 карб. на місяць, тільки далеко, десь аж у Середній Азії. Вже, здається, поїхав. Сам.

Усім посылаю привіт. Молодчина Павло ³ — гарно пише, скоро й тітку переважить. Колись таки пришлю йому книжок.

Що ж би іще написати... Ага,— купиць оце собі нове пальто, то такий тобі клопіт: од бабів немає одгону. Так і ходять чередою. От, кажуть, пальтечко,— можна й задохатись у такому...*

12. ДО К. М. ДУБИНИ-ПАНАСЕНКО

Київ, 29 травня 1914 р.

От що, серце Кирино: приїхати влітку у Вінницю я не приїду, хоч би й хотів. Рада б, кажуть, душа в рай, так гріхи не пускають. Іще, коли б сказати, яка робота була на літо у Вінниці — ще туди-сюди, а без діла сидить там — не виходить.

Так у мене думка така: поїхати у Ічню або куди інше, де знайдеться робота, й заробить трохи грошей — це раз. А друге — це треба шукати та напитувати собі якої-небудь іншої служби, бо так жить, як досі жилося, вже чогось не хочеться. Роботу в «Раді» думаю покинуть зовсім.

* Далі сторінка листа одірвана.— Ред.

Так от сама бачиш — як добре роздуматься, то мені зовсім не можна приїхати на літо у Вінницю. За сорочку спасибі — тільки де ж вона?

Та ще от що: не журись, нічого лишнього не думай та сміливіше готуйся до самого главного¹. Мені аж дивно — така була немов смілива дівчина, а прийшло до діла, то й носа опустила.

До Лізи² не їздив — це скажи Федорові, писав їй одкритку — нічого ще не одписувала. Мама з дому аж плачуть та докоряють, що додому не приїзду. Кажуть, що будуть вмирати.

Був якийсь у Боярці — дивився на дачі. Дачі неважні, а дорого.

Тимчасом, коли підкрепиться Федір, зразу хай їде сюди ближче, хоч до Лізи, а тут буде видніше. Я в Києві буду недовго. Робота в «Раді» кінчається — треба щось думати. Буду виїздить з Києва — напишу. Пиши часто, кат його бери, що там не дуже чисто. Писатимеш частіш — научишся краще. Думаю разом із цим послати Павлові казок.

Посилаю і тобі дещо. Жалію, що більше не можу. Поклін усім. Пишіть зараз.

Кажеш, що цілуєш найкраще? Ну, що ж, цілуватись, так цілуватись... Простягай губи з Вінниці аж до Києва — може, достануть. Бувай здорова. Не сумуй.

Степан.

Київ, 29 мая.

13. ДО К. М. ДУБИНИ-ПАНАСЕНКО

Борзна, Чернігівщина, 21 липня 1914 р.

Борзна, Черніг., 21 іюля 1914 р.

Не так ждалося, та так склалося. Беруть людей на війну — взяли й мене. У нас усіх тут брали: і учителів, і фершелів, і докторів. Багато учителів одпустили, та багато й оставили.

Назначення у який-небудь полк іще не маю. Живемо всі учителі поки що в Борзні. А коли поженуть і куди — нічого не знаємо. Кажуть, що посилятимуть нас туди, де

буде недостача, другі кажуть, що візьмуть по канцеляріям, а як воно справді буде — ніхто напевне не знає. Коли б я знав, що ти будеш журитись за мною, тоді б я розважав би тебе чим-небудь, а то твої письма послідні були такі непривітні, ніби ти сердилась на мене, то, може, тепер ще й рада, що взяли. Нічого не схотіла написати мені про себе, немов я зовсім чужий тобі. Дуже мені жаль буде, коли ти будеш мати в серці що-небудь проти мене. Може, й мої письма були тобі неприємні, що короткі, коли ж у мене послідне врем'я стільки всякого клопоту набігалось, що не писалося більше. Коли живий буду, злим тебе не спом'яну, не згадуй і ти мене лихом, а як що маєш проти мене — краще напиши. Як уже я буду на одному місці, тоді напишу свій адрес і буду ждати од тебе, що ти все опишеш в своєму письмі, а як не схочеш — ну, що ж — тоді прощай.

А все ж жаль, коли ми так розійдемося, як вороги. Чи сердишся, чи не сердишся, чи хочеш, чи не хочеш, а все ж я тебе наостанку цілую кріпко, бо хто знає, коли побачимося, та чи й побачимося ще.

Степан.

14. ДО К. М. ДУБИНИ-ПАНАСЕНКО

Глухов, 1 серпня 1914 р.

Сьогодні був уже на муштрі. Коли б ти бачила, який з мене вийшов москаль, то, мабуть, і не впізнала б. Буду тут з місяць або й більше. Кажуть, що нами будуть доповняти полки, що будуть у бою. З Борзни я послав тобі письмо, не знаю, чи получила.

Пиши все про себе, буду дуже радий, дождатиму.

Адреса: г. Глухов, Черниговской губернии, 22 запасной батальон, 4 рота, 4 взвод. С. П.

Письма можна сюди посилати без маркі.

Степан.

1 августа.

15. ДО Є. Х. ЧИКАЛЕНКА

Глухов, 6 серпня 1914 р.

Дорогий Євгенію Харлампійовичу!

Прийшовши трохи до пам'яті од тієї хуртовини, що й мене підхопила¹ з вихром, оце тепер тільки згадав, що, може, й Вам цікаво, де подівся і яка доля спіткала одного з радян. Спобігла мене мобілізація коло Ічні, в гаю, де я примостився був у хатині однієї баби писать п'єсу, й опам'ятався я тільки ось у Глухові, в солдатському мундирі 22 запасного батальйона і в чині молодого солдата, «четвертой» роти. «Молодой солдат» це такий, що не був ще на муштрі і не держав у руках рушниці, і доля його завжди, а особливо тепер, коли нашвидку формують полки, — доля, кажу, його слізна. Не знаю, чи доведеться мені воювати з німцем або з австрійцем, ну, а що солдатської каші разом із муштрою розкуштувати, бачу, доведеться. До всього доймає добре «унутренній» враг (фельдфебель, мужа, каша та інші солдатські сухоти). Кілька днів оце ходжу на муштру, марширую разом із молодими ополченцями, «метеликами», як називають їх тут за ополченські хрести, співаю «чубарики-чубрики» і несу за гуртом всі належні їм тягарі включно до унтер-офіцерських матюків. «Молодий письменник», «молодий солдат» і чорти його, пробачте, голову знає, коли буде вже годі мені молодіти, бо ще ж не був і звичайним «молодим» з червоною квіткою. Але все нічого, терпів би, тільки та досада, що неволя, а цього вже я і не люблю. Живеш, як за стіною: що там на світі робиться — не чуєш і не бачиш. Була якось глуха чутка, що на цей час «Раду» закрили, а чи правда — не знаю і спитать немає в кого. (А тепер оце коли б нарвався який хоч поганенький номерок — здається, із'їв би з оповістками.) Про театр теж не чув нічого. В трупі переважно хлопці молоді (в боях загартовані) — то чи не забрали прямо з театру одного та на другий.

Хто за що, а я за свої діти: журюся, щоб не пішли попідтинню мої «Зіля», «Недоросток», «В холодку» без догляду². Не знаю, чи вдасться німцеві чи внутрішньому врагу завоювати мене зовсім, ну, а якщо довго тут залишусь — буду прохати Вашої ласки — нагадайте колись там в слухну годину Миколі Карповичу, щоб не забув зовсім про солдатських сиріт.

Привіт мій шановній редакції, коли не розтягли її по полкам. За все дякуючи Вам щиро й шануючи Вас дуже, зичу Вам всього найкращого.

С. Панасенко.

*Г. Глухов,
6 серпня.*

16. ДО К. М. ДУБИНИ-ПАНАСЕНКО

Глухов, 21 серпня 1914 р.

Дорогая Киля!

Що ж я тепер тобі пораджу? Посовітував би я тобі ждати мене, коли ж я й сам не знаю, коли вернуся, та чи й вернуся. В учителів, що служать на должностях, є надія, що їх, може, одпустять — у мене ж немає й цієї надії. А хоч, може, й вернуся колись, то навряд удасться звить собі яке-небудь гніздо — бо ти знаєш, нічого немає ні в мене, ні за мною. Та й не така в мене вдача. Хотів би дуже допомогти тобі чим-небудь, та тепер руки в мене зав'язані. Живи ж поки що, як бог дасть, не зважай ні на кого, не журись та кохай хлопця, хай росте. Україні на славу¹. Оце така моя тепер порада. Та й сама ти ще молода — схочеш, не загинеш на світі і щастя своє знайдеш. Хлопця назви як хочеш, хоч і Юрком, як казала колись. Чи хоч здорове ж воно? Може, таке, хоч викинь.

Твій Степан.

17. ДО К. М. ДУБИНИ-ПАНАСЕНКО

Вінниця, 22 вересня 1914 р.

Вінниця, 22 сент.

Дорогая Киля!

Вибач, що не зразу одписую на твого листа: все склалось на те, що нас куди-небудь поженуть звідси, то була думка написати на виїзді. Учителів і тут деяких поодсилали додому, кажуть, що й останніх одпустять, а другі кажуть, що й тих, яких поодпускали, знову повертають у військо. Тим учителям, які тепер не мають учительського місця, сподіваться на одпуск нема чого — таких не

одпускали, так і мені доведеться дождити, поки кінчиться війна, коли буду здоровий та живий. У Вінниці уже так сидіти обридло, що думка прохати, щоб куди одсилали то одсилали, бо муштра надоїла, як гірка редька, та ще неволять під муштру «чубарики-чубрики» співать. Сьогодні не схотіли співать, то до вечора ганяли по полю. Недавно получив од Олени письмо — спасибі, що не забула. Юхи-ма Іван не бачив, раз якось вирвався у город — заходив, та не застав. Один знакомий мій справлявся у інспектора про пособіє Олені¹ — тоді казав інспектор, що іще нічого не чуть. Коли і досі ще нічого вона не получила, хай напише інспекторові. Я теж напишу письмо од себе або, як урвусь коли в город, сам зайду. У город тепер ходжу неохоче. Часом як доведеться вертаться увечері мимо Федорової кватери, а там — тепер пустка, темно та сумно, то й мимо не хочеться проходити. Писала Олена, що кашляє — хай не запускає та зразу піде до лікаря. А як там твоє, Килино, здоров'я? Чи вже зовсім поправилась? Хотів би написати тобі що-небудь гарне, щоб ти повеселіла, та й не придумаю що. Мною не журись, я всього бачив на світі, то й це перебуду. Та й собою не слід було б. А то як на все зважати, то все життя доведеться те й робити, що сумувать. А тим часом, може, хмари розійдуться, та й над нами сонце засяє.

Хотілось би парнишку малого побачити, яке воно. Ти б хоч би змалювала його на бумазі та мені прислала. Не журися ним, колись виросте — студентом буде або офіцером — хто тобі подобається більше. Хай не журиться й Олена дітьми — хоч і багато їх, бо кажуть: в кого сім, то й доля усім. Привіт усім. Так отож не журіться. Бо й мені вже та журба приїлась. Пиши. Як буду куди виїздить, напишу. Бувайте всі здорові. Писав би більше, та кругом мішають.

Степан.

18. ДО К. М. ДУБИНИ-ПАНАСЕНКО

Київ, 5 жовтня 1914 р.

Київ, 5 окт.

Дорогая Киля!

Несподівано нас перевели в Київ, де нас і оставлять. Чи надовго, поки що не знаю. Здається, що продержать

тут місяців два-три, потім поженуть на війну. Тут нас муштрують дуже, але життя трохи краще, ніж у Вінниці. Тільки трудно увратися в город. Вільного часу мало. А, може, поженуть нас і раніш. Хочуть тут заснувать для нас таку военну школу, чи вийде так, чи ні — поки що напевне невідомо. Як живе Олена з дітьми, як їх здоров'я? Чи получила яку-небудь звістку про пенсію? Як тобі живеться, що думаєш зразу робить — все пиши. Як там брикає Юрко? Чи вже вміє говорить? Дивись, щоб він швидко у тебе й співать учився. Всього кращого, побільше сміяться, поменше журиться. Пиши.

Скажи хлопцям Олениним¹, щоб не балувались, учились, слухалися своєї мами та бабушки, тоді привезу їм, коли вернуся живий з війни, німецького або австрійського гостинця. Шкода мені, що оце так вам з Оленою недобре вийшло, та що ж поробимо — все ж дуже журитись не слід, бо все одно не допоможе. Колись все минеться, забудеться — може, краще буде.

Адрес мій: г. Киев, Бутышев переулок, № 11, 1-я школа 3-й запасной пехотной бригады.

С. П.

Всього кращого. Цілую,

Степан.

19. ДО К. М. ДУБИНИ-ПАНАСЕНКО

Київ, 20 жовтня 1914 р.

Київ, 20 окт.

Недавно оце прийшли письма — твоє, Килино, й Оленине. І сам не знаю, як би краще порадить Олені щодо пособия. Воно б далеко краще було б, коли б видавали їй щороку пенсію, коли ж це буде дуже клопотно — коли-то воно вийде, та чи й вийде іще, а грошей вже їй і тепер, мабуть, дуже треба. То, по-моему, Олено, зробіть Ви краще так: подавайте прошеніє, щоб видали «единовременное» пособие, а потім трохи згодом подасте й на височайше ім'я: вийде чи не вийде, а спробувать можна буде. Напишіть іще і у Вінницю інспекторові і спитайте його, чи буде Вам звідтіль пособие, чи ні. Напишіть, що дуже треба. А то він, може, як тільки з очей поїхали, то й забув. Чом не пишете, як Ваше здоров'я, як здоров'я малих, як

живете, що робите. Ти, Килино, питаєш, чи не можна б мені днів на скільки приїхати: і думати про це не треба — ось тут у город — і на кілька часів, та й то не легко вирватись. До Лизьки у Фастов заскочить — і то не можна. Держать нас тут, як у залізних обченьках. Ти питаєш, що це за школа: я й сам не знаю, чи це школа, чи тюрма. Пригнали нас сюди, щоб готовить на офіцерів¹, тільки бачу — ладу з цього ніякого не вийде, бо і в школі толку немає. Раз, що за три — чотири місяці не можна пройти ту науку, що проходять за 3—4 роки, вдруге — що воєнне врем'я, кожному не те в голові, та крім того, і досі ніякого порядку немає. Та кажуть усі, та і я так думаю, що покрутять-покрутять отак скільки місяців та й одішлють на позиції рядовими. Воно, положим, один чорт — чи нести свою голову рядовому, чи офіцерові, то воно мене не дуже й турбує.

Живемо тут далеко чистіше, чим у Вінниці, тільки неволя, та дисципліна далеко гірша.

Багато так думало, що поки те та се, то й війна кінчиться, школу закриють, а нас додому поодсилають, а тільки тепер не тим пахне. Так чи інакше, а пороху доведеться понюхати. Ну, що там колись буде — побачимо, чи буде краще, чи буде гірше, а тепер і вам і мені, мабуть, не з маком. Оце недавно пришивав до мундира пуговиці, та так надоїло, що спалив би той і мундир, аби мені з ним не возиться.

Спимо мало, муштрують щодня — аж порох із нас сиплеться, а після обід — науки. А там карцери, караули, під ружжо — і дихать ніколи. Отак нам живеться. Одно тільки успокоює, що тепер багато так живуть, а багато ще й гірше. Крім того, людина до всього привикає — привикаєм і ми. Кажуть, що в мене вже рідше й плече одхиляється набік.

Писав би ще трохи — коли ж уже кричать чорти, щоб тушили електричество та спати клялись, бо вже 11 час. Поклін усім.

Пишіть.
Степан.

20. ДО К. М. ДУБИНИ-ПАНАСЕНКО

Київ, 3 листопада 1914 р.

Київ, 3 ноября.

Дорогая Киля!

Оце сьогодні я в караулі — моя черга не спать всю ніч і через кожних 4 години становитись за часового. Тепер тільки й маю вільний час, а то з ранку до ночі — робота. Так оце думаю понаписувать усім, кому давно писав листи. Нового, правда, нічого не маю писать, бо все, як і раніш було: нас учать і мучать муштрою. Кажуть, до різдва порозганяють по позиціям. Тих, що раніш служили на «действительной» службі, унтер-офіцерів та фельдфебелів, произведуть, мабуть, усіх в прапорщики, а тих, що не служили ніколи у війську, — не знаю. Кажуть, що їх розішлють унтер-офіцерами. А як воно буде — хто його знає. Перше казали, що перед тим як будуть одсилать, дадуть одпуск днів на 5, а тепер кажуть, що й цього одпуску не буде. А хотілось би побувать на волі хоч трохи. У школі надоїло до нудьги, дехто утік уже на позицію. Єсть тут ті, що були вже в бою, то кажуть, що там краще.

Тільки начальство не звеліло тепер подавать прошеніє про увольненіє. Хто буде тікать із школи, то, кажуть, ще й каратимуть за це. Пиши, як живеться тобі і як твое здоров'я? Як росте Юрка? Як здоров'я Олени і як її діла? Куди написала прошеніє: чи за пенсію, чи за пособіє і чи єсть які відомості із Вінниці?

Пиши все — де і як живете, як діти Оленині, чи учитьсья Павлик, чи не лінується, як хрещениця, Сергій, Коля?..*

21. ДО К. М. ДУБИНИ-ПАНАСЕНКО

Київ, грудень, 1914 р.

Спасибі за пиріжки й за ковбаси. Трохи почерствіли в дорозі, бо довго чогось ішли, проте їв сам і товаришів шанував: хвалили й дякували.

Шкода, що не прислала сюди Юрка. Тут би, коли б покрутили його місяців зо три, то приїхав би до тебе назад офіцером, а то я, мабуть, не видержу, або сам утечу на позицію, або проженуть. Вже є такі, що тікають. Все одно чи так, чи іначе, а прийдеться нюхать пороху швидко — на те хилиться. Тут з ранку до ночі як у котлі, оце на-

* Далі сторінка листа одірвана.— Ред.

силу украв часинку, щоб хоч скільки-небудь слів написати. Не знаю, чи швидко вдасться вдруге. Коли виїжджати-му — напишу.

Кажуть, чи не прийдеться нам зразу після різдва рушати. Та воно вже й пора: є багато таких, що кілька разів побували вже під огнем, були поранені, виздоровіли та й знов поїхали і знову поранили.

Ну, як воно там буде, побачимо, а ти пиши побільше, як живеш.

Привіт Олені й небожатам. Як живий вернуся — привезу хлопцям по австрійській кепці, а Талі — галичанську стрічку.

Чи вже всі поправились? Микола ще не учиться читати? А ти, Павлику, не зивай та вчися добре, та як виростеш, то щоб купив своїй мамі золоту спідницю. Слухайся.

22. ДО К. М. ДУБИНИ-ПАНАСЕНКО

Київ, 9 грудня 1914 р.

Не знаю, чи до свят доведеться написати тобі, чи й ні, бо саме тепер доварюють нас, то вільного часу почти що зовсім немає. Оце сьогодні розбудили зараз опівночі на діжурство. Буду сидіть до 4-х часів, то хоч по скільки слів напишу усім, бо давно не писав. Після свят треба дождити, що кудись поженуть. Пиши, як живеться, що нового. Привіт Олені й дітям.

Тобі, може, вільніше, то пиши більше.

Коли б ти знала, як оце мені спати хочеться. Оце ж іще треба буде почистити назавтра пугвиці та бляху. Що вже мені увірилися ці пугвиці та чоботи, то, мабуть, буду згадувати, поки й живий буду.

Пиши.

Степан.

23. ДО К. М. ДУБИНИ-ПАНАСЕНКО

Київ, 23 грудня 1914 р.

Поздоровляю з святками.

Питаєш, Килино, де я буду кутю їсти? Де їсти — наїшлося би, тільки біда, що, мабуть, не пустять. Кажуть, на два дні дадуть одпуск, на 1-й і 2-й думаю поїхати до Лізи — там мама. До Нового року не будуть нікуди пуска-

ти, хоч роботи вже менше, а зразу після Нового року на 2-й або на 3-й день нас, може, произведуть в офіцери, дадуть одпуску днів на 2—3, а потім кудись поженуть.

До водохреща все ж надіюсь пробуть у Києві. Як прийдеш у Київ — пиши, коли і де я тебе найду. Чи ви всі там тільки те й робите, що журитесь? Святками, може, напишу більше. Бувай здорова.

Степан.

24. ДО К. М. ДУБИНИ-ПАНАСЕНКО

Городок, 25 січня 1915 р.

Стоим пока что, временно, в Городке ¹ и когда выйдем отсюда — неизвестно. Думаю, что не засидимся.

Жив, здоров, чего и вам всем желаю.

Когда буду выходить из Городка — напишу.

Здесь все время снег и морозы.

Степан.

25 янв. Городок.

25. ДО К. М. ДУБИНИ-ПАНАСЕНКО

Городок, 3 лютого 1915 р.

Дорогая Киля!

Я був написав із Львова тобі одкритку та, здається, забув проставить свій адрес. Тепер живемо в Городку, коло Львова, роботи поки що мало, кождий день дожидаємо, що пришлють сюди маршеві роты, з котрима ми маємо піти, як кажуть, в Карпатські гори. Тут живеться нічого собі, мов і не на війні, тільки як коли чуть, що гупають із пушок під Перемишлем. Тоді згадуєш, що не дома. Пиши, як живеться? Чи вже пересердилась, чи ще? Поклін усім. Пиши зразу, як получиш моє. Твоє письмо хоч би й не застало мене тут, то все одно воно мене знайде. Та не забудь прислати, що обіщала ¹. Помниш?

То гляди ж, напиши все і про всіх, багато напиши.

Залізь на піч звечора рано, надумай, що писати, а другого дня сядь і спиши.

С. Васильченко на передових позиціях. Фото. 1915 р.

Бувай здорова та не сердита.
Коли б оце було ближче, то поцілував би, та, може,
й не раз...

Степан.

3 февраля 1915 года.

26. ДО К. М. ДУБИНИ-ПАНАСЕНКО

Село Гориславичі, 2 березня 1915 р.

Я ще живий і здоровий.

Стою із ротою під Перемишлем, по ночам через день ходимо в окопи, а у вільний час живемо поблизу в маленькому селі, що тут близько, по хатах, або халупах — як їх тут називають. Одно писемце твоє отримав у Городку, а більш ні. Місце тут не дуже небезпечне, стріляють із пушок стріляють часто, тільки не попадають. Побачимо, як далі буде. Тільки в цьому місці довго не простоймо, кажуть — попрять кудись в інше... Як Олена з дітьми?

Пишіть.

Адрес: Действующая армия, 5 пехотный запасной батальон, 5-я рота, прапорщику Ст. Панасенку.

2 марта, с. Гориславичи.

27. ДО Є. Х. ЧИКАЛЕНКА

Перемишль, 17 березня 1915 р.

Дорогий Євгенію Харлампійовичу!

Надходять святки, і я по старому звичаю не можу, щоб не згадати Вас, а згадавши, не повітати і тому:

Христос воскрес!

Думаю собі, що Ви вже видужали, бо Ви — крепкий. Мені і досі нічого не сталося.

Під Перемишлем, під час вилазки, вночі на 7 марта австрійці хрестили мене і мою роту бойовими хрестинами. На мою долю випало зустрічати ту вилазку першим. Було не дуже страшно. Навіть не страшно, а так якось... Як читаєш Андреева, то страшніше. Привіт мій Юлії Миколаївні і всім, хто коло Вас. Шануючи Вас і всього добро-го бажаючи — Панасенко.

г. Перемишль, 17.III.

28. ДО Є. Х. ЧИКАЛЕНКА

Біля Перемишля, 18 квітня 1915 р.

Дорогий Євгенію Харлампійовичу!

Оце недавно перегнали нас із города на форти; оселились в селі по халупах та по стодолах. Тепло, гарно, село все в дереві,— та така Вам лінь, така лінь, що ніяк гарзд служби не вслужу. До цього часу жив одрізаний од минулого, як десь у іншому світі, газет не траплялось читать, листів ніхто не надсилав — то й про все якось забулось. Тепер, дивись, не один, то другий знакомий пригадається, зазирне в халупу, один по одному нашіється їх повнісінько — і забуваю: і де я, і чого я, і немає ні війни, ні солдатчини, а я десь сам собі на вільному світі; гонять куди-небудь на караул або на діжурство чи на занятія — ідеш, як у сні, тягнеш за собою і знайомих своїх і свої думки, то яка вже там буде служба.

А прокинешся од тієї обмари, то так стане непривітно на душі, як у солдатській казармі; здається, краще б було ніяких спогадів не рушити. Чи довго так доведеться сидіти — не скажу, а сподіватись треба щодня мандрівки куди-небудь на Карпати, бо я на першій черзі — вести маршеву роту. Гарнізонна служба не тяжка, але клопітна — найбільше по караулах доводиться тинятись, ходжу на форти та розглядаю, яку-то спадщину лишили нам австрійці. Природа та сучасна техніка, здається, все зробила, щоб утворити цю могутню твердиню, і дивно стає, яке повинно було панувати безладдя в гарнізоні або який нікчемний дух був в оборонців її, щоб цілу-цілісіньку з усякими мурами та перешкодами оддати нам, далеко не вичерпавши, як тепер виявляється, всіх заходів до оборони. І харчів їм вистарчило б ще на який час — кури, гуси, качки прелюбісінько гуляють і тепер під хатами, до 1000 коней забили самі вони перед [...] кріпості, є корови і собаки — бігають кічками. Снарядів — гибель, патронів скрізь по дорогам, по переліскам, рівчакам та по долинам — як гряди, а у воді цілі, кажуть, гори карабінів та тих же таки патронів.

Деяка частина гарнізона (слов'яни) була, правда, змарніла, але офіцерський состав — франти з голочки, пики аж вилюскують, так, немов годували їх тут на сало. Тепер нам під великою карою наказано стерегтися тутешніх жі-

нок, бо є відомості, що майже всі жінки хворі на венерію — скільки треба було енергії та праці, щоб запаскудити так город. І дивлячись на цих випещених, чваньковитих і разом полохливих лицарів, дякуєш долі, що не вони визволяють нас з-під якого-небудь ярма. Русини клянуть мадьярів, що знищили край, і зустрічають наше військо щось не так, як ворогів. Цей масовий рух до півню, ці сині хмари австрійського війська, що плывуть і плывуть до сходу, мені здається, виявляють не стільки слабкість армії, як стихійний рух до ріднішої крові, щоб поділяти з ними і долю й недолю.

Кому тут тяжко переживати ці часи, так це євреям. Ходять усі сумні, налякані. Ходить між ними чутка, що всіх їх випроводять звідціль у Росію. Останніми днями якось виганяли їх на роботи — прибирати гній та всякий бруд, що лишив після себе австрійський гарнізон по улицах та дворищах города. Картина була варта коли не пензля художника, то у всякім разі доброї фотографії. Коло гарби з усяким сміттям та гидотою усипано їх, як мух — старі і молоді, з пейсами, у довгих лапсердаках — везуть улицями спітнілі, брудні, а із вікон та дверей боязко визирає їх жіноцтво — плаче... Мимоволі якось прийшла мені на думку та псальма з пекучим жалем «на ріках Вавілонських»... Ну, буде, мабуть. Вибачте за базікання. Кажуть, спиться, то й сниться, а в мене — думається, то й пишеться.

Всього Вам доброго, радощі несподіваної, здоров'я, щоб дожити кращих днів. Не знаю, як Вам, а мені чогось віриться, що вони таки прийдуть. Коли б тільки дожити та побачити, бо не втаю сього — дожити хочеться. Привіт мій знакомим, які лучаться на цей час. Чи не чули часом, як там з моєю книжкою? Мені приходить іноді в голову: книжку конфіскували, автора заголили в москалі — і сліду нема¹.

Оце зараз зайшов знакомий, каже, що ніби пахне мандрівкою в Карпати; завтра довідаюсь. Цього листа думаю послати в Росію з okazjiєю². Якщо писатимете, пишть не в 3, а в 5 роту. Бувайте здорові.

С. Панасенко.

Спасибі за лист.

18.IV.

29. ДО Є. Х. ЧИКАЛЕНКА

Західний фронт, передові позиції, 11 липня 1915 р.

Дорогий Євгенію Харлампійовичу!

Сьогодні, 11 юля, я живий-здоровий. Дуже буду радий, коли і Ви свій подасте голос.

Писать багато — не час; добре було б, коли б хоч вряди-годи вистромить голову з виру, перегукнутись з одним — з другим та й знову з головою.

Бувайте здорові. Ваш Панасенко.

Адреса: действующая армия, 12 Кавказский стрелковый полк. (Почт. полевая контора № 45.)

11.VII 15.р. «Проти неба на землі».

30. ДО Є. Х. ЧИКАЛЕНКА

Київ, 25 вересня 1915 р.

Київ, 25.IX.

Дорогий Євгенію Харлампійовичу!

Пошастило мені вирватись в одпуск — і оце побував удома, в матері, в сестри, посидів трохи в Києві та й завтра знову буду їхать до свого полку. Пустили були мене на два тижні, та доводиться більше в дорозі бути, ніж на спочивку. У Києві мало кого із знайомих бачив: коли їхав — була надія, що Вас зустріню тут, коли, кажуть, — немає.

Як же Ваше здоров'я? Ох, кріпиться, Євгеній Харлампійович, бо «врем'я люте». Як мені, коли б Ви знали, хочеться дожити, що то буде далі, та хто знає, чи дотягну. До цього часу якимось бог милував, тільки ж кажуть: «Скільки горшку води не носити, а розбитому бути». Часть моя стоїть тепер коло Двинська, де саме розводять тепер пекло, і з недобрими передчуттями їду туди. Там якимось почував себе спокійніше, а тепер тягну за собою стільки думок та смутків, що аж плутаюся у них. Звичайно, все це — поки доїду.

У Києві нічого доброго не почув. Панують такі настрої, од яких світ відразу посірів, пов'янув. Коли б швидше минали ці часи. Бо щось нове, свіже та весняне, починається далі...

Бувайте живі та здорові...

Ваш Панасенко.

31. ДО Є. Х. ЧИКАЛЕНКА

Західний фронт, 18 жовтня 1915 р.

18 октября
Оз. Свентен.

Дорогий Євгенію Харлампійовичу!

Хочу оце написати Вам що-небудь про своє життя, та не знаю, як починати, щоб не було і лишнього і зрозуміло. Хіба спишу Вам теперішній момент, то чи не видніше буде, ніж з довгих листів. Оце 13-й день в окопах, в земляночці: Свічка горить, в печі топиться, раз по раз дмухає полум'я, як у кузні, зверху вітер дме, бо піч нехитра — дірка вбік, дірка вверх та й юж, як кажуть галичани.

Прийшов провідать мене сюди денщик — п'ємо чайок, гомонимо. Висунув він носа з бліндажа, а там темно-темно, та вітер, та сніг. «Як то тому Гученкові,— каже,— буде сьогодні ночуватися...» Так мені і заскребло у грудях. Сьогодні, батче, убито мого доброго товариша по полку.

Земляк, знаєте, веселий дуже, говіркий, а зо мною як тільки бувало зустрінеться, відразу осмутніє, зітхне, покиває головою:

— Ех, Степане Васильовичу!

А далі зразу старечим голосом:

Як колись ми панували,

А тепер не будем...

І все це — стискаючи, не випускаючи руки. А після уже розведе веселого шуму і гаму повен бліндаж.

І от згас, як іскра. Сьогодні робили маленьке наступлення, в ньому і положив голову.

То оце сиджу собі та й думаю. А надворі темрява, бойовий учасок моєї роти — по ярам, по долинам, по горбам,— ні-ні, та й тьохне в грудях, чи не підлазять німці. Почнуть стріляти караули — неспокійно на душі, і як зовсім затихне — теж думки — щось мов недаром замовкли. Отож чиста біда, кажу. Так отаке життя наше. Сьогодні думки занесуть і геть куди, а завтра — чи не пора ночувати в земельку. А проте — звикаєшся... Ой господи, і до чого тільки та людина не звикне.

Годі, мабуть.

Чом же Ви, Євгенію Харлампійовичу, так давно не пересилали звістки? Коли був я у Києві в одпуску, я завжди обзивався до Вас, а Ви — нічого.

Як здоров'я Ваше? Це я питаю не через те тільки,

що так ведеться: боронь боже, не стало б Вас, то, мабуть, мені ні до кого було б хоч вряди-годи і листом послатись.

То тобі Русов¹ помер, то те, то інше: — і без того, як самі здорові знаєте, того смутку та смутку...

Живіть здорові.

Ваш Папансенко.

Пишу на Київ, бо, мабуть, Ви вже у Києві.

32. ДО К. М. ДУБИНИ-ПАНАСЕНКО

Західний фронт, передові позиції, 8 березня 1916 р.

Письма твої получаю.

Дунав, поїду в відпустку, то або побачусь, або напишу по волі. В відпустку не їду. Сьогодні піду в атаку. Як останусь живий — напишу, а ні, то почувеш. Привіт Олені, дітям і всім вашим.

Жалію, що так тобі недобре довелося. Ну, та тепер таке пішло на світі, що усім не з медом. Лиха тобі я не хотів, чим міг, поміг би, поки ти стала б на ноги. Коли уб'ють — не згадуй лихом.

Прощавай.

Степан.

1916. 8 марта.

33. ДО Є. Х. ЧИКАЛЕНКА

Західний фронт, передові позиції, 8 березня 1916 р.

Дорогий Євгенію Харлампійовичу!

Вашого листа я одержав — зразу не хапався одповідати, бо була надія незабаром поїхати в відпустку. Думка була, що тоді або зустрінуся з Вами, або напишу.

Вийшло не так: коли надійшла моя черга їхати — відпустки припинили. Сьогодні, через кілька годин, підемо в атаку. Після, коли буду живий, напишу негайно.

Всього Вам найкращого.

Ваш Панасенко.

8 марта 1916 р.

34. ДО Є. Х. ЧИКАЛЕНКА

Західний фронт, передові позиції, 16 березня 1916 р.

Дорогий Євгенію Харлампійовичу!

Недавно я писав Вам, що збирався в атаку, то чи не поранять або вб'ють, так от що: ніякий дідько, ні куля, ні гармати і досі не взяли мене.

Живісінький.

В одпуск не пускають.

Бувайте здорові.

Панасенко.

1916 р., 16 марта.

35. ДО К. М. ДУБИНИ-ПАНАСЕНКО

Західний фронт, 17 березня 1916 р.

Христос воскрес, дорогая Киля!

Получив твое письмо і карточку — спасибі. Получив, тільки зразу не одписав, бо за переходами було ніколи. Був уже в бою під Перемишлем, надивився усякого страхіття: як бомби рвуться, як кулі свистять, як убиває людей, а сам до якого часу — живий і здоровий.

Тепер стоїмо в Перемишлі.

П'ємо чай з сухариками, бо австріяки не то що — коней поїли, тільки скрізь обгризені кістяки пооставляли.

Привіт усім.

Адрес той, що й був.

Степан.

17 марта.

36. ДО Є. Х. ЧИКАЛЕНКА

Західний фронт, передові позиції, 5 травня 1916 р.

1916 р. 5 мая.

Дорогий Євгенію Харлампійовичу!

Знову сиджу оце в землянці, печу картоплю та й думаю собі: може, я й зовсім не був в одпуску, а, може, й був, та колись давно-давно, що й не пригадаеш. Там у вас шум та галас, та плач, а тут — тихо та любо... Сидиш собі, куняєш, слухаєш, як перегукуються окремі з обох боків стрілки вистрілами, мов десь на озері рибалки бухають гуркалами. Гримне, як дурний з печі, якась нависна гармата серед ночі, та й знову тихо, тільки люто, скажено зашумить ліс; обурився: де ж пак, тут саме почало йому

сниться щось довге та химерне, а воно труснуло ним, аж кучері захитались, розбудило. А то ще буває кулемет... Ух, нервова птиця той кулемет! Як заторохтить, то і кризь дрімоти, хоч кожного дня чуєш його не один раз, хоч знаєш добре, що то не віщує тривоги, а все ж і кризь сон, хоч і легенько, а стиснеться серце так, немов хто поклав на груди важку руку.

Вибачте, що таке пишу Вам — хочеться що-небудь говорити, що думається, те й списується, а думкам простір невеликий — ні назад, ні вперед — хіба що в небо. Турботу та суету житейську скинув з душі, як мішок піску з плеча, ясними очима дивишся на небо та філософом на-свиствуєш собі нікому не шкідливі «співи на святі мотиви», поки не здійметься та не сколихне грізна хуртовина. О, тоді стане душно!

Коли був у Києві,.. бачив Андрія Васильовича, передав йому п'еску-мініатюру, досить легкодумну для сучасного вояки. Витівав її в окопах в часини нічів'я, а списав — в одпуску. Прохав його — довести до пуття її, та не знаю, чи вийде що з того, бо одно, що написано нашвидку, нерозбірно, а друге — Андрію Васильовичу, здається, надійшла своя рахуба.

Добраніч.

Ваш Степан.

37. ДО Є. Х. ЧИКАЛЕНКА

Західний фронт, передові позиції, 7 серпня 1916 р.

Дорогий Євгенію Харлампійовичу!

Залягли знову в окопах, то й не знаю, чи доведеться швидко вирватись в одпуск.

А поки що — живу з цілими руками й ногами, бовтаюсь в болоті по самі вуха, бо були ливні та нарobili багато в окопах шелесту.

Бувайте здорові.

Ваш Панасенко.

1916 р., 7 августа.

38. ДО К. М. ДУБИНИ-ПАНАСЕНКО

Київ, друга половина 1917 р.

Вже з тиждень, як перебрався я в Святошино в санаторію¹. Після київського госпіталю тут, як в раю: зелено, затишно, спокійно. Думаю швидко поправитися. Що гарного в Миргороді? Як живе Олена? Усім привіт.

Степан.

Адрес: Киев, Святошино, санаторий для нервнобольных.
Инт. капитану Панасенко.

39. ДО К. М. ДУБИНИ-ПАНАСЕНКО

Фастів, 8 серпня 1919 р.

Фастів, 8 серпня.

Давно я збирався написати тобі письмо, Килино, але порожнього не хотілось слати, бо знав і сам, що тобі скрутно на гроші, а грошей не було. Оце вчора приїхав до Фастова і получив твоє письмо. Хоч і раніш я знав, що живеться тобі не дуже солодко, проте твоє письмо ще більше мене стурбувало. Хотів би зараз допомогти тобі чим-небудь, але, на жаль, не маю змоги. Так через тиждень думаю заглянуть у Київ, там сподіваюсь дістать трохи грошей — тоді і з тобою поділюся. Живеться й мені не дуже весело. Такі вже, мабуть, часи прийшли. Роботи доброї не знайду, посади не маю¹ — тиняюся по світу, як неприкаяний. Про себе мені було б байдуже, але хотілось би допомогти своїм близьким та рідним, які скрізь, в який куток не заглянь, бідують.

Все сподіваєшся на кращі часи, а їх не видно та й не видно. Бере часом досада та сум, і робота не іде в голову. У Миргород, може, й заїду коли, тільки не зараз.

Бувай здорова. Привіт усім дітям, Олені. Згодом напишу другий лист.

Цього листа посылаю не для того, щоб іще більше тебе засмутить, а для того, щоб ти бачила, що в ці часи живеться не тільки тобі погано. Будемо сподіватися, що колись воно покращає усім на світі.

Степан.

40. ДО К. М. ДУБИНИ-ПАНАСЕНКО

Київ, початок 1922 р.

Мабуть, ти вже й сердишся, що я з самого різдва і досі не писав вам нічого — ну, та й ви теж не краще робите. Власне — не було чого писати доброго. В бурсі я вже не служу¹, замість неї другої поки що роботи не маю — шукаю. Загалом — ніяк свого життя не влаштую. Як ти з своїм? Чи збираєшся-таки ставити собі хату, чи вже цю думку залишила. Коли розживусь колись на гроші (я все-таки сподіваюсь), пришлю тобі на це добре діло. А тимчасом посилаю червінця на олівці та зшитки Юркові. Вибач, що не більше.

Привіт усім вашим. Як Павло?

Бувайте здорові.

Степан.

Показував малюнки, Юрків та Сергіїв², художникові, казав — Юрків кращій.

41. ДО К. М. ДУБИНИ-ПАНАСЕНКО

Київ, 2 квітня 1922 р.

2.IV Київ.

Маю надію, що цей мій лист дійде до вас іще до свят, і тому поздоровляю вас усіх із ними. Не знаю, як вони у вас одбудуться, у нас веселими бути не обіцяють. Є наказ у школі не святкувати, діти ж, по всьому видно, до школи не прийдуть. Будуть тільки неприємності. Їхати куди-небудь на свята, звичайно, не думаю.

Літом хотілось би кудись хоч на місяць-другий виїхати куди-небудь з Києва, та не знаю куди й не знаю за що.

Тепер поки що живе в мене небога з Фастова, поступає учитись в фельдшерську школу. На осінь збирається до Києва друга — Надія, з Ічні, хоче вступить до медакадемії. Як моє життя складеться далі — не знаю. Поки що, сама знаєш, учительська доля не солодка. Забувати вас я не забуваю і не думаю забувати. Допомогати, скільки зможу, не зрікаюся, але в ці часи ніяк сам не викручусь із злиднів.

Як буде змога влітку, може, навідаюсь у Миргород. Треба буде обговорити справу з Юрою. Я часто думаю про його, та й сам не знаю, як краще зробити. Може, восени, як буде все гаразд, я візьму його до себе в Київ, а влітку, як хлопець заскучає, одвезти в Миргород. Влітку якось поговоримо про це. Так що, Юрку, готовся — годі тобі все з жінками, збирайся — будемо разом бурлакувати.

Пиши. Передавай привіт Олені з дітьми. Оце почав собі костюм шити, та вже й не радий — заліз в борги, що і досі не викручусь.

Степан.

Послав тобі поштою трохи грошей, не знаю, чи дійшли.

42. ДО УЧНЯ ШКОЛИ ІМ. І. ФРАНКА ТРОЦИНИ

Київ, червень 1924 р.

Вашій групі та, певно, і Вам особисто, за ці дні висловлено вже стільки побажань, що вони всі разом складуть Вам таку «нагрузку» на майбутнє, що може не витримать спина. Отже, я боюся якимсь своїм стопудовим побажанням остаточно перегрузити Вас, а тому зичу Вам легенького: бажаю, щоб ім'я «Троцина» зробилося на Україні таким популярним, яким воно було в нашій школі. Як це зробить, не берусь радити: шляхів багато — шукайте свого.

С. Панасенко.

43. ДО К. М. ДУБИНИ-ПАНАСЕНКО

Київ, осінь 1924 р.

Вибач, що довго не озивався. Живу й служу в тій же самій школі. В кімнаті — холод. Лагодив грубку кілька разів — толку мало. Пошив пальто та й не скидаю його з ранку до ночі. Наша школа залишилась у тому ж будинкові. Навчання почалось давненько, та ще багато не

ходить. Шкарлятина в Києві ще не втихла. Ладу ще немає — учителів сіпають на всі боки, платні не збільшують, та й ту не видають місяцями. Мабуть, трудна буде ця зима для мене, найбільше — цей холод. Найдти в Києві собі кімнату — тепер нічого й думать¹, поневолі доведеться мерзнути. Дівчата осталися у своїх школах². Що нового у вас? Як живете? Чи почалась у вас робота в школі і як там Юрко? Посилаю йому на коньки. Привіт усім. Пишіть.

Степан.

44. ДО К. М. ДУБИНИ-ПАНАСЕНКО

Київ, 3 квітня 1925 р.

Аж тепер тільки зібрався одписати тобі, вибач, що не зразу. Та й лист твій довго ходив по руках, поки попав до мене. Як Юра? Чи зовсім поправився? Мені здається, що чи не буде то наслідком шкільної перевтоми... Щодо Юри, то загалом треба звернуть голівну й найбільшу увагу на фізичний бік його виховання. Найбільше треба заохочувати його до природничих наук і робіт, до збору колекцій із рослин, кузьок, яєць і т. інше.

Я живу знову в школі (в новій)¹. Кімната без печі й не розкішна — кругом гамір: клас, бібліотека, клуб. На зиму треба буде шукать кімнати, а може, й зовсім доведеться покинуть школу — працювать, як би хотілось, не можна. Та й взагалі тяжко, а платять погано. Святкуватиму тут, хіба, може, загляну на день у Фастів. Всього вільних буде два дні. На літо треба було б поїхать кудись у ліс, в село — не знаю, чи вдасться. В Ічню тягне хоч на кілька днів, теж не знаю, чи зможу. Загалом ще не знаю, де буду літом — це буде залежати од багатьох причин. Дівчата — Зіна і Надя, храбро змагаються з різними незгодами, аж помарніли. Що ти гадаеш робити літом? Пиши. Привіт усім вашим. Як Оленині хлопці? Як загалом живеться в Миргороді? Адреса: Київ, Дорогожицька, № 79, 61-а трудшкола ім. Ів. Франка.

Бувай здорова.

Степан.

45. ДО УПРАВЛІННЯ ПЕРШОГО ДЕРЖАВНОГО ТЕАТРУ ДЛЯ ДІТЕЙ В м. ХАРКОВІ

Київ, серпень 1925 р.

Пропозиції управління 1-го Держтеатру для дітей (лист од 27/VII) в основі своїй для мене приємлемі, дитячий театр мене здавна цікавить. Але перш ніж остаточно дати свою згоду на пропозицію, мені необхідно знати ті вимоги, які загалом управління ставить до таких п'єс. Як, наприклад, управління ставиться до романтики, фантастики, психологічності, агітаційної тенденційності, декоративності, колективної декламації, які його більш цікавлять теми, для якого віку і багато іншого, що треба заздалегідь знати. Крім того, я не гаразд собі уявляю, чим мають одрізнитися п'єси, які виконують самі діти, од п'єс, що виконує профес[іональна] трупа в дитячому театрі. Тільки заздалегідь порозумівшись у цих питаннях, я міг би дати остаточно на пропозицію відповідь. Зараз я опрацьовую п'єску-феєрію¹ в одній дії — для дітей старшого віку, коли вона мені удасться — я зможу запропонувати управлінню.

За сюжет, який би мені надіслало управління, я був би дуже вдячний, і коли б у мене знайшлися відповідні знання і спостереження — охоче його використав би.

З пошаною Панасенко.

46. ДО К. М. ДУБИНИ-ПАНАСЕНКО

Київ, осінь 1925 р.

Вибач, що і досі не обзивався, — все думав, що сам поїду в Миргород, та, мабуть, не вдасться. Був літом і в Пущі і в Фастові, — та й каюся, жалію, що не вдалося побути десь у селі. Зараз маю багато клопоту — в школі в нас завелася грязь, стає дуже тяжко працювати. Покинув би, так немає за що рук зачепити. Крім того, не знайду ніяк собі кімнати, а жити в школі стає дедалі важче й важче.

Як вийду з цього становища — напишу пізніше. Що у вас нового? Як тобі живеться, як Юра? Чи ходить уже в школу та чи записався в піонери? Де Павло тепер, як живуть Микола¹ й Сергій? Чи ходять у школу і в яку

групу. Надя не витягла в Києві — пішла учителювати на який час. Думає згодом вернутись. Зіна літом їздила на практику і вийшла заміж за якогось учителя.

Бувайте здорові.

Привіт мій усім.

Дожидаю, що скоро напишеш.

Степан.

Улітку помер поет Самійленко, поховали в Боярці коло церкви, ти, здається, його знала.

47. ДО К. М. ДУБИНИ-ПАНАСЕНКО

Київ, 26 листопада 1925 р.

Київ, 26.XI.

Лист од тебе одержав. Все думав не барившись одписати, та за всякими клопотами незчувся, як пройшло вже багато часу. Оце трохи розжився на гроші, то разом із цим і вам посилаю. Живу поки що при школі — не знаю, мабуть, доведеться тут і зимувати, бо кімнату тяжко знайти, та й дорого. Шкільний конфлікт іще не розв'язався — роботи мало в школі. Покинув би, так зараз незручно. Як живеться, що поробляєте, як здоров'я? Вже хочеться навідатись в Миргород — може, рідзвяними святами навідаюсь.

Як учиться Юра, як його здоров'я? Напиши, які йому потрібні книжки — може, перешлю або привезу. На зиму купи йому коньки, хай їздить — це корисна розвага.

Мої справи грошові так ніби покращали — обіцяють видати мою книжку, тільки гроші треба зубами виривати, та й не зразу, а потроху. Жалування учительське погане, ото тільки й добра, що рахуєшся в союзі.

Пиши.

Привіт Олені, дітям і всім вашим.

Де Павло і як він живе? Побачиш, то спитай, чому нічого мені не пише.

С. П.

48. ДО К. М. ДУБИНИ-ПАНАСЕНКО

Ірпінь, літо 1926 р.

Ну, добре, Кирино, що було — пройшло. За мій спокій не турбуйся — може, воно й краще, що вивело з того

спокою. Чи так воно, чи інакше, драми з цього я робить не збирався,— діло, як кажуть, «житейське». Після цього твого листа треба бути свинею, щоб не вірить тобі. Вірю. Не з пальця я все це висмоктав, як ти кажеш, багато дечого залишається нез'ясованим для мене, та не варт копатися в різних дрібницях. Та, правду кажучи, може, й загалом я не мав права на те.

Про акушерські курси я довідався, що є такі — 2 мед-курси, от тільки не зібрав відомостей докладно, чи можна тобі поступити на їх. Здається, єсть якісь перешкоди. Але справді буде краще, як ти сама про це довідаєшся. Юрину справу, мені здається, найкраще було б зробити так: зібрати потрібний матеріал і одіслати Якову. Хай там сам усе зробить, бо возиться по судах чи в Миргороді, чи, тим більше, в Києві справа морочлива і дуже неприємна, як ти й сама казала. Живу в Ірпіні на дачі і думаю ще довгенько не вилазить звідціль. Тут гарно. Ліс, правда, суворий, туманний, Ірпінь — річка холодна, дача в глухому краю лісу, над усім тиша й сон, а все ж гарно. Коли прийдеш — буду радий. Розшукать мене тут зразу, може, буде трудненько, бо живу верстов за 2 од станції, проте, розпитавшись на станції, знайдеш. (Ломоносовська ул., № 22, нові ворота, бо є ще № 22 — старі ворота. Дача Шеремети, орендатор Левченко.) Потяги з Києва ідуть сюди так: два ранком — 8^{1/2} і 9-20 і два по обіді — 4^{1/2} і 5 г. 15 хв.

Од Києва квиток — 36 коп.

Школу кидаю, кімнату теж, мабуть, доведеться шукати, посади не маю, та й нічого собі не думаю. Сиджу. Та й поки що непогано себе почуваю, тільки не знаю, чи довго так висиджу. А дуже хотілося б оддатися вільній праці.

Так приїзди. Мені дивно, що ти прямо не приїхала — знялась і прилетіла, як було раніш. Адресу знайшла б у школі. Рано з Миргорода, а увечері — уже тут слухала б ліс. Коли б мене не застала, хазяї провели в мою кімнату.

Зараз оце вечір і ліс шумить дуже — пориває на щиру розмову. З таким же бурлакою, як сам.

Бувай здорова, бурлачка.

Степан.

49. ДО К. М. ДУБИНИ-ПАНАСЕНКО

Київ, осінь 1926 р.

Не збирався, Килино, я зараз тобі писати, та твій другий лист показує, що ти турбуєшся, і я взявся писати, хоч і не все ще, як слід, вияснилось.

Справи стоять, як я й думав, поганенько: роботу в школі покинув, посади не маю і не шукаю — одне, що трудно тепер знайти, а друге — служити тепер на посадах було б мені і трудно і неприємно. Думаю перебиватись вільною працею. Домашню роботу мені обіцяють — правда, поки що не важну (карб. 60—70 у місяць), а як буде справді, не знаю. Видавничі справи скрізь занепадають. Плани скорочують, так що й з цього боку особливих надій покладати не доводиться. Кімнату маю в школі меншу, ніж була, воно б і нічого, тільки на зиму дуже буде холодна, кажуть — не виживу в їй. Питав у місті — не знайшов. Так що справи мої, як бачиш, не блискучі на всіх фронтах (навіть мої «поклонниці» одсахнулись уже од мене). Все, що маю поки що реального, — це карбованців 300 грошей, з них і доведеться виходити, підтримуючи ощадний режим. Кажу все це тобі не перебільшуючи, бо ти, здається, не завжди мені й віриш. От і міркуй сама — чи є практична рація починати «нове життя». Правду скажу — мені просто боязно в такому становищі перетягувати вас із Юрою на таке непевне життя. Та ще не маючи певного притулку. Кімнати в Стрекалових мені рішуче не радять. В Ірпіні, мабуть, тепер сама ти уявляєш, жити зиму — це справді буде заслання. До того ж там буквально голі стіни. Навіть той столик, що був — забрали. (Я ще зовсім дачі не покинув.) І оточення там, як я придивився, не дуже симпатичне. Практично кажучи, в Миргороді, мабуть, було б тобі легше влаштуватися, найшовши там кращу кімнату, ніж живеш. Грошей, скільки зможу, вислав би ісправно. Коли ж жити тобі в Миргороді дуже тяжко і все те, що я тобі кажу, тебе не лякає, тоді приїзди, якнебудь будемо влаштовуватись. Найкраще тоді було б знайти кімнату в Святошині¹, щоб можна було міцніший зв'язок підтримувати з Києвом. Звичайно, я б своєї кімнати не кинув би — коли треба, жив би тут. Так от подумай. У всякім разі не поривай зовсім з Миргородом, щоб на всякий випадок, коли не влодобається, було б тобі куди ретируватись. Не знаю, коли б ти приїхала, чи

ти 6 тоді вийшла з своєї спілки? Це бери теж на увагу.

Коли 6 вирішила приїхати — то приїзди швидко, бо заходить зима, було б треба якісь зробити запаси. Зараз мені доводиться кидатись на всі боки, допомогла б знайти десь кімнату. А як не вдасться, то хоч і в Ірпіні залишиться. Юру зразу не бери з собою. Спершу «гніздо» треба хоч сяке-таке знайти та впорядкувати. Та ще подумай і над тим, чи зможемо ми влаштувати своє життя з внутрішнього боку, щоб воно було людське? Бо як буде між нами неправда та фальш, то чи варт тоді труїти одно одному життя. Тоді, живучи різно, можна більше поваги одно до одного зберегти. Вибач, коли що не так написав, пишу нашвидку, що думаю. Пишеш, чи не забув я вас із Юрою — ні, не забув і хотів би зробити для вас якнайкраще. Ти мені не писала, як Юра ставиться до переїзду, та ще в ліс? Мабуть, не дуже охотиться.

Пишу все це не для того, щоб тебе засмутити чи налякати — треба мати завжди на увазі гірше, тоді легше буде з ним справитись. А коли надумаєш їхати, а грошей на дорогу не буде, позич тимчасом у кого-небудь. У Києві заглянь спершу в школу, бо, мабуть, в той час я буду в Києві.

Якщо вирішиш інакше — зразу напиши.
Бувай здорова.

Степан.

50. ДО ДИРЕКЦІЇ КІНОФАБРИКИ

Київ, 1927 р.

Одночасно з цим надсилаю до кінофабрики мої сценарії:

1. «Петрунтя», написаний за моїм оповіданням тієї ж назви. Вкупі з сценарієм досилаю і зазначене оповідання. В сценарії тема поширена і поглиблена.

2. Три сценарії-мініатюри — спроби екранізувати українську народну творчість, у данім разі популярні народні пісні: а) історичну — «Бондарівна», б) гумористично-побутову — «Недоросток», г) про кохання — «Ой, не ходи, Грицю...». Перед демонструванням пісень має подаватися аудиторії лекція про українську народну пісню. Демонстрування фільму має відбуватися у супроводі відповідних мотивів і їх варіацій.

Прошу розглянути зазначений матеріал і потім не одмовити сповістити мене, чи не згодилось би кіноуправління потрібним чином використати його?

Ст. Васильченко.

Адреса: Київ, Дорогжицька ул., № 79. С. В. Панасенкові (Васильченкові).

51. ВУФКУ, ГОЛОВНОМУ РЕДАКТОРОВІ

Київ, 12 серпня 1928 р.

Ознайомившись із режисерським сценарієм «Олив'яний перстень», який мав бути розробкою мого сценарію за моєю повістю з тією ж назвою, я мушу заявити, що це не є режисерська розробка, а самовільна недоладна переробка його, яка, на моє переконання, звульгаризує і скарікатурить мій твір. Не знаючи ні сучасної школи, як це виявляється з переробки, ні українського села з його побутом, ні навіть української мови, режисер, здається, повинен би як можна ближче триматися в цьому суто побутовому творі авторського сценарію, протє він чомусь складає мало не власний сценарій, повний недоладностей і дешевого шаблону і без усякого прохання з мого боку калічить мою працю, нітрохи не турбуючись браком відповідних літературних даних, і з сміливістю безвідповідальної людини. Окремо подаю до цього мої головніші уваги до цього режисерського сценарію, тут же прохаю редакторат, який ухвалював мій сценарій (і якому я передав його не для літературних над ним режисерських вправ), не дозволити режисурі калічити його на свій специфічний смак і роз'яснити їй її компетенцію в утворенні фільму. Звичайно, я цим не домагаюся того, щоб мій сценарій був непорушний, але в основу режисерської розробки мусить бути поставлений він, і сама робота режисера в цьому випадку мусить бути поставлена під догляд людини, знакової з школою, з українським селом і його побутом.

С. Васильченко.

Р. 1928 12.VIII.

[УВАГИ ДО РЕЖИСЕРСЬКОЇ ПЕРЕРОВКИ СЦЕНАРІЮ «ОЛИВ'ЯНИЙ ПЕРСТЕНЬ»]

Уважно розглянувши примірник сценарію «Олив'яний перстень» в режисерській переробці, знаходжу в ньому багато зайвого, доданого од себе режисером, і доданого без знання української сучасної школи, українського села і його побуту, а також без літературного уміння. Боюсь, що в такому вигляді фільм буде мати мало спільного з моєю повістю і з моїм сценарієм, і мені доведеться констатувати це громадським порядком.

Щоб урятувати майбутній фільм од неминучої шаблонності й вульгарності і всяких недоречностей, подаю нижче, що, на мою думку, необхідно випустити й змінити з режисерського сценарію, а що додати з мого.

В першій частині (написаній, очевидно, нашвидку і без знання сучасної школи) треба рішуче випустити сцену потопання Віті і врятування його товаришем-суперником як необгрунтовану й надуману. Перед гулянкою на пароплаві треба подати шкільний акт, прощання з школою, а саму гулянку подати як подорож на могилу Т. Шевченка. Така складається традиція в українських школах.

В другій частині треба викинути кадри 179—181, де режисер дає в руки Кості книжку «Дон-Кіхот», гадаючи, що таким чином він підкреслює споріднену Дон-Кіхотові вдачу учня. Цим можна досягнути, як відомо, якраз протилежного ефекту.

Кадри 197—210. Школярі зібралися на раду і перш ніж говорити — мовчки мріють, потім радяться — треба навпаки.

Щоб скинути в спеку на полі черевики, хлопцям ніби треба було бачити приклад цього, і режисер уводить до 10 зайвих, нудних кадрів. Треба випустити.

Замість млина-вітряка, як це подано у автора, в режисера взято водяний млин. Відціль плутанина. Слово «заводня» пішло за «заводь», стовпчики, до яких прив'язують заводню, замінено «трема низкими кустиками», і цілком допустимий факт, що стовпчики в темряві були прийняті за фігури людей, робиться непевною вигадкою, коли поблизу чогось повинні з'явитись три потрібні режисерові кушкики.

Щоб надати весело-ліричного тону фільму, треба,

я цього домагаюся, увести сюди з мого сценарію кадри другої частини — 68—84.

В третій частині випустить корову і птичку, яка кидає «слід своєї невольності» на зшиток Віті, як розраховані на грубий сміх. Ці місця подати по-авторському.

Обід женців у полі, який режисер подає по-своєму, не відповідає дійсності. Обіду дома не варять і в поле не носять,— обідають по-більшості без вареного. Ніяк не водиться в українському сільському побуті, щоб під час обіду, та ще при матері, підлітки женихалися (Кость крутить перстень на пальці Насті і т. п.). Заміна авторської редакції невдала, треба повернутись до неї.

Працю Валі в хаті-читальні треба подати так, щоб вона не скидалась на дешеvu, шаблонув агітку.

Кадри з моєї п'ятої частини 54—83 я дуже прохав би спробувати як спробу коротко й динамічно подати жаркий час праці в селі, дома і в полі під гарячий час і життя в його київських гостей.

Частина п'ята складена з «хоровода» і суперечок Валі з Маркіяном. Остання сцена оповідання мною не використана в сценарії свідомо, як скучна і довга. Режисерові теж не пощастило зробити її цікавою. «Хоровод» цілком придумано режисером.

Вся частина, на мій погляд, слаба — можна без жалю її викинути, використавши удачні кадри.

Шоста і сьома частини, слабші з усякого боку в редакції режисера, я домагаюся замінити моїми шостою і сьомою. Звичайно, в них потрібні купюри чи додатки продуманих окремих кадрів.

Те місце, де школярі збирають речі до музею, я прохав би обов'язково оставити.

Є опаска, що загалом режисер і його помічник, на яких виключно здано переробку, не знаючи мови, села, побуту, нароблять багато недоречностей в картині, як і в сценарії.

52. ДО К. М. ДУБИНИ-ПАНАСЕНКО

Кисловодськ, 17 вересня 1928 р.

Давненко вже послав вам листа і по моїм рахункам давненко повинна була б прийти відповідь, а її й досі немає. Мабуть, із Миргорода пізно приїхали. Я вже скоро

С. Васильченко. Фото. Кисловодськ. 1928 р.

два тижні як у санаторії, приймаю нарзанні ванни (5 дн.), п'ю порошки, воду, електризую груди. Наслідків особливих поки що не видно, навпаки, ніби ще погіршало, хоч кажуть, що так дуже часто буває. Кращати почне або в кінці місяця, або навіть зимою. В Києві Афанасьєв не зовсім вірно поставив діагноз, як тут кажуть. Головне в мене — високе тиснення на сосуди, склероз, хоч бачу, що й тут не дуже певні в своєму діагнозі. Скучно тут в санаторії і невпокійно, немає ладу. Хворих в Кисловодську видимо-невидимо, хоч більшість із цих хворих бика за роги удержали б. Є великий парк в Кисловодську, грає духовна музика — тут найбільше публіка й отирається.

Ходять і їздять іще по околицях Кисловодська. Великих гір тут немає, їх видно тільки здаля верстов за 70—80, як білі нерухомі хмари.

Гори — сумне місце, голе, кілька очима зглянеш.

...Ще не закінчив цього листа, як одержав вашого. Уже прийняв 8 ванн, та й не знаю, чи покращало, чи погіршало. Лікар каже — побачимо далі. Мабуть, доведеться ще з тиждень лишній пробути. Нудьга тут страшна. Коли б був здоровий та можна було ходити та їздити по горах, то я б дав собі раду, тільки лікарі того не велять. Тепер оде стоїть на годині, хоч ранки й вечори холодні. Лягаю спати годин у 9 або й раніш, бо нічого робить, встаю в 5—6, а то й ще раніш. Пиши, Юро, коли і як святкуватимуть 10-річчя школи¹. В адресі невірно пишеш назву санаторії — «Горняк», а не «Торняк». Крім закритого листа, я писав дві листівки з краєвидами — одну на школу — Юрі, другу на Львівську — тобі.

Учора з нудьги їздив у П'ятигорське (верстов 40), а сьогодні почуваю себе гірше. Не треба було їздити.

Пишіть.

Як там у вас справа з грішми?

Степан.

1928. 17/IX. Кисловодськ.

Привіт Степану Івановичу і всім знакомим. Що чуть про Надію, про Миколу? Як там Микола Іванович? Загалом, що нового.

53. ДО К. М. ДУБИНИ-ПАНАСЕНКО

Кисловодськ, 29 вересня 1928 р.

29.IX.

Сьогодні прийняв останню по першому призначенню ванну — 15-ту, а завтра б треба було і додому рушати, та я ще випрохав собі 5 ванн і одстрочив поїздку на 8 день. Думаю, що ванни мені не пошкодять. Як вони впливають — зараз добре не розберу, та й лікарі, здається, не добре розбираються. Лікарі тут — таке щось ніщо, більше комерсанти, а не лікарі. Усі, проте, запевняють, що згодом покращає. Може й так. Тільки все ж чи вода кавказька, чи повітря мені одчуваються.

Скучне дуже життя в санаторії, як у тюрмі. При всякій нагоді тікаю з санаторії або в гори, або в парк. Тут у Кисловодську стрівав деяких знайомих киян, між ними М. М. Старицьку — жир скидає. От таким-то, кажуть, ванни, видимо, допомагають.

Годують погано. Посадили мене на рослинно-молочне та й напихають раз у раз різним бур'яном. Фрукти дорогі. Яблука, груші — 25—30 коп. за хунт, виноград од 25 коп. до 40 коп. Кавуни тільки дешеві, порівнююче. Оце до сьогоднішнього дня стояла гарна година, як улітку. Сьогодні захмарило й задощило. То було скучно, а як настануть дощі — то хоч тікай.

Добре ти зробила, що в моїй кімнаті навела порядок. Я думаю, що побиті стекла ти вставила і прилаштувала вже грубку. Треба було б викласти її кирпичем ізсередини і прибавити труб, а її саму поставити десь дальше од торішнього місця. Та ще треба було б і заслонку прилаштувати. Цю зиму мені треба буде особливо прожити в покої і в теплі. Дома буду, мабуть, 10—12 жовтня. Оце з 3-го, кажуть, перестануть ходити сюди київські поїзди — доведеться їхати з пересадками.

Бувай здорова. Привіт усім. Юра, зразу ж добре налагоджуй учення, плануй свій час і роботу. Не хапайся за все, а берись за що треба та добре.

Бувайте здорові!

Може, ще вспію що написати, хоч листівку.

Усім знакомим — привіт і поклони.

Степан.

Кисловодськ.

Санаторія «Горняк», № 19.

54. ДО ЮВІЛЕЙНОГО КОМІТЕТУ

Київ, 1 березня 1929 р.

Дуже шкодую, що не можу прибути на дороге для мене свято¹ ювілею. Недавно мені було зроблено операцію, після якої виходити з дому мені категорично заборонено. Глибока моя подяка всім, хто бере участь у цьому святі. Прошу усіх вибачити, що особисто не можу подякувати за ту велику честь, яку мені сьогодні виявлено.

С. Васильченко.

Д О Д А Т К И

НЕЗАКІНЧЕНІ ТВОРИ

ГРИНЧЕНКО О «КОБЗАРЕ»

(По поводу брошюры Гринченко «Шевченків «Кобзар» на селі»)

Раздражаясь укорами современным украинским литераторам в том, что они пишут непонятным для народа языком, далеким от языка Шевченко, которого народ читает и понимает, Гринченко, поминувши массу всех других аргументов против очевидной абсурдности таких претензий, почему-то взял на себя задачу доказать, что «Кобзаря» Шевченко народ не понимает и что Шевченко, собственно, не народный поэт, а поэт интеллигенции.

Позиция очень скользкая и, просмотревши внимательно всю аргументацию Б. Гринченко, можно еще больше убедиться и больше уяснить себе, что Шевченко поэт народный и именно народный в наибольшей степени, чем кто-нибудь другой в мировой литературе.

В числе доказательств [Гринченко] мы находим такие: в «Кобзаре» Шевченко [будто бы] затрагивает темы, недоступные широкой массе. Шевченко употребляет названия, которые свидетельствуют, что он был человек образованный, интеллигентный. Шевченко сам как будто огорчался, что его называют мужицким поэтом.

Против этого никто ничего не возразит. Но разве не может народный поэт, оставаясь народным, писать на другие темы, менее близкие народу? И разве это помешает ему

оставаться глубоко народным в этих произведениях, как не мешает и нашим народникам из интеллигенции, которые, неудачно подделываясь под народный язык, пишут стихи и рассказы, оставаться все-таки чуждыми и далекими народу. Разве для истинно народного поэта обязательно неинтеллигентность? Шевченко сам как будто огорчился гем, что его называют мужицким поэтом. Прекрасно. Что же из этого следует? Ведь многие из интеллигентов-народников могут тоже огорчаться, что их не считают в действительности народными писателями и поэтами. Это именно и доказывает, что он действительно стихийно был народный поэт, что он не мог быть иным, если бы и желал, что он должен был совершить миссию, какую приготовил ему украинский народ, вдунувши в него свой гений.

Народ не понимает «Кобзаря», — говорит Гринченко и приводит свои исследования в этой области. Он спрашивал какую-то неграмотную женщину: а что это такое за «Нума», «тендер», «гарем» и т. п. Конечно, никто не сомневается, что Гринченко знал наперед ответы на эти вопросы и если предлагал их женщине, то это похоже на издевательство над неграмотной женщиной, с одной стороны, и, с другой, на злорадное желание доказать, что Шевченко именно не народный поэт, — и все же так это свидетельствует про одно бессилие автора.

Разве мало можно найти в народной поэзии названий, фраз и даже целых песен, которых не могла бы понимать эта женщина? Разве те же самые «тендеры», «гаремы» не употребляются в народных думах, в исторических песнях, но кто же станет отрицать, что это не народная поэзия. И если разъяснить эти самые слова — разве народ не будет понимать слов Шевченковых стихов? Если бы поставить на проверку, то можно сказать уверенно, что в народе можно несравненно больше найти людей, которые знают наизусть не только отдельные стихотворения Шевченко, но даже целые поэмы. Тысячи подражателей Шевченко в народе — разве не свидетельствуют о том, насколько [его] читают и какое впечатление производит на народ поэзия Шевченко.

Гринченко пишет: разве это умаляет достоинство Шевченко... Да, умаляет. Шевченко — великий поэт великого народа и сказать, что его понимают только в кругах интеллигенции, но не народа, — это оскорбительная несправедливость для народного гения.

Кто его больше понимает, кто глубже чувствует, на кого

большее впечатление делает вдохновенная поэзия Шевченко? Это еще вопрос: [на] народ или его интеллигенцию, которая в громадном своем большинстве сознательно и несознательно уходит от своего народа, чужда делается его духу и творчеству, чужда даже в некоторой сознательной украинской части ее. Народ не умеет громко кричать о своих чувствах.

Да и что за смысл перетаскивать народного гения в интеллигентную компанию? То, что Шевченко дорог и ценен не только для народа, но и для интеллигенции, то, что наша интеллигенция привыкла больше к роли благодетелей народных в области творчества и от избытка чувств дарит иногда ему сантиментальные, грубо тенденциозные, псевдо-народные произведения, а от него в этой области не желает получить что-нибудь для себя пригодное [— безсомненно]. Но разве не может великий народ в лице своего гения дать что-нибудь ценное, могучее не только для народа, но и для интеллигенции, неужели доля народная только слушать и учиться у интеллигенции, которой нечему самой поучиться у него?

Нема чого тішитися нам, що Шевченка розуміють у кожній хаті, треба подбати, щоб був «Кобзар» у кожній хаті і підтягнути народ до розуміння його.

Наш народ не дуже довіряє інтелігенції, і його дуже мало цікавить, чим вона тішиться,— він бачить, що інтелігенція — далека од нього, мало розуміє його. І в першу чергу, чим підтягувати народ до розуміння Шевченка, нашої інтелігенції, може, треба подбати про те, щоб дітей своїх підтягнуть до розуміння свого народу, да одночасно уже і самого Шевченка.

СЦЕНКИ

[Окопний щоденник]

Передові позиції під Перемишлем. В окопах ратники з берданками. Народ сірий, невідготовлений. Ніч.

Із ворожого стану одділився гурток розвідників, 5—6 душ у білих балахонах.

Зробили залп із 3—4 гвинтівок, які були тут. Розвідники повернули назад.

— Ех, давай трохи поляскаємо,— обзивається голос.

Почали прикладуватися із берданок.

Лясь! — осічка. вдруге — осічка, лясь-лясь-лясь! — скрізь осічки. Ні одна берданка не стріляє.

Вернувшись, докладають ротному: так і так, в[аше] б[лагородіє], що це за берданки нам дали — ні одна не палить.

Ротний осміхається:

— Отож сказали новину: я сам давно про це знаю (од підполковника).

Хоч завжди у мене із щоденників мало виходило толку, проте почну ще раз: може, хоч коротенько записувати буду про своє походне життя. До речі — тепер тільки воно, власне, й починається.

Живемо тепер в Гориславичах, в малісінькому селі коло перемишлянських позицій. Призначили було в Городку мене кудись в Самбір, а потім серед ночі сповістили, що усім батальйоном виступаємо із Городка. Прийшли сюди. Перехід був тяжкий: більш 40 верств пішки. Ночували під Мосціском десь у тісній халупі. Далі прийшли сюди. Тепер живемо по халупках...

Халупи скрізь одинакі. Збудовані по трафарету. Ми живемо втрьох: капітан Мульт, я й вольнооп[еділяючийся] Гельман та денщики. Микола капітанів варить нам їсти. Мій Олексій — для всякої [нрзб.] роботи. Рота — ополченці, що не вміють іще зарядити рушницю. Взагалі військо це — більше до ціпа. Що будемо з ним робити — не знаю.

З Перемишля гупають та гупають — без толку. В Гусаківі часто рвуться снаряди. Це добре, потроху можна звикнути.

Ходимо на саперні роботи в окопи. Завтра перший раз виступаю із своєю ротою. Це звідси верстов за 8.

Прокидаюсь серед ночі. В халупі — темно. Кішка хазяйчина забралась до нас і торохтить нашим посудом. Прокинувся Гельман, зацитькав на неї і знову заснув. Хропе капітан — завжди спить він добре.

А надворі — ой, господи: віє, мете, гуде, снігом халупу засипає. Кінець февраля, а ще весни не чути, мов глуха зима. Може, зразу почнеться — приходиться у голову: днів через 7—10 зазеленіє, буде сонце, і все це мине, як сон. Позіхається... Ох, і спиться!..

— Гуп! Гу-гуп! — гримить крізь хвищу раз по раз і дзвенять вікна в халупі.

По кому вони всю ніч палять — святий знає.

Кажуть, вчора хтось із наших перебіг туди, дав відомості, що прибули батальйони, то обстрілюють. Інші кажуть, що мають зробити із Перемишля вилазку.

Побачимо.

Був на роботі, на позиції, бачив окопи. Робота тяжка — копали окопи. Стрілять по нас не стріляли: була темна ніч. Все тут не так, як мені здавалось. Цілу ніч світили ракетами та прожекторами і гупали із орудій. По кому — чорт їх знає. В окопах знайшли труп. Пересиджували з Л. у старост[иний] халупі. Бідно, голо, холодно й голодно. Діти — босі, голодні. Один хлопчик гарний такий. «Мамо! — каже, — це буде ішов дощ, бо он грім і блискавка». 4 прожект[ора] і орудія. Вікна скрізь позатулювані. Рубили до ранку. Потомилися до краю.

1 марта.

Увечері грали втрьох пульку під гуркіт орудій. Скучно в халупі сидіти. Коли б швидше весна починалась. Надворі одлягає — може, це була остання завірюха. «Будем бачили», як кажуть тут русини

Є чутка, що нас звідціль знову попруть кудись із батальйоном. Циганське життя. Хоч, правду кажучи, мене воно не турбує.

Буває іноді: томишся, мерзнеш, спиш кат зна де. Офіцери лаються, сердяться: «От життя собаче». І собі за компанію лаєшся, а сам собі думаєш: «Оцього саме мені й треба!»

Гупа та й гупа — в голові б тобі гупало.

Знову діти: обідрані, змарнілі бігають коло сіл ватагами, як те вороння. Сахару просять чогось або копійку. І скрізь, де тільки ідемо селом або мимо села, скрізь вони — змарнілі, обідрані, голодні — цілими ватаг[ами]. І скрізь грім орудій, в окопах, під огнем не виходить із пам'ятку ця обшарпана армія — майбутній цвіт Галичини. Солдати дуже жаліють, плачуть.

14 марта.

Переживати й записувати разом — це річ, виявляється, майже неможлива. Можна або сидіти та записувати (хоч тоді чи й буде що записувати), хоч переживати — тоді записування зовсім не в голові. Небагато часу пройшло, але написати можна б було багато. Навіть не по днях, а по годинах...

Сиджу на «заняттях» у полі коло Гориславич[ів]. Роботи немає, так буду шкрябать. На ніч проти 7 марта ходив з ротою (120 душ) на роботи в Утюжок і вмісті з ротою мав несподівано-негадано «боевое крещение», зустрічаючи перший з своєю більше мирною ротою вилазку з Перемишля, яка, треба думати, буде довго й далеко відома і яка мала за собою історичні події.

У всіх подробицях не зможу тепер занотувати подій тієї ночі, та навіть і зразу цього не зміг би зробити, бо моменти мінялися так швидко й так багато, що не легко закріпити їх в пам'ятку.

Занотою коротенько, що пригадаю. Година стояла погана. Болото, нещастя. На роботу йшли окопами по коліна в болоті... Взводи робили різне: 4 і 3 взводи рили нові окопи ступнів за 500 до фортів. Варта стояла поганенька. Якось і в голову не приходило, щоб ця мирна картина була порушена. Я ходив понад окопами, гомонів з Олексієм. Люди стиха гомоніли, роблячи.

Гупали кожну мить орудія на фортах, але снаряди над нами не літали. Я знічев'я взявся рахувати, скільки приблизно випускали снарядів за годину, а потім зводив рахунки, скільки буде викинуто за ніч. Мав велику суму, щось до 10 тисяч снарядів.

«А убитих чи хоч ранених ними, мабуть, ні одного не буде», — думалось із злорадістю. Мовляв, недешево все ж обходяться наші втері.

Літали до нас з темряви, як нічні світляки, птиці-ракети. Підлітали тихо, крадькома, розглядаючи злодійкувато за наші окопи, падали в ярках і, стрепенувши крильцями, вмирили; часом щось ехидне і зле, лихе, гостре одчувалось у цих ніжних, красивих, ясних гостях полуночних.

Перші часи прихилився перед ними додолу, а потім здалося все це «комедією» — перестав. Олексій по совісті пригинався.

Мерзли ноги, мерз сам — спати хотілось надзвичайно, а ніч тяглася помалу-помалу...

Перед світом спереду, де стоять часові, в яру кілька вистрелів, далі змовкло. Через хвилини 5 вертається караульний.

— Що трапилось?

— Єрунда, в[аше] б[лагородіє], нічого немає. 3—4 австр[ійські] розвідчики десь там швендяли, часовий почав стріляти. Був би я там — не звелів би людей турбувати.

Всі кісточки перемерзли, сон долає, ходиш, нога об ногу б'єш, де на хвилинку спинишся або присядеш — очі злипаються і голова клякає вниз. Встанеш — ще холодніше. Мариш, як про щастя, як про рай, про свою халупу в Гориславич[ах]. Робота скінчиться, 2—3 години муки — ходу по болоті. А там... Всю грязюку з себе (шинель по пояс в болоті, чоботи розкисли, покривились) — і спать, спать, спать. Коли і є на світі щастя — то тільки спать.

Зло вже бере. Люди роботу скінчили — накинули знов. Аби що робити, аби до світу робили — думаю. Іду до інженера-офіцера сваритись. Находжу.

— Час уже пускати людей.

— Нема 5 ще.

— Вони ж добре працювали.

— Що ж, не од мене залежить.

Торгуємось.

Раптом — вистріли, два-три, частіш...

— Чуєте? — до мене.

— Це по роз'їздах, по дрібних, — кажу.

— Ой, щось ні... Чи знаєте що, — стурбовано до мене, — можна кінчати роботу.

Іду до крайнього взводу сам — останні пішли вже по окопах на збірні пункти. Перестриває 4 взвод:

— В[аше] б[лагородіє], австр[ійці] наступають.

— Що там базикаєш — то ж роз'їзди.

— Нікак нет — сунуть цілою хмарою.

Чую — стрільба не та вже. Вилазь з окопів.

— В цеп! — кричу команду.

Хвіст роти — душ в 15—20, вилазить з окопів, біжить в цеп.

— Де ж останні?

— Пішли вже...

Окопами, ходами, по коліна в грязюці, в темряві тупаєм — самі, власне, не знаєм куди — тут перший раз, місце мало знаєм.

Десь гук, вистріли близько, натикаємось на місце застави.

— Де? — питаю.

— Розбіглись, — хтось кричить.

Ходи розходяться. Куди йти? — кричать. — Сюди! — Не туди! — Сюди! — Гомін.

Стрільби не чути.

Задихавшись, виринув із темряви якийсь ратник.

— В[аше] б[лагородіє]! Ось тут на гірці стоять, хочуть здатися, та нема кому взяти. Ідімо візьмемо.

(Ми вп'ятох хотіли взяти, та вони кажуть: мало вас, хлопці, підіть приведіть із собою ще.)

— Ідіть, в[аше] б[лагородіє], візьмете.

— Багато?

— Багатенько — душ 40—50.

— Ходімо, хлопці.

Ідемо. Пристало з десяток саперів і запасних. Виходимо на горку — ріденький гайок.

Надворі чуть сіріє. Між деревом австрійців, як листу восени, а з другого краю, внизу, сунуть і сунуть ще і ще.

Глянув на своїх: душ 20—30 усіх, деякі повідставали.

Кричать австрійці:

— Не стріляй! Свої. Свої...

— Не стріляй! — кричу.

До них:

— Руки ввєрх! Кидай зброю! — Дехто спритний із моїх підійшли, почали одбирати рушниці.

А їх суне ще і ще Якийсь гомін між ними. Сварка. Деякі не зважуються оддавати зброю, дехто не дав.

Підходжу до одного венгра. Змучений, обідраний, нещасний, дивиться з мольбою, щось белькоче, а гвинтівки не дає.

Що за знак: не той гомін чути між ними.

Вистріли: два... три...

Хрипки крики: «Стріляй!», «Не стріляй!»

— В[аше] б[лагородіє], — підбігає хтось, — нас стріляють.

— В[аше] б[лагородіє], наших двох убито!

— Одурили?! — кричать. — Нас обступають. Беруть в плін, тікаймо!

Знову тюпаєм один за другим окопами по болоті, чути часті постріли. Врешті вибігаємо на шосе.

Там шатаються в безладді солдати, остатки частин — ратники, сапери, наші. Капітан зганяє їх, завертає. Прилучаються до нас.

— По рові в цеп! — кричу.

Швидко розсипались.

— В атаку, за мною! — гукає капітан. — В атаку, с[учі] с[ини]!

— Куди, капітан? Тут їм місце — будемо одстрілюватись!

— В атаку! Вперед! — гука, як сумасшедший, — постріляю! Там он поміч.

Ті, що коло нього, — за ним. Скріпивши серце, біжу з своїми, вибігли з рову на поле — на горі їх, як трави. З боку біжить туча наших.

— Вперед! — Біжимо.

Далі капітан махає рукою до мене: я ранений! — одділився й пішов в село.

Пробігли ми вперед кроків 100. Видно з одного боку довгої гори — наші, з другої — австрійці. Наших мало, австрійців — як хмари. Біжать один проти другого, далі наші спинились, повернулись і кучею подались назад. Видно на горі, як високо підіймають ноги. Прапорщик, що пристав до нас, жене теж вперед. Кричу:

— Стий! Що ви робите: переб'ють, ми й половини не пробіжимо. (Нас душ 20—25, там — сотні, коли не тисячі.)

Бачу межу на скаті гори:

— Розсипайся! — Розсипались, полягали.

Ми внизу на склоні гори за низеньким обніжком, вони на горі. В них чудова позиція.

Кажуть: виб'ють нас до одного. Але що діять, перебігти куди — теж вистріляють до ноги. Одстрілюємось. В перший раз почув, як-то дзижчать над головою кулі: як якась оса, надзвичайно зла і розлютована до краю: дз... і зі зла заривється в землю, аж земля полетить. Деякі переставляють стріляти, чую голоси тихі, спокійні: «Убиті, убиті, ранений! Ой, в[аше] б[лагородіє], поб'ють нас до щенту!»

— Ну що ж, поб'ють, то й поб'ють... Підмога прийде швидко — трішки подержіться.

— Ой, поки прийде, в[аше] б[лагородіє]...

— Ей, не підіймай голови високо!

А в самого охота непереможна визирнути.

— Тах-тах-тах-тах... — заокотів кулемет десь, аж земля під нами ходором заходила.

— Наш! — Австрійський! — Ні, наш! — чути одривчасті речі. Заокотили десь далі. — Ото чужий.

Хочеться пити — їм сніг. І курити надзвичайно. Вишукую в кишені цигарки, закурюю, не помічаючи, що вже високо вихилився. — Дз! — над ухом.

Прихилився.

— Десь наші близько! — кажу до прапорщика.

Трохи згодом:

— Ой, — прапорщик зблід і б'ється на снігу.

— Ранені, товаришу? — питаю.

— В живіт.

— Заждіть трохи, може, втихне, однесемо.

Б'ється далі ще один, там іще один.

— Гуп! Гуп-гуп! — обізвалась за ліском наша артилерія. Обізвалась до неї австрійська. Взагалі заспівала музика:

— Трах-тах-тах...

— Трах-тах-тах!

Стукотять, як хтось лихий свариться палицею об стіл, аж на землі підкидає.

— Дз! дз! дз! — літають, хвискають над головою оси і риють землю.

Безперестанку палять рушниці, здається, з усіх кінців палять, наввипередки, поспішаючись, невтомно.

— Гр! гур! гур! Гр! гур! гур!

Раз по раз, як грім, над усіми гукає артилерія. Розходилась.

Розвиднілось добре. Небо чисте, густоблакитне. Збоку спокійно визирає смерековий гай. Мене й цим, мовляв, не здивуєш. І в цьому пеклі, в огні навіває спокійний сум: все це минеться й сліду не буде. Не це головне — єсть над нами довічне блакитне небо, на ньому сонце, на ньому зірки, є гаї зелені. Є гори — вони назавжди остануться, вони тут пани. Бухнуло вгорі. На блакитному небі виринув клубок білої павутини, блиснули з-під нього червоні, як кров, стріли і замість клубка повисла над землею корона, перевита тонкою, як пух, і білою, як сніг, габою — тихо рухнулась і попливла по синьому небі. В лісі луною зашуміли, мов по ньому сипонув хто горіхами, черепки шрапнелі.

— Чшш! — шумить, як нічна птиця крилами, снаряд.
— Сс! — свистить гадюкою. Далеко чути іще, як летить. Чимдалі — все дужче. Шах! ах! — б'є кудись.

— Уб'ють! Ні! Уб'ють! Уб'ють, ні! часом миготять думки.

Бере нудьга, стає тоскно. Дзижчать оси-кулі, якоюсь важкою тоскою оддаються в грудях.

Коли б уже швидше.

Дивлюсь на годинник: 1½ години лежимо. Знову забувається.

А втома і тут дає себе знати: припав щокою до снігу, і вмить мариться якийсь сон.

Згадуються знайомі, а листів ще не писав. Живий буду, матиму, що писати.

— Мабуть, таки буду! — миготить смілива думка.

— Уб'ють! — дзизнула над ухом куля.

— В[аше] б[лагородіє], сховайте голову. Пересуньтесь трохи сюди! — чую голос.

— Десь наші близько! Гомонять! — стиха радісний голос другий.

— Гей, задержіться, хлопці!

В ярку в шеренгу вистроїлись зайці — позбігались докупи, лупають ушами, а тікати нема куди.

— Ав[стрійці] одступають! — гукав ще один.

Стріляє наших мало: чи побиті?

Збоку лежить нерухомо:

— Ей, земляк,— штовхаю помалу револьвером,— ранений?

Мовчить.

— Чуєш? — штовхаю дужче.

Повертає стиха голову: лице лукаве, спокійне, таємниче.

— Ні,— нишком, усміхаючись.

— Чому ж не стріляєш?

— Боюсь,— осміхається так спокійно, розсудливо.

Надає якомусь духу, сам осміхаюся.

Чую збоку сам гомін: наша мова. Одповз, дивлюсь — в окопчику наші, там же наш кулемет.

— Ану, хлопці, попід межею котись туди.

Покотились. Деякі нетерпляче похвачувались, попригинались, побігли. Осталось кілька душ ранених та ще деякі, неслухняні, нерухомі, що уперто лежать, не ворухнуться, мов чатують кого. Один — горілиць. Шинель, чоботи, ранець — все це якомусь завіряє, що це лежить солдат.

Живий. Але ні: шинель і чоботи — все живе, тільки солдата нема.

Он біло-сіре лице, помальоване червоним по виску: то щось із глини, а не людина.

Вскочили в окоп. Австрійці змовкли.

Лиця радісні, схвильовані.

Здаються!

(Арт[илерія] пристрілялась. Раз — перед австр[ійцями] упало, в другий — зробило щілину велику. Ранці, торби полетіли вгору.)

Попливали хмари сині з однієї гори на другу... Сунуть і сунуть. Кажуть — тисячі. Пішли за раненими. Принесли прапорщика. В одного лице — кусок м'яса. Тут коло окопу лежить убитий — ніякого враження... Всі веселі, сміються. Якось довелось мені, вже на позиції, прочитати про п'єсу із війни Арциб[ашева]. Враження неприємне, страшніше далеко, ніж сама битва. Кинув читати. Так просто дивишся — був живий чоловік і нема. Убивають не людину, а силу, яка сама могла вбити.

Попливали хмари сині шляхом. Увесь шлях устелали ранцями, патронами солдатськими.

Рвало снаряди один за другим, шуміло над головами, трошило і клало додолу сосни. В одну увійшов снаряд, як гвіздок. Тюпаєм із унт[ер]-офіцером, шукаєм свій батальйон (бригадний послав). І на кожному кроці, як по команді, припадаємо до землі, як зачуєм шум снаряда. Утомився як ніколи. Коли зайшли в землянку, де був телефон, мусив спочити. Тут дали чаю і хліба. Підкріпився, спочив. Кругом рвались снаряди і тріщали сосни. Як стихло — пішли.

Ніч. Лягли спочити в землянці із одним взводом. Не дали — збуркали і в темряву, в болото, послали кудись в село за ножницями. Казали: на ранок — штурм.

Другого дня одіслали батальйон на спочинок у Гусак[ов]. Я вертався сам з унтер-офіц[ером], якого оставив Мульт. Знемігся, так стомився по грязюці, що мусив лягти

на снігу й спочить. Їв сніг. З калюжі випив трохи води, що у[нтер]-оф[іцер] набрав у чашечку. В кишені знайшов маленький кусочок сухаря. Трохи підкріпився — дійшли до Гусакова.

Вночі на ква[ртирі] Сулименка спалось погано. Всім ротам звелено було кожному хвилину бути готовими виступати. Оддыхали не роздягаючись. На квартирі засіли на всю ніч в карти. Через кожну 5 хвилину прибігали вістові, фельдфебелі до офіцерів з різними донесеннями й наказами. Ніколи ще так не палили з орудій — здавалось, що була горобина ніч. Раз за раз бряжчали шибки у вікнах та посуд, іноді вся халупа ходила ходором. Стріляли по Гусакову. Снаряди рвалися десь поблизу. Прибігали й хвалились, що ударило у міст, у дерево.

Прибіг «Чижик» і радісно повідав, що снарядом розбило ріг його халупи. Хазяї кудись утекли, лишилась одна панянка. Збіжжя пов'язано в узли, запаковано на випадок пожежі.

Господарка за кожним снарядом мліла і хрестилась. Денщик розважав. Біло так часто, що один запасний казав: не вспієш хреститися.

Гупнуло так, що задвигтіла халупа. Всі здригнулись й умовкли на хвилину... Далі один з картюжників: «Сім пік!» — і знову всі взялись до своєї роботи.

Заснув. Прокинувся ранком. За столом, як сиділи, так і сидять за картами. Тільки немов трохи приморені обличчя.

Орудія стихали. Стріляли вряди-годи. Хтось убіг і повідав, що на кріпості білий флаг. «Кріпость здається». Спершу не вірилось. Але швидко зовсім стихли орудія. Звістки летіли одна за другою; кажуть — поїхали парламентарі з Перемишля. Почали гупати знову — ще сильніше, але це був другий звук: всі радісно казали: «Форти зривають». Звістка швидко розлетілась по всьому містечку, якомсь легко зітхнулось. Мешканці повеселіли, дякували богу. Після кількох днів негоди засяяло тепле весняне сонце. Десь взялися дівчата й панянки в містечку, походжали в святковій одежі. Мов якесь свято. Зразу чудно якомсь було, що так раптом стих грім орудій. Стало тихо, любо, мов ніколи й не було того грому. Може, вже й не почують люди тут його.

Трохи згодом приказ: виступати. Кажуть, у Перемишль. Радісно загули всі, хоч було болото, хоч були всі зморені. Дійшли до Овчарні, стали в лісі на біваці, чекаємо приказу од бригадного. Ждемо, ждемо — не чуть. Розпалили огні солдати, затріщали віти — варять чай. Офіцери розбрелись гуртками, стукають ногами од холоду, дехто стиха співає. Жують хліб, сухарики, гомонять про те, що то тепер діється в Росії — телеграми, газети, молебні, шум, гам, а тут так тихо, тільки холодно і сухарики.

Довідалися врешті: не підемо сьогодні в Перемишль, вертаємось додому.

Кажуть, скрізь іще міни — декого убило, то ще не пускають. Вернулись назад, вже не в Гус[аков], а в Гориславичі. Де вміщалося у великій тісноті 4 роти, пригнали тепер вісім. Натовп скрізь по халупах неможливий. Багато вместилося по стодолах. А по халупах лихо тяжке: дихать не можна. А ще до того перелякані люди, діти хворі, голодні...

Став у халупі із своїм Олексієм і ще два желізнодорожники. Двоє діточок і чепуренька молодичка Марійка, та, що казала: «Господи, кому вже поможи, то поможи».

Нічого, привітна. Рада, що взяли кріпость, хоч хвалить і свого Фр[анца], каже: давав допомогу в голод. Ця не так, як той, що сварився з Олексієм за патички, казав: наш дурак упустив вас, тепер і ради не дамо.

Спали всі в малісінькій хатині. Вночі розбудив якийсь незвичайний гамір у дворі. Виглянув у малісіньке віконце: між деревами, як хмари, гули австрійці... Якось аж острах узяв. Марійка схопилась, глянула у вікно: «Ой, леле, ой, господи! Наші!» Здавалося, немов забачивши таку силу, вона думала, що вже вони напали на нас. Немов якась радість і тривога одчувалися в голосі. Заговорила до них у вікно. Але зблизька під вікном показались люди такі обідрані, зморені, такі нещасні, що серце стискалося. Просилися до хати ночувати.

«Бранців женуть з Перемишля» — догадалась Марійка. Бігає з кінця в кінець по халупі, бідкається, не знає, що робити, й сльози бринять в голосі.

— Немає де вас діти — у мене в хаті солдати.

Розпитуюсь: кажуть, призначили їм ночувати тут. Так

просяться до хати. Ой, де ж вас тут подіти, коли тут наші один на одному. Іди собі, хмаро, далі.

Погула ще трохи хмара і з стогоном, дрижачи од холоду в своїх шинельках, голодна і гола пішла собі далі, кутаючись... Мов зграя галичі.

Марійка довго не спала після того — здається, плакала. Давно вже бачила їх. Та й не ті вони були тоді, як виряджали їх на війну. Ранком виявилось — трое таки забрались до Марійки в стодолу, переночували.

9 апр.

Здається, у Перемишль увійшли 14—17 апр[іля]. Вийшла неприємність з квартирами, наслідком якої — квартирмейстера на 7 суток. Не вийшов зустрічать батальйон, і довелося на дощі і на снігу, пройшовши в негоду верстов з 20, години зо дві серед ночі стоять серед Перемишля. Люди померзли, помокли, виголодались. А тут — сніг.

Дехто з офіцерів заскочили погрітися в кав'ярню — задрипані, знеможені, промоклі. Тут вперше зустрілись з австрійськими офіцерами: всі вистрижені, виголені, навіть надушені, одежа на них — як тільки що од кравця, пики червоні, випещені, здається, були вони не в облозі, а десь в гостині, де їх одгодовували, як на сало. В кав'ярні нічого не знайшлося, крім кави, навіть без сахару. Добули десь у солдатика сухарів мокрих, висипали купою на срібне блюдо й пили каву, як із найліпшим печенням. Аж на зубах тріщало, австр[ійськ]і офіцери один по одному шаміль-шаміль — ушились. В кав'ярні чогось не дуже добре стало їм.

Трохи згодом вони, мабуть, боячись, щоб не вийшло яких неприємностей з новими офіцерами, жалувались комендантові, що наші офіцери не відповідають їм на воїнський привіт. Приводів до цього не було ні жодних, і мені здається, що вони заскочили наперед, щоб гарантувати себе од сутичок. Тепер ходять з пихою, з шашками, з виглядом переможців-лицарів.

Щось боягузне і разом чванливе визирає з цих гордовитих, випещених пик. Ні смутку, ні сорому. В русинів принаймні ж помітно більше ширості до наших, а в цих помітна не дуже навіть схована пансько-лакейська зневага до наших сіряків.

Що робили вони тут? Це показують їх пики і те, що вони лишили нам в спадщину. Було в приказі — стерегтися тутешніх жінок під погрозою суду, бо мало не всі хворі на

Марійка довго не спала після того — здається, плакала. Давно вже бачила їх. Та й не ті вони були тоді, як виряджали їх на війну. Ранком виявилось — троє таки забралось до Марійки в стодолу, переночували.

Здається, у Перемишль увійшли 14—17 апріля. Вийшла неприємність з квартирами, наслідком якої — квартирмейстера на 7 суток. Не вийшов зустрічать батальйон, і довелось на дощі і на снігу, пройшовши в негоду верстов з 20, години зо дві серед ночі стоять серед Перемишля. Люди померзли, помокли, виголодались. А тут — сніг.

Дехто з офіцерів заскочили погрітися в кав'ярню — задрипані, знеможені, промоклі. Тут вперше зустрілись з австрійськими офіцерами: всі вистрижені, виголені, навіть надушені, одежа на них — як тільки що од кравця, пики червоні, випечені, здається, були вони не в облозі, а десь в гостині, де їх одгодовували, як на сало. В кав'ярні нічого не знайшлося, крім кави, навіть без сахару. Добули десь у солдатика сухарів мокрих, висипали купюю на срібне блюдо й пили каву, як із найліпшим печенням. Аж на зубах тріщало, австрійські офіцери один по одному шаміль-шаміль — ушились. В кав'ярні чогось не дуже добре стало їм.

Трохи згодом вони, мабуть, боячись, щоб не вийшло яких неприємностей з новими офіцерами, жалувались комендантові, що наші офіцери не відповідають їм на воїнський привіт. Приводів до цього не було ні жодних, і мені здається, що вони заскочили наперед, щоб гарантувати себе од сутичок. Тепер ходять з пихою, з шашками, з виглядом переможців-лицарів.

Щось боягузне і разом чванливе визирає з цих гордовитих, випечених пик. Ні смутку ні сорому. В русинів принаймні ж помітно більше щирості до наших, а в цих помітна не дуже навіть схована пансько-лакейська зневага до наших сіряків.

Що робили вони тут? Це показують їх пики і те, що вони лишили нам в спадщину. Було в приказі — стерегтися тутешніх жінок під погрозою суду, бо мало не всі хворі на венерію. Виявляється, що й голоду не було тут путнього. 900, кажуть, коней забили вони, здаючи кріпость, щоб нам не досталось. В людей є кури, гуси,

є корови й телята, є й хліб. Коли й довелося поголодать трохи, то, у всякому разі, не офіцерам, та й не солдатам...

А кріпость, форти... Здається, тисячі поклали б тут трупів — і не взяли б. Безумовно, кріпость могла б триматися тут ще довго.

Кажуть — між офіцерами і у всьому гарнізоні виходили суперечки. Німці і мадяри одкрито визнавали своїх слов'ян за ворогів. Німецькі офіцери вимагали, щоб слов'яни-офіцери й приватно не розмовляли своєю мовою.

Поводились з місцевим населенням перебільшено жорстоко. Кажуть, одну русинку, що мала 2 душ дітей, мадяри ограбували вкрай і навіть на глум розділи і забрали одержу.

Але не довго бришкали тут — за тиждень вирядили їх звідціль усіх, за винятком хворих і санітарів.

Несподівано розіллвся Сан і зніс дерев'яний місток, що нашвидку змайстрували наші сапери. Засапня — одрізане.

Зірвалась міна під мостом, біля якого порались сапери. Інженера — убито, декого поранено.

На форту ополченець із 6 роти наскочив на міну — рознесло в куски.

Знову запахло мандрівкою нашому злощасному батальйону: з города пруть на форти. Стали в селі Журовищі. Село веселе, гарне, в садах, незруйноване. Жінок — повно, мужчин не видно зовсім.

Жінки як жінки — веселі, аж сяють. Дівчата з козаками витанцьовують «козачка», аж курить.

Мульт боїться, що наші солдати зразу втерять воїнський вигляд і перевернуться в хліборобів-селян. Таки й так: скрізь по дворах помітно, як уже ворожать коло

господарства — той візьме косу в руки, розглядає, інший помагає молодиці городить хліва, той взявся до січки, а дехто стоїть уже за селом, склавши руки на грудях, і задумано-мрійно позирає на лани, що вже зазеленіли.

ТЕМИ:

ЛОША І ПАННА

Де стояли на квартирі — гарна панна. У них — лоша, лишили козаки. Гарненьке, веселе, з кучерявою гривною, тільки худе. Денщики втішаються. Хлопчик, брат панни, радісно розповідає, що ік великодню заріжуть. (Треба думати, коли б дорослі сказали, що треба ік святу зарізати його приятеля, скажемо, Івася, — він з такою ж радістю розповідав про це). Закликали наших офіцерів розговлятися. Хтось пустив після того поголоску, що шанували їх тим лошам.

КОЗАК

Як ужарили в селі козаки «козачка», село, в якому тільки жінки й діти, як сказилось: стрибають дівчатка, зчепившись, поводять плечима молодиці, дівчата пішли з козаками, хлопчик десь за клунею сам собі одкозирує — все село аж двигтить.

ПОДОЛАНІ

Русин з пліну втікає в своє село. Жінка з козаками на пожарині витанцьовує «козачка». Русин побачив — пішов до пліну.

Мужчина один мусить перебувати великий смуток пліну й перемоги над ними, над його краєм, жінка — не поділить.

ФОТОГРАФ

Треба уміти добре малювати, щоб змалювати нашого полковника: поважний, з «владимиром», червоний — полковник як полковник, — а витягне шию, потягне носом, погляне тими ясними сірими очима, очима надзвичайно егоїстичними і боязкими — і з мундира аж випирається, аж хрюкає свиня, хоч на перший погляд зовсім нічого нема в ньому похожего до цієї тварини.

хрюкає свиня, хоч на перший погляд зовсім нічого нема в ньому похожого до цієї тварини.

Князь: як бреше, очі робляться, як сливи. Хвастун і боягуз. Дурний аж крутиться. Каже: кільце кругом Перемишля, 3 тисячі: вірять.

9 мая. Миколи. Вечір. Броди. Через вулицю навпроти одчинені двері на балкон і помітно в кутку — валяється на ліжку шт[абс]-кап[ітан] Тимченко. Збоку, теж з балкону, безперестану дирчить Кушніренків грамофон. На вулиці — ліхтарі погашені. Шумить майський дощик.

Нудьгував цілий день і тепер нудьгую в своїй кімнаті, номері «Брістоля». В коридорі Олексій з своїми думками — все про домівку. Розказував оце сон свій: наснилося, бач, йому, що одвозив додому мої теплі речі і гроші. Сниться й мені, Олексію, та, мабуть, не вдасться.

Ну, будемо писати діло: з Журавиць несподівано поперли були на форти. Нам випав № 11, майже цілий. Звістки прийшли недобрі — з Карпат облогою жене нас німець. Почали готуватись до оборони — тепер тільки. Орудій, патронів — обмаль, люди невчені, насилу встигли пройти 1½ «упражнения».

Сяк-так наладили діло. Наш капітан — за коменданта форта, ми з Бакланом — підручні.

Ходив у Гнатковиці — виявилось, там живе Марися. Помітно — село було гарне, як вінок, може, краще, ніж Журавиці. Тепер — журна руїна, оповита красою весни. Покосами буйними лежать сади, потяті мадьярами ще з осені, розвиваються, цвіт викладають, не вірять, що вони вже — трупи. Трудно знайти, де стояли хати, — пожарини заростають зеленим бадиллям, травою. Тільки маленькі квітнички, де послався барвінок, одживає м'ята та інші квітки, кажуть, що близько було тут вікно, з якого позирало на них дівоче личко.

Через гору — друге село, положили мадьяри і там садки, хати — як водою позмітало. Далі — лежить на горі одкосами гай.

Зимою — все було пустиня, заметена снігом, тепер заворушилось життя — мов люди, як хрущі, повилазили із землі. Риють землянки, збивають намети, грядочки копають, садять картоплю та цибулю.

Поприходили із сіл, що були в облозі. Зазирнув в од-

ну — повно дітей, як курчат, просять сахару або копійку; сирю, дух важкий; в другу — самітна лежить хвора жінка, стала розмовляти — зразу почала плакати: хвора, нема нікого, їсти нічого. Далі — баба з пухлими ногами, як колоддя, — землянка дала.

Діти, дівчата в старих шкарбанах, що скрізь на порогах валяються купами, повикидані австрійськими солдатами.

Дядьки, підлітки будують землянки.

— А як ви думаєте, — питають, — чи не прийдуть сюди пани?

— Не сподіваємось, а проте — бог знає: на те війна. Краще б не будувати вам тут нічого, бо забороняють.

— Ну, та треба ж нам десь ся подіти, треба десь жити.

— То правда — треба десь ся подіти.

Сидимо з Марисею на зрубаній вишні, гомонимо. Така розумненька, енергійна:

— Зруйнували, знищили увесь край наш, набідувалися люди, та ще хтосьна-що має бути. Коли ж вони знову сюди ся повернуть — заб'ють тоді вони нас геть усіх, русинів. Ой, не дай господи — краще тепер померти. Чого тільки не було, чого не було. Ген бачите, під горою білий хрестик, — показала вона рукою туд., де в лощині з двох білих полін стояв уткнутий хрестик.

— Було так: мадьярська варта сховалась в отому ривчаку за кущами, а по долині ішла ваша варта. Ваших солдатів було більше, то мадьяри й не визирали, тільки позирали за солдатами. А яром ішли назустріч вашим наших три хлопа і одна кобіта та й почали з вашими розмовляти. Солдати щось їх питали, і вони їм одповідали. А як ваші солдати пішли, повисакували мадьяри, взяли тих трьох хлопів та кобіту, завели отуди під гору — та й постріляли усіх. Родичі довідались, пішли, щоб хоч кожухи поздіймати з хлопів, то їх теж хотіли забити; упросили офіцера їхнього, на коліна припадали, так плакали та прохали...

— А як же вони палили село?

— Так палили: вигнали нас усіх за село та й запалили, — що було крику та сліз...

Заходить сонце, вечір весняний, тихий, темноблакитний насуває. Під фортами доорюють люди — хлопці-підлітки та дівчата. Гомонять, сміються, навіть жартують...

А десь з-під Карпат мов підходить гроза: гримить і гримить цілий день, все дужче і дужче. Кажуть — прорва-

лись німці й хмарою сунуть сюди. Чується лихо. Знову зметуть, заженуть кудись цих бідних горопахів.

— Марисю,— питаю,— чи ти б поїхала до Росії?

Подумала, енергійно махнула головою:

— Поїхала б.

Думаю: забрать би цю дівчину з собою.

— Коли живий буду, то по війні буду вертатись додому — заїду за тобою, поїдеш?

Тихо, опустивши очі: «Поїду».

— А батько?

— Дарма, що його діяти.

Далі розкажує, що вона хотіла учитись, здається, на вчительку, що батько мав худоби багато — все знищили, позабирали.

Осторонь задивляються на нас цікаві. Марися стиха одсунулась, далі встала.

— Іти хочеш?

— Треба іти в землянку.

Боїться дівчина, щоб слави не пустили.

— Що ж, іди собі, мені теж час уже — швидко стемніє. Попрошались.

— Ви ще прийдете сюди сьогодні?

— Ні, Марисю, сьогодні вже не прийду.

— Чому?

— Треба бути на форті. Завтра прийду — прийдеться на варті бути усю ніч. Будемо тоді говорити довго, допізна.

— Щоб спати не хотілось? — усміхнулась.

— Атож. Так добре?

— Добре.

Ішов додому та й увесь час думав: коли б остався живий та був трохи молодший — оженився б я на цій Марисі.

А на завтра — заgrimіла наша артилерія із західних фортів. Кажуть — бачили вже поблизу колони німців, снують над кріпостю аероплани. Кидають бомби. Кажуть, в городі душі дві-три забили.

Нашою шрапнеллю одного посадили. Хлопці наші палять із гвинтівок по аеропланах, і не можна ніяк спинити. Остатки Моршанського полку перед нашим фортом риють окопи. Завтра має бути робота...

Увечері пішов у розвідку. Кажуть — снує вже тут німецька розвідка. Темно, місце, здавалось, добре знакове —

вночі нічого не видно, мов зовсім місце незнакове... На велику силу ік півночі знайшли окопи наших. Всі сплять, як убиті. Розбуджений фельдфебель навіть забув, куди стоїть фронтом — де права, де ліва сторона. Попрохав розбудити офіцера. Позіхає: погано — од фортів до наших окопів більше 2-х верстов щілина.

— Немає ким заповнить — людей мало. Може, у вас там є лишні?

Погомоніли — позіхає.

А десь уже збоку загомонів ружейний огонь.

— Де це? — питаю.

Позіхає:

— Верстов 5—6 убік, там стрілки.

Пішли. Тихо, темно, тільки чути, як лупотять десь у темряві вистріли та б'ється серце. Здибались кілька разів з розвідками — з нашими. Козацький роз'їзд мало не визнали за чужих — поговорили трохи, розійшлись.

— Ви там обережненько, — попередив мене козак-офіцер, — бо там щоб не наткнулись на них.

Так у Гнатковиці не довелось заглянуть. Тії ж Гнатковиці: перед ними наші окопи, а за ними насуває німецька сила, буде знову в'януть під огнем і знову зруйнують стару руїну. Доведеться кидати людям землянки. А де ся подінуть — про те вже не знаю, може, знову заповнять клуні, горища та погребі в Журавицях. А Марися, певне, знову в гості до Онелі — така рада була, що вибралась хоч у землянку.

Другого дня — новина: нас зміняє 35 дивізія, здаємо їм своїх людей. Здає папери форт нашвидку, а батальйон з одного постійного состава та кілька душ офіцерів перемінного вибирається до Львова, а далі — невідомо. Так швидко все зчинилося, наші всі майже раді — мені сумно. Вийшли з фортів — усі веселі, сміються, а позаду гримлять форти наші, чути чужу артилерію, і ми під грім гармат побралися з кріпості. Було шкода кидати форти — шкода Журавиць, згадувалась Марися, здається — прощай уже назавжди. Шкода, що не пішов того ж таки вечора. Ну, та це завжди так буває. Вибираєшся з якогось місця, то за тобою, як за ногами гарбузиння, волочаться згадки, жалі, смутки за чим-небудь, що кидаєш, а вийдеш далі у чисте поле, їх вітром обвіє, обнесе і в грудях перестане понивати.

форти — шкода Журавиць, згадувалась Марися, здається — прощай уже назавжди. Шкода, що не пішов того ж таки вечора. Ну, та це завжди так буває. Вибравшись з якогось місця, то за тобою, як за ногами гарбузиння, волочаться згадки, жалі, смутки за чим-небудь, що кидаєш, а вийдеш далі у чисте поле, їх вітром обвіє, обнесе і в грудях перестане понивати.

У Львові... ідуть, як вода, люди з Карпат — хмарами, табунами, мають кольоровим убранням. Здаля здається — суне по дорозі квітник: маки, любистки, королеві квіти мають на вітрі, а підійдуть ближче — з-під тих квіт: зморені худі обличчя, піт, збіжжя на плечах, порепані ноги, обідрані діти — все пилом припало, зморилося, запеклося.

18 іюля

Пригадалось — роковини сьогодні війни. Десь у тумані померещилась Жадківка, розпочата там праця, холод й інше.

Тепер в лісі при центральній телефонній станції. Близько — позиція: гримить артилерія. Вчора цілісінку ніч проблукали по лісу, поки знайшли цю станцію. Тепер люди спочивають, втомлені. Кажуть — бути готовими кожну хвилину.

Проте знову взяла охота що-небудь написати. Писать що-небудь подібне до щоденника — нема що (обід перебив) й думати. В голові лишаються одні клапти — послідовності ніякої. Я думаю — це в мене пам'ять гідка, але інші кажуть те ж.

Де був учора — сьогодні забувається геть. Іноді забуваєш, чи ранок тепер, чи вечоріє, особливо після неспокійної ночі. І од усього лишається в голові: позиції, позиції, окопи, ліски, переліски, озерце яке-небудь перед очима, млин, жито. Низка чорних далеких силуетів — ворожа «цепь» і т. ін. Окремі клаптики вражень, коли стихав огонь... Місяць, небо і скрізь пожежі, пожежі, пожежі...

Так тихо, без гуку, без плачу — нікому тужить (сльози — десь далі). Лани розкішні, з пшеницею, як стіна, з золотими житами та зеленими пашнями руйнують без жалю, мов в безлюдному царстві.

Отари переляканих овець гаяють по житах, табуни коней, що вигнали з економії, свині, гуси, кури... Увійдуть в опустіле село — підіймається курячий гам: солдати ловлять курей, гусей... Звернув голову і пішов далі... Сади з зеленою, ще недозрілою садовоною, — спустілі, зруйновані, пасіки — з цілими рамами меду, приходять хлопці.

Все це разом з іншим зливається в одно враження, в одну картину «отступления». Може, після все воно послідовно пригадається... Тепер, коли ще не закінчилось воно, можна тільки писати коротенькі малюнки, обличчя, силуети без усякого зв'язку. Так і думаю писати. Початок тільки пам'ятається: по дорозі зустрінули полк, який ішов на позицію, були призначені в роти і пішли...

Ніч... тиха, зоряна. Ліс густий, густий та темний, путь роти в лісі по піщаній дорозі. Солдати — ратники-старіці, новички — тремтять. Хрусне що — як овечки сіною кидаються то в один, то в другий бік. Здається, увесь ліс захряс притаеною ворожою силою... Так усі насторожені, так б'ється в грудях... Гуркотять спереду десь орудія, і лунко оддається в лісі... Назустріч ідуть, як примари, тихо, понуро якісь тіні — по двоє, по троє... Часом несуть щось на носилках... Це ранені або втікачі. Одповідають неохоче, байдуже. Раз із жита вийшло троє своїх козаків — півтори роти шарахнули, як овечки, розбіглись по житу. Повиштримляли голови, слухають... Потім далі, хто куди. Насилу зібрали. Одного ранено штиком в горло. Щемить серце... Не буде добра із цим військом. Їхали скраю, спереду, стиха гомоніли про жінок.

Одходячи, збирались обози в дві-три низки... кухні, козаки... між возами плується піхота, і все лишається на одному місці.

Біжать під кулями — все поле усіяно людьми, попригинались, біжать, мов жене їх вітром або хвилею, в один бік. Не чуть галасу, тільки тупіт ніг, брязкання казанків... ззаду свистять, вищать снаряди, гупають, рвуться клубками пилу... Тільки вітер гуде од біготні, і той вітер кожному наганяє найбільше страху й несе слабших і здоровших... Вода... рови... болото... жита...

Біжать — по дорозі калюжі, всі п'ють, п'ють, п'ють на льоту засмаглими губами... і знов далі. Там заплу-

тався хтось між снарядами, куди він — туди й снаряд. Падає в воду... Затихає. Оддыхаються, ідуть пішком... Зразу забувають... побачили зайця — гомін, як діти. Одійшли, здається, далеко. Витирають піт... Трах-тах-тах! Близько в лісі кулемет. Кажуть, наздогнав бронірований автомобіль. Тррах! Тррах! Тррах! Б'є звідкілясь артилерія, і знову далі.

Обози, артилерія, козаки, піхота — мов бурною повіддю несе все, що не попало, з гори.

В лісі... біжать, тупотять мовчки — забиває снарядами, ліс стугонить... Тріщать столітні дерева, валяться. Скрізь свистять, дзизкають і гудуть черепки... Земля тремтить, так гупає. Біжать мовчки, і між ними, немов із землі, народжуються люди з червоними передами, рукавами, спинами, з червоними плямами, з червоними квітками, червоною китайкою на лицах... дедалі все більше, рясніше — немов із землі ростуть ранені. Вони кричать якимись, здається, кумелними тут голосами, немов співають — і голоси їх здаються спокійними.

З кожним снарядом кругом падають. Дехто встає, дехто там засинає.

У лісі артилерія робить страшне.

29 іюля

За Бугом. В прикритті од артилерії. В лісі. Затишно. Нічого не чуть од неприятеля. Спочиваємо. Ліжмя лежимо. Хлопці співають. (До речі: Мамонтов багато знає і співає старовинних пісень наших. Тепер тільки я довідався, хто він, а то в походах завжди, було, цікавить — хто воно у першому взводі розказує завжди наші казки та анекдоти. Темно. Тихо. Стомлені ряди людей, сірих, закурених, волочать ноги по дорозі. А спереду, передихаючи все, бубонить і бубонить епічний голос...

Закрутить завірюха — бій, біганина, шатанина — все забудеться. І от знову через який там день-два тягнемось десь, тікаючи, в темному лісі чи степу. Знову тихо, і знову бубонить стиха епічний світло-веселий голос, передихаючи і стогнучи).

Тихо одступали од Бугу, верстов 20, без шуму, в порядку. Сумне і грандіозне було видовище, як, одступаючи, палили хліб на полі. Вечоріло. Заходило свято чи тільки так здавалося. Надвечір був тихий, погожий.

Стали, як свічки або площки, загоратись у полі полу- кіпки. Розвідчики й козакі літали від одного до друго- го полукіпка і, як паламарі, світили. Незабаром усі лани, скільки вхопить око, запалали свічками. Полукіпки горіли тихо, без вітру, і здавалось — зайшло якесь свя- то. Так бувало у церкві на страстях. Димом, як наміт- кою, оповило стрункий зелений ліс. Пахло смаженим житом, як ладаном. Світились у небі зірки. Десь на полі стояв силует якоїсь баби із складеними на грудях ру- ками.

Було сумно: горить праця, горить дар божий, що приносили в жертву війні. Так проводила нас зелена, димом закурена і сумтком окутана архаїчна Холмщина. Сумно позирали пустки-хати, де в шибках одбивалось червоне зарево. Зелені сади ще з недозрілою садовиною, незжаті і недожаті лани, як очерети... Кому кидаєте нас?

А далина odkривається широка-широка... Скільки йшли, а скільки ще спереду! І чую я із рядів:

— Ні, вражий німцю, доки дійдеш до Туркестану звідси — не один рік мине...

— Чобіт не хватить, — додає другий.

І стає якось реально зрозумілою вся широчінь не- обмежена, вся цілина й далина задуманої, дрімотної святої Русі.

Дорога захрясла: вози високо навантажені жебраць- ким добром — торбами, лахміттям... Ідуть корови... Ба- би, дівчата, діти женуть телята, кури, гуси, утки. По- хмуро подивляються на нас. Чути:

— Продай гуску! Скільки?

Дядько безнадійно махає рукою: четвертак або два злотих — ні за що іде добро.

По дорозі мов циганські табори скрізь в переліс- ках — повикурювали людей.

Баба з великим важким оклунком на плечах поспі- шає. За нею плентається хлопчик, теж з оклунком, в теплому пальтечку, в козирку на очах — плентається, не здожене, піт заливає йому очі.

спинами, з червоними плямами, з червоними квітками, червоною китайкою на лицях... дедалі все більше, рясніше — немов із землі ростуть ранені. Вони кричать якимись, здається, кумедними тут голосами, немов співають — і голоси їх здаються спокійними.

З кожним снарядом кругом падають. Дехто встає, дехто там засинає.

У лісі артилерія робить страшне.

29 юля. За Бугом. В прикритті од арт[илерії]. В лісі. Затишно. Нічого не чуть од непр[иятеля]. Спочиваємо. Ліжмя лежимо. Хлопці співають. (До речі: Мамонтов багато знає і співає старовинних пісень наших. Тепер тільки я довідався, хто він, а то в походах завжди було цікавить — хто воно у першому взводі розказує завжди наші казки та анекдоти. Темно. Тихо. Стомлені ряди людей, сірих, закурених, волочать ноги по дорозі. А спереду, передихаючи все, бубонить і бубонить епічний голос...

Закрутить завірюха — бій, біганина, шатанина — все забудеться... І от знову через який там день-два тягнемося десь, тікаючи, в темному лісі чи степу. Знову тихо, і знову бубонить стиха епічний світло-веселий, голос, передихаючи і стогнучи)

Тихо одступали од Буга, верстов 20, без шуму, в порядку. Сумне і грандіозне було видовище, як, одступаючи, палили хліб на полі. Вечоріло. Заходило свято чи тільки так здавалося. Надвечір був тихий, погожий. Стали, як свічки, або плошки, загорятись у полі полукіпки. Розвідчики й козаки літали від одного до другого полукіпка і, як паламарі, світили. Незабаром усі лани, скільки вхопять око, запалали свічками. Полукіпки горіли тихо, без вітру, і здавалось — зайшло якесь свято. Так бувало у церкві на страстях. Димом, як наміткою, оповило стрункий зелений ліс. Пахло смаженим житом, як ладаном. Світились у небі зірки. Десь на полі стояв силует якоїсь баби із складеними на грудях руками.

Було сумно: горить праця, горить дар божий, що приносили в жертву війні. Так проводила нас зелена, димом закурена і сумтком окутана архаїчна Холмщина. Сумно позирали пустки-хати, де в шибках одбивалось червоне зарево. Зелені сади ще з недозрілою садовиною, незжаті і недожаті лани, як очерети... Кому кидаєте нас?

А далина одкривається широка-широка... Скільки йшли, а скільки ще спереду! І чую я із рядів:

— Ні, вражий німцю, доки дійдеш до Туркестана звідси — не один рік мине...

— Чобіт нехватить,— додає другий.

І стає якось реально зрозумілою вся широчінь необмежена, вся цілина й далина задуманої, дрімотної святої Русі.

Дорога захрясла: вози високо навантажені жебрацьким добром — торбами, лахміттям... Ідуть корови... Баби, дівчата, діти женуть телята, кури, гуси, утки. Похмуро подивляються на нас. Чути:

— Продай гуску! Скільки?

Дядько безнад[ійно] махає рукою: четвертак або два злотих — ні за що іде добро.

По дорозі, мов циганські табори, скрізь в перелісках — повикурювали людей.

Баба з великим важким окулнком на плечах поспішає. За нею плентається хлопчик, теж з окулнком, в теплому пальтечку, в козирку на очах — плентається, не здожене, піт заливає йому очі.

Плаче... Мати одвернется, заклопотано підганяє. Стоїть солдат, дивиться. Покивав головою і зітхнув; задумано пішов до біваку.

Ями копають глибокі-глибокі, дітей згонить, стаскує збіжжя.

Бабуся вийшла з подвір'я: куди йти, плаче. Вертається в пустку: «Буду тут умирати».

Надіває на дітей білі сорочки, готується до смерті.

Євреї тягнуть віз із збіжжям. Під лісом глибокий пісок. Шкапа стара й худа тягнеться, здається — от-от на середині перерветься. Малі й великі обліпили хуру, підпирають.

Часовенька забута, закинута. Стоять між хламом старі хрест із розп'ятієм, статуетки, ікони прищулилися, закинуті,

забуті. Розп'ятий Христос у терновому, закуреному, павутинням переплутаному вінку із кривавими ранами перегнувся набік — не встане. Здається — повтікали всі, збились, сховались тут, замовкли, перечікують лиху годину. Тікають люди, лишають дома одні ікони, часом виставляють на двері, на вікна, як сторожу.

Сиджу в окопі. Окопи — мізерні, незграбні ямки, затулені зверху соломою. Позиція нікчемна — ні вперед, ні назад. Чує душа, що звідділь не вибратися — послали нас на жертву. Кожну хвилину сподіваємось атаки із жита. Кидають бомбами раз по раз, як північні жар-птахи підлітають і, маючи крилами, сідають ракети, ясно світлячи наші убогі окопи.

Сиджу у виритій ямі, як первісний дикар. Якось забулось, що колись бував у культурному городі біля культур[урних] людей. Коло мене — солдат, бородатий. Картуз, шинель, борода — все надулося на ньому. В бійницю зазирає місяць, світить на нього. Чи се ж не кам'яний вік? Недавно налаяв його — заснув. Тепер він сидить смутний і винуватий, зігнувся, як налаяна сирітка... І шкода чогось до сліз його. І, здається, я розумію його думки... вони з ним! Он тобі [нрзб.] он тобі бомби, аероплани, автомобілі, ракети, кулемети, а тут гвинтівка, та вона несправна. І мені так ясно стає, які примітивні ми ще у війні.

Самарці в окопах — як замуrowані в печерах мученики. Моляться богу.

— Ти тільки, в[аше] бл[агородіє], командовай.

— Вон — она!

— Чево вона, дяденька, не паліт?

— Айдате!

— Чиста тобі тіатра. Как в пассаже за 20 копеек. У кого есть деньги — посмотри в пассаж, а в кого нет...

Польовий суд

Коло церкви в кутку грається соломинкою. Засідання в сторожці. «Так точно»... Чоботи... 17 копійок.

Атака

Ура! Вперед! — повів управо од непр[иятеля].

Сплять. Зморені, закурені, з сумками за плечима, з гвинтівками. А сонце світить і гріє — лагідно-лагідно, і на лицях сонних — дитячий вираз. А сосни не шерехнуть, понахилились, як матері над дітьми, а повітря свіже, ясне, лється в груди і викликає усміх.

Жита, степи, села, ліси, небо і зірки — постійний лаварет, постійні лікарі, що неодступно слідкують за солдатами і сиплють, засипають, не міряючи, цілющою силою на душу й на тіло. Ніяка мати, ніякий лікар того не зробить.

Тиша. Поволі-поволі шумить дерево якоїсь тягучої, довгої, дрімотної — гіпнотизує душу.

Говорить щось, та й край! Не одчепишся од цього. Може, так впливає пісня матері над колискою на дитину... Так слухаєш пісню без слів, так слухаєш чужу незрозумілу мову, і чим більше слухаєш, тим більше піддаєшся тій омани, що це справдішня жива мова, ті ж переходи, паузи, усилення, що в живій мові... Тут і тиха скарга, і зростаючий гнів, і дорікання, і пісня, і казка — все сплітається в довгий одноманітний шум і здається — серце розуміє, зливається з ним. От-от, здається, закивається власна голова і разом з гаєм зашумить довічну думу-пісню... І зразу: трах! тарах! — залускає огонь, завищить люто, як змії... Заб'ється в грудях. Блисне примарою огонь, кров, смерть... Знову стихне... Пов'ється темрявою, задумою... І знову тихо, задумано шумить дерево, і душа знову починає тиху перервану розмову.

Блисне десь цигарка в темряві — в другому місці лясне, задзиччить... Зриє землю куля коло носа... І знову тиша і спокій... І шумить, меланхолійно похитуючи...

«Ковалі», ох, ті ковалі.

Ще стукає серце, а гай уже шумить спокійно перервану мову, меланхолійно похитуючи віттям.

А тут місяць, повний, аж вилискує, вплив на небо, зовсім не до речі, закохана, сентиментальна пика... Як я тоді сердився на нього... поки таки хмара не затулила його дурнувату усмішку.

Іще пам'ятаю: після того, як розбіглись, зібрав полуроту, пішов блукать та шукати полк: ходили під позицією ворожою, сами не знаючи того. Стали під ліском, над кручами. Що то за вечір був чудовий іюньський, здається, купальський. Тихий, лагідний. Ліс і трава по пояс. Засіли. Десь горить село. В лісі тріщить — солдати; літають, світаючи, черчаки... небо прозоре.

І знову: ай-ай-ай! трах! трах!

Внизу коло халуп німці-розвідчики захопили наших кілька душ, що пішли по воду... Мої шелеснули в ліс, всилу — добрал[ись]... Ткаченко пішов шукать... Коні остались...

І знову ніжить, голубить та пестить нас ніч...

Деревл[яний] коностас.

Отупіння од вигоди. Промот[авшийся] барин, що за злата посилає купити і те й друге. Не розсуждать.

Солдатський вістник. Де видається, хто редактор й сотруд[ники] — невідомо, але поширений дуже. В тяжку годину звідкільсь піде чутка: півмільйона розбили, взяли в плін 100 тисяч. Вернули Львів і т. ін. Може, це жива сила в армії протиставляється упадкові духу й викидає ці красиві мильні пузири, щоб хоч оманною порадувати, на хвилину підняти дух. Інші звістки, песимістичні, майже завжди справджуються. Цікаво б підвести рахунок, скільки йде з охотою на війну.

Герої. Не бувають всі герої. Досить 10—20 на роту — і вся рота герої... Те ж і в армії — казенний героїзм. «Невідомі, сірі герої». Герої з хрестами, язикаті герої, діти-герої. Опльовані герої.

Л.—К. Страх дикаря-героя перед суч[асною] технікою. 10.000 аеропланів! 15 тисяч снарядів. Вигадають такі кулі, які знаходитимуть самі непр[иятеля] і битимуть тільки на смерть. Все думає.

Втікачі завжди брешуть.

В тилу, в сутінях страхи виростають в страхіття.

Арт[илери]сти якими грізними здаються здалека, коли рвуться снаряди, і які боягузи, коли придивишся зблизька. Коло такої грози — маленькі боягузи.

Тямка.

Денщики приносять на поз[ицію] обід. Чекають із баком. Виряджають на смерть. Життя тісно зв'язане.

Війна не така вже складна штука, як здається спершу. Завжди можна побачити одну примітивну боротьбу, яку народ уже переріс.

За межами звичайної моралі.

30 августа. Ну, іще що?

Ікони і картини по дорозі одступлення — на деревах в полі, в лісі.

«Хлебушки нет, а работа чижолая».

Связь. Приказання держатися до останнього, потім легке відношення до цього...

Над Муховцем і через нього. Тумани, місяць, ліс, болото, мрії. (Не доведеться зараз писати: артил[ерія] садить по окопах.)

Обстріляли роз'їзд конниці.

Задиристі перегукування з німцями.

Гученко. (тип.) Шевченко. Фізика... Св. історія... [2 нрзб.] «Русь» Гоголя і т. інше. «Разведчик». Сатирик. Н. д. «Я болен... Я очень болен...» К[оманди]р збирав офіцерів.

Інц[идент] з лікарем; як поров солдат... як здоровається. [нрзб.] — позировка, рисовка.

Кап[итан] Сорокин. Шевченко. Андреев. Тяжке становище полка.

Піддержка, прориви. Юр.— ніковец. Тип.

Піп — ворон-віщун. Боготуров — Ткаченко. Мелешко.
Ад'ютант. (Халупники, обозники.)

Як доставляють харчі.

На «лінії огню» нема страху, страхи виростають в
страхіття далі, в тилу.

Теми:

1. Ткаченко.

2. Гученко.

3. Перемишль.

4. Гнатовиці.

5. На Холмщині.

6. «Обчество» — після...

Блискуча нужда.

Аптека. Сонце...

7. 20 днів. Бардачок.

Співи. (4 рота.)

«З нудьги» — «Бардачок».

«На позицію».

«В секреті».

Стали на позицію у Берг. с 30 на 31 июля. Между нашими и непр[иятельскими] окопами расстояние до 100. Посредине овраг, заросший кустарником. Отдельные деревья с голыми ветками (обтрепанные артиллерией).

2 августа во время практич[еской] стрельбы из бомб[ометов] ранен Зинников. Герм[анской] миной тяжело ранен телефонист.

Ночью в соседн[ей] роте состязались с немцами в игре, пении, плясках. Все время выкрики, свистки, парубочьи шутки. Похоже на улицу. Ночь теплая, светлая и тихая. Ракета. Выстрелы. Когда вошел через 1/2 часа опять в окопы — было тихо, а дальше на левом фланге гремели орудия, трещали пулеметы.

Ночи против 6 и 7 августа оказались чрезвычайно тяжелыми (горобині ночі). Грозы необыкновенные. От удара молнии взорвались немецкие фугасы. Удары грома почти беспрестанные, оглушительные. Ливнями размыло окопы и ходы сообщ[ения]. В землянках вода.

В убежище 1-го взвода замечен подземный гул: опасаются — не подкапываются ли немцы.

Приказ № 266 (об атаке в лесу)*.

Легенда. Протяж[енность] по фронту участка роты — до 350. До непр[иятеля] 100—120. «Минск» и «Костр[ома]» — окопы боевые. Кись и Кулик — основные. Обстрел из наших окопов плохой, почти сразу — мертвые места. Густой кустарник. Оборона участка возможна главным обр[азом] бомбами. Пулемет один. Обстрел неважный. Подступы со стор[оны] непр[иятеля] — хорошие.

Какая масса приказов, приказаний, наставлений — прямо чувствуешь себя совершенно перегруженным ими. К офицеру — нет доверия; к делу — не чувствуется продуманного, глубокого отношения. Все добиваются показной «щеголеватости», выправки. Давят мелочами. Все в пределах устава. Попытки сказать что-нибудь оригиналь[ное] отличаются паразитическим убожеством мысли и бездарностью. В офиц[ерской] среде развивается атмосфера угодничества. Все стремятся не попасть на замеч[ание] начальству и блеснуть мелочной исполнительностью. Созн[ание] нравственной ответственности и собств[енная] инициатива — притупляются. Честному офицеру, глубже понимающему свою ответственность, остается одно: молча сносить распекаания и подтягивания за мелочи и готовиться самостоятельно к защите своего участка. Кто же желает чинов и орденов — для этого путь открыт более легкой и простой.

Можно без особой погрешности сказать: войну ведет народ в лице нижн[их] чинов и офицеров-прапорщиков.

Немецкой бомбой убило 3, ранило 7 (целое отделение, во время обеда).

Ранило 3.

Каждый день обстреливает из бомбомета и миномета. Некуда выйти — все места обстреливаются. На участке нет живого места.

Дожди. Землянки протекают, ходы сообщ[ения] завалены, в окопах вода и грязь.

Мокро в землянках — железо за одну ночь ржавеет. Все покрывается плесенью. В нашей землянке — кроме всего — теснота, ног протянуть свободно нет возможности.

Чувствуется большая усталость.

* Після цього — схема оборони роти.— Ред.

— 19. По телефону повідомили, що вироблено в поручки.

Завтра сменяют.

Смена повинна прийти через кілька годин. Швидше б. Прощай, проклятий ділянку, не стояти б нікому на тебе.

Стали в полковий резерв біля Бергоф... млиниці. Ручей, овраг, дерева — місце красиве.

В відпустку знову не вдалося. Поїхав ком[андир] бат[альона], залишився за нього. Потрібно тижня три дочекати.

Тонем, з однієї сторони, в море наказів, наказань, інструкцій, сивчихих, часто протирічливих, з іншої сторони — в брудних, наполовину зруйнованих, залитих водою окопах — безпорадні, виснажені. 1 сент.

Стою в резерві полком. Замість відпочинку розпинають заняттями по планах, виробленим в штабах дивізій і армій, з плацдармами, з моделями. Можливо сказати з впевненістю — все це підтримує живу силу війська. 8 сент.

З цієї війни, здається, минуться зовсім години особистої (особистої) доблесті у війську. Коли зіходились у полі з мечами і стрілами, тоді зрозуміла їй натуральна була особиста хоробрість. Теперішня техніка — артилерія, авіація, кулемети та інше жорстоко сміються над незабронірованою хоробрістю, над гордим чолом і відкритими грудьми, змитаючи без слави і сліду, як пил. Перш за всіх, здається, зрозуміли це ушановані в історії війн частини війська — козаки, кавказці, які в цю війну виявили себе боягузами найбільше. Ними паніка володіє найбільше, здається, і найшвидше. Пам'ятаю одного офіцера-кавказця, який ввечері в час розмови з якимсь панічним страхом в очах казав: а що, як вони вигадують воювати електрикою і будуть вбивати зразу цілі частини? А що, як вигадують кулі, які будуть поразати тільки на смерть, куди б не попала? А що, як пустять на нас 10 000 авіапланів?

О, він таки поставив перед собою на коліна увесь світ. Примусить просити себе — і почувалося, що цей хоробрий дикар, збитий з толку, змінений культурним ворогом, може прихилитися перед ним, як перед могутнім чарів-

ником, якого не беруть ні стріли, ні кулі. У культурних людей більше страху — і він припустить глибше заритись у землю, міцніше заброніруватись. О, він багато ще дечого вигадає, він завжди буде йти спереду доблесті і жорстоко буде сміятись над нею, бо інстинкт життя і ум завжди буде сильніше. Французи, здається, перші це доведуть.

Вимоги дисципліни, аби її не дискредитувати, повинні будуть поновитись.

Піхота повинна буде в умовах небезпечності порівнятись з артилерією. Атакам без арт[илерійської] підготовки зовсім не буде місця.

Тихо, як день, як сонце над змороною землею, над сонним, змученим, зів'ялим фронтом зійшла свобода, тихо зняла всі пута й канати, залила морем світла, морем волі, морем простору...

І фронт зморений підвів на неї зморені очі, не встаючи од землі.

МЕРТВА ВІЙНА

Ідея: війна — спосіб боротьби мертвий, давно пережитий... Ні розум, ні серце не виправдує його.

Ворожнечі на війні менше, ніж в обиват[ельському] житті.

До ворогів немає гніву і злості.

Подвигів немає, вони не задовольняють душі. На душі завжди таке почуття, немов граєш дитячу, ідіотичну, злу гру.

Нема пісень, нема красивих моментів.

Темні остаточні сили десь притаїлись, потім воскресли у вигляді війни.

Тоска, і смерть, і тиша.

Після мертвої війни, після механічної, безглуздої бійні, коли народові огидло дивитись на калюжі людської крові і гори людського трупу, що, як падло, розкидались по полях, коли до нудоти, до рвоти остогид запах крові, коли стомились війною, коли три роки ріс в душі протест проти цього різництва,— зразу перетворить армію, вдунуть в неї огонь нової боротьби за нову свободу, якої на фронті ніхто не бачив іще, війни, бійні, потреби якої народ не бачить наочно,— це річ тепер неможлива.

Я малюю таку картину: увесь тил загорівся огнем

боротьби за свободу, в окопи, в ці новітні барикади, линуть живі, свіжі сили, одкривається стихійне паломництво туди, стомлені сили змінюються свіжими. Зів'ялий, голодний і змарнілий фронт оживає, як скроплений цілющою водою, загорається святим огнем. Коли ж цього немає — дарма всі присягання й войовничі вигуки полохливого й деспотичного тилу, даремні заклики й оглушительні промови Керенського. Їм не вірять, не вірять у їх право висилать людей на смерть.

Соціалісти сильні ідеєю, коли ж вживають сили, кличуть до крові, до масових убивств — ідея кидає їх*, а я був свідком, як кинула свята ідея одного з своїх улюбленців — носителів Керенського. Не знаю, що думав тоді Кер[енський], коли казав солдатові «трус», тому солдатові, який був найодважнішим, може, на всьому тому зібранні.

Не соціалісти дали народові свободу, народ вистраждав її собі, кров'ю скропив — і вона змахнула світлим крилом на фронті. Кажуть, міць армії зникла. Але од нашої армії віє тепер подихом святої волі, віє на увесь мир, віє миром, віє світлом, радістю на приятелів і ворогів. Ця міць, може, кріпша од штиків і гармат, і народ, може, це почуває.

[ВІДПОВІДЬ КРИТИКУ]

Вельмишановний мій критику!

Боюся, що лист мій прийде до Вас запізно і не надасться до Вашої праці, проте не хочеться не додержати свого обіцяння, тим паче, що порозуміння між письменником і критиком вважаю за річ і потрібну і симпатичну. Раніш, прошу пробачити, не міг прислати: що недуга моя, а що клопоти.

Почну з того питання Вашого, з якого мені зручніше писати. Чи був я свідомий своєї місії, починаючи друкуватися? В своїй передмові до мого збірника «Талант»¹ Ви це питання вирішили, і вирішили негативно, а на мою думку і цілком безпідставно. Навряд можна знайти профес[іонального] письменника, щоб починав свою кар'єру, не надаючи навіть перебільшеного значення своїй роботі. Все це, очевидно, стоїть у зв'язку з тими твердженнями,

* Йдеться про дрібнобуржуазну партію соціалістів-революціонерів (есерів), яка займала контрреволюційну оборонську позицію. Представником есерів у Тимчасовому уряді був Керенський, який закликав продовжувати імперіалістичну війну.

що допускається дехто з критиків про мене як про письменника безідейного, безпринципного, аполітичного і ще якогось. Я привик ставиться до себе як до письменника суворо критично, отже, здається, я буду об'єктивним, коли скажу, що тут справа йде не про мою безідейність, а про неуміння й небажання вникнути глибше в творчість даного письменника.

За своєї молодості я був занадто, як на ті часи, невпокійний учитель, і моє захоплення протестантством і боротьбою було навіть головною причиною мого пізнього виходу на літературну ниву. В ті часи мою літературну працю я тільки й мислив як зброю в своїй боротьбі. Справа тут не в моїй безідейності чи несвідомості письменницькій. Справа тут, на мою думку, полягає в неумінні чи в небажання ближче підійти і глибше зрозуміти письменника. Справа не в глибині завдання, а в мілкості критики. В бракові оригінальності, в бракові самостійності критиків, у хватаній, базарній їхній роботі. Досить одному сказати якесь, хоч зовні оригінальне слово, як ухоплять його і, не перевіряючи, почнуть товкти, поки знудить... Жаж. Старець у старця краде торбу... Гірке явище.

На мою думку, до мене як до письменника, перш за все, при першому знайомстві, очевидно, мусить бути такий підхід: в творчості цього письменника глибоко поєдналися дві стихії: протестант і художник, причому художник, як більш тактовний, більш чуткий, більш розумніший, узяв керівну роль, якою перший поступився добровільно.

Чи пролетарське спрямування? — Органічно пролетарське, глибоко пролетарське. Письменник відчуває, що він не може бути інакшим, і тому іноді дозволяє собі ходити близько заборонених меж для більшого впливу, ефекту.

Які завдання [ставив?]. Письменник вважає за необхідне, керуючись органічною любов'ю до свого рідного середовища, художнім чуттям, зрештою, здоровим розсудком, малювати його життя не одними сумними фарбами, не гнітить його ними, [а] давати моменти світлої радощі, бадьорості. Хай іде це мимо ушей академічних критиків, мені з ними, як казали, «дітей не хрестити», але молоді пролетарські критики мусять це зрозуміти.

Яке ж моє спрямування? А таке ж і спрямування: в міру сил авторських одривати читача од замилювання класово чужою літературою і, мовлячи сучасним терміном, повернути його лицем до свого середовища, влити в його

бадьорість, певність своїх сил, радість життя, що, безумовно, викличе сильне бажання боронити його од ворогів. Все це торкається тієї частини творів автора, яку критика вважає за аполітичну, ідейно невиразну. Друга частина промовляє за себе сама.

Вузька тематика, просвітянство, хуторянство — всі ці жупели не лякають мене, бо в собі безпідставні і суперечливі. Хуторянство, просвітянство — це жупели без визначеного змісту. Так, дитяча забавка, машкара. Її можна начепити кожному.

Село, селянські діти, селянська інтелігенція — для мене це ціле море, без міри цікавіше і любіше, ніж, скажемо, якийсь анемічний прошарок городської інтелігенції... «Всяк кулик...» І цікавіше і потрібніше.

В зв'язку з вузькою тематикою дехто з критиків підморгує на вузькість кругозору самого автора, на його обмеженість, малоосвіченість, малу інтелігентність. Мені здається, що такі вислови — літературне хуліганство. Треба, звичайно, бути дуже сміливим взагалі, щоб доводити протинне, але кидати такі обвинувачення дозволено тільки з певних доказів і підстав. Коли ж кидає їх зарозуміла й нерозумна особа, од якої круто тхне дрібним міщанством, без підстави, без потреби («учителишка, що він там скінчив!»), треба ставитись до цього критично, [боротись] як із явищами, які ми пережили, — архаїчною, темною академічною пихою, явищами, не співзвучними нашим часам. Можна посудачити про це у відповідному оточенні — на чужий роток не накинеш платок, але писати — пожалуйте дані. Характерний з цього боку випадок я мав змогу спостерігати...

Та про це вже досить...

Про впливи. Які ставив завдання. Мова... Модернізм...

Зарозуміла і не дуже розумна публіка, од якої круто тхне міщанством і куркульством, духом, якого не можуть витравити ні гімназія, ні університети.

Літературні впливи на мене... На мою думку, це питання дуже сплутане взагалі. Йому критики дають багато уваги і менш за все, на мою думку, щастить їм у цьому. Щодо мене, то тут, здається, особливо не пощастило критикам, що я пояснюю малим знайомством із російською літературою, яка багато вплинула на мене. Стає іноді дивною їхня безпорадність. Товчється на цьому питанні вона більше 15 років та нав'язує мені за вчителя то Яцківа,

якого я органічно не сприймаю і з яким я познайомився тільки в пізніші роки, то Коцюбинського, з якого фактично нема і не могло бути у мене і тіні, і не бачить прямих впливів Гоголя («В хуртовину»), Тургенева, Некрасова, Чехова, Короленка («Сон Макара» — «У панів») — це щось більше за поверховість у праці. Або взяті оповідання «Циганка». Коли якось я читав його вперше видрукуваним, мене вкинуло в жар. Розділ, де хлопець сидить у карцері, мені здався мало не плагіатом із «Детство. Отрочество. Юність» («В чулане») Толстого, яким я дійсно колись був захоплений. І от з того часу минуло більше 20 років, багато я чув різних фантастичних міркувань, а цього ні в кого не чув до останнього дня.

Чим це пояснити?.. Некультурністю... Дуже поверховою працею...

Сам я не надаю великого значення взагалі цьому питанню, але в нашій літературі воно може бути показником догадливості, спостережливості, ознайомлення з відповідною літературою.

На мою думку, це питання дуже складне. Кожний письменник має в собі дуже багато різних більших і менших впливів. Більше того, він складається із різних впливів, і його можна розсмикать на ці впливи, залишиться для письменника щось маловловиме — на що і слід було б критиці звертати найбільше уваги.

Ще про що? Чи писав коли-небудь вірші? Аякже! Писав «вірші з часів незапам'ятних», навіть одного видрукував («Коло хати»).

Чи студював народну творчість? Планово — ні, так багато захоплювався — цим і поясню «перейнятість» цими настроями: од чого сп'янів, тим і тхнутиме. А я дійсно жив мов п'яний піснями.

В журналах друкувався мало: ЛНВ («Зіля Королевич»), «Дзвін» («В холодку» — «Хмаринка»).

Статті в «Світлі». Запозичень в мо[дерністів] не мав — чується глуха провінція. Модернізм «Української хати» був для мене сумнівний.

НАША СІМ'Я

Наша сім'я велика й весела. Удень мало кого й бачиш у хаті: ті в клуні, ті коло скотини пораються, менші — в школі. А прийде вечір — всі зійдуться, стане повна хата людей.

Осінні довгі вечори, рано не лягаєм спати, світимо каганець. Увечері теж ніхто без діла не сидить. Баба пряде вал, мати шиє, дід кошики плете, батько лагає чоботи, менші школярі — за книжками. Я теж не гуляю — колишу маленького Андрійка та котка йому співаю. Між роботою баба казки розповідає, батько — байки, дід жартує з школярами, прядка гуде, молоток стукає, цвіркун у запічку цвірчить — в хаті аж гуде.

Мати співати любить, як тільки примовкнуть — почне пісні, школярі підтягнуть — знову в хаті аж луна йде.

Так часом аж до півнів просидимо.

[БАГАТО МИ, ДІТИ, МАЛИ ВТІХИ ОД КАЗОК...]

Багато ми, діти, мали втіхи од казок. Особливо од своїх, імпровізованих. В довгі зимові вечори, коли батько з старшими братами сиділи допізна за роботою, нас, малих, клали спати раніш. Під одним рядном лягало на полу нас трое: я і двоє менших — брат і сестра. Казки повинні були розповідати по черзі — така була умова. Проте мені, як старшому, доводилось розповідати найбільше і найчастіше. Особливо з великим інтересом слухали, кажу, безконечні імпровізовані казки (хоч рівнять їх із справжніми казками, звичайно, не можна було...) Інтерес до їх іноді падав несподівано. Казка уривалась часом на півфразі — всі засипали несподівано і швидко. Другого вечора, коли нас, після вечері, знову прогнали спати, під рядном ми пригадували, на чому спинились учора, і я з новими силами починав плести далі перерване фантастичне мереживо, де страшні ситуації несподівано мінялись із смішними. Інтерес одживав. І досі причувається мені придушений, невтриманий наш регіт під рядном і сердитий голос батька: «Та коли ви там замовкнете! Спіть, кажу, а то щоб я вас не приспав потягом» (ремінь). Ми затихали, проте і мова і сміх ставали напруженішими, більш динамічними.

[ЗА НАЙСУМНІШИЙ СПОГАД З МОГО ДИТИНСТВА...]

За найсумніший спогад з мого дитинства, на якому я вважаю за потрібне спинитись більше, я вважаю згадки про «нав'язливі ідеї», що гнітили мене деякий час в до-

шкільному моєму дитинстві на релігійному ґрунті. Скільки можу себе пам'ятати, лики святих на іконах, потворні, покривлені стражданнями і незрозумілим мені екстазом, завжди наганяли мені тяжкі настрої як у церкві, так і в хаті, в якій я залишався наодинці з ними завжди з неохотою, почувуючи в собі якийсь протиги їх прихований, неясний протест. Особливо ж тяжких переживань зазнав я тієї довгої і сумної зими, коли в нашій парафії обновилась ікона св. Варвари. Ця подія сколихнула і захвилювала не тільки нашу Микільську парафію, загула вся Ічень, навіть далекі навкруги села. Ікону урочисто перенесли до церкви, почалися безконечні молебні, почали звозити калік і хворих, почалися чудеса.

По хатах пішли віщі сни, релігійні кошмари, безконечні розмови. Затихли пісні, умер у людей сміх, прокидалось щось жорстоке, звіряче в людях при найменшому сумніві до цих чудес. Наша хата стояла недалеко од церкви: цілий день чути було дзвони, цілий день не зачинялись двері — сусіди, приїжджі селюки-прочани, часом з хворими, і розмови, розмови без кінця-краю. Кажали, що на очах у людей прояснялася квітка в руді у Варвари, якої раніш зовсім не було видно на іконі. Дійшло до того, що моя мати, людина до релігії досить байдужа, почала вечорами приглядатися до старенької ікони на божнику св. Миколая і протирати його оливкою. Я підслухав, як вона стиха казала моєму батькові: «А подивись, Василю, на Миколая, — так мені здається, ніби він почав прояснятися». Мені в той час було 8—9 років. Дедалі все це гнітило мене, завдавало недитячих думок. Особливий брав мене страх, коли я чув розмови про те, як розправлялась Варвара з тими, хто не вірив її чудесам та озивався про неї без потрібного «благоговенія» і пошани: перекручувала роти, одбивала руки-ноги, позбавляла мови. В мене — хтозна-звідкіль якось спала думка: а хіба ж людина винувата, як не вірить. Може, вона і хоче, та не може. І далі: «А що, коли б оце я взяв та отак і отак налаяв святу Варвару!» — аж мороз мене побрав по шкурі, а непрохана думка вчепилась і не кидала мене: «А от візьму і налаю! На зло!» Мене кидало в жар і холод, я дожидав, що ось-ось Варвара скарає мене, страшного, нечуваного грішника, — хотів як-небудь одв'язатись, забути ці думки і не міг. Минає день, другий — ці думки не кидають мене, не кидають і муки, навпаки — в голову приходять все

нові й нові кощунства, вже не тільки проти св. Варвари, проти самого бога. Я вже тихенько й плакав і починав молитись — не помагало. Зрештою, мені, малому, стало не під силу боротися з цим, і воно вирвалось у мене катастрофою, криком і сльозами. Було так. Батько і двоє старших моїх братів звечора сиділи коло верстака за роботою. Я сидів коло їх, як завжди, на лавці. Причіпчиві думки мучили мене, малого, з особливою гостротою. Кожну хвилину я дожидав, що ось-ось бог покарає мене, такого великого грішника. Щось в хаті, здається, тріснуло. Мені спало на думку, що це починається кара. Спершу рвонуло тікати — та куди? Під піч? Од бога не втечеш. Тоді я дико закричав. Сім'я сполошилась. «Чого це ти?» — питали. Я одповів: «Наче я бога лаю». Сім'я була здивована і стурбована. Батько взяв мене на руки, носив по хаті, заспокоював: «Менше думай». Коли я розказав про свої думки, мені одразу полегшало, хоч було трохи соромно. Прокинувшись вранці, ще не встаючи з постелі, я почув про себе розмову. До нас зайшла тітка з базару, і мої батько з матір'ю розповідали їй вчорашню мою пригоду. «Отаке мале і отакі думки приходять йому в голову!» — дивувався батько. «Чи мені піти з ним до докторів, чи кудись інше — я вже й сам не знаю», — приходила йому в голову справедлива думка. І тітка і мати збили. «Тут лікар нічого не допоможе — клич бабу, веди до баби!» Кликali бабу. Вишптувала «з ручок і ніжок», виливала переполох. Міряли нащось мене до одвірка, на одвірку на височині мого зросту буровили свердлом дірку і забивали паколок. Мені в часи таких операцій було чогось соромно, хоч я і не розумів — чого саме. До весни все забулось. З явленою іконою трапилась неприємна оказія: на неї почав претендувати піп з другої парафії (Причиської) на тій підставі, що вона колись стояла в цій церкві. Парафіянци Причиської церкви наснився сон: прийшла св. Варвара і рішуче заявила, щоб її поставили в Причиську церкву. Після такого сну зашуміла вся Причиська парафія: «Наша ікона! Не оддадуть — візьмемо силою!» Микільські парафіяни запротивились, звичайно: «Не дамо! Будуть силою одбирати — візьмемось за кілля!» Запахло немалим скандалом. В справу вмішалась Чернігівська консисторія. Вона помирила незграбних, занадто зажерливих, нетактовних попів, що відповідним чином наструнчували своїх парафіян. Ікону забрали до

Чернігова, до якоїсь палати, де був склад сумнівно-явлених ікон. Над парафією прояснялось: стало чути сміх, жарти, пісні...

Навесні, коли я влітав у хату засмалений, з веселими блискучими очима, хто-небудь з родичів нагадував мені, сміючись: «Тепер уже не лаєш бога?» Мені ставало ніяково. В батька на очах спливала нерозгадана загадка: «І що йому прийшло було в голову, я і досі не знаю!» — казав він, зітхнувши. Не пам'ятаю, що я думав тоді. Тільки одно знаю твердо: в той час було глибоко посіяно в мені атеїстичне насіння.

КОЛИ МЕНЕ ВПЕРШЕ БРАЛИ З СОБОЮ СТАРШІ БРАТИ...

Коли мене вперше брали з собою старші брати і сестри у ліс по ягоди, ще звечора вони суворо наказували:

— А плакати не будеш, коли заболять ноги? Не будеш кричати, коли ліс колотиме спичками, кропивою жалитиме? Коли лісник нагаєм буде пороти?

Я одного боявся: коли б старші брати й товариші не передумали і не виставили мене, малого, з свого гурту як зайву мороку, тому одповідав мужньо, і тільки ноги тремтіли мені од нетерплячки, щоб швидше закінчився цей небезпечний іспит. Все заготовлено було звечора: сніданок, горщики і глечики, сірники. Раненько із закачаними холошами назустріч золотому колесу без обода ми шмагали по росі обніжками поміж житами до темної, повитої в туман смуги... У ліс увійшли і зразу чогось затихли. Ліс цвірчав і сюрчав різними дорогими цяцьками: зозулями, солов'ями, іволгами і всяким іншим пташшям. Я мимохіть часом вигукував, допитуючись, що це, а що це. На мене цитькали, сварились руками, і раз навіть я добув у спину костлявого кулака, коли, забачивши в траві куц червоних полуниць, з радощів закричав на весь ліс. Поспішали, не спиняючись, кудись до поруба... Аж ось повидніло в бору, перед нами — буйний, зарослий поруб. Над порубом помітили ми білі хустки й солом'яні брилі — хтось прийшов раніше од нас. Ну, нічого, буде для всіх. Ми ровом, пригнувшись, підем в отой куток. Тільки не тріщать сухим гіллям... Моя мати! — кругом між куцями червоніє, як пожежа. Одна другої червоніша, одна другої

крупніша. Кितिцями, кетягами, хоч бери жменями. Оце — ягід! Як сон! Б'ється серце: коли б ніхто не застав або не помішав. Посадили мене з горщиком серед прогалини, ніби плахтами та рушниками червоними по зеленому встеленій. «Бери ягоди, не вистромлюй голови, ми всі будемо тут...»

[ПАМ'ЯТАЮ ГРОЗУ В ПОЛІ...]

Пам'ятаю грозу в полі, в жнива. Було мені тоді, ма-оуть, років із вісім. Ми жали тоді за сніп, за 7-й. Старші 5 душ жали, я, малий, носив од криниці в буньці свіжу воду, бо запас її швидко нагрівався. Спітнілі женці жадібно пили холодну воду, хвалили мене і заохочували знову іти. Перепочивши трохи, я знову кульгав поколотими ногами по стерні з бунькою до криниці. Спека стояла запаморочлива. Женці попекли шиї, плечі, груди. Аж ось несподівано повіяло холодком. Десь загуркотів грім. Озираючись навкруги, я над лісом загледев чорні хмари, на яких прозоророжева блискавиця безперестану малювала прозорі в денному світлі кренделі. Наближались громи. В полі темніло. Блискавиці ставали яскравіші, гостріші. На сусідніх нивах скрізь заметушились женці, як мурашки, бігцем зносячи снопи. Наші женці кинули недожаті снопи і теж забігались зносити пов'язані. Снопи поскладали стіною, так що вони могли слугувать нам захистом од дощу. Насилу вправились позносити снопи, як ударили лапаті краплі дощу. Ми посідали під снопами. Дощ ударив, аж закуріло. Раз по раз мигтіли перед очима бліді, анемічні блискавиці і люто, дедалі зліше й дужче, неначе аж з виттям, палив тута ж грім. Один удар був такий сильний, що всі мимохіть пригнулись, і батько почав озиратись, чи не горить де поблизу копа. Не було видно ні огню, ні диму, тільки ми всі побачили, як із сусідньої ниви, спотикаючись по стерні і розмахуючи руками, простоволосий, зразу до рубця намочений біг до нас чорнобородий чоловік. Прибіг він до нашого гурту задиханий, блідий, присів коло нас на корточки і став прохати у батька тютюну на цигарку. Довго він крутив тремтячими руками цигарку, та так, здається, і не скрутив. Тимчасом він почав зграбно розповідати якийсь анекдот, здається, чи не про того цигана, що крав огірки до блиска-

виці: «Мігалка, мігалка, мігні еще». За першим анекдотом посипались вони у його, як із рукава: дотепні, веселі, і ми, молодші, од сміху аж хапались за боки. Тільки батько чогось усміхався стримано, переглядаючись іноді з матір'ю. Крім того, я помітив, що поміж анекдотами на обличчі у нашого веселого оповідача з'являвся на хвилину тоскний, страдницький вираз, ніби ніс він на собі зараз дуже велику вагу, а в ту мить, коли бив грім, лице німіло в його, дерев'яніло, ставало зелене, як у мерця. Потім оживало знову, рухливе і веселе. Аж ось гроза затихла, і з-за розірваних хмар блиснуло знову сонце, і йому назустріч золотими бризками засяяло і жито, і стерня, і голубі «черевички» на обніжку. В маленьких калюжках одсвічувало чисте небо з рожевими на йому хмаринками. Наш гість зразу одмінився, лице стало заклопотане, мов скинув якусь вагу, задумане, навіть сумне, проте спокійніше. Він на половині покинув розповідати якусь пригоду, нам на жаль, викинув зім'яту цигарку, роблено позіхнув і, щось буркнувши наостанку, пішов од гурту, зігнутий і пригнічений... «Чого це він?» — не міг догадатись я. Справа зразу роз'яснилася:

— Курить він прибіг — грому злякався, а не курить. Та він же, здається, і не курить, — сміявся батько. Дома, як грім — ховається в погреб.

[ЗМАЛКУ В ПАМ'ЯТКУ МЕНІ ТІ БУДИНКИ...]

Змалку в пам'ятку мені ті будинки... Вперше я побачив їх, коли тато їздили в ліс по дрова і взяли з собою мене, малоого, у вибиваних штанцях хлопчика.

Їхали битим шляхом по глибоких коліях, шляхом тінявим і темним поміж старими лісами, густими-густими, глухими та зеленими.

Ці будинки зразу виявили себе перед моїми очима, як марево дивне серед дикої краси, марево з далеких невідомих країв. Веранда з колонами, великі вікна, строгі й красиві лінії будови, вся тая невидана, велична архітектура, перед якою відразу помарніли й почорніли в думці всі найкращі хати в нашому селі, до болю вдарила мене і схвилювала, що дух забило.

Втілена в форми чиясь велична думка, краса чиєїсь душі, не торкаючись моєї свідомості, вщерть всього налили

мене радощами, кинувши мою маленьку душу в новий світ небуденного, чарівного, вільного, як дитячі забавки, й прекрасного, як райські сни, творіння, в якому горіла думка. Душа знову народжувалась, вступала в новий світ, де так ясно, радісно, легко...

— Тату! Тату! Дивіться — що воно таке? Церков?

Тато теж уже дивились на будинки пильними, гарячими очима.

— Ні, сину, то не церков,— казали вони лагідним голосом, але я бачив — не казали того, ще невідомого, про що казали їх гарячі очі...

— Це тут, сину, пани живуть... великі пани,— повторяли так лагідненько, як про якихось невідомих птахів або звірів...

Пани... Це ті, що такі білі та гарні, що ходять у такому гарному, що такі, як ангели...

І тепло ставало в душі, я лагідно осміхався до тих панів.

А тато, ступаючи широко коло воза, щось думали своє, повертаючись уже до будинків, зітхали.

Далі суворо, як молитву, заспівали:

За Сибіром сонце сходить,
Хлопці, не дрімайте
Та на мене, Кармалюга,
Всю надію майте.

Під солом'яним брилем тряслися батькові кучері, і вже не було того лагідного, тихого голосу, що говорив до мене. Я не впізнаю татового голосу... Легенький острах, затурбованість: це, може, справді якийсь Кармалюга, а не тато.

— Тату?

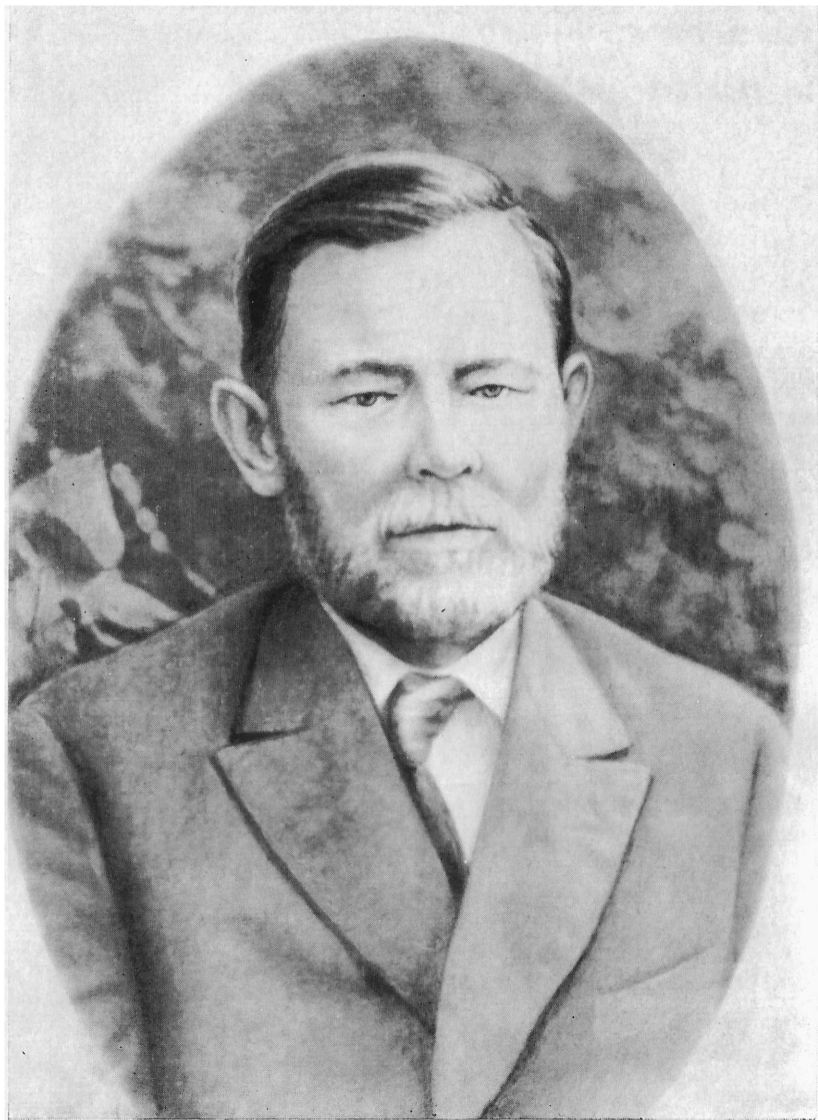
— Чого, сину? — стиха, злюба, як і раніш... Я заспокоївся...

Уночі мені приснилися ті будинки, ходили ми там не то з татом, не то з Кармалюгою.

ПРИМІТКИ

С. Васильченко в Кисловодську. 1928 р.

С. Васильченко. 1932 р.

С. Васильченко з дружиною. 1931 р.

Матеріали, подані у IV томі даного видання, не входили до всіх попередніх збірок творів письменника. Частина з них («Мій шлях», переклади) друкувалася в окремих виданнях, деякі були опубліковані лише один раз у газетах, значна ж частина творів подається вперше, за автографами.

Окремі свої твори, зокрема статті і рецензії, С. Васильченко друкував у газеті «Рада» за псевдонімами або без підпису. Авторство його встановлено за допомогою примірника цієї газети з гонорарним розписом.

Уривки творів, а також ті, що збереглися в архіві письменника лише в чернетках і остаточно не опрацьовані, подаються у розділі «Додатки».

У томі друкуються листи письменника. Це — лише та частина його епістолярної спадщини, яка на сьогодні знайдена. Вона значно ширше відомості про життя та громадську діяльність письменника. У відділі рукописів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР є листи до С. Васильченка багатьох адресатів, серед них — його учнів, знайомих учителів, радянських письменників. З цього видно, що С. Васильченко вів широке листування, яке, на жаль, повністю ще не зібране. Публікація листів у даному томі кладе початок дальшим розшукам в цьому напрямі.

Листи С. Васильченка здебільшого не мають повних дат. Через це упорядники, встановивши повну дату на основі архівних матеріалів, подають її вгорі над текстом з лівого боку. Авторська неповна дата лишається там, де вона стоїть у автографі.

У посиланнях на архів письменника, який зберігається у відділі рукописів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР (фонд 39), вказується лише номер автографа.

АВТОБІОГРАФІЧНІ ТВОРИ

МІЙ ШЛЯХ

(Автобіографічні записки)

Вперше в скороченому вигляді опубліковано в журналі «Радянська література», 1938, № 5. Друкується вперше, за автографом № 16.

Автограф чорновий, остаточно не опрацьований, являє собою три зошити з багатьма вставками на окремих аркушах.

Другу частину повісті С. Васильченко писав у останній період життя; до першої частини він включив уривки з автобіографічних творів, написаних у перші роки учителювання, — «Записки вчителя» (№ 26), «Обшарпана доля» («Записки із життя сільських учителів»). Остаточному опрацюванню твору перешкодила хвороба і смерть письменника. Вже в останні дні життя письменник уклав текст і написав «Ключ» до повісті. Згідно з цим «Ключем» і складено текст твору.

Крім цього, в архіві С. Васильченка зберігається кілька окремих сценко, епізодів автобіографічного характеру, які мають тісний зв'язок з основним текстом повісті, але місце яких письменник не зазначив. Ці уривки (№ 12, 2, 7, 9, 13, 8) подаються в додатках.

«Мій шлях» — це художній твір, в якому письменник не просто розповідає про свій життєвий шлях, а дає узагальнену картину, розкриває шлях української народної інтелігенції. Про свій задум С. Васильченко говорить в «Авторських записках»: «...Складаючи свій життєпис, я, головним чином, маю на меті розказати про життя народного вчителя — з усіма його митарствами перед і після першої революції, типового представника учительства, за якого я себе вважаю. Учителя і разом з тим українського письменника, що вийшов із народних глибин. Думаю, що при своїй звичці до дисциплінованості в своїй письменницькій роботі мені вдасться розказати, не перегружаючи оповідання зайвим матеріалом, більш-менш правдиво все, що потрібне для зазначеної мети» (№ 21).

На протязі років задум автобіографічного твору дещо мінявся. Про це свідчать, зокрема, різні варіанти назви твору — «Автобіографічні записки», «Авторські записки», «Замітки автора», «Мої за-

писки», «Замість автобіографії», «На довгій ниві», «На моєму шляху», «Мій шлях». Про виникнення нових розділів, сцен, епізодів свідчать численні плани, замітки, конспективні записи, що зберігаються в архіві письменника. Подаємо кілька планів, які дають уявлення про задум всього твору:

I

Ічня.

Коростишев.

Потоки. Народна школа. Школа — учні. Сторож. Бібліотека. Лист. Громада, моє «коло». Вечірні класи. Спектаклі й хор. Кореспонденція. Шевченкова панахида. В канцелярії пристава. Весілля. Перевод. Самоосвіта. Класова свідомість. Буцегарня. Йосип. Гвалтування. Поміж людьми. Волость, знайомство з людьми. Вечірні класи... На серці похололо... Освіта класова і нац[іональна] свідомість.

Богуслав.

Карапиші. В[елика] Буромка. Драбов. Буромська ідилія. Інспектор] Кішка. В 3 години.

Уч[ительський] інститут.

Брусове. Зубані. Щербинівка.

Тюрма.

«Рада».

Війна. Революція (№ 19).

II

ЗАМІТКИ АВТОРА

Передмова — ст[аття] [...]

1. Авто — чи просто біографія.
2. Формування письменника.
3. Впливи.
4. Ідеологія.
5. Революційність. Чому уникав сучасних тем.
6. IV том. Казки.
Місце в літературі.
Конфіскація 1-го видання.
Значення (№ 18).

III

АВТОБІОГРАФІЧНІ ЗАПИСКИ

1

Фактично — загальна.

Дитинство і естетичний розвиток, праця, громадянин.

Громадянська. Національна.

Літературно-національна.
Ідеологія. Національно-пролетарська.

Відповіді на запитання критиків. Погляд на письменника, на себе.
Ідеологія.

МОЇ ЖАЛІ І РАДОЦІ

Жаль за народного вчителя. Жаль за письменника-українця.
Радість — праця. Театр. Школа. Читач. Ювілей (№ 19).

АВТОРСЬКІ ЗАПИСКИ

1. Ічня.
2. Хата (одчинене вікно). (Луна.) Кругом сади...
3. Сім'я.
4. Зимою.
5. Влітку.
6. Калейдоскоп.
7. Добро.
8. Крила. (Бур'яни.) [1 нрзб.]
9. Гора.
 - а. (Гроза в полі.)
10. Панські будинки.
11. Школа. Літературні спроби. Ліс. Шевченко. Пісні. Гоголь...
12. Темні боки, Толстой.
13. Вирядження в семінарію.
14. Семінарія.
15. Літ[ературні] спроби (№ 21).

¹ «...у редакцію однієї з київських газет...» — оповідання («Не устоял») надруковано в «Киевской газете» 19.XII 1903 р.

² «Оповідання звалось «Посвященіє»... — це оповідання надруковано в газеті під назвою «Не устоял».

³ «...видрукувана... здається, в листопадовій книжці.» — статтю вміщено в журналі «Нова громада» у вересні 1906 р.

⁴ «Вірн видрукували.» — надрукований в газеті «Рада», 1909, № 190.

⁵ «Погинеш, Україна...» — С. Васильченко цитує з пам'яті неточно.

Початок вірша Т. Г. Шевченка «Осії. Глава XIV. Подражаніє» — «Погинеш, згинеш, Україно...»

⁶ «Поглянемо на нашу сучасну критику.» — С. Васильченко в «Лісті» гостро виступає проти невірних оцінок його творчості в працях О. Дорошкевича, Мик. Зерова та деяких інших критиків, проти хибних тверджень, що особливо проявились в ряді критичних праць, опублікованих під час ювілею письменника в 1929 р.

ТИПОВА БІОГРАФІЯ

Друкується вперше, за автографом № 1. Автограф чорновий, без дати.

До письменника кілька разів зверталися критики та редакційні працівники з проханням написати автобіографію. В архіві С. Васильченка зберігаються, зокрема, такі листи з Державного видавництва України (№ 39, 593), видавництва «Пролетарій» (№ 491), редакції журналу «Всесвіт» (№ 534), листи літературознавців (№ 539, 540). У відповідь на ці прохання С. Васильченко очевидно, і почав писати «Типову біографію», але не закінчив її. Датується приблизно 1927—1929 рр. на підставі дат в листах зазначених адресатів С. Васильченка.

КРИТИКА ТА ПУБЛІЦИСТИКА

СТАТТІ, ЗАМІТКИ

В. О. КЛЮЧЕВСЬКИЙ

Вперше надруковано в газеті «Рада», 1911, 15.V, без підпису. Подається за першодруком.

¹ В. О. Ключевський (1841—1911) — російський буржуазний історик.

ПРОЦЕС МОСКОВСЬКИХ ІНТЕНДАНТІВ

[Інформація про засідання суду 6 та 7 червня 1911 р.]

Вперше надруковано в газеті «Рада», 1911, 8.VI та 9.VI за підписом Панасенко.

Ці кореспонденції С. Васильченко написав на основі інформації московських газет про розгляд головним військовим судом справи воєнних інтендантів-хабарників. Викониттю гнізлизни всего державного апарату за царського ладу С. Васильченко, як і інші письменники-демократи, надавав великого значення.

Публікується за першодруком.

НА КИЇВСЬКИХ УЧИТЕЛЬСЬКИХ КУРСАХ

Вперше надруковано в газеті «Рада», 1911, 15.VI за підписом В. П.

Подається за першодруком.

МУЗЕЙ ІМЕНІ Т. Г. ШЕВЧЕНКА

Вперше надруковано в газеті «Рада», 1911, 29.VI у відділі «Література, наука, умілість», без підпису.

Публікується за першодруком.

¹ «...будуть зібрані всі його роботи...» — матеріали, зібрані в Петербурзі для музею Т. Г. Шевченка, про які пише С. Васильченко, належали приватним особам. В 1911 р. вони експонувалися в Петербурзі та Москві на виставці, присвяченій 50-річчю з дня смерті поета. Музей ім. Т. Г. Шевченка був організований лише в радянський час.

«ЗИЧНИЙ» ГОЛОС

Вперше опубліковано в газеті «Рада», 1914, 4.II.

Дана стаття є відповіддю С. Васильченка на наклепницький виступ чорносотенної газети «Киев», яка у статті «Кто выдумал Шевченко», надрукованій 2.II 1914 р. за підписом С., обливала брудом пам'ять великого поета. Автор статті в нахабством і цинізмом «доводив», що нібито Шевченко не є автором «Кобзаря», що твори, вміщені у «Кобзарі», писав Куліш та інші письменники, бо Шевченко, мовляв, був малописьменним. Цією статтею, як і рядом інших, написаних в такому ж наклепницькому дусі, чорносотенці з газети «Киев» намагалися зірвати святкування 100-літнього ювілею з дня народження Шевченка та перешкодити збиранню коштів на пам'ятник поетові, що його розпочала передова громадськість.

У статті С. Васильченко дає гідну відсіч діям чорносотенців.

Подається за першодруком.

¹ О. Кирпичников (1845—1903) — професор Харківського, згодом Московського університетів, автор популярних підручників з літератури. У слова «Схаменіться ж, люди, опам'ятайтесь: ви будете пам'ятника людині, яка не знала навіть Кирпичникова» С. Васильченко вкладає їдку іронію: для писак із газети «Киев» знання, почерпнуті з популярного підручника, — ознака культурності.

ІЧНЯ НА ЧЕРНІГІВЦІНІ

Співучий закуток

Вперше надруковано в газеті «Рада», 1914, 18.IV без підпису. Подається за першодруком.

¹ Ічня — рідне місто С. Васильченка, в якому пройшли його дитячі і юнацькі роки.

ДУМКИ ПЕРЕД ЮВІЛЕЄМ •

Вперше надруковано в книзі: М. Грудницька, В. Курашова, Степан Васильченко. Статті та матеріали, Вид-во АН УРСР, К., 1950.

Подається за автографом № 342. Автограф міститься в зошиті, в який пізніше внесені замітки і різні виписки, зроблені під час роботи над повістю про Шевченка «Широкий шлях». Над заголовком статті олівцем написано: «V. Епілог». Очевидно, думки, викладені в статті, С. Васильченко хотів використати в епілозі повісті.

Дати в автографі немає. Написання статті можна віднести до 1914 р. на підставі того, що в ній С. Васильченко полемізує, зокрема, з думками, висловленими в книзі Б. Грінченка «Шевченків «Кобзар» на селі», яка вийшла друком у 1914 р. (див. примітку до статті «Грінченко о «Кобзарі»). Ймовірність цієї дати підтверджує і назва статті — «Думки перед ювілеєм». У 1914 р. всупереч урядовій забороні громадськість все ж відзначила сторіччя з дня народження великого поета.

¹ «...в словах Квітки: «Коли я читав Шевченка, в мене ворухився на голові чуб». — С. Васильченко з пам'яті цитує слова з листа Г. Квітки до Т. Шевченка. Респондуючи про враження, яке справила на нього поезія Шевченка, Квітка писав: «...волося в мене на голові, що вже його і не багацько, та й те навстопужилося, а біля серця так щось і щемить у очах зеленіє» (Т. Шевченко, Повне зібрання творів, т. III, ДВУ, 1929, стор. 211).

З ЖИТТЯ ТРУДШКОЛИ ІМ. ІВАНА ФРАНКА В КИЄВІ (№ 61)

Вперше опубліковано в книзі: «Степан Васильченко. Статті та матеріали...»

Друкується за чорновим автографом (№ 344).

Стаття написана на основі власних спостережень С. Васильченка. В школі ім. Івана Франка він працював учителем, керував учнівськими гуртками та екскурсіями, про які йде мова у статті. Деякі факти, описані тут, лягли в основу повісті «Олив'яний перстень».

Дати в автографі немає. На основі змісту написання статті можна віднести до 1922 р.

ЗАМІСТЬ ПЕРЕДМОВИ

Вперше надруковано в книзі: «Степан Васильченко. Статті та матеріали...»

Подається за чорновим автографом № 347.

Художньому вихованню дітей С. Васильченко віддавав багато уваги, організовував гуртки учнів, виправляв їхні перші літературні твори.

Дана стаття є варіантом передмови до одного з номерів шкільного літературного альманаха, який видавали в школі ім. Івана Франка учні С. Васильченка під його керівництвом. Один із номерів такого

альманаха за 1924 р., що має назву «Експромти. Альбом художніх образів», зберігається в архіві письменника (№ 797).

Дати в автографі немає. В архіві С. Васильченка збереглися літературні твори учнів, яких він згадає у цій статті, датовані 1924 р.

На підставі цього написання її можна віднести до того часу.

СПОГАДИ ПРО 100-ЛІТНІЙ ЮВІЛЕЙ Т. ШЕВЧЕНКА

Вперше надруковано в журналі «Радянська література», 1939, № 3.

Публікується за автографом № 678.

Разом з цією статтею в архіві письменника зберігається циркуляр міністерства народної освіти від 24.I 1914 р. про заборону відзначати ювілей Шевченка, розісланий начальникам середніх учбових закладів та директорам народних шкіл. В циркулярі писалося: «Как усматривается из газетных сообщений, различные городские и земские управления, вырабатывая план предстоящего 25 февраля сего года празднования столетней годовщины рождения малорусского поэта Т. Г. Шевченко, предполагают привлечь к этому празднованию в той или иной форме также и народную школу. Так, например, имеется в виду в день юбилея организовать в городских и земских училищах раздачу учащимся избранных произведений чествуемого поэта (так наз. «Малый Кобзарь»), его портретов и жизнеописаний, устраивать публичные акты с соответствующими речами и чтеньями, в театрах давать торжественные представления с приглашением на эти представления, между прочим, и учащихся и т. п. При наличности таких предположений и, принимая во внимание, что областное наречие русского языка, на котором писал Шевченко, не служит ни орудием, ни предметом преподавания в русской школе, а его жизнь, личность и творчество не содержат в себе материала, который бы ствечал ее задачам и мог бы быть с пользой введен в курс школьного изучения, я не нахожу никаких оснований для разрешения учащимся принимать участие в юбилейном чествовании памяти названного поэта. Поэтому покорнейше прошу вас, милостивый государь, не допускать как распространения тенденциозной украинской юбилейной литературы среди учащихся, так и вообще каких-либо отступлений от обычного хода будничной учебной работы в день шевченковского юбилея во вверенном вам учебном заведении (вверенной вам дирекции народных училищ)».

Стаття підписана псевдонімом *Самовидець*. Дати в автографі немає. Очевидно, С. Васильченко писав її в першій половині 20-х років для стінної газети або журналу школи ім. Івана Франка, де він працював.

ЧУМАКИ

Друкується вперше, за автографом № 361.

Дати в автографі немає. Написання статті можна віднести до першої половини 20-х років.

¹ Василь Чумак (1900—1919) — український радянський письменник.

ДО РЕДАКЦІЇ [ГАЗЕТИ] «ПРОЛЕТАРСЬКА ПРАВДА»

Вперше опубліковано в книзі: «Степан Васильченко. Статті та матеріали...»

Друкується за чорновим, що має ряд нерозбірливих місць, автографом № 353.

Стаття С. Васильченка написана у відповідь на запрошення редакції газети «Пролетарська правда» взяти участь у обговоренні питань дитячої літератури. Звернення редакції послужило для нього приводом виступити проти шкідливого ілюстрування дитячої книжки деякими художниками-формалістами.

Малюнки до книги «Олив'яний перстень» (ДВУ, Х.—К., 1930) виконала художниця Неліпінська-Бойчук, послідовниця формалістичної течії в образотворчому мистецтві, відомої під назвою «бойчукізму». «Бойчукісти» некритично переносили в свої малюнки засоби і форми іконопису.

Дати в автографі немає. На підставі того, що книжка «Олив'яний перстень», про ілюстрування якої йде мова, вийшла друком у 1930 р., написання статті можна віднести до того часу.

ТЕАТРАЛЬНІ РЕЦЕНЗІЇ

УКРАЇНСЬКА ТРУПА М. К. САДОВСЬКОГО

«ОЙ НЕ ХОДИ, ГРИЦЮ, ТА НА ВЕЧОРНИЦІ»,

драма М. Старицького.

Вперше опубліковано в газеті «Рада» 1913, 21.VIII у відділі «Театр і музика» під псевдонімом *Загородній*.

Подається за першодруком.

УКРАЇНСЬКА ТРУПА М. К. САДОВСЬКОГО

«ЗАЧАРОВАНЕ КОЛО»,

казка Ріделя.

Вперше опубліковано в газеті «Рада» 1913, 23.VIII у відділі «Театр і музика» за підписом *Загородній*.

Подається за першодруком.

¹ «Зачароване коло» — драматична казка польського письменника Ріделя, була перекладена на українську мову С. В. Тобілевич для трупи М. К. Садовського. Український переклад не був опублікований.

ТЕАТР М. К. САДОВСЬКОГО

БЕНЕФІС АРТИСТА І. О. МАР'ЯНЕНКА,

«БАТРАКИ»,

драма на 4 дії.

«НА ПЕРШІ ГУЛІ»,

жарт на 1 дію.

Вперше опубліковано в газеті «Рада», 1913, 27.VIII у відділі «Театр і музика» під псевдонімом *Загородній*.

Подається за першодруком.

¹ «Батраки» — ця п'єса є переробкою з російського твору

«Безработные. Драма из жизни рабочих» С. Белой, М., 1909. В українській переробці вийшла під назвою: «Батраки. Драма на 4 дії. (Малюнок з робітничого життя)». З російської переробив Ф. Костенко (Х., 1910).

ЛІТНІЙ УКРАЇНСЬКИЙ ТЕАТР

БЕНЕФІС М. К. САДОВСЬКОГО

«САВА ЧАЛИЙ»,

драма Карпенка-Карого.

Вперше опубліковано в газеті «Рада», 1913, 1.IX під псевдонімом *Загородній*.

Подається за першодруком.

УКРАЇНСЬКИЙ ТЕАТР М. К. САДОВСЬКОГО

Одкриття зимового сезону

Вперше опубліковано в газеті «Рада», 1913, 3.IX у відділі «Театр і музика» за підписом *Загородній*.

Подається за першодруком.

¹ «...чистий, як шире срібло, голос Наталки — д-ки Литвиненкової...» — С. Васильченко говорить про виступ молоді тоді артистки-дебютантки Марії Литвиненко-Вольгемут, яка в радянський час стала видатною оперною співачкою.

УКРАЇНСЬКА ТРУПА М. К. САДОВСЬКОГО

«СУЄТА»,

п'єса на 4 дії Карпенка-Карого

Вперше опубліковано в газеті «Рада», 1913, 7.IX у відділі «Театр і музика» під псевдонімом *Загородній*.

Подається за першодруком.

УКРАЇНСЬКА ТРУПА М. К. САДОВСЬКОГО

«ТАРАС БУЛЬБА»,

драма на 4 дії М. Старицького (по Гоголю).

Вперше опубліковано в газеті «Рада», 1913, 21.IX у відділі «Театр і музика» під псевдонімом *Загородній*.

Подається за першодруком.

«КРУТИ, ТА НЕ ПЕРЕКРУЧУЙ»,

комедія на 5 дій М. Старицького

Вперше опубліковано в газеті «Рада», 1913, 28.IX під псевдонімом *Загородній*.

Подається за першодруком.

УКРАЇНЬСЬКА ТРУПА М. К. САДОВСЬКОГО

«ДВІ СІМ'І».

драматичні малюнки на 4 дії М. Кропивницького

Вперше опубліковано в газеті «Рада», 1913, 18.XI у відділі «Театр і музика» під псевдонімом *Загородній*.

Подається за першодруком.

ГАСТРОЛЬ П. К. САКСАГАНСЬКОГО

ТРУПА СВІТЛОВА

«СУЄТА».

комедія на 4 дії Карпенка-Карого

Вперше опубліковано в газеті «Рада», 1914, 6.III у відділі «Театр і музика» під псевдонімом *Танасюк*.

Подається за першодруком.

ПЕРЕКЛАДИ

З РОСІЙСЬКОЇ

М. ЛЕСКОВ

ЗАЯЧИЙ РЕМІЗ. СТАРОСВІТСЬКІ ПСИХОПАТИ.

ПЕЧЕРСЬКІ АНТИКИ. ОСТАННЯ ЗУСТРІЧ І ОСТАННЯ

РОЗЛУКА З ШЕВЧЕНКОМ. ЧИ ЗАБУТА

«ТАРАСОВА МОГИЛА»?

Вперше надруковано у виданні: М. Лєсков, Вибрані твори, Переклади С. Васильченка та Мих. Зєрова, «Книгоспілка», К., [1929]. Відомостей, що визначили б характер участі перекладачів у спільній роботі, не знайдено.

Подається за першодруком.

¹ «м а л я р І в. В а с. Г. ...» — художник І. В. Гудовський, товариш Т. Г. Шевченка по Академії художеств.

² «А. І. Н-к о» — напевне, йдеться про Нечипоренка, знайомого М. Лєскова.

³ «...п. К-н а» — К-н — відомий російський поет, революційний демократ М. С. Курочкін.

⁴ «...пані Б. і старенької пані К.» — очевидно, Б.— Н. В. Білозерська, дружина одного з приятелів Шевченка, видавця «Основи» В. Білозерського; К.— В. Я. Карташевська, в родині яких бував Шевченко.

⁵ «...р о д и н и Т-х» — Толстих. Родина Ф. П. Толстого, віце-президента Академії художеств, багато допомагала Шевченкові, особливо в справі повернення поета з заслання.

Вперше надруковано окремим виданням: Микола Гоголь, Оповідання. Переклад С. Васильченка, «Маса», К., 1930. Подається за першодруком.

Робота над перекладами відноситься до 1928 р. Автограф перекладу оповідання «Заворожене місце» датований 4 травня 1928 р. (№ 385), «Гетьманська грамота» — 13 травня 1928 р. (№ 382). Договір з видавництвом підписаний 7 січня 1930 р.

До видання додана така передмова перекладача:

Передмова

Чи варт у наші часи перекладати столітні Гоголеві казки з відьмами, з дідьками і з усім іншим чортювинням? Це питання, звичайно, заслуговує на увагу. Такі, наприклад, його казки-оповідання, як «Страшна месть», «Ночь против Ивана Купала», незважаючи на дуже високий художній рівень, мають у собі стільки гнітючого суму, містики, що навряд чи слід рекомендувати їх нашому читачеві, особливо малому школяреві.

З другого боку, і такі оповідання, як «Сорочинский ярмарок», де автор, оддаючи належне моді, увів немало «малоросійщини», образливої для нашого народу формою і антихудожньої змістом, варт було б подавати нашому читачеві тільки після пильної редакції. Але ті оповідання, що одзначаються високою художністю й незрівняним, ясным гумором, треба визнати за дуже цінний матеріал і для сучасного читача. Це Пушкін писав про ці казки: «Они изумили меня. Вот настоящая веселость, искренняя, непринужденная, без жеманства, без чопорности, а местами какаая поэзия, какаая чувствительность! Все это так необыкновенно в нашей литературе, что я доселе не об-разумлюсь». Кожний із нас і сам пам'ятає, скільки життєрадісного сміху, свіжості, бадьорості внесли ці казки в нашу юність. З цього боку в зазначених оповіданнях, де міцно поєдналися геній Гоголя з творчістю нашого народу, ми маємо такий скарб, рівного якому не знайдеться в світовій літературі. Залишити його невикористаним було б великою помилкою і навіть кривою для молодого покоління.

У цьому збірнику я одібрав те, що, на мою думку, найцінніше з такого погляду. Перекладаючи, я обминав церковщину, містику, наявну «малоросійщину». Тим легше було мені це зробити, що всього цього в тексті перекладених оповідань стрівалось дуже мало, що органічного зв'язку з оповіданнями воно не має, що воно теліпається на творові, як паутина, як цвіль, яку легко зняти. З художнього боку, звичайно, оповідання од цього нічого не втерля.

Перекладач.

ІЗ СЕРБСЬКОЇ

М. УСКОКОВИЧ

«ЖИЛА СОБІ ТА БУЛА СОБІ...»

Оповідання

Друкується вперше, за автографом № 384. Дати в автографі немає.

Ускокович Мілутин (1884—1915) — сербський письменник.

ЛИСТИ

1

Друкується вперше, за автографом (ДПБ, I, 816).

Лист адресований редакторові журналу «Киевская старина», прізвище якого С. Васильченко не зазначив; редактором цього журналу був тоді буржуазний націоналіст В. Науменко.

¹ «В ответ на Ваш отзыв от 15 ноября 1901 года о посланном мною Вам стихотворении «Розбита бандура...» — про цей твір автор розповідає у автобіографічній повісті «Мій шлях»: «Про переселенців я написав тоді цілу поему — «Розбита бандура», яку надіслав до єдиного українського видання — «Киевской старины». Вірші там не були надруковані, але редактор журналу... радив одіслати поему до Галичини, де, на його думку, поему можуть надрукувати. В своєму журналі друкувати, мабуть, побоявся».

Твір «Розбита бандура» не був надрукований, текст його до цього часу не знайдений. В архіві письменника зберігся такий начерк до нього: «Зміст: молодий вітер в стару хату піддував, торкав струни і грав нові пісні: про долю переселенців» (автограф № 19). В цьому автографі та у автографі № 179 записано також початок поеми:

На горищі у куточку,
Курявою вкрита,
Валялася між клепами
Бандура розбита.

² «...свою драму «Чаривниця»...» — надісланий разом з цим листом твір С. Васильченка — «Чарівниця». Драма в 4-х діях, частиною перероблена із старовинної пісні. (Малюнки давнього)». В. Науменко теж не надрукував. Лише недавно вона знайдена в архіві «Киевской старины» в ДПБ і подається в III томі даного видання.

2

Друкується вперше, за автографом № 399.

Дата в автографі неповна (6 мая). Рік подається за позначенням П. Вороніна на листі.

Прохор Данилович Воронін — український письменник. Працював вчителем, а згодом — в редакції газети «Рада». В ра-

дянські часи П. Д. Воронін був членом літературної організації «Плуг», друкувався в газетах «Червоне село», «Селянська правда» та ін.

С. Васильченко здружився з П. Д. Вороніним у 1910 р. під час роботи в газеті «Рада» та спільного мешкання на квартирі (Київ, Солом'янка, Нова вулиця, буд. № 22).

У 1937 р. П. Д. Воронін передав листи С. Васильченка до нього в Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР. В своїх поясненнях до цих листів він розповідає: «Листування С. В. Васильченка до мене почалося в 1911 році з моменту, коли я залишив посаду в конторі київської газети «Рада» й виїхав до Харкова, на посаду в канцелярії ради Харківського університету. У першому листі жартома Васильченко називав мене «дружиною невірною» того, що коли ми наймали вдвох кімнату, то порядки в ній наводив, стежив за чистотою, господарював здебільшого я, подбавши іноді й за товариша в дрібницях побуту. А він довше любив полежати в постелі та помріяти. Я полюбив Васильченка за його творчість, а поживши разом з ним в одній кімнаті з півроку, полюбив і особисто за славу, лагідну, товариську вдачу. Розлучившись з ним, багато писав з Харкова» (№ 407).

¹ Аїда — за свідченням П. Вороніна, їх спільна знайома, курсистка Вищих жіночих курсів.

² «Рада» — українська щоденна газета, виходила в Києві в 1907—1914 рр. Видавець її, багатий поміщик Є. Чикаленко та один із редакторів — буржуазний націоналіст С. Єфремов, пропагуючи свої реакційні погляди, багато місця віддавали на сторінках газети статтям і творам буржуазно-націоналістичного змісту. Оскільки в той час не було газети українською мовою демократичного напрямку, в «Раді» змушені були друкувати свої твори і письменники демократичного табору — М. Коцюбинський, А. Тесленко, С. Васильченко, яким були чужі ідейні позиції цього органу.

³ «Вчора був на «Хмарі» в Колесниченка (в Купецькому)...» — на постановці п'єси «Хмара» В. Суходольського російсько-українською трупною Колесниченка в Купецькому саду (тепер Першотравневий сад).

⁴ Г. Сабалдир — український філолог, автор «Практичного російсько-українського словника».

⁵ «Був у спідничок...» — за поясненням П. Вороніна, «спіднички» — це знайомі С. Васильченка, дочки залізничника — Олена і Тося Штаньки, які вчилися тоді на Вищих жіночих курсах. С. Васильченко жартома називав їх замість Штаньки — «спіднички».

⁶ «Стоянови» — за свідченням П. Вороніна, сім'я робітника друкарні, з якою С. Васильченко дружив.

⁷ Автоном Худоба — український поет.

⁸ «Світло» — український педагогічний журнал, виходив у Києві в 1910—1914 рр.

Друкується вперше, за автографом № 401.

Автограф без дати. Датується за поштовим штемпелем.

¹ Іван — Іван Вільчинський.

² М. Вороний (1871—1937) — український поет. Певний час належав до декадентського напрямку, в 1919 р. емігрував за кордон. У 1926 р. повернувся, виступав у радянській пресі.

4

Друкується вперше, за автографом № 404.

Дата в автографі неповна. Рік подається за позначенням П. Вороніна на листі.

¹ «Оце пишемо до Вас у дві руки...» — разом з С. Васильченком писав свого листа до П. Вороніна А. Новоселецький.

² П. Понятенко — український журналіст буржуазно-націоналістичного напрямку, в 1919 р. емігрував за кордон.

³ Ів. Малич — службовець «Ради».

⁴ Пан — видавець газети «Рада» Є. Чикаленко. С. Васильченко завжди відчував зверхність і зневагу, яку виявляв до письменників — вихідців з трудових мас цей «грошовитий пан». Саме Є. Чикаленко і С. Єфремова С. Васильченко мав на увазі, коли у автобіографічній повісті «Мій шлях» писав про ставлення видавців «Ради» до демократичних письменників: «— Ну що, як ваше натхнення? Як ваша муза? — А тимчасом, виходячи на час із кабінету і зиркнувши на черевки служителя муз, з осторогою бере на ключ стіл, щоб цей високонадійний наш талант не забрався з руками до грошей. Або коли б ви знали, як почував себе ця людина у ореолі у видавця, коли той починає витягувати з його жили. Коли він з пихою і презирством озирає ваші латки на черевиках або прим'ятій піджачок». З гнівом розповідав також С. Васильченко про те, як Чикаленко і Єфремов перешкоджали друкуватися талановитим письменникам з народу. «Я знаю приклади,— писав він,— коли у редакторсько-видавничих колах не давали ходу даровитим, але бездипломним початківцям: «Таких, мовляв, і без того у нас багато. Він широко не розві'ється». Пам'ятаю розмову поміж значних грошовитих українських громадян в той час, коли перед смертю в злиднях і недузі борсався Архип Тесленко: «Талант у людини є, можна було б його, звичайно, витягти, коли ж людина зовсім без освіти,— і його талант багато все одно не дасть». (Може, тут було примішане щось інше: Тесленко-бо співець сільської голоди.) Це питання мене і хвилювало і обурювало...» («Мій шлях»). Відчуття протилежності класових інтересів трудящих і інтересів українських панів завжди було властиве С. Васильченкові. Проти їхньої реакційної ідеології він боровся своїми художніми творами.

⁵ «Сніп» — українська газета, виходила в Харкові в 1912 р.

5

Друкується вперше, за автографом № 402.

Дата в автографі неповна. Рік подається за позначенням адресата на листі.

¹ Шато — сад, в якому було літнє театральне приміщення, що здавалося артистичним трупам.

² «Криниця» — кооперативне видавництво української літератури, засноване в 1912 р., членом якого був С. Васильченко.

³ «П'єса дає прибутків небагато...» — водевіль С. Васильченка «На перші гулі».

⁴ «Нову п'єсу...» — певна, «Недоросток». П'єсу видало видавництво «Криниця» в 1913 р.

⁵ В. Товстонос — український малозначний письменник, писав здебільшого комедії та водевілі.

⁶ «Вік» — українське кооперативне видавництво художньої літератури (1895—1918).

6

Друкується за автографом № 403.

Датується за поштовим штемпелем.

¹ «Родина» — український клуб в Києві, містився на Володимирській вулиці, буд. № 42.

7

Друкується вперше, за автографом № 452.

Дата в автографі неповна (Київ, 24.II). Рік встановлюється за біографічними матеріалами.

¹ Федір Васильович Панасенко — молодший брат С. Васильченка, працював у Вінниці вчителем малювання. Писав оповідання, деякі з них («Дранківка», «Дурні», «Невдячний») опублікував у «Раді» за підписом Ф. Темний. Помер у 1914 р.

² «Сяйво» — український щомісячний журнал, присвячений питанням мистецтва, виходив у Києві в 1913—1914 рр.

³ «Село» — українська газета ліберально-буржуазного напрямку, виходила в Києві у 1900—1911 рр.

⁴ «Засів» — українська тижнева ілюстрована газета буржуазного напрямку, виходила в Києві у 1911—1913 рр.

⁵ «...пісні і казки Гринченка, Новицького, Чубинського, Максимовича...» — С. Васильченко радить збірники: Б. Гринченко, Этнографические материалы, собранные в Черниговской и соседней с ней губерниях, Чернигов, 1895; вып. 1-й и 2-й — Рассказы, сказки, предания, пословицы, загадки и пр.; вып. 3-й — Песни; Новицкий Я., Малорусские песни, преимущественно исторические, собранные в Екатеринославской губернии в 1874—1894 годах, Х., 1894; «Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западнорусский край», СПб., 1872, т. I, II, де вміщені фольклорні записи П. Чубинського; «Малоросийские песни, изданные М. Максимовичем», М., 1827.

8

Друкується за автографом № 453.

Дата в автографі неповна (Київ, 5 мая). Рік встановлюється на основі архівних матеріалів.

¹ Оверко Васильович Панасенко — старший брат С. Васильченка, вчителював по селах біля Ічні.

² «Побував би у лікаря...» — брат С. Васильченка Федір Панасенко хворів на туберкульоз.

Друкується вперше, за автографом № 405.

Дати в автографі немає. Рік подається за позначенням адресата на листі.

Друкується вперше, за автографом (ДПБ, I, 35 661).

Дата в автографі неповна (Київ, 22 серпня). Рік встановлюється за поштовим штемпелем.

¹ «...Написав я оповідання розміром значно більше моїх перших ескізів...» — певно, «За мурами».

² «...радянських фейлетонів...» — фейлетонів газети «Рада».

³ «До «Вісника» посилати не зважуюсь...» — до «Літературно-наукового вісника».

⁴ «...в «Хаті» не стали б й читати моєї роботи після відомої Вам рецензії...» — С. Васильченко має на увазі рецензію українського буржуазного націоналіста М. Сріблянського на його п'єсу «Недоросток». М. Сріблянський, виходячи з своїх націоналістичних позицій, зовсім перекреслив «На перші гуглі» та «Недоросток» С. Васильченка. Ця грубо-лайлива рецензія була опублікована в органі українських націоналістів-декадентів — «Українській хаті» (1913, № 7-8, стор. 507).

Друкується вперше, за автографом № 423.

Датується за змістом.

¹ Килина Михайлівна Дубина-Панасенко (1896 р. народж.) — дружина С. Васильченка. Переконаний атеїст, С. Васильченко не вінчався у церкві. Це вносило багато ускладнень в родинне життя подружжя, особливо тому, що через матеріальну незабезпеченість С. Васильченка і Килина Михайлівна часто жили нарізно — він у Києві, вона у родичів.

Лише в радянські часи Килина Михайлівна і С. Васильченко жили разом, у спільній квартирі у Києві (Львівська, 50, кв. 1).

Килина Михайлівна старанно зберігала архів письменника і в 1940 р. передала його в Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР.

² О л е н а — Ольга Михайлівна Панасенко, сестра Килини Михайлівни, була одружена з братом письменника — Федором Василювичем. Килина Михайлівна в цей час жила в родині сестри у Вінниці.

³ П а в л о — племінник С. Васильченка, син брата Федора.

Друкується вперше, за автографом № 414.

Дата в автографі неповна (29.V). Рік встановлюється на підставі змісту.

¹ «...сміливіше готуйся до самого главного...» — Килина Михайлівна чекала народження дитини і в листах до С. Васильченка висловлювала побоювання, що будуть неприємності в зв'язку з тим, що їх одруження не засвідчене церквою.

² Ліза — сестра С. Васильченка, жила у Фастові.

13

Друкується вперше, за автографом № 415.

14

Друкується вперше, за автографом № 416.

Дата в автографі неповна. Рік подається за поштовим штемпелем.

15

Друкується вперше, за автографом (ДПБ, I, 35 662).

Дата в автографі неповна. Рік подається за поштовим штемпелем.

¹ «Прийшовши трохи до пам'яті од тієї хуртовини, що й мене підхопила...» — С. Васильченко говорить про імперіалістичну війну 1914 р., в перші дні якої він був мобілізований у армію.

² «...журюся, щоб не пішли попідтинню мої «Зіля», «Недоросток», «В холодку» без догляду.» — С. Васильченко турбувався про вихід збірки своїх драматичних творів.

16

Друкується вперше, за автографом № 417.

Датається за поштовим штемпелем.

¹ «...кохай хлопця, хай росте Україні на славу.» — мова йде про сина письменника Юрія. Юрій Васильович закінчив Київський художньо-архітектурний інститут. З 1941 р. був у лавах Радянської армії, загинув під час Великої Вітчизняної війни.

17

Друкується вперше, за автографом № 448.

Дата в автографі неповна. Рік подається на підставі змісту передніх листів.

¹ «...справлявся у інспектора про пособіє Олені...» — С. Васильченко домагався пенсії для дітей померлого брата Федора.

18

Друкується вперше, за автографом № 418.

Дата в автографі неповна. Рік подається на підставі змісту листа.

¹ «Скажи хлопцям Лениним...» — мова йде про племінників С. Васильченка. Після смерті Ф. В. Панасенка дружина його Ольга Михайлівна з дітьми переїхала до Миргорода. Разом з нею проживала і дружина Васильченка з сином.

19

Друкується вперше, за автографом № 419.

Дата в автографі неповна. Рік подається за змістом.

¹ «Пригнали нас сюди, щоб готувать на офіцерів...» — С. Васильченка, як і багатьох учителів, мобілізованих до армії під час імперіалістичної війни 1914 р., направили для навчання у військову школу. За короткий строк ці школи нашвидку готували нижчих командних чинів і відправляли їх на передові позиції.

20

Друкується вперше, за автографом № 420.

Дата в автографі неповна. Рік встановлюється за змістом.

21

Друкується вперше, за автографом № 430.

Датується на підставі зіставлення з попередніми листами.

22

Друкується вперше, за автографом № 421.

Датується за поштовим штемпелем.

23

Друкується вперше, за автографом № 422.

Датується за поштовим штемпелем.

24

Друкується вперше, за автографом № 424.

Дата в автографі неповна. Рік подається за поштовим штемпелем.

¹ «Стоим пока что, временно, в Городке...» — після недовгого навчання у військовій школі 3-ої запасної бригади (Київ) С. Васильченка в чині прапорщика направили на фронт. Зупинка в м. Городок біля Львова була короткою.

Друкується вперше, за автографом № 425.
¹ «Та не забудь прислать, що обіщала.»— фотографію сина.

Друкується вперше, за автографом № 426.
 Автограф позначений датою — «2 марта». Рік встановлюється на підставі змісту.

Друкується вперше, за автографом (ДПБ, I, 35 663).
 Дата в автографі неповна. Рік подається за поштовим штемпелем.

Друкується вперше, за автографом (ДПБ, № 1, 35 664).
 Лист написаний після взяття російськими військами Перемишля.
 Дата в автографі неповна. Рік подається за поштовим штемпелем.
¹ «Мені приходить іноді в голову: книжку конфіскували, автора заголили в москалі—і сліду нема.»— справді, готовий тираж книжки С. Васильченка (Оповідання, «Вік», К., 1915) був конфіскований царською цензурою і пролежав довгий час під арештом.
² «Цього листа думаю послати в Росію з оказією.»— на поштовому штемпелі конверта, в якому був лист, стоїть позначення — Умань. Певно, лист вкинув у поштовий ящик в Умані хтось із знайомих С. Васильченка, що їхав з фронту.

Друкується вперше, за автографом (ДПБ, I, 35 665).
 Лист писаний з передових позицій Західного фронту.

Друкується вперше, за автографом (ДПБ, I, 35 666).
 Дата в автографі неповна. Рік подається за поштовим штемпелем.

Друкується вперше, за автографом (ДПБ, I, 35 667).
 Дата в автографі неповна. Рік подається за поштовим штемпелем.
¹ Олександр Русов (1847—1915) — український етнограф і громадський діяч ліберально-буржуазного напрямку.

Друкується вперше, за автографом № 428.
Лист писаний в окопах під Перемишлем.

Друкується вперше, за автографом (ДПБ, I, 35 668).

Друкується вперше, за автографом (ДПБ, I, 35 669).

Друкується вперше, за автографом № 429.
Дата в автографі неповна (17.III). Рік встановлюється на основі змісту попередніх листів.

Друкується вперше, за автографом (ДПБ, I, 35 671).
¹ «...переда в йому п'еску-мініатюру...» — певне, «Не співайте, півні, не вменшайте ночі». У автобіографічній повісті «Мій шлях» С. Васильченко писав: «...Перебуваючи довгий час на передових позиціях в недавно велику війну, часто під черговий гуркіт німецької артилерії, я написав свою п'еску «Не співайте, півні...» — писав в ті безнадійні часи, коли не дожидав бачити свій твір друкованим».

Друкується вперше, за автографом (ДПБ, I, 35 672).

Друкується вперше, за автографом № 449.
Початок листа не зберігся. Дати в автографі немає. На основі біографічних фактів можна припустити, що лист писаний у другій половині 1917 р.

¹ «...перебрався я в Святошино в санаторію». — С. Васильченко на фронті захворів на порок серця. Його направили в Київський госпіталь, а звідти в Святошинський санаторій, у якому під час війни лікували поранених і хворих солдатів. Хвороба серця з цього часу не лишала С. Васильченка все життя, від неї він помер 11 серпня 1932 р.

Друкується вперше, за автографом № 432.
Дата в автографі неповна. Рік встановлюється за змістом.
¹ «...посади не маю...» — С. Васильченко поступив на роботу 6 грудня 1920 р. В архіві збереглася довідка, в якій зазначено,

що з 6 грудня 1920 р. літератор Панасенко Степан Васильович є співробітником «Вукопспілки» і займає посаду редактора мови та термінології. З 30 березня 1921 р. С. Васильченко розпочав педагогічну роботу в радянській школі. Розруха, матеріальні нестатки, що постали внаслідок імперіалістичної та громадянської війн, іноземної воєнної інтервенції, утруднювали життя радянських людей. Це знайшло відбиток і в листах С. Васильченка.

40

Друкується вперше, за автографом № 433.

Дати в автографі немає. Датується 1922 р. за змістом.

¹ «В бурсі я вже не служу...» — з 30 березня 1921 р. С. Васильченко працював на посаді вчителя в школі ім. І. Франка (м. Київ, Дорогожицька, 54). При школі був і дитячий інтернат, який мав назву бурси. С. Васильченко певний час поєднував викладання в школі з роботою вихователя в бурсі.

² Сергі́й — племінник С. Васильченка.

41

Друкується вперше, за автографом № 439.

Дата в автографі неповна. За змістом написання листа можна віднести до 1922 р.

42

Друкується вперше, за автографом № 458.

Лист написаний у зв'язку із закінченням учнем С. Васильченка — Троциною школи ім. Ів. Франка. Літературні спроби цього учня є в архіві письменника серед праць учасників шкільного літературного гуртка, яким керував письменник.

Дати в автографі немає. На основі архівних матеріалів написання листа можна віднести до червня 1924 р.

43

Друкується вперше, за автографом № 434.

Дати в автографі немає. На основі змісту написання листа можна віднести до осені 1924 р.

¹ «Найти в Києві собі кімнату — тепер нічого й думать...» — С. Васильченко жив у цей час у невеличкій кімнаті при школі ім. І. Франка. Ця кімната була не пристосована до родинного життя.

² «Дівчата остались у своїх школах» — С. Васильченко говорить про своїх племінниць Зіну і Надю, які приїхали вчитись до Києва і певний час жили на квартирі письменника, який їм багато допомагав.

44

Друкується вперше, за автографом № 442.

¹ «Я живу знову в школі (в новій).» — в 1925 р.

61 школу ім. І. Франка перевели з будинку по Дорогожицькій вулиці № 54 в інше приміщення— по Дорогожицькій вулиці № 79. Разом з школою перейшов у нове шкільне приміщення і С. Васильченко.

45

Друкується вперше, за автографом № 469.
Це — відповідь С. Васильченка на лист від 27.VII 1925 р. Управління Першого державного театру для дітей м. Харкова (№ 500). В цьому листі письменника запрошено до співробітництва у названому театрі.

Датується на підставі листа адресата.
¹ «Зараз я опрацьовую п'єску-феєрію...» — мова йде про п'єсу, присвячену Шевченкові,— «Минають дні».

46

Друкується вперше, за автографом № 438.
Датується на основі згадки про смерть Самійленка, що сталася в 1925 р.

¹ Микола — племінник С. Васильченка.

47

Друкується вперше, за автографом № 437.
Дата в автографі неповна. Рік встановлюється за змістом.

48

Друкується вперше, за автографом № 444.
Датується за змістом.

49

Друкується вперше, за автографом № 443.
Датується 1926 р. на основі біографічних матеріалів:
¹ «Найкраще тоді було б знайти кімнату в Святошині...» — в 1926 р. С. Васильченко з сім'єю оселився в Києві по Львівській вулиці, № 50, кв. 1. Кімната тут була невелика, тому робочий кабінет письменника, де він писав свої твори, як і раніше, був у приміщенні школи ім. Франка, по Дорогожицькій, № 79.

50

Друкується вперше, за автографом № 411.
Крім зазначених тут, С. Васильченко написав ще ряд інших сценаріїв (тексти їх подаються у III томі даного видання).

Дати в автографі немає. Архівні матеріали свідчать, що сценарій «Петруня», «Недоросток», «Ой не ходи, Грицю», про які йде мова в листі, написані в 1927 р. (див. примітки до цих творів у III томі). На цій підставі написання листа можна віднести до того ж часу.

51

Друкується вперше, за автографами № 349, 638.

В автографі № 349 є ще окремі чорнові замітки, які автор робив при читанні режисерської переробки сценарію «Олив'яний перстень». Тут С. Васильченко, зокрема, дає таку негативну характеристику роботи режисера: «Сценарій «Олив'яний перстень» в режисерській переробці перш за все вражає повним, до смішного, незнанням села і його побуту під час жнив, з чим, головним чином, має на меті ознайомити глядача авторський сценарій. Хочеться, наприклад, режисерові, ввести сцену, як мандрівники-школярі наймаються в селян на підробіток. Робиться це так: косить косар сіно, до його підходять товариші і просять роботи. Косар дає тут ж таку їм роботу: класти на віз сіно, допіру, очевидно, скошене, не давши йому висохнути. Хлопці кладуть його на віз, до розмірів хати (цілий стіг). Віз розвалюється... Другий косар дає їм сам роботу, очевидно, таку ж, і «в работенке не нуждается?..» Лист в саду, по його, опадає спершу, ніж зберуть фрукти. («Дерева голье, в саду — пирамида фруктов.») Вози, гружені фруктами, повинні нагадувати «хати на колесах».

У відстоюванні правди мистецтва, його виховної функції С. Васильченко був глибоко принциповим. Він не згодився на постановку фільму за режисерським сценарієм, який спотворював його твір. У сценарії «Олив'яний перстень» (текст його див. у III томі даного видання) письменник проводить ідею єднання міста і села, пропагує думку про потребу трудового виховання школярів.

52

Друкується вперше, за автографом № 445.

¹ «Пиши, Юро, коли і як святкуватимуть 10-річчя школи.»—С. Васильченко запитує у сина про школу ім. І. Франка, в житті якої, незважаючи на хворобу, продовжував брати активну участь.

53

Друкується вперше, за автографом № 446.

Авторська дата в листі неповна. Рік встановлюється на підставі попереднього листа.

54

Друкується вперше, за автографом № 689.

¹ Датується за змістом.

«Дуже шкодую, що не можу прийти на дороге для мене свято...» — 1 березня 1929 р. радянська громадськість відзначала 50-річчя з дня народження С. Васильченка. Через хворобу письменник не був на ювілейній вечірці, але надіслані йому

привітання читачів, які виступали там, дуже його зворушили (див. автобіографічну повість «Мій шлях»).

ДОДАТКИ

НЕЗАКІНЧЕНІ ТВОРИ

ГРИНЧЕНКО О «КОБЗАРЕ»

(По поводу брошюры Гринченко «Шевченків «Кобзар» на селі») Вперше опубліковано в книзі: «Степан Васильченко. Статті та матеріали...»

Друкується за автографом № 340.

Стаття являє собою чорновий, не опрацьований остаточно варіант полемічного виступу С. Васильченка проти думок, висловлених Б. Грінченком у його брошурі «Шевченків «Кобзар» на селі», К., 1914. Автор хотів, очевидно, надрукувати її у російській пресі. На це вказує те, що більша частина тексту написана російською мовою.

У названій брошурі Б. Грінченко, виходячи з буржуазно-ліберального розуміння народної літератури як літератури «другого сорту», примітивної, пристосованої до «потреб» малописьмених людей, доводив, нібито трудящі не розуміють Шевченка, а тому, мовляв, він є не народний поет, а поет інтелігенції. «Ксли уважно переглянути «Кобзар»,— писав Грінченко,— то зразу видно стане, що Шевченко, пишучи свої твори, не тільки не призначав їх для читання народові, але й зовсім не дбав про те, щоб написати їх особливо зрозуміло, популярно. Візьмемо, наприклад, передмову до «Гайдамаків» — те місце, де автор заздалегідь відповідає російським критикам, що радять йому:

Співай про Матрьошу,
Про Парашу, радість нашу,
Султан, паркет, шпори...

Видна річ, що се не до селян писано, а саме до панів...»

Ототожнення Б. Грінченком народності літературного твору з його примітивністю викликало гостре заперечення С. Васильченка. В статті він відстоює своє розуміння народності, що близьке до визначення цього поняття в статті Добролюбова «Кобзар Т. Г. Шевченка».

Дати в автографі немає. На підставі змісту датується 1914 р.

СЦЕНКИ [Окопний щоденник]

Вперше опубліковано з скороченнями в журналі «Радянська література», 1940, № 8-9.

Подається за автографом (№ 374, 375). Текст автором остаточно не оброблений. Автограф являє собою дві записні книжки часів першої світової війни.

Крім даного твору, в записних книжках є нотатки, що стосуються фронтового життя С. Васильченка (схеми позицій, назви частин кулемета, паролі тощо), а також плани і начерки до інших художніх

творів. Окремі замітки про фронтове життя зустрічаються і в деяких інших автографах (№ 336—338, 827, 828).

Датається твір за змістом 1915—1917 рр.

[ВІДПОВІДЬ КРИТИКУ]

Вперше опубліковано в книзі: «Степан Васильченко. Статті та матеріали...»

Подається за автографом № 352. Автограф чорновий, уривається незакінченим реченням: «Як вам...»

Стаття написана у формі листа-відповіді на різні запитання про творчість, що їх надсилали С. Васильченкові критики та літературознавці. Питання, порушені тут, автор докладніше висвітлив у автобіографічній повісті «Мій шлях» (див. примітку до цього твору). Певне, тому він не надрукував цієї статті.

Дати в автографі немає. На підставі змісту написання статті відноситься до 1930 р.

¹ «В своїй передмові до мого збірника «Талант...» — мова йде про передмову М. Недужої до книги: С. Васильченко, Талант, ДВУ, Х., 1930.

[НАША СІМ'Я]

Вперше надруковано в книзі: «Степан Васильченко. Статті та матеріали...»

Подається за автографом № 12. Дати в автографі немає.

[БАГАТО МИ, ДІТИ, МАЛИ ВТІХИ ОД КАЗОК...]

Друкується вперше, за автографом № 2. Дати в автографі немає, заголовок дається за першим рядком.

[ЗА НАЙСУМНІШИЙ СПОГАД З МОГО ДИТИНСТВА...]

Друкується вперше, за автографом № 7. Дати в автографі немає, заголовок дається за першим рядком.

[КОЛИ МЕНЕ ВПЕРШЕ БРАЛИ З СОБОЮ СТАРШІ БРАТИ...]

Друкується вперше, за автографом № 9. Дати в автографі немає, заголовок дається за першим рядком.

[ПАМ'ЯТАЮ ГРОЗУ В ПОЛІ...]

Вперше надруковано в книзі: «Степан Васильченко. Статті та матеріали...»

Подається за автографом № 13. Дати в автографі немає, заголовок дається за першим рядком.

[ЗМАЛКУ В ПАМ'ЯТКУ МЕНІ ТІ БУДИНКИ...]

Вперше надруковано в книзі: «Степан Васильченко. Статті та матеріали...»

Подається за автографом № 8. Дати в автографі немає, заголовок дається за першим рядком.

ЗМІСТ

АВТОБІОГРАФІЧНІ ТВОРИ

Мій шлях (Автобіографічні записки)	7
Типова біографія	65

КРИТИКА ТА ПУБЛІЦИСТИКА

Статті, замітки

В. О. Ключевський	71
Процес московських інтендантів (Засідання 6 червня)	72
Процес московських інтендантів (Засідання 7 юня)	74
На київських учительських курсах	75
Музей імені Т. Г. Шевченка	76
«Зичний» голос	77
Ічня на Чернігівщині. Співучий закуток	—
Думки перед ювілеєм	78
З життя трудшколи ім. Івана Франка в Києві (№ 61)	80
Замість передмови	82
Спогади про 100-літній ювілей Т. Шевченка	83
Чумаки	84
До редакції [газети] «Пролетарська правда»	86

Театральні рецензії

Українська трупа М. К. Садовського. «Ой не ходи, Грицю, та на вечорниці», драма М. Старицького	89
Українська трупа М. К. Садовського. «Зачароване коло», казка Ріделя	90
Театр М. К. Садовського. Бенефіс артиста І. О. Мар'яненка. «Батраки», драма на 4 дії. «На перші гулі», жарт на 1 дію	91
Літній український театр. Бенефіс М. К. Садовського. «Сава Чалий», драма Карпенка-Карого	93

Український театр М. К. Садовського. Відкриття зимового сезону	95
Українська трупа М. К. Садовського. «Суєта», п'єса на 4 дії Карпенка-Карого	96
Українська трупа М. К. Садовського. «Тарас Бульба», драма на 4 дії М. Старицького (по Гоголю)	97
«Крути, та не перекручай», комедія на 5 дій М. Старицького	98
Українська трупа М. К. Садовського. «Дві сім'ї», драматичні малюнки на 4 дії М. Кропивницького	—
Гастроль П. К. Саксаганського. Трупа Світлова. «Суєта», комедія на 4 дії Карпенка-Карого	100

ПЕРЕКЛАДИ

З російської

М. Лєсков

Заячий реміз (Спостереження, досліди і пригоди Онопрія Перегуда з Перегуд)	105
Старосвітські психопати	190
Печерські антики (Уривки з юнацьких спогадів)	230
Остання зустріч і остання розлука з Шевченком	273
Чи забута «Тарасова могила»?	278

М. Гоголь

Заворожене місце. Бувальщина, дячком ***ської церкви розповідана	281
Гетьманська грамота. Бувальщина, дячком ***ської церкви розповідана	289
Майська ніч	300

Із сербської

М. Ускокович

«Жила собі та була собі...»- Оповідання	327
---	-----

ЛИСТИ

1. До редактора журналу «Киевская старина», 28 березня 1902 р.	333
2. До П. Д. Вороніна, 6 травня 1911 р.	334
3. До П. Д. Вороніна, 10 грудня 1911 р.	335
4. До П. Д. Вороніна, 18 березня 1912 р.	—
5. До П. Д. Вороніна, 11 травня 1912 р.	336
6. До П. Д. Вороніна, 26 січня 1913 р.	338
7. До Ф. В. Панасенка, 24 лютого 1913 р.	—
8. До Ф. В. Панасенка, 5 травня 1913 р.	339
9. До П. Д. Вороніна, 12 серпня 1913 р.	340
10. До Є. Х. Чикаленка, 22 серпня 1913 р.	341
11. До К. М. Дубини-Панасенко, квітень 1914 р.	—

12.	До К. М. Дубини-Панасенко, 29 травня 1914 р.	342
13.	До К. М. Дубини-Панасенко, 21 липня 1914 р.	343
14.	До К. М. Дубини-Панасенко, 1 серпня 1914 р.	344
15.	До Є. Х. Чикаленка, 6 серпня 1914 р.	345
16.	До К. М. Дубини-Панасенко, 21 серпня 1914 р.	346
17.	До К. М. Дубини-Панасенко, 22 вересня 1914 р.	346
18.	До К. М. Дубини-Панасенко, 5 жовтня 1914 р.	347
19.	До К. М. Дубини-Панасенко, 20 жовтня 1914 р.	348
20.	До К. М. Дубини-Панасенко, 3 листопада 1914 р.	350
21.	До К. М. Дубини-Панасенко, грудень, 1914 р.	—
22.	До К. М. Дубини-Панасенко, 9 грудня 1914 р.	351
23.	До К. М. Дубини-Панасенко, 23 грудня 1914 р.	—
24.	До К. М. Дубини-Панасенко, 25 січня 1915 р.	352
25.	До К. М. Дубини-Панасенко, 3 лютого 1915 р.	—
26.	До К. М. Дубини-Панасенко, 2 березня 1915 р.	353
27.	До Є. Х. Чикаленка, 17 березня 1915 р.	—
28.	До Є. Х. Чикаленка, 18 квітня 1915 р.	354
29.	До Є. Х. Чикаленка, 11 липня 1915 р.	356
30.	До Є. Х. Чикаленка, 25 вересня 1915 р.	—
31.	До Є. Х. Чикаленка, 18 жовтня 1915 р.	357
32.	До К. М. Дубини-Панасенко, 8 березня 1916 р.	358
33.	До Є. Х. Чикаленка, 8 березня 1916 р.	—
34.	До Є. Х. Чикаленка, 16 березня 1916 р.	359
35.	До К. М. Дубини-Панасенко, 17 березня 1916 р.	—
36.	До Є. Х. Чикаленка, 5 травня 1916 р.	—
37.	До Є. Х. Чикаленка, 7 серпня 1916 р.	360
38.	До К. М. Дубини-Панасенко, друга половина 1917 р.	361
39.	До К. М. Дубини-Панасенко, 8 серпня 1919 р.	—
40.	До К. М. Дубини-Панасенко, початок 1922 р.	362
41.	До К. М. Дубини-Панасенко, 2 квітня 1922 р.	—
42.	До учня школи ім. І. Франка Троцини, червень 1924 р.	363
43.	До К. М. Дубини-Панасенко, осінь 1924 р.	—
44.	До К. М. Дубини-Панасенко, 3 квітня 1925 р.	364
45.	До управління Першого державного театру для дітей в м. Харкові, серпень 1925 р.	365
46.	До К. М. Дубини-Панасенко, осінь 1925 р.	—
47.	До К. М. Дубини-Панасенко, 26 листопада 1925 р.	366
48.	До К. М. Дубини-Панасенко, літо 1926 р.	—
49.	До К. М. Дубини-Панасенко, осінь 1926 р.	368
50.	До дирекції кінофабрики, 1927 р.	369
51.	ВУФКУ, головному редакторові, 12 серпня 1928 р.	370
52.	До К. М. Дубини-Панасенко, 17 вересня 1928 р.	372
53.	До К. М. Дубини-Панасенко, 29 вересня 1928 р.	374
54.	До ювілейного комітету, 1 березня 1929 р.	375

ДОДАТКИ

Незакінчені твори

Гринченко о «Кобзарє» (По поводу брошюры Гринченко «Шевченків «Кобзар» на селі»)	379
Сценки [Окопний щоденник]	381
[Відповідь критику]	412

Наша сім'я	415
[Багато ми, діти, мали втіхи од казок...]	416
[За найсумніший спогад з мого дитинства...]	—
[Коли мене вперше брали з собою старші брати...]	419
[Пам'ятаю грозу в полі...]	420
[Змалку в пам'ятку мені ті будинки...]	421
Примітки	423

Степан Васильченко
Сочинення в чотирьох томах, т. 4.
(на українском языке)

*Друкується за постановою вченої ради Інституту
літератури ім. Т. Г. Шевченка Академії наук УРСР*

Редактор *Х. Ю. Берлінська*

Художній редактор *В. П. Кузь*
Художнє оформлення *Д. Д. Грибона*
Технічний редактор *Н. П. Рахліна*
Коректор *Т. І. Матяшевська*

БФ 01503. Зам. № 1050. Вид. № 96.

Тираж 15 000. Формат паперу 84×108¹/₃₂.

Друк. фіз. аркушів 14,25+4 вкл.

Обл.-видавн. аркушів 24,36. Друк. умов. арк.
23,37+4 вкл. Підписано до друку 27.I 1960 р.
Ціна 15 крб. з 1/I-1961 р.— 1 крб. 50 коп.

4-а поліграффабрика Головоліграфвідавду
Міністерства культури УРСР,
Київ, пл. Калініна, 2.

1987

ВИДАВНИЦТВО
АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР